

નવ જીવન

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

તંત્રી
મગનભાઈ મણુદાસ દેસાઈ

અંક ૩

ಪುಟ 3

અનુક્રમણિકા

વિષય	દિ.ખ.	પૃષ્ઠ
વિચારતરંગિણી	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૧
૧. વિચારકલિકા	૮૧	
૨. ઉચ્ચ શિક્ષણનાં વહેણ	૮૨	
૩. શિક્ષણમાં હડતાલ	૮૨	
૪. કોલોમાં આંતર-વિગ્રહ	૮૩	
૫. પેટ્રોલ લુપ્તી	૮૪	
૬. ચૂંટણી અને લોકશાહી	૮૪	
૭. પંડો ગોવિંદ વલ્લભ પંત	૮૫	
આંધીછને શ્રદ્ધાંજલિ	ડૉ. મુશીશા નાયર	૮૭
સંસ્કારના વિવરણ	મગનભાઈ દેસાઈ	૮૯
ટપાલપેટી	મગ	૯૧
યુનિવર્સિટીમાં દિલ્હીનું સ્થાન	૯૧	
પ્રશ્નપેટી	મગ	૯૩
૧. આધુનિક ધનિકશાહી	૯૩	
૨. રતિદેવની પ્રાર્થના	૯૪	
૩. સ્ત્રિનેમાનો ઉપદ્રવ	૯૪	
રાષ્ટ્રભાષા દિલ્હી	જનક દવે	૯૫
જની શિક્ષામણિ ત્રા	રાંતનુ માટેશ્વર	૯૭
પ્રાણીશાસ્ત્રની પરિભાષા	બંચીધર ગ્રાંધી	૯૮
દ્વિવિત જોરાક અને માનસિક વિદ્વિતિ	ગ્રાં	૧૦૧
ચિત્તામુક્તિ	ગ્રાં	૧૦૩
માધ્યમ વિશે યુનિ. માન્ય સમિતિ		
‘વર્કિંગ મેન’નો દેવાલ		૧૦૪
વિજ્ઞાનની રમ્મી	ગ્રાં	૧૦૬
નવું વાગેન		૧૧૨
સ્વામિજીની દલેલી ૧૧૨. સુવર્ણદેખા		
૧૧૨. પાટલે લેક્સી નાનો ૧૧૨. રેતીમાં		
વદાણ ૧૧૩. હાઈ પટ્ટા પત્થર ૧૧૩.		
પંખીનો મેલો અને પાવાણકેવો. ૧૧૪.		
નારી નમસ્કૃત ૧૧૪.		
પિતૃવંદના ૧૧૪.		
મહાશ્વાસની કથાઓ-૧ ૧૧૫.		
ગોરપોઈ ૧૧૫. આપણી ધર્મકથાઓ ૧-૫		
૧૧૫.	ચં. ઉપાધ્યાય	
ભારતીય શિક્ષણના વન્દમાન પ્રશ્નો		
૧૧૬. અંધાધન કલ્પ કામ ૧૧૭. ગામડાની		
સંભાળ ૧૧૭.		
સરસ્વતીચંદ્ર	બંચીધર ગ્રાંધી	૧૧૮
સરસ્વતીચંદ્ર	અનુ. નિમલ પટેલ	૧૧૮
સરસ્વતીચંદ્ર		૧૧૮

સુચના

આ માસિક દરમદેનાની પંદરમી
તારીખે બહાર જાશે.

એક અરવલિયામાં એક ન મળે તો
માઢકે પોતાનો માઢકનંબર લખી ખબર
આપવાથી તે એક મોઢકી આપવામા
આવશે. એ પદેમાં ટપાડખાતામાં પૂરી
તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

કરનામાનો ફેરફાર અમને તુરત જણાવવો કે તેથી નવો અંક નવા કરનામે મોકલી શકાય.

આદકને ધનવદેવાર દરની વખતે
પોવાનો આદકનંબર અવશ્ય જાણાવવા
વિનંતી છે.

માદકો પોતાનું લ્હાજમ નવલ્હન
 દૂરની સાખાએમાં અમદાવાદ
 (કલ્યાણ બુવન, વિદીકૃદા); મુંબઈ
 (૧૩૦, પ્રિન્સિપલ સ્ટીટ); મુરત (કમ્પ્લેટ
 બલર); રાજકોટ (લાખાજીરાજ રોડ);
 નવી દિલ્હી (યુ. એસ. કમ્પ્લેટીસન
 ધિયેટર બિલ્ડિંગ, કોનેક્ટ સ્ટ્રીટ);
 ઉદોર (૪, આંધીબન, મારાવ રોડ);
 વડોદરા (કોઠી સામે, રાવપુરા); લખની
 (વિજ્ઞાનાશ્રમ, અગીનુતોલા પાક);
 પટના (ગેર્લિંગ મિલ રોડ, પટના-૪);
 મદાસ (૨૨/૧૧ માઈન્ડ રોડ,
 મદાસ-૧); પલકતા (૪૧, હંડન
 હોર્સિયલ રોડ, કલકત્તા-૧૨) અને
 જમપુર (મોડા રસ્તા) ભરી શક્યો.

સુવર્ણમંચ ૬૨

ଦେଶରା ୩. ୪; ଧରଦେଶରା ୩. ୯
 ଉପବାସି ୧୫. ୧୨୫ ନାମ ଆମେ ଆମେ

॥२॥

‘नमो भगवते वासुदेवाय’

1995년 4월

ବି. ନବଜନ, ୧୫.୫.୧୯୯୨-୯୪

ન વ જી વ ન

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

[૨૦ : અંક ૩]

અમદાવાદ

[માર્ચ, ૧૯૬૧]

“સત્યાગ્રહ એ મારે મન થોથી મહેલું વેગળ નથી. મારું તો એ જીવન છે. સત્ય વિના સર્વે મને તો શૂંક લાગે છે, અસત્યથી દેરાને લાભ ન જ થાય એવી માની ખાતરી છે. ખૂબ કદાચ અસત્યથી વાત્કલિક લાભ વળાટો હોય તોપણ સત્યનો ત્યાગ ન જ કરાય, એમ હું દંડતાપૂર્વક માનું છું. . . આ બધી ગળ વગરની વાતો છે. બહે હોય. છતાં એ દિશામાં ધયેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ન જ નવ એવું ધર્મવાદ્ય છે. એને હું વળગીશ.”

“સત્યનો જય થાઓ. અદ્વિતીયને માપવાને સાડુ સત્યનો ગજ કદી દૂકો ન બનો.”

—ગાંધીજી

વિચારતરંગિણી

૧

વિચારકવિકા

“મૂળે જોતાં બે જ ધર્મો હોઈ શકે છે—એક કે જેની ઉત્પત્તિ માણસના નૈતિક સ્વભાવ કે અંતરોત્થામથી છે, અને તેથી જે નીતિધર્મની કે સદાચારની આજ્ઞાઓ રૂપે પ્રગટ થાય છે; અને બીજો એ કે જે બાહ્ય જગતમાં કામ કરતી સ્ત્રી સ્વયં શક્તિઓના નિરીક્ષણમાંથી પેદા થાય છે.” (જે ૦ એ ૦ ફૂડ)

ઉપરનો ફૂડના વિચારને મળતું કયન વર્ષો અગાઉ જર્મન તત્ત્વજ્ઞાની કાન્ટે જરા જુદા શબ્દોમાં કરેલું, અહીં ૧૯ કરીએ :—

“બે વસ્તુઓ એવી છે કે, તે અંતરમાં નિત્ય નવીન આશ્ચર્ય અને આદરભાવનાં પૂરે રેલાવી દે છે; અને જેમ જેમ તેમનું ચિંતન કરીએ છીએ, તેમ તેમ તે આશ્ચર્ય અને આદર વધુ ને વધુ ઊભરાય છે : એક—મારા માપા પરનું તારંગીઓથી જરૂર આભ, અને બીજું—મારા અંતરમાં વિરાજતો નીતિધર્મનો કાપડો.”

પરંતુ કાન્ટ અહીં બે ધર્મ નથી કહેતો; તે આ કહે છે કે, બધા વસ્તુઓ એક જ અદ્વિતીય ભાવ હૃદયમાં પ્રગટાવે, કે જે ભાવ માનવને તેના સર્વજનાતારની ૧૯ આપે. ફૂડ આંતર ધર્મથી જુદો પડતો બાહ્ય ધર્મ ગણાવે છે, કે

જે ભૌતિક પદાર્થ-વિજ્ઞાનમાંથી જન્મે છે, જેણે વિજ્ઞાન-બળને જન્મ આપ્યો છે, જેને પ્રતાપે આજનો યુગ અંજલિને એક જાતની જુદી આસ્થાવાળી અને તેથી કરીને જુદો પડતો ધર્મ પ્રગટ્યો છે. ફૂડ કહે છે કે, યા તો આંતરિક નીતિધર્મ અથવા તો બાહ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિનો ઉપભોગધર્મ—એવા બે ધર્મો જ શક્ય છે.

કાન્ટ કહે છે કે, બાહ્ય જગત પણ એક આંતર-જગત જેવી જ ભવ્યતા છે; બેઉ અગાધ અદ્ભુત છે. વિજ્ઞાન દ્વારા આ અદ્ભુતતા સમજીને માણસ ચાલે તો, આંતર અને બાહ્ય બંને જગત એક જ ભાવ પ્રેરશે. એ ભાવને પામવા માટે દરેક માણસ પાસે બન્યાં બનાવ્યાં બે સાધનો પડ્યાં છે—અંદર જુઓ તો પોતાનું અંતર અને બહાર જુઓ તો સમગ્ર વિશ્વને આવીને રહેલું વિષય—આકાશ. એ બેઉ એક જ સમજ પ્રેરશે.

ફૂડ આવી એક અદ્વિતતા નહિ, પણ શ્રેય અને પ્રેય એ દ્વંદ્વને મળતું દ્વિત જગતમાં રહેલું છે, તે બતાવે છે. તે કહે છે, જગતમાં આંતર નીતિધર્મનો ન્યાય છે, કે જે શ્રેયોગામી છે; અને બાહ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિનો અને તેમના ઉપભોગનો ન્યાય છે, કે જે પ્રેયોગામી છે. આ જ ખડું જોતાં ધર્મ છે,—નહિ કે ખિસ્તી બોદ, વિદુ, ઇસ્લામ ઇં ૦ નામોથી ઓળખાતા ધર્મો. બધા ધર્મોનું રહસ્ય શ્રેય-પ્રેયની દ્વિત વાતમાં રહેલું છે. માણસ માટે એ બેમાંથી એકની પસંદગી કરવાની રહેતી છે.

૩-૩-૬૧

૨.

ઉચ્ચ શિક્ષણનાં વહેતુ

દખખણ એળગુદેશન સોસાયટી, પૂના, પશ્ચિમ હિંદની એક જૂની જાણીતી શિક્ષણ-મંડળી છે. લોકમાન્ય ટિળક તેના સંસ્થાપકોમાંના એક હતા. તેને ૭૫ વરસ થયાનો ઉત્સવ ગયા વરસે ડિસેમ્બરમાં સમ્પતિના પ્રમુખ-પદે ઊજવાયો. તે પ્રસંગે એ મંડળીએ ‘કેળવણીના પ્રશ્નો’ ચર્ચાનો એક અનુભવગ્રંથ અંગ્રેજીમાં બહાર પાડ્યો છે, એની સમાલોચના જોવા મળી. સમાલોચકે એ પુસ્તકની ચર્ચામાંથી બેચાર બાબતોની નોંધ લેવા જેવી માની છે.

એક એ બાબત કે, ખાનગી રાહે ચાલતી કોલેજોની મોટી પીડા નાણાબીડ છે. તેમની આવકના ૮૦ ટકા ફીમાંથી આવે છે. એટલે કોલેજે ઊંધું ધાલીને વિદ્યાર્થી-સંખ્યા વધારવા તાકે છે. બીજી તરફથી કોલેજોની સંખ્યા પણ વધે જાય છે. આમ અત્યારની દશા થઈને ઊભી રહી છે. સરકારી ગ્રાંટ તો હતી એમ જ નાની ટૂંકડી ચાલ્યા કરે છે.

શિક્ષણના ગુણ કે તેના ધોરણની બીજી બાબત સમાલોચકે લીધી છે. તે કહે છે કે, આ પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યો છે કે, ધોરણ ખૂબ જ ઊંચી જાયું છે. તેમાં એક કારણ વિદ્યાર્થીઓની પ્રત બદલાઈ ગઈ છે, તેવું રજૂ કર્યું છે. કોલેજનાં વર્ષો દરમિયાન, વિદ્યાર્થીઓને માત્રાપના ગરીબ ઘર કરતાં વધારે લહેરથી રહેવાનું મળે છે, એનું આકર્ષણ મોટું છે. તેઓ જ્ઞાન કરતાં પદવીની પરવાવાજા વધારે બન્યા છે, કેમ કે તે સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનું નિશાન ગણાય છે.

પુસ્તકકાર કહે છે કે, આ સ્થિતિમાં અધ્યાપકો સુધારો લાવી શકે. વાત સાચી છે, એમ જણાવીને સમાલોચક પૂછે છે, પણ તેઓનું જ ધોરણ જોઈએ તેવું છે કે? તેમનો વિદ્યાપ્રેમ કેવો છે? તેમનો સ્વતંત્ર ચત્રપ્રેમ કેવો છે? કોલેજ સંચાલન મંડળો પાસે પૂરું આદર્શ બળ છે કે? આમ પૂછીને તે એમ અણસારવા ચાલે છે કે, ઉચ્ચ શિક્ષણનાં બંધાં જ પાસાંમાં — વિદ્યાર્થી, શિક્ષક, સંચાલક અને સરકારમાં પણ — પોતે જ નહીં આદર્શ બાબતમાં ઉતાર-દશા પ્રવર્તે છે.

સમાલોચકે પુસ્તકમાંથી એક વાત ખાસ ટોંચી છે, તે અંગ્રેજી ભાષા વિષે. એક લેખમાં એક અંગ્રેજના અધ્યાપકે લખ્યું છે કે, “વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજી નમ્રું હોય છે. તે સુધારવા તે મફત શિખવાડવા છ વર્ષથી કોલેજનાં પ્રથમ બે વર્ષના ૬૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ માટે વર્ગો ચલાવવાનો અનુભવ એ મળ્યો કે, ભાગ્યે ૨૫ વિદ્યાર્થીઓ શરૂમાં આવ્યા અને તેજ ધીમે ધીમે બંધ થઈ ગયા. પદવી-પરીક્ષા માટે ઘેર કામ કરે તે દૃષ્ટિએ, ફરજિયાત ‘ટયુટોરિયલ’ કામ અપાય, તેમાં એવું જોયું કે, કેટલાય ગાઈડમાંથી કે બીજા કોઈકમાંથી કોપી કરી લાવના!

સમાલોચકે, છેલ્લે એક બાબત જો ચર્ચી છે, તે પ્રજા આગળ પૂરતી ધ્યાનપાત્ર થયે, હજી મુકાઈ નથી એવી છે. તે છે કોલેજોના રમતગમત અને નાટ્યપ્રયોગોના મેળાવડાનો વ્યવસ્થા. આ વખતે શિસ્તનું કામ અધ્યાપકોને અપાય છે. વિદ્યાર્થીઓના પોતાના મનોરંજન અને રમતના આવા કાર્યક્રમોમાં આવું કરવું પડે છે, એ ખરેખર મોટી આપદા છે. આના ખર્ચનો મુદ્દો પણ નાનોચૂનો નથી. બીજા એક પત્રલેખકે આ વિષે મને લખ્યું છે, તે આની સાથે નહિ, પણ અલગ હવે પછી ચર્ચવા ધારું છું.

૫-૩-૬૧

૩

શિક્ષણમાં હડતાલ

ગઈ મહિને બેએક ઘટનાઓ એવી બની કે જે ઉપરથી આ સવાલ ઉપર આવ્યો છે: એક — આયુ-વેંદની કેટલીક શિક્ષણસંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓની હડતાલ. બીનું — અમદાવાદની એક શાળાના બે શિક્ષકોને સરકારી નિયમમાં રહીને છૂટા કરવામાં આવ્યા, તે સાથે તેમનો ઉપવાસ-પ્રયોગ થાય, ત્યારે શિક્ષકોની સંજ્ઞાનુગૂનિની હડતાલ પાડવાનો પ્રયોગ. આ બે બાબતોની ચર્ચા અહીં કરવી નથી. પણ તે બે ઉપરથી સવાલ એ થાય છે કે, શિક્ષણમાં હડતાલને સ્થાન જનું?

શિક્ષણ એવું કામ છે કે, તેમાં વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક બેગા મળે છે; ઉદ્યોગખંડમાં ચેટ-મનુર ઈંટ પડે બે વચ્ચે નિતચિરોષ નથી. પછી હડતાલનો શો અર્થ? વિદ્યાર્થી જે હડતાલ પાડે તો એનો અર્થ એમ નહિ કે, તેને જમવાનું બંધ કરવું છે? એમાં એને

જ નુકસાન છે કે બીજને? અને શિક્ષક હડતાલ પાડે તો તેમાં તે કામ નથી કરવા માગતો એમ જ ને? વિદ્યાર્થીને આમ નુકસાન કરવાનો તેને હક ખરો?

શિક્ષકને કે વિદ્યાર્થીને પોતપોતાના કોઈક હિત અંગે વાંધો-વિરોધ હોય; પણ તે કાકવા માટે કે તેની ચળવળ કરવાને માટે અભ્યાસકામ-પર કૂદી પડવું, એ કોઈ રીતે બુદ્ધિમુક્ત લાગતું નથી. ૧૯૨૧ના અસહકાર-યુગમાં પણ ગાંધીજીએ કહેલું કે, સરકારી શાળાનો ત્યાગ જ્યારે કરવો હોય તે કરે, પણ જ્યારે ત્યાં ભણવું હોય તે ભણે; ભણવાનું કામ હડતાલમાં ન સંડોવવું, ન ભણવાની કે કામ ન કરવાની છૂટનો અર્થ એ કે, તે છોડવું હોય તો છોડે; પરંતુ શાળામાં રહેવું અને તે કામમાં હડતાલ નાંખવી, એ શિક્ષણની, સમાજની કે સત્યાગ્રહની કોઈ દૃષ્ટિએ દુરસ્ત નથી.

૫-૩-૧૧

૪

કોંગ્રેસમાં આંતર-વિગ્રહ

બાંકિમાં બેલિજન કોંગ્રેસ સામ્રાજ્યવાદમાંથી છૂટવું કહેવાયું, પણ ખરેખર છૂટે ત્યારે ખરું. અત્યારે ત્યાં તે પ્રદેશની જુદી જુદી હબસી જાતિઓ વચ્ચે દાડણ આંતર-વિગ્રહ જામ્યો છે.

બેલિજનને 'યુનો'એ કહ્યું કે, કોંગ્રેસ છોડો. પણ તે પાછું આ તે બહાને ત્યાં ધૂસી ગયું છે. 'યુનો'ની શાંત-સરળાને નવી કોંગ્રેસ સરકારે મદદમાં બોલાવી ખરી. પણ ત્યાંની તળપદી સરકારમાં આંતરિક પક્ષાપક્ષી એવી છે કે, તેઓ 'યુનો'ને પણ પળવે છે! આશાનું કિરણ એટલું છે કે, તે છતાં 'યુનો' ત્યાં મક્કમપણે પોતાની ફરજ અદા કરવા અડીપમ ઊભું છે.

કોંગ્રેસની આ દયા થવામાં ઉઘાડું એક કારણ તો 'યુનો'માં જે બે માંધાતા-દળ છે તેમનું ઠંડું મુદ્દ જ ચાલે છે તે હોઈ, તેનો ભોગ કોંગ્રેસને પણ બનવું પડ્યું. રશિયાએ 'યુનો'ના એક મહામંત્રીને કાઢીને ત્રણ જાણે મૂકવાની વાત ઉપાડી. 'યુનો'ની અંદર ચપ્પસંખ્યા ખૂબ જ વધતાં ત્રણ જૂથ બન્યાં છે: ૧. અમેરિકાના વળનું, ૨. રશિયાના વળનું, ૩. એશિયા-આફ્રિકાનાં તટસ્થ રાષ્ટ્રોનું. આ દરેક જૂથનો એક એક એમ ત્રણ મહામંત્રી હોય એ

વાત રશિયાએ ઠપ્પારી છે. અને તે કહે છે કે, કોન્ગ્રેમાંથી 'યુનો' જ ખસી જાય! આજની 'યુનો'ની સ્થિતિ એવી છે કે, આમ કરીને તેને હચમચાવ્યા વગર ભાગ્યે જ રશિયા ત્યાં પોતાનું કાંઈકે ચલણ મેળવી શકે.

બીજી તરફ અમેરિકાનું કામ હવે જુઓ. ખરી કટોકટી હતી ત્યારે તેણે પોતાનો હાથ 'યુનો'માં ઉપર રાખવાની વાત મુખ્ય માની. કોન્ગ્રેસ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બન્યું, એટલે તે 'યુનો'નું સભ્ય થયું. એટલે તેનો પ્રતિનિધિ ત્યાં બેસી શકે. કોન્ગ્રેસમાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા—૧. તેના રાષ્ટ્રપતિ કાસાવુબુનો, ૨. તેના વડાપ્રધાન લુમુબાનો. બંનેએ મુનો આગળ ખણ થઈ પ્રતિનિધિ તરીકે માન્યતા માગી. આ બાબત સીધી તે દેશની આંતરિક હતી. તેમાં અમેરિકાની દરમિયાન-ગીરીથી, 'યુનો'એ કાસાવુબુ પક્ષને માન્યતા આપી. લુમુબા અને તેના પક્ષ માટે આ મોટો ઘા નીપજ્યો. દેશના ભાગલા પાડનાર અને બેલિજનનો વગેરે સામ્રાજ્યવાદીઓને મળીને વર્તનાર એવો કોન્ગ્રેસનો કાટંગા પ્રદેશ છે. કાસાવુબુએ તેના પ્રમુખ શેમ્બે તથા સેનાપતિ મોબુટુ સાથે મળીને લુમુબા પક્ષ પર હવે હલ્લો શરૂ કર્યો. લુમુબાનું ખૂન કરવામાં આવ્યું. કોન્ગ્રેસનાં દળો માંલોમાંલે મારા-મારીએ ચડ્યાં. એક વાર તો એવું થઈ ગયું કે, 'યુનો' ત્યાં બેઠું છે એ કેવળ મજક છે કે શું!

પણ કાસાવુબુ પક્ષે 'યુનો'ની માન્યતાના છાકમાં લુમુબાનું ખૂન કરવા સુધીનું પગલું ભર્યું, તે અણધારી રીતે પાછું વળીને તેને જ વાગ્યું! આ હત્યાથી સમસમીને 'યુનો'એ ઠરાવ કર્યો કે, આંતરવિગ્રહને ખૂનરેજીરોકવા,—જેઈએ તો,—તે માટે 'યુનો'—દળ શસ્ત્રથી પણ કામ લે. રશિયા પણ આ વખતે પોતાનો 'વેટો'નો નાન્યો ભણતાં કદાચ થરમથું. 'યુનો'ની શાંત-સરળા પાછી સતેજ થઈ શકે એમ લાગે છે. આશા રાખીએ કે, જગતમાં શાંતિસ્થાપન અર્થે રચેલી આ વિશ્વવસંસ્થા આ કાળે બળવાન બને. રશિયા તો એક જ તેની 'યુનો'ને તોડવાની કે નરમ કરવાની શરૂમાં ઉપર જણાવી તે વાત લઈને બેઠું છે. તેને ઝગ્રો સાથ નથી મળતો એ સારી વાત છે.

હિંદે તો 'યુનો'ને કોન્ગ્રેસમાં સશસ્ત્ર હિંદી દળ મોકલવા સુધીની મદદ કરવાનું જાહેર કર્યું છે. આ આખા પ્રકરણમાં 'યુનો'ના મહામંત્રીએ જે અડગ દૃષ્ટિ અને અણનમ

ફરજબુલિ બતાવી છે, તેથી કરીને ઝાતનની શાંતિને બારે મદદ મળી છે.

સામ્રાજ્યવાદની ચૂકમાંથી છૂટતાં આફ્રિકન રાષ્ટ્રો માટે કોન્ગોનું પ્રકરણ સારો લાભ પહોંચાડ્યો એવી આશા રખાય. કોન્ગોની પ્રજા 'યુનો'ના પ્રતાપે એવી રહત પામે, કે જેથી તે વડે એ પોતાનું ઘર વ્યવસ્થિત કરી શકે. લુમુંબાનું બલિદાન એ શુભ દિવસ દેખાડે એવું મહાન અને નિર્દોષ છે.

૫-૩-૬૧

૫

પેટ્રીસ લુમુંબા

કોન્ગોના સદ્ગત વડા પ્રધાન લુમુંબા ઓચિંતા એક વિશ્વવિભૂતિ જેવા બની ગયા, એમ કહેવાય. તેમ જ કોન્ગો રાજ્ય પણ અણધારી રીતે એક વિશ્વવપ્રશ્ન બન્યો. બંને બનાવો કાલગતિની બલિહારી બતાવે છે.

લુમુંબા એક સામાન્ય માણસ હતો. ટપાલ ખાતાની નોકરી અને તે પછી કોઈ દુકાનની ગુમાસ્તી કરતો હતો. આફ્રિકાની આઝાદીનો ઉદય થયો, તે નિમિત્તે ઘાના રાજ્યની રાજધાની આકામાં ઈ. સ. ૧૯૫૮માં આફ્રિકન "ઉલુરુ" (આઝાદી)ના નિશાન તરીકે તે ખંડનાં રાષ્ટ્રોની પરિચદ મળી હતી. લુમુંબા તેમાં એક પ્રેક્ષક તરીકે ગયો હતો. ત્યાંથી તેને કોન્ગોની મુક્તિનો મંત્ર મળ્યો અને પોતાના દેશમાં સ્થિતિબદ્ધ, ૧૯૫૮માં તેણે "રાષ્ટ્રીય મુક્તિ આંદોલન સંસ્થા" સ્થાપી, તે મારફતે હિલચાલ શરૂ કરી. તરત જ તેને પકડવામાં આવ્યો.

પણ કોન્ગોમાં પરિસ્થિતિ એવી થઈ કે, બેલ્જિયમને કોન્ગોની મુક્તિનો વિચાર કરવો પડ્યો. તે અર્થે બ્રસેલ્સમાં તેણે એક પરિચદ બોલાવી. તેને સફળ કરવી હોય તો લુમુંબા વગર ન બને, એ સમજીને તેને જેલમાંથી જાનેવારી ૧૯૬૦માં છોડવો પડ્યો. ત્યાંથી સીધો તે બ્રસેલ્સ ગયો અને જૂન, '૬૦થી કોન્ગો મુક્ત થશે, એવો ઠરાવ પકવીને પાછો આવ્યો. તેની રૂએ કોન્ગોની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર-સત્તાની રચના થઈ, તેનો તે વડો પ્રધાન બન્યો, અને કાસાલુબુ પ્રમુખ થયો.

પરરાજ્યમાંથી છૂટતાં કોઈ પણ દેશમાં આંતરિક ખેંચાણેથી જાગે જ, એમ ઇતિહાસ બતાવે છે. કોન્ગોમાં

પણ એ શરૂ થયું. તેને કાબૂમાં લેવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા. બેલ્જિયમ આમાં અંદરખાનેથી કારણ પૂર્ણ કરતું હતું, તેથી કોન્ગોએ તેની જોડેનો આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધ છોડી નાંખ્યો, અને લુમુંબાએ યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસે નીકળી કોન્ગોને માટે મદદ મેળવવા મહેનત શરૂ કરી. આમાં કાંઈક સફળતા મળી. પણ કાટંગા પ્રાંત જુદો પડ્યો અને આંતરિક વિખવાદ, — આંતરરાષ્ટ્રીય બળોમાંથી જેર પકડીને કે શાથી, — વધારે પ્રબળ રૂપ લેવા લાગ્યો. વડાપ્રધાન અને રાષ્ટ્રપ્રમુખ વચ્ચે પણ મતભેદ જાગ્યો. કાસાલુબુને 'યુનો'ની ચાન્યતા મળી તેના જેરે તેણે લુમુંબાને કેદ કર્યો. તેમાંથી તે ભાગી ગયો, પણ પાછો પકડાયો અને કાટંગામાં તેને ઝડપવામાં આવ્યો. ત્યાં તેનું ખૂન થયું. આ ખૂન કેવળ રાજકીય હતું, અને કેદમાં પકડીને કરાવું તેથી સાવ હીન હતું. જગત આખું તેથી ખળભળી ઊઠ્યું. અને એની સાથે લુમુંબા અને કોન્ગો વિશ્વવદરબારમાં નામાંકિત બની ગયાં. નિર્દોષ બલિદાન સામાજમાં નવો ઇતિહાસ રચનારું બળ ધોરે છે, એ ઐતિહાસિક હકીકત છે. લુમુંબા એવું બલિદાન આપનાર તરીકે આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં અમર થશે. કોન્ગોના તારણહાર તો તે બની જ ચૂક્યા છે.

કોન્ગોની સ્થિતિ આંતરવિગ્રહને લઈને જ્યારે ખરાબ થતી જોઈ, ત્યારે કોન્ગોના વડા પ્રધાન તરીકે લુમુંબાએ 'યુનો'ની મધ્યસ્થીની માગણી કરી, તે દ્વારા જગતની શાંતિ સ્થાપવાના પ્રયત્નને પણ તેમણે અજાણપણે એક નવી ભૂમિકા પર મૂક્યો છે, એમ આજે 'યુનો'નું કામ-કાજ બતાવે છે." આ વસ્તુને માટે પણ લુમુંબા ઇતિહાસમાં યાદ રહેશે.

૬-૩-૬૧

૬

મૂંટણી અને લોકશાહી

જલ્દિયરમાં ગયે મહિને એક સભામાં પં. નહેરુએ કહ્યું, "અનેક રાજ્યોમાં જૂથવાદ તરફ વલણ જનું જેવા મળે છે. આથી સંસ્થા (એટલે કે, કોંગ્રેસ) વિચારો અને નીતિના પ્રશ્નો પર એકાત્ર નથી થઈ શકતી." જૂથવાદ પછી મૂંટણી વિષે બોલતાં કહ્યું, "મૂંટણી માટે મને ખાસ મોહ નથી. તે આપણી સાર-માણસાઈને

જ બહાર લાવે છે એવું નથી. પણ લોકશાહીનો એ અનિવાર્ય ભાગ છે. ખાલી જીત કરતાં નીતિના પ્રશ્નોનો વિજય થાય, એના ઉપર ભાર મૂકવો જોઈએ. તેથી ચૂંટણી-આંદોલનમાં આ ટકે ભાર દેવાય તો સારું.”

ચૂંટણીથી લોકોની અંદર વિખવાદ બગે છે; માટે તેને વિરે અરુચિ કેળવવામાં આવે છે. આ કોના જેવું છે? પ્રપંચથી કંટાળી સાધુ થવા જેવી આ વાત છે, એમ આખરે જઈને જોતાં લાગશે. લોકશાહી રાજ્ય-પદ્ધતિ પ્રતિનિધિ ચૂંટવા માગે તો તેની રીત ચૂંટણી જ આજે તો છે. પ્રતિનિધિ નીમો કે ચૂંટો; નીમવાનું કખૂલો તો તે કોણ નીમે? કોઈ જ નીમનાર બને તેને કોણ નીમે? એમ જોતાં, છેવટે યા તો દેશનો એક સર-મુખત્યાર માનો તો તે નીમે ને એમ નિમણૂક-પદ્ધતિ ચાલે; અથવા લોક મતદાન વડે ચૂંટે અને એમ ચૂંટણીની રીત મૂળ આધાર તરીકે લેવાય. આથી જ, લોકશાહીમાં ચૂંટણી અનિવાર્ય સમજવી જોઈએ. એટલે, તેને સાર-માણસાઈ વડે અમલમાં મૂકવા માટે સામુદાયિક ગુણો અને નિયમનો આપણે કેળવવા રહ્યાં. આ કામ કરવા તરફ વિચારો ધોરવા જોઈએ, નહિ કે ચૂંટણીને વિષે નાઉક અવિચારભરી અરુચિ કે નફરત કેળવવી.

એક એવો વિચાર દેશમાં વહેતો મુકામો છે કે, ગ્રામપંચાયતોમાં ચૂંટણીતત્વ અને પક્ષપદ્ધતિ ન રાખવાં. ઉપરની રીતે વિચારીશું તો જણાશે કે, તો કઈ રીતે કામ લેવું એ સ્પષ્ટ કહી નહીં ત્યાં સુધી તમે ભાગ્યે ચૂંટણી-રીતિ છોડી શકો.

આ બાબતમાં ગુજરાતની વિકેન્દ્રીકરણ સમિતિનો ઉવાચ કરે છે કે,

“ઉમેદવારી-પત્રક નોંધવાથી માંડીને મતદાન દ્વારા ચૂંટણી કરવાની જે પદ્ધતિ છે, તેમાં ખાસ ફેરફાર ચૂંટવાનાં ગોચ નથી. . . . રાજકીય પક્ષોને માટે ગ્રામ-પંચાયતની ચૂંટણીમાં કામદારી પ્રતિબંધ મૂકવાના સૂચનનો સ્વીકાર પણ શક્ય જણાતો નથી. ગ્રામપંચાયત એ મુખ્યત્વે કરીને ગ્રામવિકાસની દૃષ્ટિએ કાર્ય કરનારી સંસ્થા હોઈને, બીજી કોઈ બાબતોને મહત્ત્વ આપવાને બદલે, ગામના હિતને ધ્યાનમાં લઈને પંચાયતની ચૂંટણી કે રચના થવી જોઈએ. પરંતુ કાયદા દ્વારા પ્રતિબંધ મૂકીને આ ન

થઈ શકે. રાજકીય પક્ષો પોતે જ ગ્રામપંચાયતને રાજકીય પક્ષાપક્ષીના વાતાવરણમાંથી મુક્ત રાખવા વિચારે એ આવશ્યક અને આવકારદાયક લેખાય.” (ઉવાચ ૩-૧૦)

ઉપરના ફરમાની અંદર ‘ગ્રામ’ બદલે ‘રાજ્ય’ કે ‘રાષ્ટ્ર’ શબ્દ મૂકો, તો તે વસ્તુ આપણી ધારાસભા અને પાર્લિમેન્ટ માટે પણ એટલી જ સાચી વાત નથી? તેથી, મૂળ વાત વડાપ્રધાને કહી છે તે જ છે કે, સત્તા માટે જૂથવાદ કે મોરચાબંધી રચવી એ ચૂંટણી નથી, પણ “બીજી કોઈ બાબતોને મહત્ત્વ આપવાને બદલે” દેશહિત કે ગ્રામહિતને નજરમાં રાખીને તે હિતના મુદ્દાઓ અને નીતિરીતિઓ આગળ કરીને લોકમાં ચૂંટણી થવી જોઈએ. એમાં જ પક્ષપદ્ધતિ અને તેના સિદ્ધાંતનું સ્વસ્થ રહેવું છે. સાર એ છે કે, આનું પાલન બરોબર થવું જોઈએ તો પછી ચૂંટણી એ ખરેખર લોકકેળવણી બનશે; અને લોકશાહીનો પ્રાણ, તે રાજ્યપદ્ધતિથી લોકમાનસ અને નાગરિકધર્મ કેળવાય છે, એમાં રહેલો છે. આવી પણ “ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ” સાચું છે. લોકશાહીપર્મની રક્ષા કરીએ, તો તે લોકની રક્ષા કરશે.

૬-૩-૬૧

૭

૫૦ ગોવિંદ વલ્લભ પંત

આ અંકનાં પાનાં છેવટનાં તૈયાર થઈ છાપવા માટે ગોઠવાવા લાગ્યા છે, ત્યાં આજે સવારે ખબર પડી કે, વડી સરકારના ગૃહપ્રધાન શ્રી. ગોવિંદ વલ્લભ પંતે આજે પ્રાણ છોડ્યા છે. આમ કેટલાક વખતથી તેમની તબિયત નરમગરમ તો ચાલ્યા જ કરતી હતી. કંપન-વાયુ તેમને છેલ્લાં કેટલાંક વરસોથી હતો. પરંતુ તે મજબૂત બાંધાનાં શરીર- અને મન- વાળા દેશભક્ત સેવક હાથ પરીલી મહા મોટી જવાબદારી અદા કરતા જ રહ્યા હતા. છેવટે ૧૫ દિવસ ઉપર તેમને મગજ પર લોહીના અતિ-દબાણનો તલ્લો થયો અને તે બેભાન થઈ ગયા. તેમાંથી તે ઊઠ્યા જ નહિ, અને આજે દેવલોક પામ્યા. આપણી જૂની પરિભાષામાં કહ્યું તો, ગુલના મેદાન પર લડતા લડતા ઢળી પડતા યોદ્ધા એ નીવડ્યા. એવાને માટે શાસ્ત્રમાં સ્વર્ગ લખાનું છે.

પંચ પંત આજના હિંદની પિતામહ પેટ્રીના એક ગણાય. ૧૯૧૯-૨૦થી તેઓ ગાંધીજીની સાથે દેશની સેવામાં જતાયા તે જતાયા. આજે પણ તે પેટ્રી ભીષ્મ પિતામહ પેટે દેશના કામમાં કંધો દઈ રહી છે. જન્મ કે, તેમના ઉપરાંત શ્રી. રાજેન્દ્રભાભુ, શ્રી. જ્વાહરલાલ, શ્રી. બિધાનચંદ્ર રાય, શ્રી. રાજજી, શ્રી. અણે વગેરે. આ બધા વૃદ્ધ-વીર પુરુષો ૭૦ની વયમંચાદા પાર કરીને આગળ વધી રહ્યા છે. એટલે કાલધર્મે કરીને તેમનો વારો, ઈશ્વરી સંકેત મુજબ, આવતો જવાનો, એમ સામાન્યપણે સમજવું જોઈએ. છતાં તેવાના જવાનું દુઃખ થાય એ સહજ છે. પંચ પંત દેશની એક જબરી મોટી કામગીરી બજાવતા બજાવતા ગયા. તે કામકાજને હવે પછીની પેટ્રીએ સંભાળી લેવાનું સહજ કમે તેને ભાગે આવે છે.

પંચ પંતનું મુખ્ય કાર્ય એમના પ્રદેશમાં રહ્યું. ઉત્તર પ્રદેશના મુખ્યતમ નેતા એ હતા. ૧૯૫૦ પછી દિલ્લી આવતાં છતાં, ઉત્તર પ્રદેશના કાર્યપ્રવાહ પર તે નજર રાખતા, અને જે સાથીઓને ત્યાંનું કામ સોંપીને પોતે દિલ્લી આવ્યા હતા, તેમને ઘટતી સલાહ સૂચના અને માર્ગદર્શન કરતા રહેતા હતા. છવટના ભાગમાં તે પ્રદેશમાં એવી વિષમ સ્થિતિ થઈ ગઈ કે, તેને લઈને પંડિત પંતને કદાચ કારમો આઘાત લાગ્યો હોય.

ઉત્તર પ્રદેશનું રાજકારણ ૧૯૫૦ બાદ કાંઈક સંકુચિત ભાષાવાદ પર વળી ગયું તથા, ખાસ એ કે, તેના સેવકદળમાં બે ભાગ પડી ગયા, એમ કહેવું પડે. શ્રી. ટંડનજી વગેરેએ ઉઠૂને અજળી કરી હિંદીને અજણે પણ નબળી કરી. તેમાં રહેલી અરાષ્ટ્રીય કોમવાદી દૃષ્ટિ આજે સાફ દેખાય છે. પરિણામે, ઉત્તર પ્રદેશમાં શાળાઓમાં ઉઠૂના શિક્ષણ પર જેરવાજબી રોકાણો નંખાવા લાગ્યાની ફરિયાદ જાગી. આમ જે નીતિ ચાલી, તે સામે ત્યાંની વસ્તીને રાષ્ટ્રપતિ પર અરજી કરવી પડી. પંચ પંતે ગૃહપ્રધાન તરીકે, આ અતિ કદમ્બ કોષ્ટનો ઉકેલ કરી જાહેર કર્યું કે,

“ઉઠૂ અને હિંદી બહુ જ નિકટ સંબંધવાળી ભાષાઓ છે અને મૂળે તે એક જ ભાષા છે, એમ ગણવું જોઈએ. પરંતુ ઉઠૂના ખાસ અમુક લક્ષણ

છે, એ ખરું. તેની ઉઠૂ લિપિ ઉપરાંત તેની શેલી અને શબ્દાવલી પણ હિંદીથી કાંઈક ભુદી છે. બીજા દેશોના વિવિધ સાંસ્કૃતિક પ્રવાહોની અસરથી હિંદીની એક ભાત કે પ્રકાર તરીકે ઉઠૂ હિંદમાં જ જન્મી છે. પરંતુ મૂળમાં તે આપણા દેશની જ એક ભાષા છે; હિંદ તેનું વતન છે. હિંદના બંધારણે આ પાયાની હકીકતનો એ રીતે સ્વીકાર કર્યો છે કે, ઉઠૂને તેની ટમી યાદીમાં એક રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે ગણાવી છે...” (ગૃહખાતાની જાહેર યાદી તા. ૧૪-૭-૫૮માંથી)

આ જાહેરાતનો યથા ગૃહપ્રધાન તરીકે પંચ પંતને મળે છે. પોતાના પ્રદેશને આ કડવો ઘૂંટણો તેમના જવા ધીર પીક પુરુષ જ પાઈ શકે.

૧૯૫૦ બાદ હિંદની આંતરિક વ્યવસ્થા સંભાળવાનું કામ પણ મોટું હતું. અનેકાનેક એવાં પ્રબળ કારણો આવતાં જ ગયાં, જને લઈને આંતરિક શાંતિ અને સલામતી તથા વ્યવસ્થા ગરબડમાં અવી જાય. સરદારશી બાદ, એક વર્ષ પછી, તેનો ભાર આજ સુધી પંચ પંતે ઉપાડ્યો અને તેને શોભાવ્યો. આવી અથાક સેવા-ભરી જિંદગી જીવી, એ પણ એક સેવાયોગ જ છે. નવી પેટ્રીને એનો બોધ આપીને પંચ પંતે હવે પછીનું કામ તેને સોંપીને વિદાય લીધી છે. પ્રભુ નવી પેટ્રીને એવાંઓને પાત્ર થવાનું બળ આપો.

૭-૩-૬૧

મગનભાઈ દેસાઈ

નવાં પ્રકાશનો

ખા અને ખાપુ

સંખાં સુકુલભાઈ કલાશી

કિં. રૂ. ૧-૫૦

ટપાલરવાનગી ૦-૫૦

આપણો ખોરાકનો પ્રશ્ન

લે. ગાંધીજી

સંખાં આર. કે. પ્રભુ

કિં. ૦-૪૦

ટપાલરવાનગી ૦-૧૩

આરોગ્યની ચાવી

ગાંધીજી

કિં. રૂ. ૦-૪૫

ટપાલરવાનગી ૦-૧૬

ગાંધીજીને શ્રદ્ધાંજલિ

[સુરત જિલ્લાનો ૧૩મો ગાંધીમેળો કછોલીમાં તા. ૧૨-૨-'૬૧—બાપુના શ્રાદ્ધદિને મળ્યો હતો. તેના પ્રમુખસ્થાનેથી ડૉ. સુધીલાબહેન નાયરે પ્રવચન કર્યું હતું, તેમાંથી નીચે આપ્યું છે.]

આજે ૧૩ વર્ષ પૂરાં થયાં. બાપુજીનાં અસ્થિ-વિસર્જનના દિવસે આજે ૧૩મા ગાંધીમેળાના નિમિત્તે મને અહીં બોલાવી છે. હું જીજ્ઞાસુભાઈ અને આપ બધાની ઘણી જ આભારી છું કે, આજે મને આ તક આપી — આપ બધાને મળવાની અને સાથે બેસી આપણા બાપુને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવાની. પણ બાપુને શ્રદ્ધાંજલિ આપવી એટલે શું?

આજે જ્યાં જાઓ, હિંદમાં કે હિંદની બહાર વિચારકો મહાત્મા ગાંધીના વિચારો તરફ ખેંચાય છે. અંગ્રેજોથી યુદ્ધમાં હારેલા દેશો વિશેષ કરી તે સમજવા માગે છે કે, ગાંધીજીએ કેવી રીતે હિંદુસ્તાનના સૂત્રેલા કસોડો લોકોને જગાડ્યા, કેવી રીતે હિંદના નિઃશસ્ત્ર લોકોને અપાર શક્તિશાળી બ્રિટિશ સંસ્તનત ઉપર વિજય અપાવ્યો અને તે સંસ્તનત હિંદુસ્તાનથી પોતાની મેજે પોતાનું રાજ્ય સંકેલી ચાલતી થઈ.

જૂન ૧૯૪૮માં હું સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની એક સ્કોલરશિપ મેળવી અમેરિકા ગઈ. એ દેશમાં મને ખૂબ જ ફરવાનું મળ્યું. ડોહટરી અભ્યાસ ઉપરાંત બાપુના શિશુ-ને સમજવાની ઈચ્છા ધરાવનાર લોકોની સભા ઈન્યાદિમાં પણ દીક દીક ભાગ લીધો હતો! મને એ જોઈ ખૂબ આનંદ થયો કે, જે લોકોએ કોઈ દિવસે હિંદુસ્તાનનું નામ પણ સાંભળ્યું નહતું, તેઓ પણ ગાંધીજીનું નામ જાણના હતા!

પાછા વળતાં મને જર્મનીમાં જવાની તક મળી. ત્યાં કેટલાક શાંતિની શોધમાં ખૂંપેલાં નવયુવકો ને નવ-યુવતીઓ, અને કેટલાક હિટલરની ફોજમાં રહેલા ક્રમ-ઉપર ઓફિસરો મને મળવા આવ્યા. બધા એક જ સવાલ કરતા કે, મહાત્મા ગાંધીએ જે શાંતિનો મંત્ર હિંદુસ્તાનને આપ્યો, જેથી બ્રિટિશ સરકાર સામે હિંદ વિજયી થયું અને સ્વનંત્ર થયું, એ જ ખરી શક્તિ છે! અમારા દેશમાં અપાર અસહસ્રના બળ છતાં અમે બેવાર અંગ્રેજ સામે હાર્યા અને પાળમાલ થયા; હવે

અસહસ્રની શક્તિ અમને નથી ગમતી; અમે ગાંધીનો માર્ગ સમજવા માગીએ છીએ, ગાંધીએ બતાવેલી શક્તિ અમને જોઈએ છે! એ વિષે અમને જાણ કરી આપો!

ગાંધીજીનું આખું જીવન અને સાધના માનવની સદ્ગુણિઓને જગાડવા, મનુષ્યને પોતાના હૃદયમાં રહેલી ભગવાનની જ્યોતિને ચમકાવવાના પ્રયાસરૂપે હતાં. તેઓ કહેતા, “મારી સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ મારા માનવમાત્ર પ્રતિ પ્રેમમાંથી ઊપજે છે.” એમાંથી જ સત્યાગ્રહનો જન્મ થયો. ખોટું માર્ગે જતા માણસને સીધું માર્ગે દોરવો, અન્યાયીને ન્યાયના માર્ગે લઈ જવો, એ એના હૃદયમાં સૂતેલી સદ્ભાવનાને જગાડીને જ થઈ શકે, અને તે જૈર-જબરવસ્તીથી ન થાય, યુદ્ધથી ન થાય, પણ આપણા પોતાના જીવનની સામેવાળા ઉપર અસર પાડીને થઈ શકે.

ગાંધીજીએ કહેલું: “હું જગતને કંઈ જ નવું શીખવવા નથી આવ્યો. સત્ય અને અહિંસા પર્વતોની જેમ પુરાણ છે.” પણ ગાંધીજીએ એના અમલમાં નવીનતા દાખવ કરી. પહેલી જ વાર ગાંધીજીની દોરવણીમાં સત્ય અને અહિંસા વ્યક્તિની આત્મોન્નતિનાં સાધન માત્ર ન રહ્યાં, સામાજિક અને રાજનૈતિક સમસ્યાઓને ઉકેલવાનાં સક્રિય અને સફળ સાધન બન્યાં.

કેટલાક મિત્રોએ ગાંધીજીને સમજાવવાનો પ્રયત્નો કર્યો કે, સત્ય અને અહિંસાનો રાજનીતિ અને સાંસાદિક સમસ્યાઓ સાથે મેળ ન ખાઈ શકે. ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, “જે સત્ય અને અહિંસા માત્ર વ્યક્તિની મુક્તિનાં સાધન હોય, તો મને એમાં રસ નથી. માત્ર આખું જીવન સત્ય અને અહિંસાને જીવનની બધી સમસ્યાઓ માટે વાપરવાનો પ્રયોગ છે. રાજનીતિમાં પણ આપણે ઈશ્વરીય સામ્રાજ્ય સ્થાપવું છે.”

પણ આજે આપણે પશ્ચિમની પાછળ ચાલવાના મોહમાં ફસાઈ ગયા છીએ. આપણી રાજનીતિ, આપણી

અર્થનીતિ, અને આપણી શિક્ષાપ્રણાલી, બધામાં આપણે પોતાની નવી અને મૌલિક વિચારધારા અને કાર્યપ્રણાલી રજૂ કરવામાં અસમર્થ થયા છીએ. આપે ઘણી વાર છાપામાં જોયું હશે કે, કેટલાક પોતાને બુદ્ધિમાન માનનારા લોકો કહે છે, દારૂબંધીના પ્રયાસ નિષ્ફળ થયા છે, એમને મૂકી દેવા જોઈએ. કેટલાક મીઠાનો કર પાછો દાખલ કરવાની ભલામણ કરે છે. બધાને એક જ ચિંતા છે કે, કેવી રીતે વધુ પૈસા મેળવી શકીએ. પૈસા મેળવીને કરવું છે શું? પૈસાથી આપણે બાળકોના શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવા માગીએ છીએ, અનાથ બાળકોની સંભાળ માટે આશ્રમો સ્થાપવા માગીએ છીએ. પણ દારૂબંધી રદ કરવાથી આવી સહાયની આવશ્યકતાવાળાંની સંખ્યા વધશે એનો વિચાર નથી કરતા. માબાપ પોતે પોતાનાં છોકરાંની સંભાળ, શિક્ષણ ઇત્યાદિનો ભાર ઊંચકી લે એવી પરિસ્થિતિ પેદા કરવી એ વધુ સારું નથી કે? દરેક ગામડાના લોકો ગામડાના અનાથની જવાબદારી લઈ લે એ વધુ સારું નથી કે?

રાજનીતિમાં પણ આવાં સ્વાવલંબી સ્વતંત્ર ગામડાંઓ પ્રજાની ખરી હકૂમત સ્થાપવામાં મદદ કરશે, એ વિશે દલીલ કરવાની જરૂર ન હોય! આજે તો જતપાત અને બિરાદરીના નામથી વોટ અપાય છે! જતપાતની દીવાલો જે નૂટી રહી હતી, એને આપણી ચૂંટણીની પદ્ધતિથી નવું જીવન મળ્યું છે! પરિણામે હિંદુસ્તાનના કટકા થઈ રહ્યા છે. ભાપાના નામે! પ્રાંતના નામે! ધર્મના નામે! જત-બિરાદરીના નામે!

બાપુના જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં એક દિવસ સવારની પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ મને કેટલાક કાગળો જવાબ લખવા માટે આપ્યા હતા, તેમાં એમના એક સાથીના દીકરાનો કાગળ હતો. એ ભાઈએ પૂછેલું કે, સ્વતંત્રતા આવ્યા પછી ખાદી પહેરવાની શી જરૂર છે? દેશમાં કાપડની અછત હતી; એ ભાઈ વિલાયતથી સૂટ ઇત્યાદિ લાવેલા; એ પહેરવામાં શું વાંધો હોય એમ તેઓએ પૂછેલું. બાપુએ મને કહ્યું, એને લખ, “બાપુ કહે છે, જે સીટીથી માણસ ઉપર ચડે તેને ફેંકી દે તો તે ઝાઝો ન જ કહેવાય; બાપુ તો કોઈ દિવસ ખાદી મૂકી દેવાની ભલામણ નથી કરવાના. એને ગમે તેમ કરે. છેવટે તો દરેકને પોતાનો ધર્મ નક્કી કરવાનું રહ્યું; માતા-

પિતા પણ પોતાના દીકરા કે દીકરીનો ધર્મ નક્કી ન કરી શકે.”

થોડી વાર રહીને બોલ્યા, “હા એક અપવાદ છે; તે છે ગુરુ. ગુરુ ધર્મ બતાવી શકે.”

મેં કહ્યું, “બાપુજી, એ ભાઈ આપને ગુરુભાવથી જ પૂછતા હશે. આપણા દેશમાં ઘણા લોકો આપની તરફ ગુરુભાવથી જુએ છે.”

બાપુ બોલ્યા, “તો પછી ગુરુ સાથે દલીલ ન હોય. ગુરુ કહે તે તરત જ હૃદયમાં ઊતરી જાય.”

હિંસાનો પ્રકોપ જગતમાં એટલો વધી ગયો છે કે, એના નિરાકરણ માટે અહિંસાનો આશ્રય લેવો જ છૂટકો. અણુશક્તિનો જવાબ આત્મશક્તિ જ આપી શકશે. અને એ આત્મશક્તિના વિકાસ માટે બાપુજી સત્ય અને અહિંસાનો માર્ગ અને સત્યાગ્રહનું અચૂક શસ્ત્ર આપણને આપી ગયા છે. એ સ્મરણ રાખવા માટે જ આપણે ગાંધીમિત્રો ઊજવીએ છીએ. ગાંધીજીની પૂજા કરવી, પૂતળાં સ્થાપવાં, અથવા બીજાં ઈંટચૂનાનાં સ્મારક સ્થાપવાથી આપણે ગાંધીજીને શ્રદ્ધાંતરિત નહીં આપી શકીએ. પણ જે થોડાઘણા એમના શિક્ષણ પ્રમાણે ચાલી શકીએ, પોતાના હૃદયમાં ભગવાનની જ્યોતિને પ્રજ્વલિત કરી શકીએ, તો એને ખરી શ્રદ્ધાંતરિત કહી શકીએ.

હિંદુસ્તાન ગરીબ દેશ છે તેથી ગભરાવાની જરૂર નથી. પણ જે એમ પોતાપણું જ ખોઈ બેસીશું, તો ચિંતાનું કારણ ખરું. પૂ. બાપુ હંમેશા પ્રાર્થનાના અંતે ઉચ્ચારતા—

વિપદો નૈવ વિપદઃ સંપદો નૈવ સંપદઃ ।

વિપદ્વિસ્મરણં વિષ્ણોઃ સંપન્નારાયણસ્મૃતિઃ ॥

એટલે ભગવાન આપણને તે શક્તિ આપો કે, આપણે પોતાના હૃદયમાં બેઠેલા ભગવાનની જ્યોતિનું સદા સ્મરણ રાખીએ, અને આપણા દરેક વિચાર અને કાર્યમાં એ જ્ઞાનની ઝાંખી જોવામાં આવે. તો ગ્રામ-કુટુંબ સ્થાપવામાં મુશ્કેલી નહિ આવે. મારા મનમાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ છે કે, આ ઓલવાઈ ગયેલા દીવાનો પ્રકાશ આપણું અને આખા જગતનું પથપ્રદર્શન કર્યા જ કરશે!

ડૉ. મુશીલા નાયર

સંશયાત્મા વિનશ્યતિ

૧

ગીતા અં ૪-૪૦નું આ ચરણ જોવા જેવું છે. ગીતાના કેટલાક ખાસ શબ્દોમાં ‘સંશય’ અને ‘નિશ્ચય’ એ બે છે. તેમાં સંશયનું લક્ષણ તે કહે છે કે, સંશય એવી મનોવૃત્તિ છે કે તેથી વિનાશ થાય છે. તેથી ઊલટું ‘નિશ્ચય’ને માટે છે: કોઈ બાબતમાં જો મન નિશ્ચય પર ન પહોંચે, તો એ બાબતમાં અકળતા કે વિનાશ જ થાય; માટે નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

ઉપરની વાત સંસ્કૃતમાં કહેલી છે. તેનો સાર આપણી પેલી ગામઠી કહેવતમાં છે તે જ છે—

“રડતો જાય તો મર્યાની જ ખબર લાવે.”

સંશય—નિશ્ચય વિષે આ વિચાર મને આવ્યો, ગ્રાન્ડ્સ કમિશનના ‘વર્કિન્ગ ગ્રૂપ’નો હેવાલ વાંચતો હતો તે પરથી. એ હેવાલમાં થકામાં કહ્યું છે કે, “અમારું કામ માધ્યમ ફેરવવું કે કેમ એની ઇષ્ટાનિષ્ટતા વિષે મત આપવાનું નથી; પણ જો કોઈ યુનિઓ ફેરવવા વિચારે તો કયાં કમિક પગલાં ભરીને વ્યવસ્થિત રીતે તેમ કરે, તે વિષેનું છે.”

પણ આમ કહીને બીજા જ પેરામાં તે કહે છે કે “માધ્યમ બાબતમાં દેશમાં ચર્ચા ચાલ્યા જ કરે છે; એ બતાવે છે કે, બેઉ બાજુ કાંઈક કહેવા જેવા મુદ્દા છે. એ ચર્ચામાં પડવાનું અમારે માથે નથી; છતાં આ પ્રશ્ન પરત્વે બંને બાજુએ જ હકીકતો જોવા મળે છે તે નોંધીએ છીએ.” (શું કામ? ખેર!)

અને આમ કહીને તે હેવાલ, બેઉ પક્ષના લોકો માધ્યમફેરનો નિશ્ચય કરી તે કરવા લાગે તેને બદલે, સંશયમાં પડી જઈને, પંડિત-સુલભ પ્રજાવાદી વાતનાં વર્ગ કરવા લાગી જઈ શકે, તે માટે અનુકૂલ પ્રતિકૂલ દલીલની યાદીઓ આપે છે. સંશયાત્માને પેદા કરવાને માટે આના કરતાં બીજી સારી કોઈ યુક્તિ હશે?

ખરું જોતાં, આમ કરવું જ હોય તોપણ આ મંડળીએ છેવટે એમ કહેવું જોઈએ કે, “આથી કરીને, પહેલા પગલા તરીકે અમે એમ જણાવીએ છીએ કે, આ ચર્ચા-સ્પદ બાબતો વિષે સ્પષ્ટ અને મક્કમ નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ. નહિ તો માધ્યમ-પદટાનું કામ સંશયથી થક

જ નહીં થાય, અથવા કાંઈક અંશે તો રડતો ગયેલો જે ખબર લાવે તેવા એના હાલ થશે.”

— હેવાલ પોતે જ શંકામાં પડેલો હોઈ, આવી વાત કેમની કરે?—અને હિદમાં આજે અંગ્રેજી યુનિઓમાં આ દશા જ ચાલે છે, જેને સુવર્ણમય પાત્રથી મઢી આપવાનું દુષ્કર્મ આ મંડળીએ કર્યા જેવું કયું છે.

૨

આવા સંશયાત્માને માટેના ખોરાક જેવા મુદ્દામાં એક મુદ્દો એ છે કે, બધે હિદી માધ્યમ રાખો તો દેશની એકતાને માટે સારું છે. અને હિદી હાલમાં સૌને આવડે નહિ, તેથી અંગ્રેજી ચાલુ રાખો, તેમ તે પછી ધીમે રહીને કહેવાય છે. અને એમ ‘વર્કિન્ગ ગ્રૂપ’ કહે છે.

ડૉ. શ્રીમાળીએ શાંતિનિકેતન યુનિઓના પદવી-દાન પ્રસંગે આ બાબતમાં કહ્યું હતું, “કેટલાકને એમ લાગે છે કે, જો પ્રદેશભાષાઓનું માધ્યમ થાય તો વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષકોની એકથી બીજી યુનિઓમાં અવરજવર ન સંભવે; આથી ઉચ્ચ શિક્ષણ સંકુચિત બને એટલું જ નહિ, રાષ્ટ્રીય એકતાનેય જોખમ આવે.”

આમ પ્રશ્ન કરીને તેમણે જ જવાબ આપ્યો કે, “બીક સાથી છે,” પણ તેનો ઉપાય સૂચવાય છે (અંગ્રેજી માધ્યમ ચાલુ રાખવું એ) તે નરી નિરાશા ભરેલો છે; તેથી તો કેવળ વ્યર્થતા અને રાષ્ટ્રીય તેજોવધ જ નીપજે.”

આ સાવ સારું છે. અંગ્રેજી માધ્યમ એક દોઢ સેકા સુધી ચાલુ રહેવાથી એમ થયું જ છે, એ આજે આપણે જોઈએ છીએ. તેથી તો તેને ફેરવીને દેશની ભાષાઓ અપનાવવાની વાત રાષ્ટ્રીય બંધારણે ફરમાવી છે.

પરંતુ, ડૉ. શ્રીમાળી કહે છે એ બીક ખરી છે શું? આજે અંગ્રેજી દ્વારા ભણેલા લોકો ઓછા સંકુચિત છે શું? તેઓમાં કોમવાદ, જાતિવાદ ઈં ૦ નથી જોતા આવ્યા? આપણી ભાષાઓ તો હજી કયાં માધ્યમ તરીકે ચાલુ થઈ છે, કે જેથી આવાં પરિણામનો આશ્રય તેમના પર મુકાય છે? સંકુચિતતા તો અંગ્રેજી માધ્યમથી ભણવા છતાં હિદમાં ચાલુ છે. અંગ્રેજી તેને દૂર નથી કરી શકી. આ ખોટી બીકો દેખાડીને નાહક મતિભ્રમ કરવાનું ભણેલાઓએ છોડવાની જરૂર છે. તેઓએ હવે એ સમજવું જોઈએ

અને એમ કબૂલ કરવું જોઈએ કે, અંગ્રેજી વડે દેશમાં તેઓએ આમ-પ્રજા પર જે જહાડકી હેકી મારી છે, તેથી જે કેવળ એક-ટકા વસ્તીએ પોતાનો સંકુચિત સ્વાર્થ સાધ્યા કર્યો છે, તેથી જ સામે હવે સ્વરાજ આવતાં સ્વભાષાની પ્રતિષ્ઠા અને તેનું યોગ્ય અને સ્વાભાવિક ચલણ થાય, એવી પ્રજાકીય માગણી આકાર પકડે છે. તેને ભાષાવાદ અને સંકુચિતતા કહીને ભણેલાઓ નિંદી કાઢવા માગે છે—ઉતારી પાડવા માગે છે, એ તેમણે સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ. પોતાની ભાષા દ્વારા કામ કરવામાં સંકુચિતતા કે કશી જ એમ કયાંથી સંભવે, એ જ નથી સમજાતું. બદલે, એ જ સ્વમાન અને સહજ વિકાસનો માર્ગ છે. તે સત્યને ખોળે માથું મૂકીને ચાલવામાં જ હેમખેમ છે; એ શ્રદ્ધા વગર હવે દેશની પ્રગતિ નહિ થઈ શકે. હિંદના અંગ્રેજના વાલી બનેલા વર્ગો પોતાનો સ્વાર્થ અને સંઘયવૃત્તિ છોડીને આ સાદું સત્ય સમજે, તો તેમના પોતાના પર પણ ઉપકાર કરશે.

૩

સ્વભાષાઓ માધ્યમ બને તેમ છતાં યુનિઠઓમાં આંતર-પ્રાદેશિક વહેવાર પણ શું કામ ન સંભવે? આજે અંગ્રેજીથી તે સાવ સંકુચિત બન્યો છે; તે દૂર કરી અંગ્રેજીને બદલે આંતરભાષા હિંદીને અપનાવો, એમ રાષ્ટ્રીય બંધારણ કહે છે તે એટલા જ માટે. તેથી કરીને જ કહેવાય છે કે, શાળા-મહાશાળાઓમાં હિંદી ભાષા શીખવવા લાગો, જેથી કરીને હિંદીનું આંતર-પ્રાદેશિક વ્યવહારનું માધ્યમ સાબૂત થઈ જાય.

અને દુનિયાના દેશોની યુનિઠઓમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વહેવાર નથી ચાલતો? આપણે તો તે માટે એક આંતર-ભાષા વિચારીએ છીએ; યુરોપાદિ ખંડોમાં તો એવી આંતર-ભાષા પણ નથી. અસ્તુ.

૪

આ વાતનો પણ ભણેલાને વાંધો છે. આમ જ્યારે હિંદીનું કહેવામાં આવે છે, ત્યારે બે રીતના વાંધા હેકવવામાં આવે છે. બંને રાષ્ટ્રીય એકતાના ધાતક છે, એ તેઓ જોતા નથી. તેઓ ઊલટા અંગ્રેજ દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતા છે, એવી વાલિયાત વાત કરે છે. અંગ્રેજીની જૂનથી થાવુ બોલબાલને જવાહર-સરકાર હજી ચાલવા દે છે,

તેને. હઈને જ આ લોકો આવી અધર અને અનેનિહાસિક વાત બોલી પણ શકે છે, અને સામેથી વાંધા કાઢે છે, કે જે પરેખર આજે રાષ્ટ્રને ધાતક અને એકતાને ધ્વંસક બનેલા છે, એ જોઈ થકાય છે.

૫

એક વાંધો એમ કહેાય છે કે, હિંદી-ભાષી લોકો અહિંદી-ભાષી કરતાં આગળ થઈ જાય! શેમાં? સરકારી નોકરીમાં. આનો ઉપાય યોજી શકાય; તે વિચારીને હિંદી અપનાવતા જશો, એમ બંધારણે કહ્યું જ છે.

પરંતુ, વાંધો વળી આગળ કરીને કહેવાય છે કે, “હિંદી ભાષામાં એવું શું છે? અમારી ભાષા શું ઓછી છે? અને અંગ્રેજી જેવી ભાષામાંથી મળતું જ્ઞાન કયાં અને આ હિંદી કયાં!” આ રીતે આ અંગ્રેજના વાલીઓ પોતાની રાષ્ટ્રીય ભાષાઓ વચ્ચે જ વિખવાદ જગવે છે અને પોતાના જ ભાઈ-ઓની અદેખાઈ કરીને અંગ્રેજીની ફાવી ગયેલી થાવુ વફાદારીને રાષ્ટ્રીય માનવાના મોહમાં પડીને, તેમાં રહેલી ધોર જેર-લોકશાહી અને પરંપરાગતિને જોતા નથી.

૬

અને હવે કેટલાક લોક ગુજરાતમાં ઉપરના મોહમાં ફસાવા લાગ્યા છે. હમણાં ગુજરાત યુનિઠમાં તેની વિદ્યા-સભાની બેઠકમાં એક ચર્ચામાં એ પહેલું જોઈ નવાઈ લાગી. એક જાણીતા અધ્યાપક કહે કે, શિક્ષણમાં હિંદીને ન રાખો; હિંદીથી કંઈ રાષ્ટ્રપ્રેમ નથી પેદા થતો. એક બાબતુ આવો વિચિત્ર સૂર જેવા મળ્યો; બીજી બાબતુ અંગ્રેજ અને ગુજરાતીનાં ગુણગાન થયો!

૭

વાત એમ છે કે, આપણા દેશમાં મુખ્ય કામ શું છે, તે વિધેની અસ્પષ્ટતામાંથી જ આવા પ્રજાવાદી વિકારો થયા કરે છે. અંગ્રેજીને બદલે દેશની સ્વભાષાઓ કે માતૃભાષાઓનું ચલણ કરવું છે. પરંપરામાં આમ ન થવાથી જે સાંસ્કૃતિક માનુદ્રોહનું પાતક થતું જ રહ્યું છે, તે હવે આપણે સમજાવવાનું થોવું છે. આંતરપ્રાંતીય કે અખિલ ભારતીય લોકવ્યવહાર માટે અંગ્રેજીને બદલે હિંદી આણવી છે; તેથી એ ભાષાનું જ્ઞાન બરોબર મેળવવું

જેઈએ. દેશનું શિક્ષણનંત્ર આ સમજે અને તેમ સાધવા સક્રિય ઉપાયો લે. પ્રદેશના કે રાજ્યોના લોકજીવનમાં ઉપરના પોષણ પેઠે અંગ્રેજીનો ચાપડો બેઠેલો છે, તે પ્રદેશભાષા વડે હકાવતો જેઈએ. આમ સ્વભાષા અને આંતરભાષાના ઉભા-વચી સાધન વડે માનુદ્રોહ કરેલું પાતક ધોઈ કાઢવું છે. આને બદલે, રૂપાળી અને સુદિપાણી ભણેલી ભાષામાં કહેવાય છે ઊલટું જ! — “અંગ્રેજી રાખો તો રાષ્ટ્રની એકતા, વિદ્યાળતા, આંતરરાષ્ટ્રીયતા, ઈંઠ અનેક સારાં વાનાં જ થશે. સર્વે ગુણો અંગ્રેજીમાં છે; સ્વભાષા ચારી ખરી, પણ તે એવી સર્વગુણસંપન્ન ન ગણાય!”

૮

હિંદી એકતા સાધતી હોય તો દેશની બધી માનુ-

ભાષાઓનો દ્રોહ બંધ થવો જોઈએ; “હિંદી સામે સ્વાર્થ-જન્ય દ્રોષની ઈતરાજી-ભરી કટાક્ષતા મટવી જોઈએ; અને એક ત્રીજી ભાષાના સાધન તરીકે અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ સારી રીતે આપવું જોઈએ. આજે ભાષા-શિક્ષણને નામે જે ઓટાઓ ચાલે છે, એ અંગ્રેજી વિષે જે સ્પષ્ટ રાષ્ટ્રીય આદિષ છે, તેની અવગણના થાય છે, તેને આભારી છે. નહેરુ-સરકારે આ ભાષામાં વેળાસર સળગ બનવું જોઈએ. નહિ તો દેશમાં પાર વિનાશ ઉપદ્રવો હજી વધશે. બંધારણે એકતાને અર્થે જ ઉપરનો ભાષાકીય નકલો દેશની આજળ રજૂ કર્યા છે, જેથી સ્વાભાવિક સ્થિતિના પાયા પર આપણું સાંસ્કૃતિક અને ભાષાકીય નવનિર્માણ ચાલુ કરી શકાય.

૨૧-૨-૬૧

મજનભાઈ દેસાઈ

ટપાલપેટી

૧

૨

એક ચાળાના આચાર્ય નીચીની ખબર લખી જણાવે છે—

“અમદાવાદમાં S.T.C. નો વર્ગ ચાલે છે, ત્યાં શિક્ષકો પાઠ આપે છે. કેટલીક ચાળાઓમાં પણ પાઠો અપાય છે. નિરીક્ષકો પાઠ જુએ છે. તેમની નોંધ-પીઠા વગેરે પાઠની નીચે લખે છે.

“નિરીક્ષકો પોતાને પ્રભાવ પાડવા મિથ્યાભિમાની બની નોંધ-પીઠા વગેરે અંગ્રેજીમાં લખે છે. પાઠની નોંધ શિક્ષક ગુજરાતીમાં કાઢે, પાઠ ગુજરાતીમાં અપાય, છતાં નિરીક્ષકની નોંધ અંગ્રેજીમાં હોય !

“ખૂબીની વાત તો એ છે કે, પાઠ આપનાર ભાઈને અંગ્રેજી ભાષા કાં તો આવડતી હોતી નથી, કાં તો તે સમજવા પૂરતું જ્ઞાન અને પ્રસૂત્ત હોતું નથી. છતાં પણ કોણ નહિ શા મારણથી નિરીક્ષકો અંગ્રેજીમાં લખ લખ કરે છે. આમાં નિરીક્ષકો, અંગ્રેજી નહીં જાણેલાઓ હવર ખોલે પ્રભાવ પાડવા મિથ્યાભિમાની પ્રેરાય છે. આપને થોડુંક લાગે તો ‘નવજીવન’માં નોંધ લેશો.”

લેખકે જ ટીકા કરી છે, તેમાં ઉમેરવાનું કંઈ જ રહેતું નથી. જ્ઞાન માટે નહિ, પણ તેના મિથ્યાભિમાની મોહને વશ થઈને અંગ્રેજી ચાલે છે અને તેથી આજે તે અજ્ઞાન દેવાવવાનું માધ્યમ બની ગયું છે, એનો આ તથ્યેટ દાખલો નહિ તો બીજું શું કહેવાય?

૧૫-૨-૬૧

મુનિરાવંતીમાં હિંદીનું સ્થાન

એક ભાઈ નીચે મુજબ લખે છે તે મૂળ હિંદીમાં લખેલું છે :—

“સેવામે, સંપાદક, ‘નવજીવન’,

“‘ગુજરાત સમાચાર’માં તા. ૨૦-૨-૬૧નો પ્રકાશિત સૂચનાકે આધાર પર તથા કુછ પ્રાધાન્યક મિત્રો-કે પરચે પના ચલા હે કિ, ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયમે’ સન ૧૯૬૨મે લાનું હોનેવાલે ત્રિવર્ષીય ‘પાઠ્યક્રમમે’ પ્રિપેરેટરી ઓર પ્રથમ વર્ષમે’ બી હિંદીમે અનિવાર્ય વિષયકે રૂપમે’ મુનિરાવંતીમે કોલિય દ્વારા સ્વીકારે નર્વી કિયા ગયા. મુજે લગતા હે, જય અગ્રજ નર્વી ગુજા કમશે કમ પ્રિપેરેટરીમે’ વિજ્ઞાન, વામિલત્વ એવં કયા શાખાઓમે’ ઓર પ્રથમવર્ષમે’ કયા શાખામે’ (હાઈ ઈયર આર્ટ્સ) હિંદીમે અનિવાર્ય વિષયકે રૂપમે’ રૂપા ગયા હોના તો ઉપન હોવા પ્રદેશ દ્વારા આર્ટ્સ વિજ્ઞાન વિધાયલયમે’ બી એવા હે હે દ્વારા વિષયમે’ આપ નવને વિચાર પ્રકર કરેર નો અર્થ દૂષા નોશે.”

ઉપર લખેલું જન અર્થે છે ગુજરાત મુનિરાવંતીની વિચલનક્રમમે’ મિત્રો-કે કમિયુનિયે’ બાબી બાબાજી મિનિસેરે કી છે.

મગ

આ બાબતનો વિચાર પહેલો તેની વિનયન વિદ્યા-
શાળા કે આર્ટ્સ કૅલેજીમાં આવ્યો હતો. ત્યાં મેં તેના
એક સભ્ય તરીકે એવી સૂચના કરી હતી કે, અભ્યાસનાં
ચારે વર્ષ હિંદી ભાષા (સાહિત્ય નહિ) વિષય (૧૦૦ ગુણનો)
રહે, એ ઉત્તમ છે. તે પરથી વિદ્યાશાળાની સભાએ પહેલાં
બે વર્ષ આજે જેમ છે તેમ ત્રિવાર્ષિક પદવી-પરીક્ષાક્રમ
ઈ. સ. ૧૯૬૨માં શરૂ થાય ત્યારે પણ ચાલુ રાખવું,
એમ ઠરાવેલું. આ બાબત તે વિદ્યાશાળાની ઉપરની
અધિકારી એવી વિદ્યાસભામાં ગઈ, ત્યાં તેને પત્રલેખક
કહે છે તેવી રીતે નકારાઈ હતી.

આ સવાલ, મૂળે જોતાં, હવે પછી યુનિવર્સિટી-
શિક્ષણમાં હિંદીના સ્થાન પરવેનો ભાવી વિચાર કરવાનું
જરૂરી બતાવે છે. તે વિષે નીચે મુજબનાં મતલબો
ટૂંકમાં વિચારણા માટે રજૂ કરું છું :-

૧. અહિંદીભાષી પ્રદેશોમાં હિંદી ભાષા ઉચ્ચ શિક્ષણનું
માધ્યમ ન હોઈ શકે; માધ્યમ તો તે તે પ્રદેશની ભાષા
જ હોય, એ સિદ્ધાંત આજે સર્વમાન્ય થયો છે એમ
ગણાય. બદ્દે, જો એમાં ભૂલ થઈ, તો હિંદી આંતરભાષા
સામે જ વિરોધ જાગશે અને અંગ્રેજી કાયમ રહેશે, એમ
પૂર્વ અને દક્ષિણ ભારત બતાવે છે. પશ્ચિમ ભારતમાં
એ ભૂલ કરવાથી સાવધ રહેવું જોઈએ.

૨. બંધારણે કરાવ્યું છે કે, હિંદી આપણી રાષ્ટ્રીય
આંતરભાષા તરીકે ખીલશે અને ચાલશે. એટલે તે
તરીકેનું તેનું સ્થાન સૌએ બરોબર માનવું જોઈએ. પણ
તે સ્થાન શિક્ષણના માધ્યમનું નથી, પરંતુ તે ભાષા
શીખીને ઉપયોગ કરવાનું છે.

૩. આ સ્થાન બે રીતે જવાનું આવે છે :-

(૧) જેઓ કોઈ અમુક ભાષાપ્રદેશના નથી, પણ તે
પ્રદેશમાં પોતાના બીજા ભાષાપ્રદેશમાંથી ભણવા આવે,
તેઓને પરીક્ષામાં આંતરભાષાનો ઉપયોગ કરવાનો હક
રહે છે. બદ્દે, આંતરભાષાની કલ્પના જ આજા
અવરજવર માટેના આંતર-વ્યવહારની જરૂરને બરોબર
જાગવવામાંથી છે. એટલે જ, દા. ત., ગુજરાત યુનિ-
વર્સિટીમાં સાધારણ માધ્યમ ગુજરાતી હતી, જેઓ બિન-
ગુજરાતી છે, તેમને હિંદી માધ્યમની છૂટ હમેશને માટે
ખવામાં આવી છે. કોલેજો તે સવડ તેમને આપી

શકે છે.

(૨) પરંતુ જો ગુજરાતના છે, તેમને માટે એ
જરૂરનું છે કે, તેઓ બીજા ભાષા તરીકે હિંદી બરોબર
ભણે. આ ભાષા હિંદના હવેના લોકજીવનમાં આપણા
બધા આંતરપ્રાદેશિક અને અખિલ ભારતીય વ્યવહારની
ભાષા બનશે. તેથી દરેક ઓળખાણ પાસે તેની ઠીક
ઠીક આવડત આવી જવી જોઈએ. આ ભાષા માત્ર
સમજ પૂરતી જ નહિ, આજે અંગ્રેજી છે તેમ બોલવા
લખવા મટેય જરૂરની બનશે. તેથી તેનો અભ્યાસ
શાળા-કક્કાથી આગળ પણ ચાલવો જરૂરી છે. એમ ન
કરીએ, તો તે ભાષા ધર ધૂરતો કાઢ્યું ન આવે શકે.

૪. ઉપરની ઉભયપદી જરૂર સમજીને ચાલતાં, એ
વસ્તુ જરૂરી બને છે કે, યુનિવર્સિટીમાં આવશ્યક
મનાતા ભાષાશિક્ષણમાં હિંદી દાખલ કરવું જોઈએ.

૫. સમજવા પૂરતું અંગ્રેજી પણ ચાલે, એ
બાબતમાં મતભેદ અત્યારે નથી.

૧-૩-૬૧

મ૦

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

શિક્ષણનું માધ્યમ

ગાંધીજી

સંપાં ભારતનું કુઆરંખા

કેળવણીના માધ્યમના સવાલ વિષે રાષ્ટ્રપિતાના વિચારો
દર્શાવતી પુસ્તિકા.

કિ. રૂ. ૦.૧૬

ટપાલસ્વાનગી ૦-૦૧

અંગ્રેજી અને સાંસ્કૃતિક સ્વરાજ

મગનભાઈ પ્રં. દેસાઈ

રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીના દક્ષિણે ભાષાશિક્ષણના પ્રશ્નની ચર્ચા.
કિ. રૂ. ૦.૩૭

ટપાલસ્વાનગી ૦-૧૩

મેકેલે કે ગાંધીજી ?

[ભારતમાં અંગ્રેજીના સ્થાન વિષે ચર્ચા કરતા લેખોનો સંગ્રહ]

મગનભાઈ પ્રં. દેસાઈ

રાષ્ટ્રીય કેળવણીની નવરચનાના દક્ષિણે દુશી શિક્ષણમાં
અંગ્રેજી માધ્યમના પ્રશ્ન વિષે રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ દર્શાવેલા
વિચારોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આ પુસ્તકમાં રજૂ થયો છે.
કિ. રૂ. ૧.૫૦

ટપાલસ્વાનગી ૦-૩૦

પ્રશ્ન પેટી

૧

આધુનિક ધનિકશાહી

એક વિનોદી પ્રશ્ન છે: “તમે ધનિકશાહી પ્રત્યે કટાક્ષ કરો છો! ધનની શક્તિ તમે નથી જાણતા એમય નથી લાગતું. અરે, મહા પ્રબળ એવા આત્માને પણ માણી નાંખે એવું મહાબળ ધન છે. તો પછી, તેના પણ જે સ્વામી છે, એવા ધનપતિઓની ધનિકશાહી કેટલી બધી જબરો માનવી જોઈએ?”

ઉત્તર— ખરી વાત છે કે, ધન આત્માને હલ્લે એવું પ્રબળ મોહબળ છે. તે વડે ભોગવિલાસ અને ઐશ્વર્ય માણવા મળી શકે છે, અને તેની લાલસા કે લોભ ઓછાવતાં ચીને હોય છે; ધનિકને તે અતિ ભારે હોય છે. તેથી તે આત્માને હલ્લે, પણ ધન અને ભોગૈશ્વર્યની લોભલાલચને ન હણી શકે. એશ્વર્યારામ અને ભોગને તે યથેચ્છ માણે, પણ રોગ, જ્વા, અને મૃત્યુને ન હણી શકે.

ધન આત્માને હલ્લે; તેથી જ ધનિકોને માટે કહેવાયું છે કે, સોયના નાકામાંથી ઊંટ કદાચ નીકળી શકે, પણ ધનિકથી સ્વર્ગનાં દ્વારમાં ન પેસી શકાય. પરંતુ એવું આત્મહનુ ધન ધનિકોની તેને માટેની લાલચ અને મરહુને નહિ હણી શકે.

હું ધનિકોને વ્યક્તિ તરીકે નથી નિહતો; પણ સમાજમાં ધનબળ વડે જે ધનિકશાહી ચલાવાય છે, તે ત્યાજ્ય છે, એમ બતાવવા પ્રયત્ન કરું છું. મૂલીવાદમાં ખરાબ અંશ હોય તો તે આ (જેને અંગ્રેજીમાં ‘પ્લ્યુરોક્રસી’ કહે છે તે) છે. અને આ વસ્તુ યંત્રોદ્યોગવાદ અને વિજ્ઞાનની મદદથી વળી વધારે પ્રબળ બન્યું જાય છે.

અમેરિકાને અંગે લખતાં ત્યાંનો એક વિચારક લખે છે, તેમાં તે સાચું કહે છે કે,

“અત્યાર સુધી અસ્તિત્વમાં આવી ગયેલી બીજી સંસ્કૃતિઓ કરતાં અત્યારની નવી મૂલીવાદી સંસ્કૃતિને ત્રે વિશેષ લક્ષણો જુદી પાડે છે. એક, તે વૈજ્ઞાનિક છે; અર્થાત્ તે વિજ્ઞાન તથા તેના પ્રયોગ દ્વારા કુદરત ઉપર મનુષ્યનું વર્ચસ્વ સ્થાપવા

ઉપર કેન્દ્રિત થાય છે. કુદરત ઉપર મનુષ્યના આ વર્ચસ્વનો અર્થ એ છે કે, આપણે ઇતિહાસમાં પૂર્વે કદી નહોતા કરી શકતા તે પ્રમાણમાં ઓછી મહેનતે વધુ માનવ જરૂરિયાતોને સંતોષી શકીએ છીએ. આપણા સમાજનું આ લક્ષણ તો સામાન્ય રીતે માન્ય રખાય છે. જે ઓછું માન્ય રખાય છે તે બીજું લક્ષણ એ છે કે, આ સમાજ પણ બીજા સમાજોની પેઠે માણસના માત્ર કુદરત સાથેના સંબંધના આવિષ્કાર કરતાં કંઈક વધુ છે; તે માણસના માણસ સાથેના એક વિશેષ પ્રકારના સંબંધને પ્રગટ કરે છે: અર્થાત્ ઘોઘંક માણસોના બીજાં માણસો ઉપરના વર્ચસ્વને, અમુક ધ્યેયોને વરેલા મનુષ્યોનો એક વર્ગ બીજા મનુષ્યો ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ થી રીતે જમાવે છે, તે આપણી બધી સંસ્થાઓ દર્શાવી આપે છે. આપણો સમાજ મુખ્યત્વે મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન કરનારા મૂલીવાદના બીજાં બધાં માણસો ઉપરના વર્ચસ્વના જ આવિષ્કારરૂપ છે. અને જેમના હાથમાં આદિક, રાજકીય અને લશ્કરી સત્તા કેન્દ્રિત થાય છે, એવા પર્સદગીના આ માણસો વ્યક્તિ ઉપર સામાજિક વર્ચસ્વ જમાવવાના જે નવા માર્ગો અપનાવી શકે છે, તેનાથી જ આપણો આધુનિક સમાજ ઇતિહાસમાં નવા તરીકે જુદો પડે છે.

“નવાઈ જેવું તો એ છે કે, વ્યક્તિ ઉપર સમાજ એટલી બધી સત્તા હવે ભોગવી શકે છે કે, શાસન કરતા દેખાતા પેલા પર્સદગીના સત્તાધારીઓને પણ તે વર્ચસ્વ હેઠળ લાવી શકે છે. આમ ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના આ તત્ત્વને સત્તા વળી વધુ અપોરુપેય બની જાય છે—અર્થાત્ કોઈ પણ વ્યક્તિની પેઠઠ બહારની બની જાય છે. આપણો સમાજ હવે રાષ્ટ્રીય મૂલીવાદી સમાજ બની રહ્યો છે, એમ જે કહેવાય છે, તેનો અર્થ આ છે.”

* Philosophy in the Mass Age: George P. Grant, P. 156.

ધનિકશાહીનું દૂકમાં આ સ્વરૂપ છે. ધન કમાવું, યંત્ર વડે કામ લેવું, વખત બચે તેમાં નાટક-સિનેમા દ્વારા કામભોગને તેજ કરતા રહેવું, અને ધન વડે એ કામ-સંસ્કૃતિમાં રમવું; તે અર્થે કળાને ભ્રષ્ટ કરવી. આ યુગ આજે છે, જેના નેતા ધનપતિઓ છે.

૨૦-૨-૬૧

મ૦

૨

રંતિદેવની પ્રાર્થના

પ્રશ્ન - આશ્રમના પ્રાતઃસ્મરણના શ્લોકોમાં નીચેનાં શ્લોક છે, તે મૂળ ક્યાંથી છે ?

“ન ત્વહં કામયે રાજ્યમ્
ત સ્વર્ગં નાપુનર્નવમ્ ।

કામયે દુઃસ્વત્પાનામ્ ।

પ્રાણિનામ્ આત્મિનામ્ ॥

[ન મારે રાજ્ય જેઈએ, ન સ્વર્ગ કે ન મોક્ષ પણ. હું તો એટલું જ માગું છું કે, દુઃખથી પીડતા જીવોની પીડા કેમ કરતાં દૂર થાય.]

ઉત્તર - આ સુંદર પ્રાર્થના મૂળ ક્યાંથી છે તેની તપાસ કરી. તે પરથી એટલું મળ્યું કે, ભાગવતમાં રંતિદેવની કથા છે (સ્કંધ ૯, -અં ૨૧), ત્યાં આ ભાવનો શ્લોક રંતિદેવના મુખમાં મૂકેલો મળે છે, પણ તેનો પાઠ બીજો છે. છતાં એ શ્લોક અહીં ટાંકું છું. ઉપરનો શ્લોક અક્ષરશઃ ક્યાં હશે તે હજી જોવાનું છે. જે કોઈ આ બોળમાં મદદ કરી શકે તેને તેમ કરવા વિનંતી છે. ભાગવત (૯-૨૧-૧૨)નો શ્લોક આમ છે -

ન કામયેઽર્થં ગતિમોશ્વરાત્ પરામ્

અર્ષદિયુક્તામપુનર્નવં વા ।

આર્તિ પ્રવચ્ચેઽલિલદેહમાજામ્

અન્તઃસ્થિતો યેન મર્ત્યલુપ્તાઃ ॥

(ઈશ્વર પાસેથી હું અર્થ રિદ્ધિવાળી પરમ ગતિ કે મોક્ષ પણ ઇચ્છતી નથી; હું તો એટલું જ ઇચ્છું છું કે, બધા જ દેહધારીઓની અંદર રહીને તેમનાં બધાં જ દુઃખ હું પામું, જેથી તેઓ દુઃખરહિત બને.)

૩-૩-૬૧

મ૦

૩

સિનેમાને ઉચ્છેદન

પ્રશ્ન - લોકો ઉપર - ખાસ કરીને યુવાનો અને કિશોરો ઉપર - ફિલ્મોની અસર પ્રબળ છે; એને પરિણામે સમાજમાં એક દૂષિત વાતાવરણ રચાય છે. તો આ પરિસ્થિતિ સુધારવા, સમાજ તેમ જ સરકાર અમલમાં મૂકી શકે તેવાં વ્યવહારુ સૂચનો કરશો.

ઉત્તર - તરત અમલમાં મૂકી શકાય એવી વાત તો એ છે કે, જે સિનેમા બૂરી વસ્તુ લાગે, તો ત્યાંથી દૂર રહેવું. આથી પૈસો અને મન બંને બગડતાં બચશે.

પણ આજનો જમાનો કદાચ આને અશક્ય કે અવ્યવહારુ માને; બાકી સચોટ રસ્તો તો પરાપૂર્વથી માણસને માટે આ જ છે. તો પછી સમાજ અને સરકારે દબાવવાના - રોકવાના રસ્તા યોજવા રહ્યા. એ રસ્તા પણ વહેવારુ જ હોય, એમ ન માનવું જોઈએ. છતાં, પાકરી મા નાક વધે તે ન્યાયે આજે લોકો પોતા પર રાખવો જોઈતો સંયમ પણ સમાજ અને સરકાર રાખે - રખાવે, એવી વ્યર્થ આશા રેવે છે. તેમાં તેઓ સહકાર ન આપે તોય સરકાર ને સમાજ એ કામ કરે, એટલે સુધી આ વ્યર્થ આશાના મિનારા ઊંચે જાય છે. અસ્તુ.

સરકાર ફિલ્મ બોર્ડ રાખે છે, જે દરેક ચિત્ર જોઈ જઈ પાસ કરે, પછી જ બતાવી શકાય. આ બોર્ડનું કામ સુધરી શકે તો કાંઈક ફેર પડે.

સમાજ તરફથી કાંઈક કરવાને માટે કાપી. વિનોબાએ સિનેમાની ગંદી જાહેરાતનો વિરોધ કર્યો. સમાજનાં મૂલ્યપરિવર્તનનો આ સવાલ છે. ચારે તરફ કામ-સાચના જ ચાલ્યા કરતી હોય, ને જાતના વાપરા આજે વાય છે. તેમાં ઊંડી ન જવાય એમ રહેવું હોય, તો જાત ઉપર કાબૂ કેળવ્યા વિના આરો નથી. અહીંયાં પણ પેલા વૃદ્ધ મોચીની ‘જેપ્પનો જન્મ’ વાત જોવા ઘાટ છે. દુનિયાની ધૂળ પગે ચોટે તે દૂર કરવા આખી દુનિયાને ચામડે મઢવા કરતાં આપણે પગરખું પહેરી લીધું એટલે થયું! સૌ એમ કરી જ શકે છે.

૪-૩-૬૧

મ૦

રાષ્ટ્રભાષા હિંદી

૧. બુદ્ધિભેદ

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ હિંદીનો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે પ્રચાર કરવાના કામને પોતાના રાષ્ટ્ર-ઘડતરના (રચનાત્મક) કાર્યક્રમમાં સ્થાન આપવાનો ઠરાવ કર્યો. એ પછી દેશભરમાં હિંદીના પ્રચારને ખૂબ વેગ મળ્યો. પરંતુ કમનસીબે એ પ્રચારકાર્યની માંડણી એવી ખોટી રીતે થઈ કે, થોડાં જ વર્ષોમાં રાષ્ટ્રભાષા હિંદીના સ્વરૂપ વિષે લોકોમાં બુદ્ધિભેદ ઊભો થયો. વારંવાર ચેતવણીઓ ઉચ્ચારવા છતાં એ જ માંડણી ઉપર આગળ વધવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો. એમાંથી આજે પરિસ્થિતિ એ થઈ છે કે, હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારવા સામે પણ વિરોધ જાગ્યો છે. આને લીધે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારના કામમાં અંતરાયો ઊભા થાય છે અને રાષ્ટ્ર-ઘડતરનું કામ જાેખમાય છે. સૌથી ચિંતાજનક વાત એ છે કે, પરિસ્થિતિ એ ઘાટ લઈ રહી છે કે ઉપર્યુક્ત વિરોધ વધતો જ રહે. એકબાજુથી રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારકો-માં ભાષાના સ્વરૂપ વિષે બુદ્ધિભેદ ચાલુ રહ્યો છે; બીજી બાજુથી હિંદીના ઘડવૈયાઓના બુદ્ધિભેદને પરિણામે એ ભાષાએ એક એવી દિશા પકડી છે કે જેથી રાષ્ટ્રભાષા તરીકેની એની ક્ષમતા શીઘ્ર થતી જાય.

હિંદીની રાષ્ટ્રભાષા તરીકેની શક્તિ ટકાવવી હોય અને વિકસાવવી હોય તો આ બુદ્ધિભેદ દૂર કરવો, જ છૂટકો. એ દૂર કરવા માટે કેટલીક તદ્દન સામાન્ય વાતોને પણ નવેસરથી વિચારી યા તો યાદ કરી જવી પડશે.

૨. એક રાષ્ટ્રભાષાની જરૂર

ભારત એક એટલો વિશાળ દેશ છે કે, એને ઉપ-ખંડ પણ કહેવામાં આવે છે. આ વિશાળ ભૂમિભાગમાં વિવિધ ભાષાઓ બોલતા અને વિવિધ રિવાજોને અનુસરતા લોકો વસે છે; આજકાલથી નહિ, પ્રાગુ-એતિહાસિક કાળથી દુનિયાભરની આબોધવા ભારતમાં મળે છે એમ પણ કહેવાય છે. અને છતાં, એક પ્રકારની સાંસ્કૃતિક એકતા ઘણા જૂના કાળથી આ લોકોમાં જળવાઈ રહેલી છે, જેને કારણે પતન-અભ્યુદયથી ભરેલા એના લાંબા ઇતિહાસમાં આ ભૂમિભાગનું ક્યારેક ઘટ્ટ, ક્યારેક પાનજી, છતાં સતત રાષ્ટ્રીય એકત્વ મળેલું છે.

આ સાંસ્કૃતિક એકતા ઘડવાનું અને જાળવવાનું કામ જુદા જુદા યુગમાં જુદી જુદી ભાષાઓએ કર્યું છે. એનો એક રસિક ઇતિહાસ છે, જેની કેટલીક વિગતો આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. પરંતુ મુસલમાની રાજ્ય-કાળ તેમ જ અંગ્રેજી રાજ્યકાળ દરમિયાન પરદેશી ભાષાઓ રાજભાષા બનતાં, સંસ્કૃતિના વાહનની ભાષા કુંકિત થવા લાગી અને તેને કારણે દેશની એકતાનું પોત ઘણું ફીંચું પડ્યું. આપણી પ્રજાના હિતચિંતકો માટે આ વાત ચિંતાનો વિષય બની હતી. અને આપણી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જેમ જેમ ફરી જાગવા લાગી, તેમ તેમ આખા દેશ માટે એક દેશી ભાષાની જરૂરિયાત આગળ આવવા લાગી.

૧૯૦૭માં મહાત્મા ગાંધીએ ‘હિંદ સ્વરાજ’ લખ્યું ત્યારે તેમાં એમણે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્નનો પણ નિર્દેશ કર્યો હતો. પરંતુ, તેની પણ લગભગ અડધી સદી પહેલાંથી આવી કોઈક ભાષાની આવશ્યકતાના વિચારનો ઊગમ તો થઈ ગયો હતો. એનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ મને જે મળ્યો છે તે ઈ.સ. ૧૮૭૦ની આસપાસનો છે.

ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રી. નવલરામે ૧૮૭૧માં ‘હિંદુસ્તાનમાં એક ભાષા’ એ નામનો લેખ લખ્યો હતો (જુઓ ‘નવલચંદાવલી’). એ લેખમાં તેઓ જણાવે છે કે—

“દરેક દેશનું પ્રબળ તેના એકથ ઉપર આધાર રાખે છે. અને તે એકથ ભાષા, જાતિ, ધર્મ, રીતભાત અને રાજ્ય એક હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે; માટે દેશાભિમાની પુરુષોનું મન સ્વાભાવિક રીતે એ સાધનો તરફ જઈને તેમાં જે જે વાતની ન્યૂનતા માલમ પડે છે તે ટાળવાની વૃત્તિ પેદા કરે છે. આખા ભરતખંડમાં એક ભાષાની જરૂર છે . . . . . ગણપતરામ શાસ્ત્રીએ કેટલાક મહિના પર ચોપાનિયાના આકારમાં એક કાગળ છપાવીને હિંદુસ્તાનના બધા ભાગમાં કેળવાયેલા ગૃહસ્થ (સ્થો) ઉપર મોકલ્યો હતો. એ વિચારને ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં ઘણાંખરાં વર્તમાનપત્રો તરફથી પ્રુન્ટ મળી છે. . . . .

“મુસલમાનો આવ્યા તે વખતે તો પ્રાંત પ્રાંતની નિરાળી ભાષા થઈ ગઈ હતી, તોપણ વ્રજભાષા કેટલેક

દરજે દેશભાષા પધારે હતી. . . . દિલ્હીની આસ-
પાસનાં ગામોમાં તો મિત્રાણુથી એક નવી જ ભાષા
ઉત્પન્ન થઈ. પ્રથમ એનું નામ ઉર્દૂ પડ્યું. . . શાહ-
જહાને અર્પણ કીધેલા 'સુદર શુ'ગાર' અને કેશવદાસની
ભાષામાં આસમાન જમીનનો ફેર માલુમ પડે છે. . .
ધીમે ધીમે વ્રજભાષા ઉર્દૂમાં ભળી જવા લાગી અને
હાલ તે હિંદી નામે ઓળખાય છે. તેમાં અને ઉર્દૂમાં
થોડો જ ફેર છે. એ બંને હિંદુસ્તાની કહેવાય છે. . .
જ્યારે ઈંગ્લેન્ડ સરકારનું રાજ્ય બધા મુલકમાં થયું, ત્યારે
જનભાષા હિંદુસ્તાની હતી. . . કેટલાક લોક એમ
સમજે છે કે, જતે દહાડે અંગ્રેજો દેશભાષા થયે. એ
વાત અમને તો કોઈ પ્રકારે સંભવિત લાગતી નથી. . .
જેઓને એ બાબત (દેશભાષા કઈ હોવી જોઈએ તે)
સમજાય છે, તેમાંના ઘણાખરા તો હિંદુસ્તાનીને જ
દેશભાષા થયેલી જોવા ઇચ્છે છે."

શ્રી. ગણપતરામ શાસ્ત્રીના પત્રને કેટલાક મહિના
પહેલાંનો કલ્પો છે. એટલે તે ૧૮૬૯ કે '૭૦ની સાલ
હશે એમ કલ્પી થકાય.

૩. કઈ ભાષા રાષ્ટ્રભાષા બની શકે

આ લેખમાં રાષ્ટ્રભાષાની જરૂર શા માટે છે તે સ્પષ્ટ
રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે. સ્વાભાવિક રીતે જ, એમાંથી
એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, કેવી ભાષા રાષ્ટ્રભાષા
બનવાનું સામર્થ્ય ધરાવી શકે. એઓ કહે છે, "દરેક
દેશનું પ્રબળ તેના એકય ઉપર આધાર રાખે છે. અને
તે એકય ભાષા, જાતિ, ધર્મ, રીતભાત અને રાજ્ય એક
હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે." આમાંથી આપણા દેશમાં
તો જાતિ, ધર્મ અને કેટલેક અંશે રીતભાતની પણ વિવિ-
ધતા રહેવાની. એ જોતાં રાજ્યકય અને ભાષાની એકતાની
સવિશેષ જરૂર રહેવાની.

આ પછી તો અનેક વિચારોએ આ દિશામાં વિચાર
કર્ષે. શ્રી. દયાનંદ પોતાનો ધર્મ પ્રતિપાદન કરતો
'સત્યાર્થ-પ્રકાશ'નો ગ્રંથ સંસ્કૃત જોમ જ હિંદીમાં પ્રગટ
કરી હિંદીને રાષ્ટ્રભાષાનું ગૌરવ આપ્યું. આર્યસમાજના
પ્રચારની ભાષા પણ એમણે હિંદી રાખી અને એ દ્વારા
પંજાબથી માંડીને ગુજરાત સુધીના પશ્ચિમ ભારતમાં
એમણે હિંદીના પ્રચારને વેગ આપ્યો.

૧૮૧૭માં મહાત્મા ગાંધીએ 'રાષ્ટ્રીય ભાષાનો વિચાર'
એ લેખમાં રાષ્ટ્રીય ભાષાનાં શાં લક્ષણો હોવાં જોઈએ એ
સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યું છે. એમણે લખ્યું છે:

૧. તે ભાષા અમલદાર સારુ સહેલી હોવી જોઈએ.
૨. તે ભાષાની મારફત ભારતવર્ષનો પરસ્પર ધાર્મિક,
આર્થિક, અને રાજ્યપ્રકરણી વ્યવહાર શક્ય હોવો જોઈએ.
૩. તે ભાષા ભારતવર્ષના ઘણા લોકો બોલતા હોવા
જોઈએ.

૪. તે ભાષા રાષ્ટ્રને સારુ સહેલી હોવી જોઈએ.

૫. તે ભાષાનો ખ્યાલ કરતાં શાલિક કે અલ્પસ્થાયી
સ્થિતિ ઉપર વજન ન મૂકવું જોઈએ.

૬. રાષ્ટ્રભાષાએ શું કાર્ય બજાવવાનું હોય

આ લક્ષણોનું મહત્ત્વ સમજવા માટે રાષ્ટ્રભાષાએ
જે કાર્ય કરવાનું છે તે અંગે થોડીક ચર્ચાની જરૂર છે.

બધી સુસંસ્કૃત ભાષાઓએ ઓછામાં ઓછાં બે કાર્ય
કરવાનાં હોય છે. અને એ કાર્ય પ્રમાણે એનાં બે કે
તેથી વધારે સ્વરૂપો હોય છે. પહેલું કાર્ય તે લોકોના
સામાન્ય રોજ-બ-રોજના વ્યવહારો સરળ બનાવવાનું
અને બીજું કાર્ય તે લોકોના સામાન્ય સંસ્કારને જાળવ-
વાનું અને પુષ્ટ કરવાનું. પહેલું, એનું વ્યાવહારિક કાર્ય
છે અને તે માટે ભાષાનું એક શિથિલ કે મુલાયમ સ્વરૂપ
બને છે, જેને આપણે બોલી કહીએ છીએ. જ્યારે કોઈ
ભાષા વધારે વિસ્તૃત. પ્રદેશમાં બોલાતી હોય ત્યારે સ્થાનીય
વિશિષ્ટતાઓને કારણે એક જ ભાષાની એક કરતાં વધારે
બોલીઓ પણ બને છે. ભાષાનું બીજું કાર્ય ઐતિહાસિક
છે; અને તે જે લોકની એ ભાષા છે તેની સંસ્કૃતિના
વાહન બનવાનું છે. તે સુશ્લિષ્ટતા માંગી લે છે; જેને
કારણે ભાષાનું એક પરિમાળિત સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં
આવે છે, જે સાક્ષરી ભાષા અથવા શિષ્ટ ભાષાને નામે
ઓળખાય છે. દા. ત., ગુજરાતી—એટલે સાહિત્યિક
ગુજરાતી એ ગુજરાતની ભાષા છે, જ્યારે સુરતી, ચરો-
તરી, કાઠિયાવાડી, કચ્છી, પારસી ગુજરાતી વગેરે એ જ
ભાષાની જુદી જુદી બોલીઓ છે.

પરંતુ જ્યારે કોઈ ભાષા પોતાના પ્રદેશની પ્રદેશભાષા
મટી વધારે વિસ્તૃત ભૂમિભાગમાં વસતા અને જુદી
જુદી ભાષાઓ બોલતા લોકોની આંતરભાષા બને છે,

ત્યારે તેનું એક ત્રીજું સ્વરૂપ બને છે. એ તો સમજાય એવું છે કે કોઈ પણ ભાષા જ્યારે આ પ્રમાણે જે લોકોની આ ‘માનુભાષા’ હોય તેમની જ ભાષા ન રહેતાં વધારે વિશાળ પ્રદેશના લોકોની આંતરભાષાં બને, ત્યારે મૂળ ભાષાની શુદ્ધિ એટલી બધી સચવાતી નથી. જેમ યાત્રાએ નીકળેલો પ્રવાસી, ગમે તેટલા પ્રયત્ન છતાં, પૂરેપૂરો મરજદ ધર્મ પાળી શકતો નથી—અને એને આપદ્ધર્મ સ્વીકારવો પડે છે; જે મરજદધર્મનો અત્યાગ્રહ સેવવા જાય, તો થોડા જ વખતમાં પ્રવાસ છોડી એને ઘર ભેગા થઈ જવું પડે છે;—તે જ રીતે જ્યારે ભાષા પણ ‘વતન’ અને જાતિ છોડી વ્યાપક ક્ષેત્રમાં વિહાર કરવા માંડે છે, ત્યારે તેને અંગે વિશુદ્ધિનો અત્યાગ્રહ છોડવો જ પડે, અને નહિ તો એ એનું આંતરભાષા અથવા રાષ્ટ્રભાષા તરીકેનું ગૌરવયુક્ત સ્થાન ગુમાવે છે.

આ અંગે શ્રી. રામનરેશ ત્રિપાઠી એમના ‘કવિતા કૌમુદી’ના ચોથા ભાગમાં એક સરસ દૃષ્ટાંત આપે છે. તેઓ કહે છે કે, “શકુંતલા કહ્યું ઋષિના આશ્રમમાં જન્મી અને મોટી થઈ એ વખતે એ આશ્રમનું સરળ જીવન જીવતી અને વલ્કલ ધારણ કરતી. પરંતુ, દુષ્યંતને પરણીને રાજરાણી બની, ત્યારે તેણે વલ્કલ ઉતારી

રાણીને યોગ્ય આભૂષણો ધારણ કર્યાં અને બીજી રાણીઓ સાથે પ્રિયસખીની વૃત્તિ રાખીને રહેવા માંડ્યું. વળી, આખા ભારતમાંથી આવતી ભેટો અને નજારાણાંઓનો એ સહર્ષ સ્વીકાર કરતી. એ જ રીતે, હિંદી ગરીબ કિસાનોના ધરમાં જન્મી, સંતોને હાથે પોષાઈપળાઈ આજે રાષ્ટ્રભાષાને પદે અભિષિંક થઈ છે, ત્યારે એ પોતાની સાહેલી બધી ભાષાઓ સાથે સહકાર રાખે એટલું જ નહિ, દેશભરમાંનાં સાંસ્કૃતિક જીવનમાંથી જે ભેટ નજારાણાંઓ મળે, તે બધાં સ્વીકારીને સમૃદ્ધ બને એ જ યોગ્ય છે. જેમ શકુંતલાની બાબતમાં રાજરાણી બન્યા પછી પણ એણે વલ્કલ જ પહેરવાં જોઈએ એવો આગ્રહ આશ્રમવાસીઓએ રાખ્યો હોત, તો તે અયોગ્ય ગણાત; તેમ જ હિંદીને વિષે એ રાષ્ટ્રભાષાને પદે આડઠ થયા પછી પણ એને સાંસ્કૃતિક (પ્રાંતીય) હિંદીના ચોકઠામાં જકડી રાખવી એ અયોગ્ય છે.”

આ રીતે આંતરભાષાનું એક ત્રીજું વ્યાપક સ્વરૂપ બને છે, અને જે ભાષા આવું સ્વરૂપ ધારણ કરવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોય, તે જ રાષ્ટ્રભાષાનું પદ સંભાળી શકે.

—કમથ:

—જનક દવે

સતી-શિરોમણિ વા

ત્રિનેત્ર ખોલી કરી કામ ભસ્મ
શિવે ગ્રહી’તી હિમકન્યકાને;
તાપસ્વીએ તેમ થઈ વિશુદ્ધ
કલ્યાણ-મૂર્તિ સરજી અહીં વા.
પત્ન્યાં હતાં ઘોર વનો મહીયે
સુખો તજી રાઘવ સાથ સીતા;
છાયા બની, વૈભવ સૌ ત્યજીને
બાપુ પૂઠે તેમ ભગ્યાં હતાં વા.
સતીત્વ કેરા બલથી પ્રચંડ
સાવિત્રી લાવી પતિ સત્યવાન;

વાચ્યે લડીને યમરાજ સાથ
બાપુ જિવાડયા સતના બળેથી.
ત્રિદેવ જેવા બની બાળરૂપ
સતી તણા પારણિયે જૂલ્યાંતા;
મહાદેવ ને વલ્લભ ને જવાહર
વા—અંકમાં બાલસ્વરૂપ ખેલ્યા.
પતિ તણા અંક મહીં બિરાજ
છોડયા મહાપ્રાણ પવિત્ર દેહ;
ચિતા મહીં કંકણ જે બચ્યાં તે
સતીત્વની સાખ પૂરે હજીયે.

શાંતનૂ માહેશ્વર

प्राणीशास्त्रनी परिभाषा

[संशोधन १९१० थी याङ्ग]

To Macerate समारु

Maceration समार (पुं०)

Macraner मोटी कीडी

Macrocyte गुरु श्वेत-कण

Macrogamet गुरु गेमेट

Macromere गुरु बंडकोश

Macronucleus गुरु केंद्र

Macrosmatic दूर-घ्राणिक

Macrosplanchnic लघुपाद

Macrospore गुरु स्पोर

Macrotoous लंबकणी

Macrotrichia पक्षकेश

Macula } कलंक

Macule } कलंक

— Lutea पित कलंक

Madreporic Canal } माद्र नलिका

(Stone canal) }

Madreporic Vesicle माद्र गुहा

Madreporite माद्र-निर्गालिका, माद्र-क्षारिका

Maggot कणो

Mala कपेल

Malacostraca कर्पास

Malacostracous मृदुकोष्ठि

Malar कपोलवर्ती

Male नर

Malleolar घणियार

Malleolus } कण

Malleus }

Malpighian मलपीगियन

— body — काय

— corpuscle — कण

— layer — पद

— pyramids — सूची

— tubes — नाळ

Mamillate स्तनाकारी

Mamma स्तन

Mammalia सस्तनवर्ग, धवडावनारा प्राणी

Man माणस

Mandible नीचलुं जडुं, हनु

Mandibular हन्वीय

Mantle मेन्टल, ढाण

— Cavity ढाण-गुहा

— lobes ढाण-पिंड

Manubrium हस्त

Manus पंजो

Marginals पार्श्वनी

Marrow मज्जा

Marsupium शिशुधान

Marsupial शिशुधानी

Mask पकड

Mastax दळणी, चर्वणनाळ

Mastication चर्वणविधि

Masticatory चावनारा

Mastidian स्तनिका

Mastoid स्तनिकारिष

Matrix पायी, चासणी

Maturation period पुस्तकाल

— Division पुस्तकाल विभाजन

— Phase पुस्तकावस्था

Mature पुस्त

Maxilla उपलुं जडुं

Maxillary जडबाई

— Teeth हनुदंत

Maxilliped जडबापदी, हनुपदी

Maxilloturbinal घणघर

Measure उपाय, पगल

Control — नियंत्रण मटेनां पगलां, नियमन मटेनां पगलां

Meconium डिग्ममळ, पूर्वमळ

Media मध्य, मध्यगा

Mediastinum मध्यकला

Medulla (१) लाट (२) मज्जा

— oblongata लंबमज्जा

Medullary मज्जाई

— Sheath मज्जावरण, मज्जाखोळ

Medutlated आवृत, खोडियातु

Medusa छत्रिक

Medusoid संवत्स छत्रिक

Mega गुरु

Megachromosomes रंगग्राही गुरुसूत्र

Megadont बहुदंती, बडदंती

Megalecithal बहुअदीय
 Megaloblast संकेत्री रक्तकण
 Megalopore महाछिद्र
 Megalops दीर्घशृङ्ग
 Megaloptera दीर्घ पांखावा
 Megalospheric गुरु कवची
 Meibomian glands पोषणार्थ ग्रन्थि
 Meiomorous अल्पांगी
 Meiomery मध्यमिता
 Melanism श्यामिका, श्यामत्व
 Melanocyte श्याम-कोश
 Melanophore (१) श्यामाशय, (२) श्यामाशयी कोश
 Mellivorous मधुभक्षी
 Membrena कला, पटल
 — granulosa अंडाशयी कला
 — tectoria कर्ताकला
 (organ of corti = कर्ती)
 — tympani ढोल, काननी पत्रो
 Membrenella रक्तकेरीकला
 Membranous labyrinth परलित अंतःकरण
 Meninges आवरण
 Meniscus ताम्रपट्टी, तद्वत्पट्ट
 Mensa दंतपट्ट
 Menopause कृत्रुनिवृत्ति
 Menstruation प्रसूताव
 Mentum हृत्पुत्री, चिबुक
 Meosis संशर्पनविधि
 Meristic विभाजित
 Mermis मरमीश
 Mermithaner मरमीशदग्ध नरकीडी
 Mermithergate मरमीशदग्धकीडी
 Mermithogyne मरमीशदग्ध कीडीरानी
 Meroblastic अंश-विभाजनशील
 Merocerite चतुर्थ-स्पर्शिका
 Merogamy छुपाने, छुप-गोमट योग
 Merogenic आंशिक, अंशदग्ध
 Merogony केंद्रांगी विभाजन
 Merome देहांश, देहकडी
 Meron कीटअंग
 Meropodite अंश पादक
 Merosomatous वंशःउदरी
 Merosthenic मेढकपादी

Merozoon विमक्तकोशांश
 Mesadenia मध्यत्वचाई कीटग्रन्थि
 Mesencephalon वचंशु मगज
 Mesenchyma गर्भांश मध्यतर
 Mesenteric आंत्रकला विषयक
 Mesenteron मध्यांत्र
 Mesentery आंत्रधारिणी कला
 Mesethmoid मध्य-नालनी
 Mesiad मध्यवर्ती
 Mesoblast मध्यपट
 Mesocoele मध्य मगजनी गुहा
 Mesogaster जठरधारिणी (कला)
 Mesohepar यकृतधारिणी (कला)
 Mesolecithal सम-अदीय
 Mesomere मध्यमंडल
 Mesometrium गर्भाशयधारिणी
 Mesomyodian मध्यलावुन (पर्वी)
 Mesopodium पादमध्यांश
 Mesorchium वृषणधारिणी (कला)
 Mesorectum गुदधारिणी (कला)
 Mesosoma महादेह
 Mesostate मध्यपद
 Mesosternum उरोस्थिमध्य
 Mesothorax मध्यवक्ष
 Mesotic मध्यकर्णों कूर्चकोष्ठ
 Mesotrocheal कटिनेत्राधारी
 Mesovarium अंडकोषाधार
 Metacarpal पंजाई
 Metacarpus हथेली
 Metachrosis रंगपलट शक्ति, रंगपरिवर्ती शक्ति
 Metamerism अंग-विकर्तन
 Metamorphosis कापापलट, रूपांतर
 Metaphragma वक्षपट्ट
 Metaplasia पक्वकाल, पुस्तकाल
 Metapodium मध्यपादक
 Metasoma उरोतरांग
 Metasternum उत्तरवक्षारिण
 Metastigmate कर्चरुग्नी
 Metastoma अण्ड, अण्डरोष्ठ
 Metatarsus पानी
 Metatheria कोषजिवा, शिशुधान
 Metathorax कीटोत्तरेष्ट
 Metatroch रक्तकेराष्ट

Metenteron अन्तर्वाहक
 Metoestrus ज्वरकाल
 Metotic दान्योत्तर
 Micraner बानगी कीडी
 Microchromosom लघुकेन्द्री रंगद्रावी द्रव्य
 Microgametangium लघुगैमेटांगियम
 Microgameti लघुगैमेट
 Microgametocyte नलैमेट जनक
 Microgonidium लघुगैमेट जनक
 Microgynce लघु कीडीरागी, वामणी कीडी रागी
 Micromere लघुकोष
 Micronucleus लघुकेन्द्र
 Microphage लघुश्लेष्मकण
 Micropodous लघुपाद
 Micropore लघुप्रेष, लघुछिद्र
 Micropterous लघु-मीन पक्ष्यारी, लघु-मीन पक्ष्य
 Microsmatic मत्स्यप्राणीन
 Microsplanchnic लंघपारी
 Microthorax लघु-ऊरु
 Microtrichia लघुकेरी
 Mid-brain मध्यम-मस्तिष्क
 Mid-gut मध्यवर्ती
 Migration द्विचल, मोसमी प्रवास
 Milk-teeth दूधिया दांत
 Mimicry नकल, वेप
 Mitral मित्रल
 Mixotrophic मिश्रप्राणी
 Monaxon (Having only 1 Axis) एकाक्ष
 Mongrel मीनमिश्र
 Monilicorn पायई रण-शूङ्खवाडी
 Moniliform माण्डाकार
 Monocardium निष्पन्द हृदय
 Monocercous (uniflagellate) एक चातुर्द्वि
 Monocercous एकशृंगी
 Monocule दान्यो
 Monocyte दान्योद्वि
 Monodont एकदंती
 Monoestrous एकदंती (Polyestrous अनेकदंती)
 Monogony बलिही नरनरन
 Monomorphic निरूपरूपी
 Mononychous एकतन्त्र

Monophyodont कायमीदांतवाडी धातु
 Monorhinal एक नडफोरावाडी
 Monospermy एकाकी-फलन
 Monothalamous एक कमरावा
 Monotocous एकाफलप्रसूती
 Monotrochous सुवांगी द्वितीय संटवाडी (trochanter द्वितीयसंट)
 Monticolous पर्वतवासी
 Morphogenesis स्वरूप-जनन
 Morphography स्वरूप-वर्णन रूपरेखन
 Morphosis रूप विकास
 Morula सीताफल जेवी अवस्था, सीताफल
 Mothercell मातृकोश
 Motor चलनलक्ष्मी, चल, वालक
 Motor area चालनक्षेत्र, संचालनक्षेत्र, गतिक्षेत्र
 Mucigen स्लेष्मजनक
 Mucin स्लेष्मद्रव्य
 Multiarticulate पना हाथवाडी
 Multiceuspidate बहुदंती
 Multiparous बहुमजरी
 Multipolar बहुशरी
 Multituberculata बहुदोमलतु
 Multivincular बहुबंधनी
 Multivotrine अनेकखेदरी, बहुवेदरी
 Muscle मांस
 Musculature मांस पदति
 Muse glands कछूरी ग्रंथी
 Mutant नवतर
 Mutation नवतर विचार
 Mutation theory विरतिवाद
 Myarian मांस अमुसातु बगिचरल
 Myelencephalon पाछु मस्तिष्क
 Myelin मांसद्रव्य
 Myelination रोगविधि
 Myeloplast मज्जा रोगविधि
 Myeloplox मज्जाकोश
 Myoblast मांस लघुकोश
 Myocardium हृदयमांस
 Myocomma लघुमांस
 Myocyte लघुकोश
 Myofibrillar लघुकोश, लघुकोश
 Myogenic लघुकोश (कोशिक)

Myology સ્નાયુવિજ્ઞાન, સ્નાયુવિદ્યા

Myomere શંકુવર્તીસ્નાયુ

Myopia નજીક દેખાવું (short sight)

Myriapoda ચૈત્રાવી

Myrmecophagous કીટીલાલ

-ચાહુ]

—બંસીધર ગાંધી

દૂષિત ખોરાક અને માનસિક વિકૃતિ

આપણાં આજકાલનાં જુવાનો અને કિશોર-કિશોરીનાં મન જે વિકૃત કે ઉન્મત્ત જેવી અવસ્થામાં આવી પડ્યાં છે, તથા તેમનાં તોફાનોએ જે કટોકટીનું સ્વરૂપ અખત્યાર કયું છે, તેનાં કારણ અને ઉપાય જુદા જુદા રીતે શોધવામાં આવે છે.

અમેરિકામાં ૧૯૫૮ના વર્ષમાં ૪૧ ૧૮ વર્ષની નીચેનાં ૨૦ લાખ કિશોર-કિશોરીઓ સામે પોલીસને કારવાઈ કરવી પડી હતી અને ૬ લાખને તો બાળ-અદાલતો સમક્ષ રજૂ કરવાં પડ્યાં હતાં.

અત્યાર સુધી આ કોયડાના ઉકેલ માટે જુદા જુદા અનેક ઉકેલો સૂચવાયા છે અને પ્રયોગો કરાયા છે. પણ એ પ્રશ્ન સુધરવાને બદલે બગડતો જાય છે. એટલે આ પ્રશ્નનાં બાહ્ય લક્ષણોનો જ ઉપચાર કરવાની રીતને બદલે તેનાં કારણોની તપાસમાં જ ઊતરવું જરૂરી મનાવું જાય છે.

માનસ-વિકૃતિ-શાસ્ત્રના નિષ્ણાતોએ લેવા માંડેલા ઉપાયો આ પ્રશ્નમાં અગિનમાં ચેટ્ટોલ છાંટવા જેવા જ નીવડ્યા છે. એટલે આ પ્રશ્નમાં શારીરિક પોષણની ખામીને કંઈક લેવાદેવા છે કે કેમ એ તપાસ શરૂ થતાં, હવે લગભગ ખાતરી થવાની હદે પહોંચી ચકામું છે કે, જુવાનોની માનસિક વિકૃતિનું અને અવનતિનું કારણ દૂષિત અને અપૂરતો ખોરાક છે!

અમેરિકાની પ્રજા અનાજ-માંસ વગેરેનાં ઉત્પાદનની બાબતમાં મોખરે છે; અને ત્યાંના લોકો બીજા દેશને મુકાબલે ખાય છે પણ બહુ. છતાં તેઓ કૃત્રિમ રીતે સંસ્કરેલા, રંગેલા કે સ્વાદુ બનાવેલા ખોરાકો વધુ ખાય છે. અને તે ખોરાકોમાંથી તેમનાં શરીર પોષણ મેળવી શકતાં નથી. ખોરાક બહારથી તો વૈજ્ઞાનિક રીતે પૂરતાં વિટામિન વગેરે તરવોવાળો લેખાય છે; પણ શરીર તે

વિટામિનોને ઉપયોગમાં લઈ શકતું નથી. પાચનક્રિયા વિષેનું આપણું અજ્ઞાન ભયંકર છે. કયા ખોરાકમાંથી શરીર કેવી રીતે કયું તત્ત્વ આત્મસાત્ કરે છે, તેની આપણને કશી ખબર નથી. એટલે ડૉ. પેલ જણાવે છે તેમ, કરોડો માનવ-શરીરો આજે માત્ર ભૂખમરણને કારણે જ પૂરતું કામ આપી શકતાં નથી. બધા પોષણ-નિષ્ણાતો એક બાબતમાં સહમત થાય છે કે, વિટામિનો અને ખનિજ દ્રવ્યો ખરીદવાનો સારામાં સારો માર્ગ કુદરતે વાળી આપેલાં પડીકાં ખરીદવાં એ (એટલે કે, કુદરતી ખોરાક) જ છે!

ડૉ. કિર્શનર જણાવે છે કે, અમેરિકામાં ભેદામ વધતી બાળ-ગુનાખોરી, ગુનેગારી અને માનસિક વિકૃતિઓનું કારણ પૂરતા પોષણના અભાવ સાથે સંકળાયેલું છે. પોતાની દલીલને તે આ રીતે રજૂ કરે છે—

“નેતિક આચરણ ત્રણ શક્તિઓ ઉપર આધાર રાખે છે—બુદ્ધિશક્તિ, વિવેકશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ. આ ત્રણે શક્તિઓ મગજની કારવાઈ અને તાકાત ઉપર આધાર રાખે છે. કારણ કે મગજની શક્તિ ઓછી હોય તો બુદ્ધિશક્તિ બધું સમજીને પૂરતી છણાવટ ન કરી શકે; અને વિવેકશક્તિ એટલે સારા અને નરસા વચ્ચે ભેદ પાડવા—સમજવાની શક્તિ. પરંતુ સમજવા ઉપરાંત તેમાં તે પ્રમાણે કરવાની ઈચ્છાનો પણ સમાવેશ થાય છે. અને મગજ નબળું હોય, તો એની ક્રિયાઓ પણ નબળી જ બને. અને બુદ્ધિ તથા વિવેક જે નિષ્ણિયો બાંધ્યા, તેમને અમલમાં મૂકવાની ઈચ્છા અને તાકાત એ જ સંકલ્પશક્તિ છે.

શારીરિક શક્તિ બરાબર ન હોય, તો નૈતિકઆચરણ પણ ઢીલું જ પડી જાય. આપણી પાચનશક્તિ બગડી ગઈ હોય છે, ત્યારે આપણું માથું કેવું જડ બની જાય

ચિંતા મુક્તિ !

ચિંતામુક્તિની ગોળીઓ હવે જગતમાં જલ્દીમાં જલ્દી વેચાતી દવા બની રહી છે. તે દવાઓ સામાન્ય રીતે ચિંતા અને ક્ષોભ દૂર કરી, માણસને ઊંઘમાં નાંખ્યા વિના શાંત પાડતી મનાય છે. ઊંઘની ગોળીઓ કે નશાની ચીજો તો માણસને બિલકુલ ઘેનમાં નાખી દઈને તેનું દુઃખ ભુલાડે છે; ત્યારે આ ગોળીઓ તો તેને વ્યાકુળતાના સંજોગોમાં સ્વસ્થ રાખે છે. આ ગોળીઓ દાડ કરતાં ઓછી નુકસાનકારક અને સિગરેટો કરતાં ઓછી ટેવ-ઉત્પાદક છે, એમ પણ કહેવાય છે.

૧૯૫૩થી માંડીને આ ગોળીઓની લોકપ્રિયતા વધતી ચાલી છે. એક જ બનાવટની ૩૦ અબજ ગોળીઓ અમેરિકામાં બે વર્ષ કરતાં ઓછા સમયમાં વેચાઈ હતી. અને એવી તો ૬૬ જાતો બજારમાં મુકાઈ છે. ૧૯૫૭થી ૧૯૬૦માં આ ગોળીઓનું વેચાણ ભમણું થઈ ગયું છે. અર્થાત્ ૧૫ કરોડ ડોલરથી કૂદીને ૨૮ કરોડ ડોલર !

આ દવાઓનો મુખ્ય ઉપયોગ માનસિક અસ્વસ્થતાની ઈસ્પિતાલોમાં થવો જોઈએ. એનાથી માનસિક ગાંડપણના તીવ્ર આવિષ્કારો શાંત થાય છે. પરિણામે ગાંડાઓ વધુ શાંત, વધુ સ્વચ્છ અને વધુ સહકાર આપનારા બને છે. પરંતુ આ દવાઓ ગાંડપણનો ઉપાય નથી. ગાંડપણની પાછળ કેટલાંય સામાજિક અને પ્રાણી-શરીરને લગતાં કારણો હોય છે, જે માત્ર દવાઓ એકલીથી ન મટે.

પરંતુ આ ગોળીઓનો મુખ્ય ઉપયોગ ચિંતા, ખેંચાણ અને લાગણીના કોભો દૂર કરવા માટે મુખ્યત્વે ઘસણી રીતે જ હવે થવા લાગ્યો છે. કુલ ઉત્પાદનનો અર્ધો ભાગ સાજા લોકો જ ખાઈ જાય છે !

બીજી દવાઓની જેમ આ દવાઓની પણ આડ-અસરો થોડી ધણીય હોય જ છે. તેમનો પૂરતો અભ્યાસ હજુ થયો નથી. ઉપરાંત 'એક માણસનું અમૃત તે બીજનું ઝેર'—થાય, એ કહેવત પણ આ બાબતમાં સાચી ફરી છે. કેટલાય લોકો એ ગોળીઓ લીધા પછી એવા તો ખિન્ન થઈ જાય છે કે પછી આપઘાત જ કરી બેસે છે ! કેટલાકમાં લોહીનો 'કાઉંટ' જેમમકારક કહેવાય તેટલો નીચો બેસી

જાય છે; ત્યારે બીજા કેટલાકને તે રીતની કશી અસર નથી થતી. ઊંચા બ્લડ-પ્રેસરમાં પણ આ દવાઓ અપાય છે; પણ મિનેસોટાની રોચેસ્ટર હોસ્પિટલમાં એવો અનુભવ છે કે ત્યાં દાખલ થતા દરદીઓમાંથી ૮૦ દરદીઓને આ ગોળીઓથી ઊલટું જ પરિણામ આવ્યું હતું.

કેટલાય લોકોને આ ગોળીઓથી તમ્મર, ઊલટી, સાંધાઓનો સોજો, વજૂર, કમળો, અને એવી બીજી આડ-અસરો થાય છે.

૮૨૦૦ ચિંતાગ્રસ્ત દરદીઓ ઉપર આ દવાઓનો પ્રયોગ કરી તપાસ કરવામાં આવી, તો પોર્ટલેન્ડની યુનિવર્સિટી ઓફ ઓરેગોન મેડિકલ સ્કૂલના ડાક્ટરોને જણાયું કે, ૮૨૦૦માંથી ૪૦૦ જણને ગંભીર ઊલટી અસરો થઈ હતી. જેવી કે, બરોજ, ચામડીની લૂખસ, જઠર-આંતરડાંની તકલીફ ઇ.વ. ૧૭૦૦ દાખલાઓમાં તો હળવા જણાતા પ્રશ્નો વધુ વિકટ બન્યા હતા. ૧૨૦૦ થી ૧૩૦૦ દાખલાઓમાં આ ગોળીઓએ ધારેલો ગુણ દીધો. પણ તેથી કરીને આ દરદીઓ પહેલા કરતાં વધુ સુખી બન્યા એમ હરિજન નહોતું. તેઓ પોતાની નોકરીએ ચાલુ રહ્યા, પણ તેઓ આખા દિવસનું પૂરતું કામ આપી શકતા નહોતા. ૮૨૦૦માંથી આમ કુલ ૧૦ ટકા જેટલાંને આ ગોળીઓથી કશો સાચો ફાયદો થયો, એમ ન કહી શકાય.

ઉપરાંત માનસિક ખેંચાણનું ધમન કરવા લેવાતી આ ગોળીઓ, જીવનમાં અતિ આવશ્યક એવાં પ્રેમ, ક્રોધ, આવેગ વગેરે જેવાં ખેંચાણો પણ હળવાં પાડી દઈ, મરદને એટલા પૂરતો ના-મર્દ બનાવે છે. તે લોકો પોતાની જાતને તેમ જ પોતાના સમાજને માટે ન-કામ બનતા જાય છે. જીવનના કેટલાય પડકારો માનવજીવનને આગળ ધપાવવા માટે—તેની શક્તિઓને કસવા માટે કુદરતે યોજ્યા હોય છે. એ કસોટીમાંથી પ્રયત્નપૂર્વક પાર પડવાને બદલે એ કસોટીઓમાંથી છટકી જવું, એ હરિજન ઉન્નતિકર નથી.

— 'અવેક', ૨૨-૧૨-'૬૦]

ઉત્સાહ ધરાવવાનું મૂકી વકિંગ ગ્રૂપે નિરાશાભરી ભલામણ કરી છે, તે જરા પણ વળન આપવા લાયક નથી.

અંગ્રેજી પ્રત્યેનો અહોભાવ

અંગ્રેજી પ્રત્યેનો પોતાનો અહોભાવ પ્રદર્શિત કરતાં વકિંગ ગ્રૂપનો રિપોર્ટ કહે છે :—

“આ દેશમાં અંગ્રેજીનું શિક્ષણ મૂળે કયા હેતુથી દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું અને આ દેશની ભાષાઓના ગૌરવને જાણીબૂઝીને ઉતારી પાડવામાં આવ્યું હતું કે કેમ એની ચર્ચામાં ઊતરવું એ આજે આ વકિંગ ગ્રૂપ માટે જરૂરનું નથી. ભૂતકાળમાં જે બન્યું હશે તે હશે, પણ આજે આ દેશની અંદર આપણે જે અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ, તે અર્થકારણી, સામાજિક, બૌદ્ધિક એ સર્વ દૃષ્ટિએ આપણા દેશની માંધી મૂકી-ઓમાંની એક છે. તે મૂકીને આપણે જાણી જોઈને ફેંકી દેવી ઘટતી નથી.”

ગૂ. ન. તા. સંઘની કાર્યવાહક સમિતિ આ સંબંધમાં માને છે કે આ માંધી મૂકી એટલે દેશના યોગ્ય ટકા અંગ્રેજી ભણેલા જૂની પેઢીના માણસોની અંગ્રેજી ભાષાની આવડત. આ દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતી પેઢી, જેના આ વકિંગ ગ્રૂપના સજ્જનો પ્રતિનિધિઓ છે, તેમની આવડત ગમે તેટલી કીમતી મૂકી હોય તો પણ તે અતિ અલ્પ છે. તેટલી અલ્પ પૂંજી મૂકી ઉપર આધાર રાખીને બેસીએ, તો આપણે સો વર્ષે પણ ધારેલી પ્રગતિ કરી શકીએ નહિ.

પર-સેન્ટ્રલમાં ઉસ્તકોષ

વકિંગ ગ્રૂપ રિપોર્ટ કબૂલ કર્યું છે કે માધ્યમ વિષે અભિપ્રાયો આપવાનું તેનું કામ નથી; છતાં તેણે ભલામણ કરી છે કે અંગ્રેજીના માધ્યમને બદલવામાં પૂરતી તૈયારી કરવામાં નહિ આવે, તો વિજ્ઞાન-ટેકનોલોજીનું ધોરણ ઊતરી જવાનું જોખમ છે; તેથી જો કોઈ મુનિ-વસિટી ફેરફાર બાબતમાં પૂરતી તૈયારીઓ ન કરે, તો મુનિ૦ ગ્રાન્ડ્સ કમિશન વચ્ચે પડવું વાજબી ગણાયે.

આમ જે પોતાનું ક્ષેત્ર નથી તેમાં ઉસ્તકોષ કરી વકિંગ ગ્રૂપ સૂચવે છે કે, “અંગ્રેજીનું ધોરણ સુધારવા માટે જરૂરનું છે કે હાઈસ્કૂલોમાં અંગ્રેજી ભાષાના ભણતરને વધારે વર્ષો આપવાં જોઈએ, અંગ્રેજી શીખવવાની વધારે સારી પદ્ધતિઓ સ્વીકારવી જોઈએ, અને વધારે લાયકાતવાળા શિક્ષકો રાખવા જોઈએ.”

ગુલામી જમાનાનાં સ્વપ્નાં

ગૂ. ન. તા. સંઘની કાર્યવાહક સમિતિને ઘણું જ વિચિત્ર લાગે છે કે આપણા વિદ્વાનો ભૂતકાળનાં સ્વપ્નોથી આટલી હદે ઘેરાયેલા રહે છે. જે જમાનામાં ચોથા ધોરણથી અંગ્રેજીને જ માધ્યમ બનાવીને ચાલતા અને ઈતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત અને સંસ્કૃત-ગુજરાતી ભાષાઓ પણ અંગ્રેજી મારફત ભણાવવાનું ગાંડપણ ચાલતું, તેનાં સ્વપ્નમાં જ રાચવું હજી તેમને પસંદ છે.

કાર્યવાહક સમિતિ માને છે કે દેશનો વિશાળ વિદ્યાર્થીવર્ગ લાંબાં વર્ષોની મહેનત કરી અંગ્રેજી જેવી દૂર દેશની ભાષામાં પારંગતતા મેળવે અને પછી તે દ્વારા વિદ્યાઓ ભણે, તેના કરતાં તેમને માતૃભાષાઓ દ્વારા વિદ્યાઓ ભણાવવાનું શરૂ કરી દેવું અને સાથે સાથે વિવિધ વિદ્યાઓનું સાહિત્ય આપણી ભાષાઓમાં ઉતારવાનો મહાપુરુષાર્થ આદરવો, એ જ વધારે સાચો અને ટૂંકો રસ્તો છે; અને તે રસ્તો જ આપણા પ્રાચીન અને સંસ્કાર-પ્રોઢ રાષ્ટ્ર માટે સ્વમાન ભરેલો છે.

સ્વતંત્રતાની નકલો ભાષા

વકિંગ ગ્રૂપ ભારપૂર્વક કહે છે કે “અંગ્રેજીને એકમાત્ર માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવું કે અંગ્રેજી અને બીજી કોઈ ભાષા એમાંથી ગમે તેની પસંદગી કરવી એની સંપૂર્ણ છૂટ કોલેજોને હોવી જોઈએ. તેમની આ છૂટ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન કે દબાણ કોઈના તરફથી આવવું ન જોઈએ.”

ગ્રૂપ એમ પણ સાફ સાફ કહે છે કે, “માધ્યમ ઠરાવવાની જવાબદારી પૂરેપૂરી મુનિવસિટીઓની જ છે. એ જવાબદારીમાં તેઓ સરકારને કે બીજા કોઈને ભાગીદાર કરી શકે નહિ.”

ગૂ. ન. તા. સંઘની કાર્યવાહક સમિતિ માને છે કે આ સલાહ સ્વીકારવામાં કોલેજો અને મુનિવસિટીઓનું છૂટાપણું નથી પણ અંગ્રેજીની ગુલામી હાથે કરી કાયમી બનાવવાપણું જ છે. વકિંગ ગ્રૂપના પંડિતોએ વાપરેલી ભાષા ઉપર ઉપરથી સ્વતંત્રતાની ભાષા ભાસે છે. પરંતુ સમિતિના મતે તે પરતંત્રતાના દિવસોમાં વપરાતી ભાષાની નકલ છે, જ્યારે આપણે ત્યાં સામ્રાજ્યશાહી ચાલતી હતી અને આપણે ડગલે ને પગલે પરદેશી સરકાર સાથે લડવું પડતું હતું. સ્વતંત્ર લોકશાહીના દિવસોમાં આવું વલણ શોભતું નથી.

નીતિ તો લોકશાહી જ ઘડશે

લોકશાહી રાજ્યરચનામાં રાષ્ટ્રની મૂળભૂત નીતિઓ ઘડવાની જવાબદારી લોકનિર્વાહિત લોકશાહીની જ હોઈ શકે. લોકશાહી રાજ્ય પોતાની યુનિવર્સિટીઓને શિક્ષણ-ક્ષેત્રની નિષ્ણાત સંસ્થાઓ તરીકે શિક્ષણનું રોજ-બ-રોજનું કામ સોંપી શકે, પણ દેશનાં બાળકો શું ભણે, કઈ પદ્ધતિએ ભણે વગેરે મૂળભૂત નીતિઓ ઘડાવવાનું કામ કોઈ પણ સ્વનંત્ર રાષ્ટ્રમાં લોકશાહીના જ હાથમાં હોઈ શકે.

છતાં યુનિવર્સિટીઓ અને કૉલેજો પોતે અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ શીખવવાનું ઈચ્છે તો તેમ કરવાની છૂટ તેઓ ભોગવી શકે છે, માત્ર — તો તેમણે તે માટે દ્રવ્ય કે બીજી કોઈ મદદ લોકશાહી પાસેથી મળવાની આશા રાખવી ન જોઈએ. લોકશાહી રાજ્ય પોતાની ઈરાવેલી નીતિ પ્રમાણે શિક્ષણતંત્ર ચલાવી શકે તેવા નિષ્ણાતોની નવી યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં લાવશે.

યુ. ગ્રાં. કમિ.નો અંગ્રેજી-તરફી પ્રચાર

યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશને વર્કિંગ ગ્રૂપની ભલામણો ઉપર દેશની સર્વ યુનિવર્સિટીઓના અભિપ્રાયો માગ્યા છે. ખરું જોતાં આમાં અભિપ્રાય લેવાનો તો ઉપર ઉપરનો

દેખાવ જ છે, બાકી આ તો દેશનાં યુનિવર્સિટી મંડળોમાં અંગ્રેજી માધ્યમની તરફેણનો મત પ્રસારિત કરવાનો પ્રયત્ન જ છે. માધ્યમ વિચારવાનું યુનિવર્સિટીઓ માટે બાકી રાખવામાં આવ્યું જ નથી. લોકશાહી રાજ્યે લોક-હિતની પાયાની જરૂરિયાત સમજી પોતાના બંધારણ દ્વારા તે બાબતનો આદેશ કષારનો આપી દીધો છે.

માનુભાષામાં ભણાવવાનું વચન માગે

છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે, કેન્દ્ર સરકાર તેમ જ રાજ્ય સરકારોએ જે આદેશને વફાદાર રહેવામાં વખતોવખત ડગમગુપણ બતાવ્યું છે, તેથી ગુજરાત નઈ તાલીમ સંઘની આ કાર્યવાહક સમિતિ ગુજરાતની અને સમસ્ત ભારતની જનતાને આ તકે આહવાન કરવા ઈચ્છે છે અને આગ્રહભર્યું સૂચન કરે છે કે તેણે નવા ચૂંટાનાર રાજ્યને ફરીથી સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ આદેશ આપવો કે તેણે દેશનાં બાળકોને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ તેમની માનુભાષાઓમાં જ આપવાનું છે. રાજ્યની લગામ હાથમાં લેવાની ઉમેદવારી કરનાર પક્ષો પાસે જનતાએ અસંદિગ્ધ ભાષામાં આ મતલબનું વચન માગવું જોઈએ.

૩૧-૧-૬૧

વિજ્ઞાનની રજોટી

૧

ગુનાખોરી — મોટો ધંધો!

ગુનાખોરીના અભ્યાસી નિષ્ણાત ડૉ. પૉલ એલ. કર્ક જણાવે છે કે, અમેરિકામાં ગુનાખોરીના ધંધો દુનિયામાં સૌથી મોટો ધંધો બની રહ્યો છે. અમેરિકાને ગુનેગારો પાછળ ૧૯૫૯માં ૨૨ અબજ ડૉલર ખર્ચ થયું હતું, છતાં ગુનાખોરી હજુ વધતી જ જાય છે.

ગુનાનો મિત્ર અંધારું છે. દિવસ કરતાં રાતે ૧૨ ગણા વધુ ગુના થાય છે. અમુક શહેરોની તપાસમાં તો જણાયું કે, બધાં ખૂન રાતે જ થયાં હતાં અને ૯૦ ટકા લૂંટફાટ પણ રાતે જ ન્યૂ યૉર્કમાં તો ગુનાઓ અટકાવવા ભારે પ્રયત્ન કરવા છતાં ગુના ઓછા થયા નહોતા. છેવટે ત્યાં ૧૧૧ અંધારિયા અડુઓને માત્ર ધોળા-દિવસ જેવા વિદ્યુત-પ્રકાશથી દરજિલાત ઊજળા કરી નાખ્યા; એટલે પ્રોહોના ગુનાઓ ૧૮.૩ ટકા ઘટ્યા,

અને બાળગુનાખોરી ૩૦ ટકા ઓછી થઈ! ખૂન અને બળાન્કારના ગુના તો ૪૯ ટકા ઘટી ગયા!

ટેનેસી રાજ્યના ચટ્ટૂનૂગામાં ૧૨ બ્લૉકનો એક હિસ્સો ખૂનો માટે જાણીતો હતો. એ ભાગને ખૂબ પ્રકાશિત કરી દેવામાં આવ્યો, એટલે હુમલાખોરીના ગુના ૭૦ થી ૯૦ ઘટી ગયા.

તેમ છતાં લોકોનાં મનમાં પેકેલો અંધકાર દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ગુનાઓ દૂર નહીં જ થવાના. ૧૯૬૦ના છ માસમાં જ અમેરિકામાં મુખ્ય ગુનાઓનું પ્રમાણ ૯ ટકા વધ્યું છે.

લોકોના મનનો અંધકાર દૂર કરવો, એ વધુ કષ્ટનું કામ છે. ત્યાં બહારની લોજીનીનો પ્રકાશ કારગત નીવડતો નથી!

મનમાં અંધારું કોણ ભરે છે?

કળા, વિજ્ઞાન અને ધર્મ મુખ્યત્વે માનવ મનને પ્રકાશિત કરવા માટેનાં બળ ગણાય છે. કળા સુંદર-ધિવા

આદર્શને મન સમક્ષ ધરે છે; વિજ્ઞાન જ્ઞાન-સમજ્યાથી માનવ મનને પહેલ-અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી મુક્ત કરે છે; અને ધર્મ પરમ પ્રકારરૂપ પરમાત્માના સંપર્કમાં માનવ મનને લાવીને તેને પ્રકાશિત કરે છે.

તેમ છતાં આ ત્રણે વસ્તુઓ દ્વારા માનવ મનને મારી નાખે તેવું એર પણ રેડી શકાય! આજની કળા—સંગીત, નાટ્ય, સાહિત્ય વગેરે—માનવ મનના વિકાસને જ વકરાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે; વિજ્ઞાનની મદદથી કળા સિનેમા ઊભો કરે છે; અને એ સિનેમા તો અત્યારે નર્થ મારક એરની વૃષ્ટિ જ કરી રહ્યો છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાન પોતે ઈશ્વરના લેખાને માનવ મનમાંથી દૂર કરી, ભીતિકવાદનું એર પૂરતા પ્રમાણમાં રેડી શકે છે. આજે મજા કરાય તેટલી કરી લો! કાલે કબરમાં જ દટાવાનું છે! પછી પુનર્જન્મ જેવું કંઈ નથી ઈં.

અને ધર્મ? ધર્મ કેટલું બધું મારક એર ઊભું કરી શકે? મોટાં મોટાં મુલ્કો, કારમા સંસ્થાનવાદો, કાળાગોરાનો ભેદ, કે કાળાઓની સાથે ગમે તેમ વર્તી શકાય, ધર્મગુરુને કે ધર્મસ્થાનને ભેટ ચડાવી ગમે તેવાં પાપો ધોઈ કાઢી શકાય, ધર્મને નામે ગમે તેવી હિંસા કે લૂંટ કરી શકાય, કાફરને મારવામાં પાપ નથી ઈં માન્યતાઓ—એ બધું ફેલાવવામાં ધર્મ ઓછો ભાગ ભજવ્યો છે?

—‘અવેક’, ૨૨ જાન્યુ, ‘૬૧]

૨

કિમતો!

સોવિયેટ રશિયા બધી પેદાશો સસ્તે ભાવે જગતના બજારમાં દાખલ કરી રહ્યું છે. દુનિયામાં ખાંડનો ભાવ એક ટનના ૯૮ ડોલર ચાલે છે. રશિયાએ તેની ખાંડ ૮૪ ડોલરે ટનના ભાવે બજારમાં મૂકી છે. પશ્ચિમ યુરોપમાં રશિયાની લેથ ૩૦૦૦ ડોલરે વેચાય છે; અમેરિકાની લેથ ૧૦,૦૦૦ ડોલરની હોય છે. બોરિંગ-ચંત્ર અમેરિકાનું ૪૬૦૦૦ ડોલરનું આવે છે; ત્યારે રશિયા એ જ જાતનું ચંત્ર ૨૧૦૦૦-ડોલરે વેચે છે.

ઈન્જિનનો ફનો પાક

૧૯૫૯માં ૩ હેક્ટરની ખેતી ૪,૪૧,૦૦૦ એકર હતી; ત્યારે ૧૯૫૩માં માત્ર ૪૫૦૦૦ એકર. ઈન્જિનની સૂતર

અને કાપડની નિકાસ ૧૯૫૨માં ૧૯૦૦૦ ટન હતી, તે ફૂટીને ૧૯૬૦માં ૫૦,૦૦૦ ટને પહોંચી છે. ઈન્જિનની કુલ નિકાસનો ૭૦ ટકા ભાગ ૩ છે; તે હવે ૯૦ ટકાએ પહોંચે તેવી ધારણા છે.

નાસભાગ

પૂર્વ જર્મનીમાંથી ૧૯૬૦માં ૨ લાખ જર્મની પશ્ચિમ જર્મનીમાં ભાગી આવ્યા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી કુલ નાસી આવેલાની સંખ્યા ૩૦ લાખ થઈ છે. પશ્ચિમ પશ્ચિમ જર્મનીની વસ્તી છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં ૮.૩ ટકા વધી છે; ત્યારે પૂર્વ જર્મનીની ૫.૪ ટકા ઘટી છે. પૂર્વ જર્મની જ યુરોપમાં એકમાત્ર એવો દેશ છે કે, જ્યાંની વસ્તી ઘટતી જાય છે.

રશિયન ચોપડીઓ

રશિયનો હિંદમાં દર વર્ષે ૪૦ લાખથી વધુ પુસ્તકો મોકલે છે. એની સરખામણીમાં ખ્રિસ્તીઓએ હિંદમાં ૧૯૫૦માં ૧૩ લાખ ૫૦ હજાર બાઈબલો વહેંચ્યાં હતાં.

મોટી ઉંમરે બાળકો

ડૉ. ડી. ફ્રેંક કાન્ડ્રીઝર (યુનિ. ઓફ મેરીલેન્ડ) જણાવે છે કે, ૩૫ વર્ષ અને ત્યાર પછી જે માતાઓને બાળકો થાય, તેમને બ્લડપ્રેશર થવાની વધુ શક્યતા છે. જુવાન સ્ત્રીઓ માતા બને તેના કરતાં આ ઉંમરે માતા બનનારી સ્ત્રીઓમાં મધુપ્રમેહ—‘ડાયાબીટીસ’નું પ્રમાણ ત્રણ ગણું વધુ હોય છે. મોટી ઉંમરે બેડકાં બાળકો જન્મવાનું પ્રમાણ પણ વધુ હોય છે; તેમ જ મૃત્યુનું જોખમ પણ.

દાંતનું આરોગ્ય

ઈંગ્લેન્ડનાં બાળકોમાં છમાંથી પાંચને ખરાબ દાંત હોય છે; અને દસમાંથી ત્રણ બાળકો ભાગ્યે દૃઢ-અથવા વાકરે છે. ૧૨ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોમાં ૨૦૦માંથી ૧ને જ સારા મજબૂત દાંત હોય છે. માબાપો જે જાગ્રત નહીં રહે, તો પાંચ વર્ષની નીચેનાં દર ચાર બાળકોમાંથી એકને ૨૦ વર્ષની ઉંમર થતાંમાં બનાવટી દાંત આવી જયા હશે.

દાંત બગડવાનાં ત્રણ કારણો નક્કી કરાયાં છે—

વધુ પ્રમાણમાં પોચા-પ્રવાહી ખોરાક; સફરજન વગેરે ફળો પૂરતાં ન ખાવાં; અને કાચાં શાકભાજીનો અભાવ.

નીતિ તો લોકશાહી જ ધરાવે

લોકશાહી રાજ્યરચનામાં રાષ્ટ્રની મૂળભૂત નીતિઓ ધડવાની જવાબદારી લોકનિર્વાચિત લોકશાહીની જ હોઈ શકે. લોકશાહી રાજ્ય પોતાની યુનિવર્સિટીઓને શિક્ષણ-ક્ષેત્રની નિષ્ણાત સંસ્થાઓ તરીકે શિક્ષણનું રોજ-બ-રોજનું કામ સોંપી શકે, પણ દેશનાં બાળકો શું ભણે, કઈ પદ્ધતિએ ભણે વગેરે મૂળભૂત નીતિઓ ઠરાવવાનું કામ કોઈ પણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં લોકશાહીના જ હાથમાં હોઈ શકે.

છતાં યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજો પોતે અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ શીખવવાનું ઇચ્છે તો તેમ કરવાની છૂટ તેઓ ભોગવી શકે છે, માત્ર — તો તેમણે તે માટે દ્રવ્ય કે બીજી કોઈ મદદ લોકશાહી પાસેથી મળવાની આશા રાખવી ન જોઈએ. લોકશાહી રાજ્ય પોતાની ઠરાવેલી નીતિ પ્રમાણે શિક્ષણનું ચલાવી શકે તેવા નિષ્ણાતોની નવી યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં લાવશે.

યુ. ગ્રાં. કમિ.નો અંગ્રેજી-તરફી પ્રચાર

યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશને વકિગ ગૂપ્તની ભલામણો ઉપર દેશની સર્વ યુનિવર્સિટીઓના અભિપ્રાયો માગ્યા છે. ખરું જોતાં આમાં અભિપ્રાય લેવાનો તો ઉપર ઉપરનો

દેખાવ જ છે, બાકી આ તો દેશનાં યુનિવર્સિટી મંડળોમાં અંગ્રેજી માધ્યમની તરફેણનો મત પ્રસારિત કરવાનો પ્રયત્ન જ છે. માધ્યમ વિચારવાનું યુનિવર્સિટીઓ માટે બાકી રાખવામાં આવ્યું જ નથી. લોકશાહી રાજ્યે લોક-હિતની પાખાની જરૂરિયાત સમજી પોતાના બંધારણ દ્વારા તે બાબતનો આદેશ ક્યારનો આપી દીધો છે.

માનુભાષામાં ભણાવવાનું વચન માગો

છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે, કેન્દ્ર સરકાર તેમ જ રાજ્ય સરકારોએ જે આદેશને વફાદાર રહેવામાં વખતોવખત ડગમગુપાણું બતાવ્યું છે, તેથી ગુજરાત નઈ તાલીમ સંઘની આ કાર્યવાહક સમિતિ ગુજરાતની અને સમસ્ત ભારતની જનતાને આ તકે આહવાન કરવા ઇચ્છે છે અને આગ્રહભર્યું સૂચન કરે છે કે તેણે નવા ચૂંટાનાર રાજ્યને ફરીથી સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ આદેશ આપવો કે તેણે દેશનાં બાળકોને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ તેમની માનુભાષાઓમાં જ આપવાનું છે. રાજ્યની લગામ હાથમાં લેવાની ઉમેદવારી કરનાર પક્ષો પાસે જનતાએ અસંદિગ્ધ ભાષામાં આ મતલબનું વચન માગવું જોઈએ.

૩૧-૧-૬૧

વિજ્ઞાનની રજોટી

૧

ગુનાખોરી — મોટો ધંધો!

ગુનાખોરીના અભ્યાસી નિષ્ણાત ડૉ. પૉલ એલ. કર્ક જણાવે છે કે, અમેરિકામાં ગુનાખોરીના ધંધો દુનિયામાં સૌથી મોટો ધંધો બની રહ્યો છે. અમેરિકાને ગુનેગારો પાછળ ૧૯૫૮માં ૨૨ અબજ ડૉલર ખર્ચ થયું હતું, છતાં ગુનાખોરી હજુ વધતી જાય છે.

ગુનાનો મિત્ર અંધારું છે. દિવસ કરતાં રાતે ૧૨ ગણા વધુ ગુના થાય છે. અમુક શહેરોની તપાસમાં તો જાણીયું કે, બધાં ખૂન રાતે જ થયાં હતાં અને ૯૦ ટકા લૂંટફાટ પણ રાતે જ. ન્યૂ યૉર્કમાં તો ગુનાઓ અટકાવવા ભારે પ્રયત્ન કરવા છતાં ગુના ઓછા થયા નહોતા. છેવટે ત્યાં ૧૧૧ અંધારિયા અડાઓને માત્ર ધોળા-દિવસ જેવા વિદ્યુત્-પ્રકાશથી ફરજિયાત ઊજળા કરી નાખ્યા; એટલે પ્રોકોના ગુનાઓ ૧૮-૩૦ ટકા ઘટ્યા,

અને બાળગુનાખોરી ૩૦ ટકા ઓછી થઈ! ખૂન અને બળાત્કારના ગુના તો ૪૯ ટકા ઘટી ગયા!

ટેનેસી રાજ્યના ચટ્ટનૂગામાં ૧૨ બ્લૉકનો એક હિસ્સો ખૂનો માટે જાણીતો હતો. એ ભાગને ખૂબ પ્રકાશિત કરી દેવામાં આવ્યો, એટલે હુમલાખોરીના ગુના ૭૦ થી ૯૦ ઘટી ગયા.

તેમ છતાં લોકોનાં મનમાં પેટેલો અંધકાર દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ગુનાઓ દૂર નહીં જ થવાના. ૧૯૬૦ના છ માસમાં જ અમેરિકામાં મુખ્ય ગુનાઓનું પ્રમાણ ૯ ટકા વધ્યું છે.

લોકોના મનનો અંધકાર દૂર કરવો, એ વધુ કપડું કામ છે. ત્યાં બહારની વીજળીનો પ્રકાશ કારગત નીવડતો નથી!

મનમાં અંધારું કોણ ભરે છે?

કળા, વિજ્ઞાન અને ધર્મ મુખ્યત્વે માનવ મનને પ્રકાશિત કરવા માટેનાં બે ગણાય છે. કળા સુંદર-શિવના

આદર્શને મન સમક્ષ ધરે છે; વિજ્ઞાન જ્ઞાન-સમજથી માનવ મનને વહેમ-અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી મુક્ત કરે છે; અને ધર્મ પરમ પ્રકાશરૂપ પરમાત્માના સંપર્કમાં માનવ મનને લાવીને તેને પ્રકાશિત કરે છે.

તેમ છતાં આ ત્રણે વસ્તુઓ દ્વારા માનવ મનને મારી નાખે તેવું એર પણ રેડી શકાય! આજની કળા—સંગીત, નાટ્ય, સાહિત્ય વગેરે—માનવ મનના વિકારોને જ વકરાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે; વિજ્ઞાનની મદદથી કળા સિનેમા ઊભો કરે છે; અને એ સિનેમા તો અત્યારે નર્વા મારક એરની વૃષ્ટિ જ કરી રહ્યો છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાન પોતે ઈશ્વરના લેખાને માનવ મનમાંથી દૂર કરી, ભૌતિકવાદનું એ પૂરતા પ્રમાણમાં રેડી શકે છે. આજે મજા કરાય તેટલી કરી લો! કાલે કબરમાં જ દટાવાનું છે! પછી પુનર્જન્મ જેવું કંઈ નથી ઈં.

અને ધર્મ? ધર્મ કેટલું બધું મારક એર ઊભું કરી શકે? મોટાં મોટાં યુદ્ધો, કારમાં સંસ્થાનવાદો, કાળાગોશનો ભેદ, કે કાળાઓની સાથે ગમે તેમ વર્તી શકાય, ધર્મગુરુને કે ધર્મસ્થાનને ભેટ ચડાવી ગમે તેવાં પાપો ધોઈ કાઢી શકાય, ધર્મને નામે ગમે તેવી હિંસા કે લૂંટ કરી શકાય, કાફરને મારવામાં પાપ નથી ઈં માન્યતાઓ—એ બધું દેવાવવામાં ધર્મ ઓછો ભાગ ભજવ્યો છે?

—‘અવેક’, ૨૨ જાન્યુ., ‘૬૧]

૨

કિંમતો!

સોવિયેટ રશિયા બધી પેદાશો સસ્તે ભાવે જગતના બજારમાં દાખલ કરી રહ્યું છે. દુનિયામાં ખાંડનો ભાવ એક ટનના ૯૮ ડોલર ચાલે છે. રશિયાએ તેની ખાંડ ૮૪ ડોલરે ટનના ભાવે બજારમાં મૂકી છે. પશ્ચિમ યુરોપમાં રશિયાની લેથ ૩૦૦૦ ડોલરે વેચાય છે; અમેરિકાની લેથ ૧૦,૦૦૦ ડોલરની હોય છે. બોરિંગ-પેન્ટ અમેરિકાનું ૪૬૦૦૦ ડોલરનું આવે છે; ત્યારે રશિયા એ જ જાતનું પેન્ટ ૨૧૦૦૦ ડોલરે વેચે છે.

ઈન્જિનની રૂનો પાક

૧૯૫૯માં રૂ હેક્ટરની ખેતી ૪,૪૧,૦૦૦ એકર હતી; ત્યારે ૧૯૫૩માં માત્ર ૪૫૦૦૦ એકર. ઈન્જિનની સૂતર

અને કાપડની નિકાસ ૧૯૫૨માં ૧૯૦૦૦ ટન હતી, તે કુદીને ૧૯૬૦માં ૫૦,૦૦૦ ટને પહોંચી છે. ઈન્જિનની કુલ નિકાસનો ૭૦ ટકા ભાગ રૂ છે; તે હવે ૯૦ ટકાએ પહોંચે તેવી ધારણા છે.

નાસભાગ

પૂર્વ જર્મનીમાંથી ૧૯૬૦માં ૨ લાખ જર્મની પશ્ચિમ જર્મનીમાં ભાગી આવ્યા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી કુલ નાસી આવેલાની સંખ્યા ૩૦ લાખ થઈ છે. પરિણામે પશ્ચિમ જર્મનીની વસ્તી છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં ૮.૩ ટકા વધી છે; ત્યારે પૂર્વ જર્મનીની ૫.૪ ટકા ઘટી છે. પૂર્વ જર્મની જ યુરોપમાં એકમાત્ર એવો દેશ છે કે, જ્યાંની વસ્તી ઘટતી જાય છે.

રશિયન ચોપડીઓ

‘રશિયનો હિંદમાં દર વર્ષે ૪૦ લાખથી વધુ પુસ્તકો મોકલે છે. એની સરખામણીમાં ખ્રિસ્તીઓએ હિંદમાં ૧૯૫૦માં ૧૩ લાખ ૫૦ હજાર બાઈબલો વહેંચ્યાં હતાં.

મોટી ઉંમરે બાળકો

ડૉ. ડી. ફ્રેંક કાલ્ડીસર (યુનિ૦ ઓફ મેરીલેન્ડ) જણાવે છે કે, ૩૫ વર્ષ અને ત્યાર પછી જે માતાઓને બાળકો થાય, તેમને બ્લડપ્રેશર થવાની વધુ શક્યતા છે. જુવાન સ્ત્રીઓ માતા બને તેના કરતાં આ ઉંમરે માતા બનનારી સ્ત્રીઓમાં મધુપ્રમેહ—‘ડાયાબીટીસ’નું પ્રમાણ ત્રણ ગણું વધુ હોય છે. મોટી ઉંમરે જોડકાં બાળકો જન્મવાનું પ્રમાણ પણ વધુ હોય છે; તેમ જ મૃત્યુનું જોખમ પણ.

દાંતનું આરોગ્ય

ઈંગ્લેન્ડનાં બાળકોમાં છાંયેથી પાંચને ખરાબ દાંત હોય છે; અને દસમાંથી ત્રણ બાળકો ભાગ્યે દૂધ-બ્રશ વાપરે છે. ૧૨ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોમાં ૨૦૦માંથી ૧ને જ સાચા મજબૂત દાંત હોય છે. માબાપો જો જાગ્રત નહીં રહે, તો પાંચ વર્ષની નીચેનાં દર ચાર બાળકોમાંથી એકને ૨૦ વર્ષની ઉંમર થતાંમાં બનાવટી દાંત આવી ગયા હશે.

દાંત બગડવાનાં ત્રણ કારણો નક્કી કરાયા છે—

વધુ પ્રમાણમાં પોચા-પ્રવાહી ખોરાક; સફરજન વગેરે ફળો પૂરતાં ન ખાવાં; અને કાંચાં શાકભાજીનો અભાવ.

અહેવાલ જણાવે છે કે, કાચાં ફળ અને શાકભાજીના રસ દાંતને સાફ કરવામાં અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

ઓછામાં ઓછી ઝડપ!

‘સ્નેઈલ’ નામનું જંતુ ઘણું ધીમું ચાલનાર જણાય છે. તેથી અંગ્રેજીમાં ધીમી ગતિ માટે ‘સ્નેઈલ્સ પેસ’ શબ્દ કહેવતરૂપ બની ગયો છે. મેરીલેન્ડ યુનિવર્સિટીએ હવે નક્કી કર્યું છે કે, તે જંતુ ક્લાકના ૨૩ ફંચ ચાલે છે. પરંતુ પોતાના વજનથી ૨૦૦ ગણો વધુ ભાર તે ખેંચી શકે છે, અને અજાની ધાર ઉપર પણ તે કપાયા વિના ચાલી જાય છે!

— ‘અવેક’, ૨૨, જન્યુઓ, ‘૬૧]

૩

આણ્વશસ્ત્ર-સંજ્ઞિત સભમરીનો

અમેરિકાએ આણ્વશક્તિ-સંચાલિત સભમરીનો બનાવવા માંડી, અને પછી હવે તેમને આણ્વશસ્ત્ર-સંજ્ઞિત પણ કરવા માંડી છે. એવાં ૧૬ આણ્વશસ્ત્રો દૂરથી છોડી શકાય એવાં સાધનોથી સુસંજ્ઞિત એક સભમરીનની કિંમત ૧૧ કરોડ ડોલર થાય છે. (૫૫ કરોડ રૂપિયા!) અને ૧૯૬૫ના અંત સુધીમાં અમેરિકાની સરકાર એવી ૪૫ સભમરીનો બાંધવા માંગે છે.

આ બધી અણુ-દોટ સામે હવે સામાન્ય નાગરિક કથો પોકાર ઉઠાવી શકે તેમ રહ્યું નથી; અને છતાં દરેક જણ આ પરિસ્થિતિ અંગે વિચાર કરવું તો થઈ ગયું છે. છાપાને સર્ચાપત્રો મોકલવામાં આવે છે, તો તે લેવામાં આવતાં નથી; અને સરકારી તંત્રને કાગળો લખવામાં આવે છે, ત્યારે છાપેલા સુંદર એકધારા જવાબો મળે છે કે, “તમારી લાગણીઓ રાજ્યતંત્ર બરાબર સમજે છે અને તેમાં સહભાગી છે; તથા તમામ તાકાતથી જગતમાં શાંતિ અને સમગ્ર દુનિયાના લોકો માટે ‘સારું જીવન’ સ્થપાય તે માટે પોતે પ્રયત્નો કરી જ રહ્યા છે.”

— આ બધાથી ત્રાસી છેવટે ૨૮ વર્ષના વિવિયમ હેન્દ્રી નામના એક જુવાનિયાએ જ્યારે આવી એક સભમરીન તરતી મૂકવામાં આવી, ત્યારે તેના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે તેના રસ્તામાં જઈને પડવાનું નક્કી કર્યું. તે પ્રમાણે તે તરતો તરતો તેના રસ્તામાં જવા લાગ્યો, પણ તેને પકડી લેવામાં આવ્યો. છાપાંએ જણાવ્યું કે આ એકલા બનાવથી આખા પ્રસંગની ભવ્યતા સહેજ ‘બગડી’ એટલું જ.

— ‘મનસ’, ૨૧-૧૨-‘૬૦]

૪

અમેરિકાનું સોનું

૧૯૪૫થી અમેરિકાએ સામ્યવાદી દેશોની સામે લડાઈમાં પગભર થવા પરદેશોને ૭૩ અબજ ડોલર મદદ તરીકે આપ્યા છે.

પરંતુ એ પગભર થયેલા દેશોએ થોડા વખતમાં જ અમેરિકાનાં પરદેશોનાં બજારો ઝૂંટવી લીધાં; એટલું જ નહિ પણ અમેરિકામાં જ કેટલીય બનાવટોને સસ્તે ભાવે દાખલ કરીને તે દેશના જ ઉદ્યોગોને ધોકો પહોંચાડવા માંડ્યો. પરિણામે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન અમેરિકાની આયાત-નિકાસ વચ્ચે ૧૧.૫ અબજ ડોલરનો અવળો તફાવત પડી ગયો છે! અર્થાત્ તેણે બહાર મોકલેલા ડોલર કરતાં એટલા ઓછા દેશમાં આવે છે.

કેટલાક દાખલામાં તો ઉધાડો વિપરીત વેપાર થયો છે. યુદ્ધવિજેતા અમેરિકાએ હારેલા જર્મનીનું દેવું માફ કર્યું. એ જર્મનીએ માફ થયેલા દેવાની મૂડીમાંથી પોતે જ બરબાદ કરેલા ગ્રીસને ૬ ટકા વ્યાજ લોન આપી!

૧૯૫૮માં અમેરિકાએ પરદેશથી ફોક્સ-વેગન મોટરો, લાયકા કેમેરા, ટેલિફોન રેડિયો વગેરેની આયાત પાછળ ૧૫ અબજ ડોલર ખર્ચ્યા; પરદેશમાં રાખેલાં પોતાનાં લશ્કરો અને બીજા આર્થિક મદદ પાછળ ૬.૬ અબજ ડોલર ખર્ચ્યા; અને પરદેશી રોકાણો અને પ્રવાસ પાછળ ૬ અબજ ડોલર ખર્ચ્યા. કુલ તેણે પરદેશ ૨૮.૬ અબજ ડોલર મોકલ્યા; પણ તેને પાછા આવ્યા ૨૫.૮ અબજ. અર્થાત્ ૩.૮ અબજની ખાધ. ૧૯૫૮માં તે ખાધ ૩.૪ અબજની હતી; અને ૧૯૬૦માં તે ૪.૩ અબજની ઓછામાં ઓછી હતી.

અમેરિકાનો સોનાનો જથ્થો અખૂટ તો નથી જ. ૨૫ અબજની ટોચેથી તે આવા અવળા ધંધાઓથી ૧૮ અબજ ઉપર આવી ગયો છે. તેના પોતાના જ કાયદા પ્રમાણે ૧૧.૬ અબજનો જથ્થો તો તેણે પોતાના આંતરિક નાણાંતંત્રના તારણ માટે (૨૫ ટકા જેટલા આધાર તરીકે) રાખી મૂકવો જોઈએ. આમ તેની પાસે હવે ૬.૪ અબજ જેટલું સોનું ફાજલ રહે છે, જેમાંથી તેને અમેરિકા બહારના દેશો તથા વ્યક્તિઓના ૨૦ અબજથી વધુના દાવાઓ ચૂકવવાના છે!

શસ્ત્રસંરંજન !

૨૧મી નવેમ્બરે જનરલ એસેંબ્લીની આર્થિક સમિતિ-એ ૪૦,૦૦૦ ડોલર નિઃશસ્ત્રીકરણનાં આર્થિક પરિણામો બાબત અભ્યાસ કરવા મંજૂર કર્યાં. મહામંત્રી દાગ હેમરશીલ્ડના અંદાજ મુજબ દુનિયા રોજના ૩ કરોડ ૨૦ લાખ ડોલર અથવા વરસે આશરે ૧૧૭ અબજ ડોલર શસ્ત્રો પાછળ ખર્ચ કરે છે.

લૂંટફાટનો ધંધો

કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની ગુનાખોરીના અભ્યાસ માટેની નવી સ્થાપેલી સંસ્થાએ કરેલાં નિરીક્ષણો મુજબ, લંડન એકલામાં જ છેલ્લાં દસ વરસમાં લૂંટફાટ ૧૬૧ ટકા વધી છે; અને ૧૦માંથી આઠ ગુના પકડાયા વિના જ રહે જ છે."

ખાવાના રંગ !

૨૨મી નવેમ્બરે અમેરિકાના ખોરાક ખાતાના નિયામક તંત્રે ડામરમાંથી બનાવેલા, પાણીમાં ઓળખતા, અને ખોરાકમાં ભેળવવા વપરાતા લાલ રંગ 'રેડ નં. ૧'ને વાપરવાની મનાઈ કરી છે. એ રંગ આઈસક્રીમ તથા બીજા ખાવાની ચીજે રંગવા માટે વપરાતો હતો. પ્રારંભિક તપાસમાં જ માલૂમ પડ્યું છે કે, તેનાથી લીવર-કાળજને હાનિ થાય છે.

ફ્રાંસના બે ફૂટ પ્રશ્નો

ફ્રાંસના આજના બે સામાજિક ફૂટપ્રશ્નો તે શરાબખોરી અને વેશ્યાખોરી છે. શરાબખોરીથી દર વર્ષે તે દેશમાં ૧૭,૦૦૦ મરણ નીપજે છે. આખા ફ્રાંસ દેશમાં દર ૧૮૦ માણસે એક દારૂની દુકાન છે; અને ૧૦ લાખ માણસો અથવા વસ્તીના ૧૦ ટકા લોકો દારૂ અને મદ્ય તેયાર કરવાના ઉદ્યોગમાં જ લાગેલાં છે.

દારૂના દુકાનદારો વેશ્યાઓને પણ મુલાકાતે બોલાવીને પોતાનું વેચાણ વધારવા પ્રયત્નો કરે છે. નવા કાયદા મુજબ એ રીતે દારૂની જાહેરાત માટે બીજા કોઈ જાતનું આણું આકર્ષણ કામે લેવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું છે.

— 'અવેક', ૮, જાન્યુ., '૬૧]

૫

વૃદ્ધો અને વૃદ્ધાવસ્થા

જાતની મોટામાં મોટી સિદ્ધિઓનો ૬૪ ટકા જેટલો ભાગ ૬૦ વર્ષ વટાવી ગયેલા માણસોએ પ્રાપ્ત

કરેલો છે. અમેરિકામાં ૬૫ વર્ષની ઉપરના ૩૦ લાખ કારીગરો દેશને ૧૨ અબજ ડોલર કમાઈ આપે છે. અને ૬૫ વર્ષની ઉપરનાઓને જો કામ કરવા દેવામાં આવે, તો બીજા ૪ અબજ ડોલર વધે.

વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓને કારણે આયુષ્યમર્યાદા ૪૮.૨ વર્ષની હતી તે ૧૯૬૧માં ૬૬.૭ થઈ છે. અને હવેની ગણતરીમાં તો તે કરતાંય વધેલી જણાયે.

અમેરિકામાં ૬૫ વર્ષ અને તેથી ઉપરના ૧૧૧ કરોડ માણસો છે, જેઓનું પ્રમાણ કામ કરતા ચાર કે પાંચ દીઠ એકનું આવે છે. પણ ૧૯૭૫માં તો તે સંખ્યા ૨ કરોડ જેટલી થશે !

કેનેડામાં જ જુઓ. ત્યાં પુરુષની આયુષ્યમર્યાદા ૬૭.૭ વર્ષની છે અને સ્ત્રીની ૭૩ વર્ષની છે. ૧૯૫૫માં કેનેડામાં ૧૭ લાખ ૩૦ હજાર માણસો ૬૦ વર્ષ અને તેથી ઉપરની ઉંમરનાં હતાં. ૧૯૮૦માં એ સંખ્યા ૩૩ લાખ, ૪૫ હજાર થશે — અર્થાત્ ૮૩ ટકા વધુ !

આ બધાનો અર્થ શો છે? એ જ કે, જેમ તમે ઉંમરને કારણે અમુક લોકોને ફરજિયાત નોકરીમાંથી બાતલ કરો, તેમ જુવાન કરવેરો ભરનારાઓને માથે એમની સંભાળ માટે વધુ બોજે ઊભો થાય ! અમેરિકામાં નિવૃત્ત કરાતા માણસોના ૪/૫ ભાગની કુલ આવક વર્ષે ૨,૦૦૦ ડોલરથી ઓછી છે — અર્થાત્ તેઓને સગાં-સંબંધીની કે સરકારી મદદ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે.

કમનસીબ સમુદાય !

"અમેરિકામાં મોટરો આવી ત્યારથી ધાપલ થયેલા અને મરેલા, બેદરકાર અને નિર્દોષ, જુવાન અને બુદ્ધા મળીને દર વર્ષે એક મોટો પીડિત માનવસમુદાય ઊભો થાય છે. આવા અર્પણ કે મૃત માનવોની સંખ્યા હવે ૬ કરોડનો આંકડો વટાવી ગઈ છે !" — એમ પ્રવાસી-ઓના વીમાઓની કંપનીઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલી 'ધ લક્વેસ લિજિયન' નામની પુસ્તિકામાં જણાવ્યું છે.

મધુ દ્વીપ !

અમેરિકાએ તેના ૫૫ લાખ મધપૂણ્યઓમાંથી ૧૯૬૦-માં ૨૫ કરોડ ૩૫ લાખ રતલ મધ પેદા કર્યું.

આકાશયાન !

અમેરિકાનો વિમાન-વ્યવહાર છેલ્લાં દશ વર્ષમાં ચાર ગણો વધ્યો છે. ૧૯૬૦માં ૫ કરોડ ૮૪ લાખ

મુસાફરોએ ૩૯ અબજ, ૩૩ કરોડ, ૯૭ લાખ માર્ચલ મુસાફરી કરી હતી.

પાણી! પાણી!

અમેરિકાની મીઠા પાણીની વપરાશ ૧૯૮૦ સુધીમાં રોજના ૫૫૯ અબજ ગેલન થયો. અર્થાત્ અત્યારની વપરાશ કરતાં બમણી. એ વપરાશ અમેરિકામાં વરસાદ કે બરફ દ્વારા વરસતા કુલ પાણીના લગભગ અર્ધા ભાગ જેટલી હતી! આગામી ૨૦ વર્ષમાં અમેરિકા દેશને પૂરતું પાણી પૂરું પાડવા માટે દેશના કરવેરા ભરનારાને ૫૪ થી ૭૪ અબજ ડોલર ખર્ચવા પડશે.

૧૯૪૫નો ઍટમ-બૉમ

૧૯૪૫માં હિરોશિમા ઉપર નખાયેલા ઍટમ-બૉમથી નીપજેલી બીમારીથી વધુ ૪૭ માણસો મરણ પામ્યાં એમ ૨૭મી ડિસેમ્બરે જાપાનના 'અસાકી' છાપાએ જાહેર કર્યું છે.

'અવેક', ૮-૨-'૬૧]

૬

સિગરેટની ધૂણીમાંનું નિકલ

જેફરસન મેડિકલ કોલેજના ડૉ. સન્ડરમન જણાવે છે કે, સિગરેટની ધૂણીમાંનું નિકલ ફેફસાંનું કેન્સર ઊભું કરવામાં કારણભૂત હોઈ શકે. આ ધૂણી ફિલ્ટરવાળી અને ફિલ્ટર વગરની બંને સિગરેટોની ગણવી. સિગરેટની ધૂણી સક્રિય નિકલને ફેફસાં અને શ્વાસનળીમાં લઈ જાય છે. રોજનાં સિગરેટનાં બે પેકેટ ફૂંકનારો વરસે નિકલ-કાર્બોનિલના ૫૪૦૦ માર્કોગ્રામ ફેફસાંમાં લે છે.

અને નિકલ-કાર્બોનિલની આવી કારમી અસર ઘણા વખત અગાઉથી પુરવાર થઈ છે. વેસ્ટના નિકલની ખાણોના ખાણિયાઓમાં ફેફસાંનું કેન્સર વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. ઉદરોને આ જાતનું કેન્સર સામાન્ય રીતે નથી થતું, પણ તેમનેય સિગરેટોની ધૂણીમાં રાખતાં આ કેન્સર થઈ જાય છે.

— 'ન્યૂ આઉટલૂક', ડિસે ૧૯૬૦]

૭

વેપાર! વેપાર!

જાપાને માલ-ઉત્પાદન વધારીને વેપાર વધારવા માંગ્યો છે. લાલ ચીન સાથે જ તેનો વેપાર વર્ષે ૧૫ કરોડ ડોલરનો થયો છે; પણ અમેરિકા સાથેનો વેપાર તો (જ્યાં વરસે) ૨ અબજ ડોલરનો હતો.

જાપાની પ્રજામાં આમોદ-પ્રમોદ માટેની દોટ પણ વધતી જાય છે. રમતગમતનાં સાધનો, કેમેરા, ટેપ-રેકોર્ડર, ફોનોગ્રાફ, અને રેકોર્ડિંગ વેચાણ એકદમ ટોચે પહોંચ્યું છે. આમોદપ્રમોદનાં સ્થળો ભરાયેલાં રહે છે. દરેક જાપાનવાસી એક મોટરગાડી વસાવવાની ધારણા સેવે છે.

૧૯૫૯ના અંત સુધીમાં ટોકિયોનાં ૫૦ ટકા ઘરોમાં ટેલિવિઝન સેટ હતા, ૫૦ ટકા ઘરોમાં ધોવાનાં યંત્રો હતાં, ૨૦ ટકા ઘરોમાં રેફ્રિજરેટરો હતાં, અને ૧૫ ટકા ઘરોમાં વેક્યૂમ-ક્લીનર (કચરો વાગવાનાં યંત્ર) હતાં. જાપાનના દરેક ઘરને વીજળી પહોંચેલી છે; એટલે કોઈ પણ માણસ રેડિયો અને વીજળીની ઈચ્છી રાખી શકે છે. સામાન્ય કારીગર-મજૂર મહિને ૧૦૦ ડોલર (૫૦૦ રૂપિયા) કમાઈ શકે છે. તેઓ કપડાં તથા ફૂનિચર પાછળ બહુ ખર્ચ કરતા નથી. ત્યાં મકાનનાં ભાડું ઓછું હોય છે તથા ખોરાક બહુ સસ્તો છે. તેથી બધા તેમની આવકનો મોટો ભાગ મોજશોખની ચીજો પાછળ ખર્ચે છે.

— 'અવેક', ૮-૧૨-'૬૦]

૮

પ્રવાહી આગ!

અત્યારે ગોરાં રાજ્યોનો આધિક, લશ્કરી તથા ઔદ્યોગિક વિકાસ પેટ્રોલ અને તેની પેદાશો ઉપર એટલો બધો અવલંબી રહ્યો છે કે, એ વસ્તુ જ તેઓની અંદર કટોકટીની આગ સળગાવી મૂકે!

નીચેના કેટલાક આંકડા આ અંગે સ્પષ્ટ થઈ પડશે.

દેશનું નામ	ઉત્પાદન	આખા જગતને (૧૦૦૦ મેટ્રિક ટન) હિસાબે (ટકા)
ઉત્તર અમેરિકા	૩,૪૯,૮૦૦	૪૫.૯
લેટિન અમેરિકા:		
કેરિબિયન સમુદ્ર	૧,૨૦,૦૫૦	૧૫.૮
બ્રિજ દેશો	૨૦,૮૫૦	૨.૭
મધ્યપૂર્વ	૧,૬૧,૫૫૦	૨૧.૨
દૂર પૂર્વ	૧૮,૦૫૦	૨.૪
યુરોપ	૯,૪૧૫	૧.૨
પૂર્વ યુરોપ અને ચીન	૮૩,૩૦૨	૧૦.૮
	૭,૬૩.૧૧૭	૧૦૦.૦

આખા જગતનો અનામત જથ્થો

દેશનું નામ	અબજ મેટ્રિક ટન	આખા જગતને હિસાબે ટકા
અમેરિકા	૪.૧	૧૮.૪
વેનેઝુએલા	૧.૬	૭.૦
કેનેડા	૦.૪	૧.૮
બીજા પશ્ચિમી દેશો	૦.૫	૨.૨
કુલ પશ્ચિમવિભાગ	૬.૬	૨૯.૪
ઈરાન	૨.૧	૯.૫
ઈરાક	૨.૦	૯.૦
સાઉદી અરેબિયા	૫.૧	૨૯.૯
કુવૈત	૪.૩	૧૯.૧
કતાર	૦.૨	૦.૯
બીજા મધ્યપૂર્વીય	૦.૧	૦.૪
કુલ મધ્યપૂર્વ	૧૩.૯	૬૧.૯
સોંઠ રશિયા અને પૂર્વ યુરોપ	૧.૫	૬.૧
દૂર પૂર્વ અને ઓસ્ટ્રેલિયા	૦.૪	૧.૭
યુરોપ અને ઉત્તર આફ્રિકા	૦.૧	૦.૫
કુલ	૨.૦	૮.૮
મહાસરવાળો	૨૨.૫	૧૦૦.૦

લશ્કરી તૈયારીની દૃષ્ટિએ પેટ્રોલના જથ્થાઓ દરેક દેશ પાસે અનામત હોવા જોઈએ. અને હવેનાં લશ્કરી પેટ્રોલથી ચાલતી ગાડીઓ, યુગ્મગાડીઓ તથા વિમાનો વગર પાંચમાં જ ગણાવ. પરિણામે દરેક લશ્કરી સત્તા હવે પેટ્રોલની બાબતમાં સ્વાયત્ત થવા-રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. વિશ્વમુદ્દ પહેલાં જપાન, જર્મની વગેરેની લશ્કરી હિલચાલો આ અંગે નોંધવા જેવી છે. ગયું વિશ્વમુદ્દ પછી મુખ્યત્વે પેટ્રોલના જરે જ છતી રા થકાનું હતું.

અમેરિકા પાસે પોતાની ભૂમિમાં જ ૩૦ ટકા જેટલો આખા જગતનો પેટ્રોલનો જથ્થો છે. પણ તેનું ઉત્પાદન આખી દુનિયાના કૂડ ઓઈલની બાબતમાં આખા ઉપરાંત

છે; અને શુદ્ધ કરેલી બનાવડોની બાબતમાં દુનિયાના ઉત્પાદનના ૨/૩ જેટલું છે. અમેરિકા દક્ષિણ અમેરિકાની અનામતોમાંથી ૭૫ ટકા ઉપર કાબૂ ધરાવે છે અને દૂર-પૂર્વની અનામતોમાંથી ૩૦ ટકા.

પરંતુ અમેરિકામાં પેટ્રોલ અને તેની પેદાશોનો વપરાશ એટલો વધતો જાય છે કે, હવે તેને પોતાની જરૂરિયાતો માટે પેટ્રોલ બહારથી આયાત કરવું પડે છે.

પરંતુ હિંદુસ્તાન જેવા એશિયાના દેશો અને આફ્રિકા અને દક્ષિણ અમેરિકાના દેશો જેમ જેમ ઔદ્યોગિક અને લશ્કરી રીતે સબળ બનતા જાય છે કે બનવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ તેમ તે લોકોને પણ મધ્યપૂર્વના તેલ ઉપર વધુ ને વધુ આધાર રાખતા જવું પડશે. એ જગ્યાએ જ રશિયા અને પશ્ચિમના બીજા દેશોની પણ નજર છે. અર્થાત્ આ પ્રવાહી આગ જગતનું આર્થિક, ઔદ્યોગિક, લશ્કરી તેમ જ રાજકીય ઝથાઓનું એક મુખ્ય અગ્નિ-કેન્દ્ર બની રહ્યું છે અને બની રહેશે.

— 'વિજિવ', ૭-૧-૬૧]

૯

પૈડાં ઉપર વસવાટ!

પૈડાંવાળું ઘર—મોટરથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં ખેંચી જવાય તેવું! મોટાં શહેરોમાં સુધરાઈઓ પણ આવા વસવાટો માટે ખાસ પાણી, વીજળીનું જોડણું, વગેરેની સગવડ રાખે છે. અમેરિકામાં ૧૯૫૦માં આવા ૨,૪૫,૦૦૦ ઘર હતાં, અને તેમાં ૭,૫૦,૦૦૦ માણસો રહેતાં-ફરતાં. હવે ૩૫,૦૦,૦૦૦ માણસો ૧૫,૦૦,૦૦૦ પૈડાંવાળાં મકાનમાં રહેતાં ફરે છે!

— 'એવેક', ૮-૧૨-૬૦

અકસ્માતો

અંદાજ છે કે, ૩૭,૫૦૦ થી ૩૮,૦૦૦ માણસો અમેરિકામાં રસ્તા ઉપરના અકસ્માતોથી ૧૯૫૯ના વર્ષમાં માર્યા ગયાં. બીજાં ૧૪,૦૦,૦૦૦ એવી ઈજા પામ્યાં જેથી જીવનભરની અપંગતા થાય.

— 'એવેક', ૮-૧૨-૬૦]

સુધારો: ગયા અંકના પા. ૬૮ ઉપરના ૪યા ખંડમાં તા. ૧૪મી ડિસેમ્બરને બદલે તા. ૧૪મી સપ્ટેમ્બર વાંચવું.

—જો.૦

નવું વાચન

શ્યામગઢની હવેલી લે. મુશીલા દેસાઈ; પ્રકા. આનંદ પંચિશર્મા, ૧૯૬, બનર ગેટ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧; કિં. ૩૦૦; પૃ. ૨૨૪.

ગુજરાતના કિશોર તેમ જ તત્કાલિન નિર્દોષ અને સ્વાસ્થ્યપ્રદ મનોરંજન પૂરું પાડે તેવાં પુસ્તકો દેશ પરદેશની ભાષાઓના અનુવાદો તેમજ મૌલિક સામગ્રી દ્વારા પૂરાં પાડવાની શુભેચ્છાથી આ પ્રકાશન-સંસ્થા શ્રી. ધીરુબહેન પટેલ તરફથી રાજ થઈ છે.

આ પુસ્તક એ ભત્તનું મનોરંજક નિર્દોષ વાચન સરળ શૃંગ્લ ભાષામાં પૂરું પાડે છે.

કુટુંબોમાં ગવર્નેસ તરીકે જનાર કુંવારી યુવતીને શી રીતની હિંમત દાખવવી પડે, તે મુદ્દાને આ વાર્તા મુખ્યત્વે આવરે છે. અને બહેનોને આજના જમાનામાં વધુ ને વધુ પર-રચાને રહેવા-કમાવા જવું પડવાના દિવસો આવ્યા છે, ત્યારે આ ભત્તની વાર્તાઓ ભુવાન બહેનોને ઉપયોગી મનો-રંજન પૂરું પાડે એમ પણ કહેવાય. એ ગવર્નેસ વંદનાને ઉવટે લેખિકા દેવ બેટે પ્રેમમાં નથી નાખતાં કે લક્ષ્મીના સુવાળા માર્ગે લઈ જવાના મુદ્દાથી જ રસ ઊભો નથી કરતાં, એ સર્વથા ઉચિત છે.

વાર્તાના કેટલાક અંશો સુધક નથી થયા. આવી ખટપટના ધામમાં ગોડીયાને ત્યાં પોતાનાં બે છોકરાં મુક્યાં હોવા છતાં વસંતકુંવર પોતાના ત્રીજા નાના બાળકને પણ ત્યાં ધકેલવા સિવાય બીજું કંઈ કરતાં નથી; કે છોકરાં પોતાની બાને (વસંતકુંવરને) પણ કશી ફરિયાદ કરતાં નથી-નહોતું નમાયાં હોય ! એ ઘટના સામે ધણા-કુમાર વાચકો પ્રસન્ન બોલે દરરો ! વળી દેવુ ત્યારે વંદનાને પહેલી વાર શ્યામગઢ જતાં ગાડીમાં મળે છે, ત્યારે તે પણ બોડી ગાડીમાં શા માટે બેઠેલા હોતો, તે નથી સમજતું; અને કેળવાયેલી વંદના બોડી ગાડીમાં બેસવા જેટલી બાધાઈ નોકરીએ જતાં શાથી દાખવે, એ પણ નથી સમજતું.

આવી કેટલીક બાબતો સુધારી લેવાવવામાં આવી હોત, તો વાત કુમાર-કુમારિકાઓને ગમે તેવી થઈ છે, તે વધુ ગમત.

‘વાચક’

સુવર્ણરેખા લે. સિવકુમાર ભેખી; પ્રકા. સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ-૩; પૃ. ૧૧૨; કિં. ૨-૫૦.

બંગાળનાં પાત્રો અને ધટનાઓને આધારે શ્રી. ભેખીએ ગુજરાતી ભાષાનું એક સરસ નાટક બનાવ્યું છે. ગુજરાતી પ્રેક્ષકો પણ તેનો રસ જશર માણી શકશે અને માણશે.

બંગાળનો કલ્તિગારી ભુવાનવર્ગ તેની ફિલસૂફીની મર્યાદાથી જ માનવ તરીકે કેવો અધૂરો નીવડે છે, તેની

સરસ વાત ‘થરે બાહિરે’માં શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકોરે નિરૂપી હતી. આ નાટકનું પાત્ર સોપાદિ એવું જ છે. પ્રેમી તરીકે કે રાજકીય કાર્યકર્તા તરીકે તે અધૂરો નીવડે છે. તેનામાં માનવ-ચિત્ત ઉદાત્તા નથી. કેવળ એક જનૂન છે. એ પાત્ર સારો ઉકાવ પાડ્યું છે. તેની સરખામણીમાં અલિંગિત વગેરે પાત્રો સામાન્ય જ છે અને સામાન્ય કાર્યો કરે પણ છે.

સુવર્ણરેખા પોતે પોતાનું ગર્ભસ્થ બાળક કોનું છે એ વિષે સારી હકીકત નહોતી. સોપાદિ દારૂ પીધેલી હાલતમાં ત્યારે હતો ત્યારે એ બાળક એ અવળો ખ્યાલ લઈ બેઠો હતો, તેથી જ તેનું કંઈક વધારે પડતું અમાનુષી લાગતું વર્તન નાટકમાં વિકસે છે. એ ભ્રમ દૂર થતાં જ તે પાત્રો માનવ બની રહે છે. એ નિષ્પણ કરવામાં ઠીક વાસ્તવિકતા દાખવી કહેવાય.

આવી ભત્તના બંગાળી વસ્તુને ગુજરાતી ભાષામાં ઉપ-ડવામાં લેખકે ઉચિત કદમ ઉઠાવ્યું છે. પર-પ્રાંતો આ રીતે ઘણા નજીક આવે.

‘વાચક’

પાટલે બેસી નાહ્યો : લે. જગદીશ શાહ; પ્રકા. પ્રભાત કાર્યાલય, ક્રિશ્નર રોડ, મુંબઈ-૧; પૃ. ૨૨૦ કિં. ૪-૦૦.

આ એક ફારસ છે; અને ફારસ તરીકે જ રસ કરવામાં આવ્યું છે. તેવાં પાત્રો ફારસની દુનિયામાં જ હોય; અને ત્યાં જ તે છે એમ માની આ વાર્તાના રસ લેવો બેઠોએ અને લેવારો.

આખી નવલકથા સંવાદમય હોઈ, નાટકરૂપે તે વધુ સારો ઉકાવ પામી શકત. ગમે ત્યારે લેખક જ એને નાટકના તખ્તા ઉપર ફારસ તરીકે રજૂ કરવા ઉત્ક્રશે માત્ર દરરો અને અંકોનું ‘સોલિંગ’ કરવા જેટલી જ તેમને તરતી લેવી પડશે, બાકી બધું તૈયાર છે !

આ ફારસના તાનમાં ભુલતાન બની લેખકે ગુજરાતી ભાષામાં નર-નારી-નાન્યવરનો એક જ હુપ્ત કરી નાખ્યો છે. સ્ત્રીને પુરુષનાં અને પુરુષને સ્ત્રીનાં લિંગ-વચન-અનુસાર બદલી આપવાથી આ વાતનો હાસ્યરસ વિરોધ નહોતો એમ માન્યું હોય, તો કોણ નહોતું. ગાળાગાળોમાં લોકો પુરુષને ‘બેસ બેસ છાનીમાની’, કે ‘બેસ બેસ ડાહ્યું’ એમ કહી બેસે છે પણ ખરા !

લેખકની આ રીતમાં પ્રતાવના-લેખક શ્રી. મદિયા પણ તર્કાર્થ ગયા છે. એટલે ‘રેનેલી બાર્ડ’ની જગદીશને તે પહેલા વાક્યમાં જ સ્ત્રી-લિંગથી નવાળો છે : “તમે મને પાત્ર તરીકે આમિજ કરવાનો પેતરો રચી રહ્યાં હોયો.”

પણ આ ફારસની પ્રસ્તાવના લખવાનું મળતાં જ શ્રી. મડિયા નાહક પોતાનું મોં દિવેલિયું કરીને વાચકને સરસાતમાં અપશુન કરવા બિંમ્બા યાચ છે ! તેમને કોણ જાણે સાથી “આપણા કેટલાક કાવકા, મરબદી, વાપકા” વિવેચકા આ વખતે જ યાદ આવી ગયા ! નવાઈ તો એ છે કે, શ્રી. મડિયા સાથી એમ માની બેઠા કે એ વિવેચકાને આ ચોપડી વાંચતાં કુવેચ કરડવા જેવું થશે અને તેઓ “ખંજવાળ-ખંજવાળ કરવા લાગશે” અને કદાચ “ખીજમાં ને ખીજમાં” લેખકને પણ તેઓ ખંજવાળી નાખશે !

એટલું જ નહિ, પણ શ્રી. મડિયાને તો બીજું પણ વલ્લભ ગણાવવા માટે છે, અને તે “આપણે ત્યાં આજકાલ માંગલ્યને નામે” ચાલી રહેલું ‘મોઢું વલ’ ! અને તરત તે લેખકને કહેવા દોડી જાય છે કે, “મંગલતાને આડી ને બાજી કરવતે વહેરનારા કેટલાક વિવેચકા આ નવલકથામાંથી માંગલ્ય નિયોવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરશે અને પાણીવલોણા જેવા એમના પ્રયત્ન આખરે એમને માંગલ્યનું શીપુંય નહિ સાંપડે, તો પછી તમારી ઉપર પ્રિતાળ પાડશે એ સંભવિતતાથી ચેતીને પ્લાસ્ટર આદિ સામગ્રીઓ તૈયાર રાખજો.”

લોકે અને શ્રી. મડિયાને દેખાતાં આ બધાં ‘વલ’થી વલણ ધીએ’ અને પેલા બિચારા માંગલ્ય રોધધનારઓમાં પચ્ચલ હશે, તો માંગલ્ય રોધધવા તેઓ શ્રી. મડિયાની લાલ મુજબ ‘સત્યનારાયણની કથા’ સાંસળવા જવાને હાલે, શ્રી. મડિયાના રનેહી મિત્ર શ્રી. જગદીશ રાહડની રાપડી લઈને જ શું કરવા પાટલે બેસશે ?

એટલે શ્રી. મડિયા નાહક પૂંઠા ઉપરના ચિત્રમાં આ રાપડીના નાયકના જેવું મોં કરીને મૂંઝાય છે, અને ‘તેમનાં’ મેત્રને નકામાં વૃત્તોથી ગણાવે છે ! તેમને કે ‘તેમનાં’ મેત્રને કોઈ ખાઈ જવાનું નથી !

‘વાચક’

રેતીમાં વહાણુ : લેઠ દાણુ સાંજાણી; પ્રકાઠ નવયુગ રુરક ભંડાર, રાજકોલ; પૃઠ ૨૩૩; કિંઠ ૪૦૦.

સટોરિયાઓને કોઈનાં ‘પગલાં’થી સંપત્તિ વધવાનો જે રહેમ હોય છે, તેના લાભ યદ્ય એક ભેકાર જીવનનિયો, ઉવેલે લાડી, ગાડી, વાડી પામે છે. તે પહેલાં તેના પ્રમાણિક-પણે નોકરી મેળવવાના બધા પ્રયત્નો આ ભૂખે સંપત્તિવાનોને ચાં કમિયાબ નીવડયા નથી હોતા.

શ્રી. સાંજાણીને રેતીમાં વહાણુ હાંક્યે રાખવાની અને તે દ્વારા હાલ્ય ઉત્પન્ન કરવાની સારી ફાવટ છે. તથા તેમની માયા પણ એવી ‘કન્ડમ બ્રાન્ડના કટપીસ’ જેવી કે ‘ગાંડા માણસની હુપ્પીકે કટપી’ જેવી યદ્ય રહે છે. ‘આપડોતું એડવાન્સ બર્કિંગ’, ‘વન્ડરફૂલ ધબડકો’ ‘અર્ધે રસ્તે ફેઈલ

યદ્ય ગથેલા રેલવે-એન્જિન જેવું મોં’ વગેરે ચટકાંઓ તેમને જ સહે !

‘પાટલે બેસીને નાહો’ જેવાં ફારસોમાં થોડીક અસંભવિત બાળતો ઉપર જ બધું ખંચાણ ચાલ્યા કરે છે; ત્યારે આ ફારસમાં સંભવિત બાળતોને આધારે કામ ચાલવું હોવાથી, એકદમ રસભંગ થતો નથી. ઉપરાંત બાપા પણ પાટલે બેસીને નાહી નાખવા જેવી છેક જ અશુદ્ધ નથી. ભેકે આવા સાહિત્યમાં ત્યારે બીજી શુદ્ધિની અપેક્ષા રાખવી એ, શ્રી. મડિયા ઉપર કહે છે તેમ, માખણ માટે મુંબઈના દરિયાનું ખારું પાણી વલોવવા જેવું જ કહેવાય !

‘વાચક’

છાઈ ઘટા ધનધોર : લેઠ ‘કોલક’; પ્રકાઠ પ્રદીપ પ્રકાશન, મુંબઈ-૩; પૃઠ ૨૩૫; કિંઠ ૫-૨૫.

શ્રી. ‘કોલક’ની વાતો હમણાં ઉપરાઉપરી જેવા મળી. આ વાર્તા પણ સીધાંસાદાં ગામડી પાનેની વાર્તા છે. ગામડા ગામમાં નગરરોક જેવું લખપતિ-વદ્ ગામી બેઠેલો રાયચંદ રોક અને તેનો પુત્ર શિરીષ એ જ ગામની તથા તેમની જ ત્યાગની લીલા નામની ગરીબ ધરની ઠાકરીને (શિરીષ સાથે) લગ્ન માટે દાદમાં ધાલે છે. એ લીલાને પર નાતના (આઘણ) અનિલ સાથે પ્રેમ થયો હોય છે. ગામડાગામમાં એ ભવતું લગ્ન અસંભવિત નથી (૧) અને બંને પક્ષનાં મા-બાપ (અનિલને માત્ર મા જ જીવતી છે) એ લગ્નને ધણા વખતથી નક્કી જ કરી બેઠેલાં છે. પણ પછી રાયચંદ રોકના અને શિરીષના કાવાદાવાથી અનિલને પેટિયા માટે ગામ છોડી અમદાવાદ જવું પડે છે. ત્યાં અનિલ એક નાટકકંપનીમાં સારી નોકરી તથા નામના મેળવીને, રાયચંદ રોકના માગતા રૂપિયા પાછા આપી લીલા સાથેના પોતાના લગ્નને ચોક્કસ કરે છે, તે વખતે તેને તાવ લાગુ પડી તેનું મૃત્યુ થાય છે.

શ્રી. ‘કોલક’ આ રીતે વાર્તાને કુણાંત બનાવીને તેના નામને સાર્થક કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ તેમની આ રીત પ્રતીતિકર ન હોઈ, મનસ્વી જેવી લાગે છે. અનિલ-ને કથા પાંચે - કથા વાંકે મરવું પડ્યું ? ઉપરાંત તેણે નોકરી માટે આદેશ પ્રયત્નમાં પણ તેને એવો ઘસારો વેઠવો નથી પડ્યો કે જેથી આ રીતે તેને મરવું પડે ! કારણ કે નોકરી તો તેને અકસ્માત રહેશે જતાં જ મળી ગઈ હોય છે !

તેમની મોટી નવલકથા ‘બાઈબીજ’માં પણ તે ગવરીને અને કુંદનને નાહકનાં વિદાય કરે છે; તે કુણાંત પણ બનાવડી છે. વાર્તામાં રોમાંચકતા બીજી કશી હોય નહિ, બધું સીધા સરળ કામે જ બીજું થવું હોય અને વહેવું હોય, તો પછી અંતે કશા કારણ વગર આવેા કુણાંત સર્જવો, એ વાચક ઉપર નાહકનો અત્યાચાર ગણાય; અને લેખકોનું રમૂતિશાસ્ત્ર ને હોય તો તેમાં તે એક પ્રકારનું પાપ જ મનાય ! કારે ધાતક - વિધાતક ત્રાસદાયક પ્રસંગોથી જ રસ બોલો કરવો હોય, તો તે માટે સરસાતથી જ લેખકે જુદી જ ભવતું પરાક્રમ બતાવવું જોઈએ ! નળબીપોથી માટીનાં પાનોને

માટે ઈશ્વરને ઘેર પણ, કદાચ, કરા સૌમાન્યક અકરમાતો મળવાની આશા હોય નહિ.

ભલડું, શ્રી. 'કાલક'ની જે સીધી સાદી વાતનો જ રસ ભક્તો કરવાની હોયોડી છે, તેમાં છેવટે સીધો સાદો સુખાનંત આવે એ જ સિત-સુંદર ગણાય.

નામોની છાપ-મૂલ કરવાની રીત આ નવલકથામાં પણ છેક અદ્યય નથી થઈ! પા. ૫૭ ઉપર શિરીય એની નજરે પડ્યો 'એમ જોઈએ, ત્યાં લખ્યું છે 'અનિલ એની નજરે પડ્યો.' અનિલની જ નજરે અનિલ શી રીતે પડે? પા. ૫૬ ઉપર 'અનિલને મન એમનું આવડું' જોઈએ; ત્યારે ક્યું છે, 'શિરીયને મન એમનું આવડું.'

'વાચક'

પંખીનો મેળો અને પાતાળકૂવો : [સંક્ષિપ્ત] લેન્ડ ઈશ્વર પેટીકર; પ્રકાન વેરા એન્ડ કંપની પબ્લિકશર્સ પ્રાઇન લિન્ડ, મુંબઈ-૨; પૃ. ૧૨૮; કિં. ૧.૭૫.

જે અલગ પુસ્તકોને સંક્ષિપ્તમાં એક કરીને 'કિશોર સાહિત્યમાળા' માં 'કિશોર વિદ્યાર્થી-માનસને રસપ્રદ વાચન પૂરું પાડવા અને અસ્ત યર્ષ રહેલા સમાજજીવનનું દર્શન' કરાવવા, લેખકે જ આ સંક્ષિપ્ત તૈયાર કરી આપ્યો છે.

'સૌરાષ્ટ્રના બહારવટિયા' ઉપરથી ગુજરાતના બહારવટિયાની નવલકથા લેખકે મૂળે લખેલી. વાણિયાઓ દ્વારા દેવામાં હુબાકીને સુસાતા ઠાકર્યાઓ કેવા હીર વિનાના યર્ષ ભય છે, પછી કેટલાક પાણીદાર માણસો કેવા બળવો કરી ખૂન કરી બેસે છે, અને સરકારી અમલદારશાહીના તાસમાંથી બચવા બહારવટે નીકળે છે, એ વિષયક લેખકે બરાબર રત્ન ક્યું છે.

એ બહારવટિયાઓમાંના કેટલાક સ્ત્રીઓ, આજ્ઞાભરત વગેરે પ્રત્યે અમુક પ્રકારના વર્તનનો ધર્મ પાળતા હોય છે, તથા પૈસાદાર કે ચૂસણુખોરોને જ લૂંટતા હોય છે, વગેરે વાતો લોકમાનસમાં એ બહારવટિયાઓની આસપાસ ગૂંથાય છે; અને એ બહારવટિયાઓને લોકો તરફથી સરકાર સામે સારી મદદ મળતી રહે છે. પરિણામે એ લોકોનું બહારવટું ફાવે છે ને નહે છે.

પરંતુ બધા બહારવટિયા કશી મર્યાદા કે ધર્મ સાચવે જ છે એમ નથી હોતું, તે વાત લેખકે રજૂ કરી છે. અને લોકોમાં પણ બધા બહુ સખના નથી હોતા, એ પણ રત્ન ક્યું છે.

ભાષા મહોલકાંની મળની જળવાઈ છે અને તેથી વાતાવરણ ભૂંડું થાય છે.

છેવટે કચુલ અંત આ લોકોને લલાટે લખાયેલો હોય છે. કિશોરમાનસ એ બધા આઘાત-પ્રત્યાઘાત કેવી રીતે ઝીલી શકે કે અપનાવે, એ વિચારવા જેવી વાત ખરી. અને આવી વાતોએ તેમની સમક્ષ રત્ન કરવાનો હેતુ પણ તપાસી જોવા જેવો બને.

'વાચક'

નારી નમણું ફૂલ : લેન્ડ સારંગ બારેલ; પ્રકાન આર. આર. રોકીની કંપની, મુંબઈ-૨; પૃ. ૨૪૨; કિં. ૪.૦૦.

નારીને નમણું ફૂલ હશે, એટલે સાથે એને ભોમવનાર ભ્રમર કલ્પનામાં સામે ભક્તો કરવાનો ખ્યાલ હોય જ અને ફૂલની એ બધી નમણાઈ કદરતે ભ્રમરને લક્ષમાં રાખીને જ ગોઠવી છે, એ કલ્પના પણ.

પરંતુ એ બધી વનસ્પતિ કે જીવસૃષ્ટિની કલ્પનાઓ મનુષ્યસૃષ્ટિમાં કરા કામની હોતી નથી. કારણ કે, નર નારી માત્ર શરીર નથી, તથા તેમની બધી લાગણીઓ વાસનાઓ માત્ર શરીરની જડ પ્રક્રિયાઓને મદદગાર થવ માટે પણ ગોઠવાયેલી નથી.

છતાં પુરુષ હંમેશાં સ્ત્રીને એવું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ આપવ ટેવાયેલું નથી. એ આખા સ્ત્રી-વ્યક્તિત્વને પોતાની અપેક્ષાએ - પોતાના સાધન તરીકે - વિચારતો હોય છે. લેખકે એ વિચારસરણીને પ્રમાણતા હોય એમ વાલે છે.

શ્રી. બારેલે ૧૬ વાર્તાઓ રૂપે ૧૬ ચિત્રો ભણાં કર્યાં છે ત્રણેકમાં નરી પુરુષની પામરતા કે અવગણનાઈ છે - પછી તે મા પ્રત્યે હોય કે ભેવડા પત્ની પ્રત્યે. સાતેકમાં સ્ત્રી જ પુરુષને લઈતી, ફેરાવતી, કે ભેવડા નીવડી બાળી જતી હોય છે. "છોરી" વાતમાં તો લેખકે એક જંગમી છાત્રીને નામે સ્ત્રીની કામવાસનાની કલ્પનાના છૂટાદાર મૂકી દીધા છે, એ બીજાસ વાત લખીને તેમણે શું સાધ્યું છે, તે તો તે નહો.

બાકીની ચારેક વાર્તામાં સ્ત્રી કંઈક સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને રાહે પુરુષ સાથે બાજી ખેલે છે.

એટલે નારીને નમણું ફૂલ કહેવા ઉપડેલા લેખકે સ્ત્રીને 'નમણી' નથી રાખતા; અને બાકીની વાર્તામાં સ્ત્રીની નમણાઈને બદલે બીજું કંઈ જ લખાડી બેઠા છે. અલબત્ત, પુસ્તકના નામ અને વિષયને તકરાર છે એટલું કહેવાથી કરો અર્થે સરતા નથી; પરંતુ તે સિવાય પણ બીજો કરો અર્થ આ વાર્તાઓમાં શોધવો જ જોઈએ એવું પણ કાંઈ નથી.

બાવીસેક કદંબો છાપમૂલો કે ભાષાની ભૂલો પણ ગણી બતાવવાની જરૂર નથી.

'વાચક'

પિતૃવંદના : લેન્ડ, પ્રકાન ગોવિન્દભાઈ પટેલ, ગુજરાતી વિભાગ, આલસા કોલેજ, મુંબઈ-૧૬; પૃ. ૩૬.

આ નાની પુસ્તિકાના અભિધાન પરથી સૂચવાય છે તેમ, તેમાં પિતૃની માત્ર વંદના જ નથી; તેમાં તો, કવિ નાનાલાલને સખ વાપરીને કહીએ તો, પિતૃના તરફની ભાવના પણ વણાયેલી છે. જેને સોનેટ પર હીક હીક પ્રમાણમાં હાથ બેસી ગયો છે, તે કવિની ૧૯૬ પંક્તિની પૃથ્વીમાં વહેતી અર્પિત છે.

પ્રારંભમાં કાવ્યધાર 'પિતા! નયન નીતરે ચિર વિદાય લેતાં તમે' એ પંક્તિથી પોતાના જીવનમાં પિતાજીના ગત યવાથી 'નિગૂઢ શ્યન્તતા' વ્યાપી ગઈ છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે; ને પછીથી તરત જ મૃત્યુને સ્થિત્યંતર ગણાવીને ભૂતકાળમાં સરી પડે છે. પિતાના જવાથી સમગ્ર કુટુંબની શી દશા થઈ છે તે, માતા લાઈઓ બહેન છત્યાદિનાં ચિત્તે અર્પણે ઉદ્ઘાટિત કરે છે. ને પછીથી તો કાવ્યસર્જક પિતાના જીવનના સ્તબ્ધકાને એકધારી વાણીએ વર્ણવે ન્ય છે. તેમાં સારાશિક્ષક, સંતોષી સેવક, ગાંધીજીની હાકલ સુણીને આદિહનમાં પડનાર છત્યાદિ જેવાં તેમનાં પાસાંને વણી લેવામાં આવ્યાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પિતૃતપ્સુનાં આવાં કાવ્યો લખાતાં રહ્યાં છે. અહીં કવિતાના પ્રારંભ અને પર્યવસાનને ઝીણી આંખે ભેનાર, એક વિકાસરેખાની મોંઘ લીધા વગર રહેશે નહીં. પિતાજીની વિદાય વખતે પ્રારંભમાં કાવ્યસર્જકનાં બીનાં નયનો, હૃદયશ્યન્તતા છત્યાદિ અનુભાવોથી દુઃખો વ્યક્ત થાય છે; તે બધાંજ દુઃખો 'સહનતા થઈ' સહ બનતાં ગયાં છે અને અંતે તો આપણે 'સુસાઈ અહીં છે, સુસાઈ અહીં છે, સુસાઈ અહીં' એ પંક્તિથી પામી શકીએ છીએ તેમ, પિતાને વિહંગોના આ સારથી સર્જક 'અહીં' જ રહેલા માને છે. આ રીતે પર્યવસાનના મુદ્દાપરથી પેલાં પ્રારંભનાં અશ્રુભિન્નુઓનું 'નહો મોક્તિકામાં રૂપાંતર થઈ ન્ય છે. આ છે કવિતામાં અનાયાસે પ્રગટ થયેલો સર્જક ચિત્તનો વિકાસ.

૧૬૬ પંક્તિમાંથી હંદોશિલ્યનાં દ્યોતો ઠીક ઠીક મળી આવે છે. સ્થળસંકેત્ય તેની વિગતમાં જતાં રોકે છે. 'હું જે નયનમાં બંધુ સહજ અશ્રુ' જેવી પંક્તિથી 'નયન' નો વાચ્યાર્થ સમજવામાં બાધ આવે છે; તે જ પ્રમાણે 'ખાટીથી દેશ થયાં ખમીસો' જેના પંક્ત્યાંધથી કવિતામાં જનસાત્વનું રોચિલ્ય આવી ગયું છે. આવાં દ્યોતોને લીધે સર્જકે કરેલો હંદોશ માલાસ પણ સર્જનમાં વરતાઈ આવે છે; પણ એ વાત તો સર્જકે અમૂઘે 'એને વેખરીમાં મૂકતાં મને હળવાશનો અનુભવ થયો છે' -થી સમજવી આપી છે. કવિએ પોતે આ સર્જનઆપારની પાછળ આ પ્રમાણે 'હળવાશ'ને કેન્દ્રરથાને રાખેલ છે ને તેથી હળવાશની સંપ્રાપ્તિ તેમને થઈ પણ છે; ને એટલા પૂરતી આ સર્જનની કિંવેત્તલી હતિ થઈ છે તેમ માનવામાં પણ હરકત નથી.

શાન્તિ આચાર્ય

મહાભારતની કથાઓ-૧: લે. ૦ શ્રી. 'ધૂમકેતુ'; પ્રકા. ૦ ભારતી સાહિત્ય સંપ્ર. પ્રા. ૦ લિ. ૦, અમદાવાદ-૧; પૃ. ૦ ૨૦૮; કિં. ૦ ૪૦૦.

મહાભારત જેવા રત્નસંદારમાંથી, આ સંગ્રહમાં, પંદર રત્નો મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ પંદરે કથાઓ પૈકી મોટા

ભાગની કથાઓ હોકાને સુપરિચિત હશે. પરંતુ 'કાવ્ય પારથી', 'વિદ્યાની મહત્તા', 'તપશ્યનિ અધિકાર' 'સાચું કહેનારો કોઈક નીકળ્યો' આ ચાર કથાઓથી ધણા એછા માણસો પરિચિત હશે.

કાવ્ય પારથીનું નીતિમૂલક વર્તન, બહુલાશ્વ રાતને વિદ્યાની મહત્તા સમજાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણે કરેલો પ્રવાસ, હેમદર્શી રાતને દુસારે રસતે આણવા અને સુરાન્ય સ્થાપવાની સાન ઠેકાણે લાવવા કાકે મુનિએ કરેલ શુકિન છત્યાદિ વાતો ધણાને માટે નવી છે. પરંતુ એક સિદ્ધહરત લેખકે આ બધી કથાઓને એવી રીતે નિર્ણય છે કે, એ કથાઓ પરિચિત હોય કે ન હોય તોયે, વારંવાર વાંચવા તરફ આપણું મન વળે.

ચં. ઉપાધ્યાય

મોરપીંછ: [બાળ કાવ્યો] લે. ૦ રાજેન્દ્ર સાહ. પ્રકા. ૦ વોરા એન્ડ કંપની પ્રિન્ટ. ૦ પ્રા. ૦ લિ. ૦, મુંબઈ-૨; પૃ. ૦ ૩૬; કિં. ૦ ૮૦ નં. ૦ પૈ.

શ્રી. રાજેન્દ્ર સાહ એક નણીતા કવિ છે. એમનું કવિત્વ, આ સંગ્રહમાંની છત્વીસ કવિતાઓમાં યથોચિત પ્રગટ થયું છે.

આ સંગ્રહમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય છે. બાળકોના બરના વિષયો ચર્ચાને એમાં લેખકે ગંભીરતા આણી છે (દા. ત. 'ભમરડો') તથા ગંભીર વિષય ચર્ચાતાં એમણે રમૂજનાં છાંટણાં પણ ઉડાડ્યાં છે (દા. ત. 'સીધીસીધી વાત'). સંગ્રહ રુચિકર છે; એમાં એક પ્રકારનું ઉદાત્તપણું પણ છે.

આ સંગ્રહમાંનાં ગીતો મુગેય છે. સારા ઠાણે અને સારી હલકે ગાઈ શકાય એવાં ૨૬ બાળગીતો આપવા બદલ કવિને ધન્યવાદ.

ચં. ઉપાધ્યાય

આપણી ધર્મકથાઓ ભા. ૧ થી ૫: લે. ૦ રામનારાયણ ના. ૦ પાઠક; પ્રકા. ૦ ભારતી સાહિત્ય સંપ્ર. પ્રા. ૦ લિ. ૦, અમદાવાદ-૧; પૃ. ૦ ૧૦૦, ૮૦, ૮૦, ૮૮, ૯૬; કિં. ૦ ચોથા ભાગના ૧-૫૦, બાકીના દરેકના ૧-૨૫.

ધર્મ-સંસ્કારથી અર્ધકૃત આ ધર્મકથાઓ આપવા બદલ શ્રી. રામનારાયણજીને અભિનંદન.

ભારતીય જનો ને ધર્મકથાથી પરિચિત છે, ને કથા-સાહિત્ય ભારતવાસીઓ માટે રત્નસંદાર સમું મનાયું છે, તે સાહિત્યની ખાણમાંથી શ્રી. પાઠકે, આપણને આ રત્નો વીણી આપ્યાં છે. શ્રી. પાઠકે એક વિરોધતા એ રાખી છે કે, પ્રસ્તુત ચોપાઈઓમાં કેવળ હિંદુધર્મની આખ્યાયિકાઓ એમણે નથી

સંગ્રહી; પણ ઇસ્લામી, ખ્રિસ્તી અને શીખ ધર્મકથાઓનો પણ એમાં સંચય કરેલો છે. ઇસ્લામી સંત ઇબ્રાહીમ, પ્રભુચંદ્રાં રાખિયા, ખ્રિસ્તી સંત ક્રાન્સિસ, અને પ્રેમના ફિરરતા ઈસુની કથા વાંચતાં આપણે એટલાં જ પ્રભાવિત, મુગ્ધ અને ગદ્ગદિત થઈ જઈએ છીએ, જેટલાં શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર અને ભર્તૃહરિની કથા વાંચતાં થઈએ.

ચોપડી વાંચતાં આપણને જરૂર થાય છે કે, સંતોને સ્વળ-કાળનાં બંધન હોતાં નથી. સંતો કોઈ એક ભૂતિ, ફિરકા કે કૂંડાળાની સ્થાપિત મૂડી નથી. સંતો તો સમગ્ર માનવજાતનો મહામૂલો ભંડાર છે. સંતોએ અનુસરેલા અને ચીંધેલા ધર્મમાર્ગ સંસ્કૃતિની ધારણા થઈ છે, એને ચોપણ મળ્યું છે અને એનું સંવર્ધન થયું છે.

પ્રસ્તુત પાંચેય ચોપડીઓ નાનાં, મોટાં, યુવાન, વૃદ્ધ સર્વને સુરુચિર નીવડશે, બોધક નીવડશે અને ધર્મકથાશ્રુત પાનાર બનશે.

ચોપડીમાં થોડા મુદ્દલોદોષ રહેલા છે એ તરફ લેખક પ્રકાશકનું ધ્યાન દોરવું જોઈએ. આ પાંચે ભાગે ભેગા કરીને ચોપડીની કિંમતમાં ધડાડો થઈ શકે, તો તે કરવાની પણ વિનંતિ.

સાં ઉપાધ્યાય

ભારતીય શિક્ષણના વર્તમાન પ્રશ્નો: લે. ડૉ. ધનવંત દેસાઈ, પ્રિં. પી. ૦ જે. ૦ પેલ; પ્રકા. એ. આર. રોહની કંપની, મુંબઈ-૨; પૃ. ૩૨૮; કિં. રૂ. ૧.૦૦.

પુસ્તક બે ખંડમાં વહેંચાયેલું છે. પ્રથમ ખંડમાં શિક્ષણ-કક્ષાઓના વિશિષ્ટ પ્રશ્નોની ચર્ચા આઠ પ્રકરણોમાં કરવામાં આવેલી છે. બીજા ખંડમાં શિક્ષણના સામાન્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા આપે છે.

નિવેદનમાં લેખક જણાવે છે કે: ભારતીય શિક્ષણમાં રત્ન ધરાવનારને શિક્ષણના વર્તમાન પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ સમજવામાં જરૂરી ભૂમિકા અને સંદેહ પૂરી પાડવી તેમ જ અધ્યાપન મંદિરોમાં તાલીમ લેતા કે શિક્ષણમાં અનુસ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસ કરતા શિક્ષકમિત્રોને અભ્યાસ અને સંદર્ભની સામગ્રી પૂરી પાડવાના હેતુસર આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં પૂર્વપ્રાથમિક શિક્ષણની ઐતિહાસિક ભૂમિકા, તેનાં ક્ષેત્ર અને તે અંગે ચાલતી શાળાઓના પ્રકાર આપવામાં આવ્યા છે.

બીજા પ્રકરણમાં સાર્વત્રિક, મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ પ્રકરણમાં પશ્ચિમ તેમ જ પૂર્વના દેશોમાં આ અંગે થઈ

રહેલ કામો, તેમાં આવી પડતી અડચણો, તે બધીને દૂર કરવા અજમાવેલા જુદા જુદા નુસખાઓ તેમ જ તે અંગેની 'પાર્લિયો પ્રોજેક્ટ' ની હકીકત આપવામાં આવેલી છે.

ત્રીજા પ્રકરણ બુનિયાદી શિક્ષણ અંગેનું છે. બુનિયાદી શિક્ષણની કલ્પના અને તેને સાકાર કરવા કરેલા પ્રયત્નો તથા તેની શાળાઓનાં રૂઠું સ્વરૂપો, શિક્ષકો, શિક્ષકોની તાલીમ, શાળાની પ્રવૃત્તિઓ, પરીક્ષણ ઇ. ૦ ની મુદ્દાસરની ચર્ચા આ પ્રકરણમાં મળી રહે છે.

ત્યાર બાદ ચોથા પ્રકરણમાં વિવિધલક્ષી અભ્યાસક્રમોનું શિક્ષણ માધ્યમિક કક્ષાએ કેમ આપવું, અને ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા, રશિયા, જર્મનીમાં તેમ જ આપણે ત્યાં કઈ રીતે આપાય છે તેની છણાવટ કરવામાં આવેલી છે.

પાંચમાં પ્રકરણમાં મયાણું છે 'શિક્ષકની તાલીમના કૂટ પ્રશ્નો.' ટ્રેનિંગ કોલેજોની મર્યાદાઓ, શિક્ષકતાલીમની રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સલાહકાર સમિતિ, એરિયા ટ્રેનિંગ એજેન્સિસ, એક જ તાલીમસંસ્થામાં જુદી જુદી કક્ષાના શિક્ષકોની તાલીમ, તાલીમનું આયોજન, પ્રત્યક્ષ વર્ગશિક્ષણ ઇ. ૦ ની ચર્ચા કરેલી છે.

યુનિવર્સિટી કક્ષાએ અભ્યાસક્રમની પુનઃ રચના, ઔદ્યોગિક અને ટેકનિકલ શિક્ષણ, તેમ જ બાળાઓ અને સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ વગેરેની ચર્ચા પ્રકરણ ૬-૭-૮ માં કરેલી છે. આ બધા અંગેના દૂંઢાં ઇતિહાસ પૂર્વે ભૂમિકા, તેમ જ આજની પરિસ્થિતિ. તે અંગે જુદી જુદી કમિટીઓ કે કમિશનોના રિપોર્ટ ઇ. ૦ ની હકીકતો કે તેમનો દૂંઢક સાર આ પ્રકરણમાં જોવા મળે છે.

પુસ્તકના બીજા ખંડમાં પ્રકરણ ૯ થી ૧૫નો સમાવેશ થાય છે. તેમાં અક્ષરજ્ઞાન અને સમાજશિક્ષણ, શિક્ષણનું માધ્યમ, ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ, ગ્રામવિદ્યાપીઠ, જોડખાંપણવાળાં બાળકોનું શિક્ષણ, પરીક્ષાની સુધારણા અને વિદ્યાર્થીઓ અને રાષ્ટ્રીય સેવાનાં પ્રકરણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક પ્રકરણને અંતે સંદર્ભગ્રંથોની યાદી આપવામાં આવી છે.

જોડખાંપણવાળાં બાળકોના શિક્ષણ માટેની માહિતી ખૂબ જ અપૂરતી ગણાય. આવાં બાળકોને આપવામાં આવતી તાલીમ માટેની વ્યવસ્થા ઇ. ૦ માટે વિસ્તૃત માહિતી આપતી જરૂરી ગણાય.

પરીક્ષાની સુધારણા અંગેનું પ્રકરણ ખૂબ જ રસપ્રદ છે. ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ પરત્વે મહાભાષાના વિચારો, રાધાકૃષ્ણનું યુનિવર્સિટીપંથની ભલામણો, માધ્યમિક શિક્ષણ તેમ જ શ્રી. પ્રકાશની ભલામણોનો સ્ત્રાર આપવામાં આવેલ છે.

આ પુસ્તક પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનું નથી, પરંતુ શિક્ષણ-કાર્યમાં જેમને રસ હોય તે સર્વેએ એ વાંચવું જરૂરી ગણાય. આપું પુસ્તક એક સુંદર સંદર્ભગ્રંથ છે. શિક્ષણ-અંગેના પરદેશમાં તેમ જ આપણે ત્યાં થઈ રહેલા પ્રયોગો, પ્રત્યક્ષ કામ, શાળાઓ, શિક્ષકો, પરીક્ષણપદ્ધતિ, તેમાં સચવાતા મુદ્દાઓ, — એ સર્વે અંગેની સુંદર સામગ્રી આ પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે.

અંસીધર ગાંધી

અધ્યાપન કાંતાણુ કામ : લે. ૬૦ દીનુભાઈ બાઈલાલભાઈ અમીન અને મણિભાઈ કૃલાભાઈ પટેલ; પ્રકા. અનકા બુક ડિપો, અમદાવાદ; પૃ. ૧૩૪+૮; કિં. રૂ. ૨.૦૦.

લેખકોએ પ્રાયમરી ટ્રેનિંગ કોલેજના વાલીમાર્થીઓને માટે, તેમને માટે નિયત રહેલા અભ્યાસક્રમ મુજબનું પાઠ્યપુસ્તક લખ્યું છે. આ પુસ્તક માટે તેમણે સારા શ્રમ લીધેલો જણાય છે. વિષયની તકરપર્શી છણાવટ પુસ્તકમાં નેવા મળે છે.

પુસ્તકની આ પ્રથમ આવૃત્તિ છે. તેમાં ભાષા અંગેની કેટલીક અશુદ્ધિઓ રહી જવા પામી છે. કોઈક રચણે ખાસ કરીને ગણિત વિભાગમાં વારતવિકૃતા જળવાઈ નથી.

પુસ્તક સ્વરણ ભાષામાં લખાયું છે. છતાં કોઈક રચણે ભાષા આડંબરવાળી અને કડંગી બની ગયેલી નેવા મળે છે. જેમ કે, પા. ૭૨ : 'આ કાંતાણુ ઉદ્યોગ ઉપર કાળનાં ચક્રોનું વહન થયું. દુનિયાના ને દેશો કંઈક ભારતીય ગૃહઉદ્યોગનાં વસ્ત્ર વાપરી મહત્તા બતાવતા, તેમનામાં લોક-લોકપ્રતા જન્મી. આ લોક-લોકપ્રતાએ ભારતીય માનવધર્મ સંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ કર્યો. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ માનવધર્મને અનુસરી દુનિયાના દેશોના માનવોને અપનાવ્યા. આ લોકોની લોક-લોકપ્રતા એટલી પ્રબળ હતી કે તેઓએ તેમની વૃત્તિઓને સંતોષવા ભારતીય માનવધર્મને નાશ કર્યો; અને સાથે સાથે આ ઉદ્યોગોને પણ તે જ પ્રકારે વિનાશ સર્જ્યો. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સમાન માનવ ધર્મને નાશ પામતાં...સમાજ ધીમે ધીમે અમલ દરિદ્ર અને સંકુચિત મનોભાવનાવાળો થયો.'

ઉપરનું વાક્ય વિચાર અને ભાષાના કડંગાપણાને નમૂનો જ કહેવું જોઈએ.

પા. ૮ : 'ઓછામાં ઓછા બ્યાસ ૧૦૦૦' અને વધુમાં વધુ બ્યાસ ૧૦૦૦' મુખી નેવામાં આવે છે. 'ઓછામાં ઓછા બ્યાસ ૧૦૦૦' હોય, તો વંધારેમાં વધારે ૧૦૦૦' શી રીતે થાય ?

પા. ૧૩૨ ઉપર આપેલા દા. ૨૮માં સીવવાના સંચાનો દાખવેલો છે. તેમાં સીવવાના સંચા પરત્વે જણાવ્યું છે કે, નાના

ચકના એક દેરાએ સોય ૫૦ ટાંકા ભરે છે. આ અવાસ્તવિક છે. સંચાના નાના ચકમાં એક દેરા એક જ ટાંકા ભરાય. કેટલાંક મશીનમાં બે ટાંકા ભરાય એવી રચના હોઈ શકે. પણ ૫૦ ટાંકા ભરાય તેવું મશીન હજી મુખી બન્યું નથી.

દા. ૨૦માં દરેક બાઈ કેટલી આંટી સૂતર આપરી, એમ છે; ત્યાં 'સદેરાશ કેટલી આંટી સૂતર આપરી' એમ હોવું જોઈએ. દા. ૧૮માં સૂતરનો આંક કાઢી શકાય નહિ; કારણ કે સમાનતા કે કસ કાંઈ આપેલ નથી. ને ૧૦૦ ટકા સમાનતા અને ૧૦૦ ટકાનો કસ હોય, તો જ એ દાખલો ગણી શકાય.

'સૂતર'ને બદલે સુતરી, 'ચેશી'ને બદલે ચેશી, 'તકલી' ને બદલે નક્લી ઇ. જેવી ભ્રષ્ટાણીની તેમ જ છાપકામની ભૂલો બીજી આવૃત્તિમાં મુદ્દારી લેવા જેવી ગણાય.

અંસીધર ગાંધી

આમીની સંભાળ : લે. ૨૦. જે. સી. શ્રોફ; પ્રકા. પરિચય ટ્રસ્ટ; ૧૬/૨૧ હમાન રફીઝ, મુંબઈ-૧; પૃ. ૩૨; કિં. ૪૦ નાં પૈ.

પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિની આ ૫૭ મી પુસ્તિકા છે. લેખક આમીની રાણીના નિષ્ણાત છે અને પુસ્તિકામાં આમીની સંભાળ માટે તેમણે અનેક ઉપયોગી સૂચનો કરેલાં છે.

કેટલેક રચણે લખાણમાં 'મનાય છે' એમ આવે છે; આ બધે રચણે એ માન્યતા સ્થાપી છે કે ખેડી તે લેખકે જણાવેલું જરૂરી ગણાય.

પા. ૨૨ : 'સાથુ ઉદ્યોગે ભતભતના સાથુ બનાવીને ખતરમાં મૂક્યા છે. અને જે બહેરખબરોને માનીએ તો સુંદર, સુંવાળી, સિન્ધ અને ફિદમનદીઓ જેવી આમી મેળવવા માટે સાથુ એ અગત્યનું સાધન છે.'

ઉપરના વાક્યમાં બહેરખબરને 'માનીએ તો' શબ્દથી વાચક સહેજે વિચારમાં પડી નધ અને લેખક એ બહેરખબરોને શબ્દશઃ માનવાની વાચકને બલામણુ કરે છે કે નહિ, તે સમજવું નથી.

વળી 'નાનાં બચ્ચાંઓ માટે એક ખાસ પ્રકારનો સાથુ બનાવવામાં આવે છે....'

ખોટું નથી ! પણ આ સાથુ કયા તે જ જણાવ્યું નથી.

પા. ૩૨ : 'ત્યારે વાળ કાઢવા માટે એક ભતજું મીણ આવે છે તે વાપરવું.'

સલાહ થાય છે; પણ તે મીણ કયું કે કયા નામે બતરમાં મળી શકે, તે જણાવ્યું નથી. આવી બાબતમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જરૂરી લાગે છે.

પુસ્તિકા ખૂબ ઉપયોગી છે. સારી અને સ્વરણ ભાષામાં લેખકથી દરકોઈ તે સહેલાઈથી સમજી શકે.

અંસીધર ગાંધી

सरस्वतीचंद्र

[संक्षिप्त सरल कहानीके तौर पर]

[मूल गुजरातीके संपादक : गोपालदास जीवामाई पटेल]

१३

दो पत्र

घरेका स्त्रीमंडल जिसके पाससे मिल सके उससे दरवारकी घटनाओंकी माहिती उत्कठासे सुन रहा था। नवीनचंद्रकी आते देखकर अब बिलकुल ताजे समाचार विस्तारसे सुननेकेलिए, उन्होंने उसे घेर लिया।

कुमुदसुंदरीकी नजर, नवीनचंद्रने खोलके जेबमें रखे हुए लेकिन बाहरसे दिखाई देनेवाले टिकट चिपके हुए लिफाफेकी ओर गई। अभी तक किसीसे नवीनचंद्रका पत्रव्यवहार था यह उसे मालूम नहीं था। इससे उसे बहुत कुतूहल हुआ।

खबर सुननेके बाद सबके चले जाने पर कुमुदसुंदरी दूसरी मंजिलपर जानेकेलिए सीढ़ियां चढ़ रही थी, इतनेमें सीढ़ीपर उसे कागज जैसा कुछ दिखाई दिया। उठाकर देखा तो नवीनचंद्रकी जेबमेंसे दिखाई देनेवाला लिफाफा ही लगा। नवीनचंद्रकी जेबमेंसे वह गिर गया होगा; और उसे मालूम हो इससे पहले ही वह इस तरह कुमुदके हाथ पड़ा।

नवीनचंद्रका पत्र लेकर कुमुदसुंदरी अकेली अपने कमरेमें गई। वह पत्र किसने लिखा है वह उसने देख लिया। लेकिन उसे भी आज एक पत्र मिला था। पहले वह उसेही पढ़ने लगी। वह पत्र उसकी छोटी बहन

कुमुदसुंदरीने लिखा था। उसमें सरस्वतीचंद्रके बारेमें लिखा था, इसलिए डाकद्वारा भेजनेके बजाय विश्वासी आदमी द्वारा बनलीलाके पास भेजा था और सूचना की थी कि वह कुमुदबहनको हाथोंहाथ दे। बनलीला इन बहनोंकी मैकेकी तरफसे रिश्तेदार थी।

इस पत्रसे पहली ही बार कुमुदसुंदरीको बहुतसी बातें मालूम हुईं। बम्बईसे सरस्वतीचंद्रके गायब हो जानेके बाद चारों ओर उसकी तलाश हो रही थी। सेठ खुले हाथों पैसा खर्च कर रहा था। लेकिन सेठ जिन लोगोंको भेजता उन्हें गुमान लालच देकर या समझा बुझा कर काममें ढीला कर देती थी। चंद्रकान्तने भी ढूँढनेमें कुछ कसर नहीं उठा रखी थी, लेकिन कहीं भी सरस्वतीचंद्रका पता नहीं चलता था। आखिरकार एक दिन 'दि वॉम्बे लाईट' इस नामके अखबारवाले बुल्वर साहबकी चिट्ठी चंद्रकान्तको मिली। बुल्वरसाहब लक्ष्मीनंदन सेठको जानते थे और सरस्वतीचंद्रको भी जानते थे। सरस्वतीचंद्र बम्बईमें था तब हमेशा उनके अखबारमें लेख लिखता था। बुल्वर साहबके अखबारमें बाहरके संवाददाताओंके पत्र भी छपते थे। उनमेंसे एक पत्र सरस्वतीचंद्रके हाथोंसे लिखा हुआ हो ऐसा उन्हें संदेह हुआ। उन्होंने वह पत्र चंद्रकान्तको दिखाया। चंद्रकान्तने उस पत्रके अक्षर पहचान लिए। उसकी खुशीका

ठिकाना न रहा। पत्रपर सुवर्णपुरके डाक-
खानेकी मुहर थी। यह बात गुप्त रखनेकी
व्यवस्था करके चंद्रकान्तने खुद सुवर्णपुर जाना
सोचा। सुवर्णपुरके मंत्रीके लड़केके साथ
विद्याचतुरकी लड़की कुमुदसुंदरीका व्याह हुआ
था; इसलिए सरस्वतीचंद्रके ढूंढनेमें मदद
करनेकेलिए मंत्रीके नाम विद्याचतुरकी सिफा-
रिशका पत्र लेनेकेलिए वह पहले रत्ननगरी
गया।

विद्याचतुरऔर गुनसुंदरी दोनोंने सरस्वती-
चंद्रके मित्रका बहुत अच्छा स्वागत किया।
सरस्वतीचंद्रके बारेमें बहुत पुछताछ की।
सेठकी और गुमान की बात सुनकर दोनों
पतिपत्नी दुःखी हो गये। फिर भी दोनोंने
यही कहा कि सरस्वतीचंद्रको इस तरह भाग
जाना नहीं चाहिये था।

विद्याचतुरने कहा, “हमारी अंग्रेजी
विद्यामें यही एक कसर है कि आदमीकी
विचारशक्तिको वह उद्धत बना देती है।
आजके नौजवान सहनशक्तिको गुलामी मानते
हैं और दूसरेकी सलाह अनुसार वरतनेमें
शौर्यहीनता। अपनी तरफके अनुसार चलनेमें
ही वे स्वातंत्र्य और वीरत्व समझते हैं। चलो,
होना था सो हो गया। लेकिन सरस्वतीचंद्र
इन अनुभवों और धक्कोंसे कुछ समझे तो ठीक
है, और वे चाहें तो हमारे राज्यमें कहीं भी मैं
उन्हें नौकरी दिलवा सकूंगा; और मेरी कुसुम
अभी क्वारी ही है उसका उनसे व्याह
कर दूंगा। वे द्रव्यहीन हैं, इसकी मुझे चिंता
नहीं है लेकिन यह शत होगी कि उन्हें कुछ
काम करना होगा।”

चंद्रकान्तको विद्याचतुरकी बात नहीं जची।
अपने मित्रको नौकरी और लड़की देनेकी
उनकी हमदर्दी उसे अपने मित्रको प्रतिभाका
अपमान लगा। और यह बात उसने उनके
मुंहपर ही कह दी।

शामको चंद्रकान्त एक गाड़ीमें बैठकर
सुवर्णपुरकी ओर चला। बुल्बुसाहबके
पत्रमें नवीनचंद्रका नाम था, वही सरस्वती-
चंद्र है या नहीं इसका उसे विश्वास नहीं
था। फिर भी वही सरस्वतीचंद्र हो तो पत्र
उसे मिलेगा ऐसा मानकर उसने एक पत्र
लिख डाला। वही पत्र डाकियेसे नवीनचंद्रको
मिला था और वह कुमुदसुंदरीके हाथ पड़
गया था।

सरस्वतीचंद्रके कुमुदसुंदरीकेलिए किये हुए
अद्भुत त्याग की बातें चंद्रकान्तसे कुसुम-
सुंदरीने चुपकेसे माँवापके पीछे बैठ कर सुन
ली थीं। बड़ी बहन सरस्वतीचंद्रके गृहत्यागका
पूरा हाल जान लेगी तो उनका अपराध भूल
जायगी और उसका (कुमुदसुंदरीका) त्याग
करनेकेलिए उनपर गुस्सा करना छोड़ देगी
ऐसा मान कर कुसुमसुंदरीने सारी बात
चिट्ठीमें लिखी थी और यह पत्र प्रमादघनके
हाथ न पड़े इसलिए बनलीलाकी माफ़त
पहुँचाया था।

बहनकी यह चिट्ठी पढ़कर कुमुदसुंदरीका
जी भर आया। ‘सरस्वतीचंद्र! मेरेलिए ही
आपने इतना दुःख सहन किया?’ कुसुमसुंदरीने
पत्रके अंतमें लिखा था, “चंद्रकान्त सरस्वती-
चंद्रको ढूंढनेकेलिए बुद्धिघनपर पिताजीकी
(विद्याचतुरकी) चिट्ठी लेकर आ रहे हैं।

माँ (गुणसुंदरी-घनों वहनोंकी माँ) लीलापुरके पासके भद्रेश्वर महादेवकी यात्राके लिए जानेवाली है; तब तुम्हें भी साथ आना होगा, तुम्हें लेनेकेलिए आदमी आयेगा। इसलिए सबकी इजाजत लेकर तुम तैयार रहना।"

नवीनचंद्रका जो पत्र कुमुदसुंदरीको मिला था वह चंद्रकांतने लिखा था। उसमें चंद्रकान्तने लिखा था— "आखिर एक महेरबानी करना कि जहाँ तुम हो वहीं थोड़े दिनोंकेलिए और रुकना और मेरेसे मिलनेके बाद ही तुम्हें जो कुछ करना हो सो करना। वैसे तो तुम्हारी इच्छा। तुम स्वतंत्र हो और तुम्हारे पीछे धक्के खानेकेलिए जो जीव उत्पन्न हुआ है (चंद्रकान्त), वह तो तुम्हारे पीछे धक्के

खायेगा; तुम्हें ढूँढे वगैर हरगिज वापस नहीं आयेगा।"

यह पत्र पढ़कर फिरसे कुमुदसुंदरीका दिल भर आया। इतनेमें नीचेसे खानेकेलिए बुलावा आनेपर दोनों पत्र अलमारीमें कपड़ोंके बीच रखकर वह नीचे चली गई।

खा कर वह उपर गई। देखा तो दरवाजा अंदरसे बंद था। उसने धक्का दिया। प्रमादघन अंदर था। उसने थोड़ी देरके बाद खोला। खुलते ही कुमुदसुंदरीने देखा कि कृष्णकलिका अंदर थी; और नवीनचंद्रके कमरेके बीचके दरवाजेसे चुपकेसे भागी जा रही थी। पति परस्त्रीगामी है यह प्रत्यक्ष देखकर स्त्रीहृदयपर जो आघात हुआ होगा उसका वर्णन करना अवश्य है।

क्रमशः]

अनु० निर्मला परळीकर

शरीफ लोगोंका राजा!

बगदादके कई सौदागर तिजारत करने सिध आते-जाते थे। रास्तेमें सिधके किसी जंगलमें, चोरोंने उनकी लूटा। यहाँके राजासे दाद न मिलने पर उन्होंने बगदादके खलीफासे शिकायत की। खलीफाने सिधके राजाको खत लिखा कि हमारे सौदागर आपके जंगलमें लूटे गये थे। इस लिये कृपया चोरोंका इलाज कीजिये और हमारे सौदागरोंको अभयदान दीजिये कि फिर ऐसा होने नहीं पायेगा।

सिधके ब्राह्मण राजाको वह खत बुरा लगा। उसने जवाब लिख भेजा कि, "सिधका राजा शरीफ लोगोंका राजा है, चोरोंका

नहीं। जंगलके चोरोंकी करतूतोंके लिये वह जिम्मेवार नहीं है।"

खलीफाने कहा, "ठीक है। जहाँ आपका राज्य नहीं है वहाँ पर हम अपनी हुकूमत चलायेंगे।" उन्होंने अपनी फौजके चन्द लोगोंको भेजा, चोरोंको दबा दिया और जंगलका वह सारा हिस्सा अपने राज्यमें जमा किया। सिधके राजाने दलीलमें विजय पायी और खलीफाने जंगलका राज्य पाया।

जिन लोगोंको हम अपनाते नहीं उनको अपनानेवाला दुनियामें कोई-न-कोई खड़ा हो ही जाता है और हम तो उतना राज्य खो बैठते हैं।

— 'मंगलप्रभात' १-२-६१]

‘નવજીવન’ની માલકી તથા અન્ય માહિતી અંગેનું નિવેદન

૧. પ્રસિદ્ધિસ્થાન નવજીવન મુદ્રણાલય, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૧૪
૨. પ્રસિદ્ધિનો ગાળો માસિક (દરેક માસની પંદરમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.)
૩. મુદ્રકનું નામ શ્રી. જીવસુજી ડાંઠ દેસાઈ
રાષ્ટ્રીયતા હિંદી
સરનામું નવજીવન મુદ્રણાલય, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૧૪
૪. પ્રકાશકનું નામ શ્રી. જીવસુજી ડાંઠ દેસાઈ
રાષ્ટ્રીયતા હિંદી
સરનામું નવજીવન મુદ્રણાલય, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૧૪
૫. તંત્રીનું નામ શ્રી. મગનભાઈ પ્રંઠ દેસાઈ
રાષ્ટ્રીયતા હિંદી
સરનામું નવજીવન મુદ્રણાલય, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૧૪
૬. સામયિકની માલકી ધરાવનાર નવજીવન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓનું ઓફિસ
વ્યક્તિઓનાં તથા કુલ મૂલ્યના શ્રી મોરારજી ૨૦ દેસાઈ ૧ વિવિગરન કિસ્ટન્ટ, નવી દિલ્લી
એક ટકાથી વધુ શેર ધરાવનાર (અધ્યક્ષ)
નાર ભાગીદારો અથવા શેર શ્રી કનેચાલાલ નાંઠ દેસાઈ નોપીમુય, સુરત
ધરાવનારાઓનાં નામ તથા શ્રી. મલ્લિખલેન વંઠ પટેલ ૨૮, ન્યૂ બ્રહ્મત્રિવિ સોસાયટી, એવિસાંપ્રિલ, અમદાવાદ
સરનામું. શ્રી. મગનભાઈ પ્રંઠ દેસાઈ મૂલ્યન વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪
શ્રી. દાકોરભાઈ મંઠ દેસાઈ નવજીવન બ્લોક્સ, અમદાવાદ-૧૪
શ્રી. શ્રીમન્નારાયણ ૯, રોડ રોડ, નવી દિલ્લી
શ્રી. જીવસુજી ડાંઠ દેસાઈ નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪
(વ્યવસ્થાપક-ટ્રસ્ટી)

હું જીવસુજી ડાંઠ દેસાઈ આથી જાહેર કરું છું કે, ઉપર સ્થાવરમાં આરેલી હકીકતો મારી સત્યતા અને માન્યતા મુજબ સાચી છે.

ચિંતન અને મનન

ત્યેકુંબ નામના શિષ્યે કોન્કુશિયસને પૂછ્યું : “મર્થ પદ્મી ચૈતન્ય બાકી રહે છે?” કોન્કુશિયસે જવાબ આપ્યો : “થોડાં વર્ષ થોભી જા; પછી આ પ્રશ્નનો જવાબ તને પોતાને જ મળી જશે!”

ચિવેન્સેએ કોન્કુશિયસને કહ્યું, “હું કોઈ પણ કામ કરતા પહેલાં હંમેશા ત્રણ વખત વિચાર કરી બેઠું છું.” કોન્કુશિયસે જવાબ આપ્યો : “જે વખત વિચાર કરવો બસ છે.”

જે કોઈ માણસ પોતાની જાતને પૂછે નહિ કે, ‘મારે શું કરવું?’ — તો તેવા માણસ સાથે મારે શું કરવું, એ હું પણ જાણતો નથી.

— કોન્કુશિયસ

કોઈ માણસને પોતાની ભૂલ થયેલી માલૂમ પડે અને તેને સુધારી ન લે, તો તે બીજી ભૂલ કરે છે.

— કોન્કુશિયસ

‘યુ’ દેશના રાજાનું કીમતી ધનુષ્ય ખોવાઈ ગયું. ઘણા દિવસો સુધી શોધ કર્યા બાદ તેણે એમ કહીને નિરાંત વાળી કે, “શા માટે આ બધી પંચાત? ‘યુ’ના એક માણસે ખોયું, અને ‘યુ’ના બીજાએ તેને મેળવ્યું.” જ્યારે કોન્કુશિયસે એ વાત સાંભળી, ત્યારે તેમણે કહ્યું, “એ રાજાએ ‘યુ’ શબ્દ પણ નકામો પકડી રાખ્યો!”

તમે જે નથી જાણતા, તે તમે નથી જાણતા એટલું કબૂલ કરો, એ જ્ઞાન કહેવાય.

— કોન્કુશિયસ

લોકો તમને જાણતા નથી એની ફિકર ન કરો; બીજાઓ તમને જાણે એવી તમારી લાયકાત નથી, એની ફિકર કરો.

— કોન્કુશિયસ

કોઈ માણસ મહાન કાર્યો કરે એમ ઈશ્વર ઈચ્છે છે, ત્યારે પહેલાં તે તેના શરીરને ભૂખે મારે છે, તેના સ્નાયુઓને કચરી નાખે છે, મુશ્કેલીઓ અને તંગીમાંથી તેને પસાર કરે છે, અને તે જે કાર્ય કરવાનું હાથમાં લે, તેમાં તેને નિષ્ફળ કરે છે.

— મેન્સિયસ

મોટા દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવવું હોય, તો મિનો-માછલી તળતા હો તેમ વર્તજો : તેમને કઢાઈમાં એમ ને એમ પડી રહેવા દેજો.

— લાઓત્સે

હું પચાસ વર્ષ જીવ્યો, તે ૪૯ વર્ષ સુધીની ભૂલો જાણવા માટે.

— કોન્કુશિયસનો મિત્ર યુપોયુ

સદ્ગુણસ્થ હંમેશાં ઈશ્વરની ઈચ્છાથી ડરે છે, મહાપુરુષોથી ડરે છે, મહાત્માઓના શબ્દોથી ડરે છે. બંદમાસ કપાથી ડરતો નથી.

— મેન્સિયસ

સામાન્ય માણસની પરીક્ષા તે અસામાન્ય પ્રસંગમાં કેવી રીતે વર્તે છે તે ઉપરથી કરવી; પરંતુ અસામાન્ય પુરુષની પરીક્ષા તે સામાન્ય બાબતોમાં કેવી રીતે વર્તે છે તે ઉપરથી કરવી.

— ચેન ચીજી

બીજા માણસનું કંઈક સારું સાંભળે ત્યારે હંમેશાં જે શંકાશીલ રહે, પણ કંઈક ખરાબ સાંભળવા મળે ત્યારે તેને માની લેવા તત્પર થઈ જાય, એવા માણસથી ચેતતા રહેજો.

— ચેન ચીજી

नव जवन

सा विद्या या विमुक्तये

तंत्री
भगनबाई भलुदास देसाई

वर्ष २०

अंक २

द्रष्टुआरी

नवजवन, अमहावाङ्

१९६१

નવજીવન

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૧

વર્ષ ૨૦

અંક ૨

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
વિચારતરંગિણી	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૧
૧. અનાસક્તિયોગ		૪૧
૨. ગાંધીજીનું બિહારી		૪૨
૩. એકતાનો ભાવ		૪૩
૪. સત્તાસક્તિ અને પદનો મોહ		૪૩
૫. સત્તાસક્તિ અને મિથ્યાચાર		૪૪
૬. અમેરિકાના નવા રાષ્ટ્રપતિ		૪૫
૭. ત્રિમૂર્તિ અને અણુશક્તિયંત્ર		૪૬
૮. મન વગરની વાતો		૪૭
૯. એક અનધિકાર ચેષ્ટા		૪૮
૧૦. પ્રજાતંત્ર-દિન અને રામશાહી-પ્રદર્શન		૪૮

બા-બાપુને વંદના	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૯
સહશિક્ષણ અને સમશિક્ષણ	મગનભાઈ દેસાઈ	૫૨
પ્રશ્નપેઠી	મગ	૫૩
નાતાલની શ્રેષ્ઠ	ગોા	૫૪
યજ્ઞો દાન તથાજ્ઞ પાવનાનિ મનીષિનામ્	મગનભાઈ દેસાઈ	૫૯
અશ્વહામ લોકન અને દારૂબંધી	ગોા	૬૦
૧૯૬૦નાં જુલુસાતી પ્રકાશનો	દશરથલાલ શાહ	૬૧
દવાશાળા—કામૈસી	બંસીધર ગાંધી	૬૩
શહીદ હો !	શાંતનુ માહેશ્વર	૬૫
વિજ્ઞાનની રજોટી	ગોા	૬૬
નવું વાચન		૭૧

એકલતાના કિનારા ૭૧. આંખ અને અંજન ૭૨. પૂર્ણા ૭૩. સ્તિકપ્રિયા ૭૩. પીતાંબર પટેલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ ૭૪. બાવો કેમ જોયા રહે છે ? ૭૪. કયો ધંધો પરદ કરે ? ૭૪. સનાતન રંગ ૭૫. ટાગોર આવા હતા; ટાગોરની પ્રજાહી ૭૫. નૂતન શાળાપયોગી નાટકો બા. ૧-૨ ૭૫. પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગાંગુરની જીવનકથા ૭૫. કેળવણીનું વતવહાન ૭૬. આપણું અન્યથા શરીર ૭૬.

સરસ્વતીવંદ	અનુ. નિર્મલા પરળીકર	૭૭
હિન્દી અહિન્દી-માપા-માવિર્ગોકી દૃષ્ટિએ	બાણુભાઈ જશભાઈ પટેલ	૭૯

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડશે.

એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો આહકે પોતાનો આહકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અમને તુરત જણાવવો કે જેથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

આહકને પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો આહકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

આહકો પોતાનું લવાજમ નવજીવન દ્રરની શાખાઓમાં અમદાવાદ (કલ્યાણ ભુવન, રિલીફશોડ); મુંબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ); મુરત (કલ્પીક ખબર); રાજકોટ (લાખાજીરાજ શોડ); નવી દિલ્હી (યુ. એસ. કામ્યુનિકેશન ચિથેટર બિલ્ડિંગ, કોનાટ સરકસ); ઉદોર (પ. ગાંધીભવન, ચશવંત શોડ); વડોદરા (કોડી સામે, રાવપુરા); લખનૌ (વિશ્વુઆશ્રમ, અમીતુદૌલા પાર્ક); પટના (ગોવિંદ મિત્ર શોડ, પટના-૪); મદ્રાસ (૨૨/૧૧૧ માઉન્ટ શોડ, મદ્રાસ-૬); કલકત્તા (૪૧, ઈડન હોરિયટલ શોડ, કલકત્તા-૧૨) અને જયપુર (ચોડા રસ્તા) ભરી શકશે.

લવાજમના દર

દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૬ અથવા રૂ. ૦.૬૨. છટકે નકલ આઠ આના

વ્યવસ્થાપક,

'નવજીવન'

નવજીવન ટ્રસ્ટ,

રો. નવજીવન, અમદાવાદ-૧૪

ન વ જી વ ન

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૨૦ : અંક ૨]

અમદાવાદ

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૧]

“સત્યાગ્રહ એ મારે મન થોથી મોઢેલું વેગણ નથી. માફ તો એ જીવન છે. સત્ય વિના સર્વ મને તો શુધ્ધ લાગે છે. અસત્યથી દેશને લાસ ન જ થાય એવી મારી ખાતરી છે. પણ કદાચ અસત્યથી તાત્કાલિક લાસ જણાતો હોય તોપણ સત્યનો ત્યાગ ન જ કરાય, એમ હું દૃઢતાપૂર્વક માનું છું. . . આ બંધી ગત વચરની વાતો છે. થયે હોય. છતાં એ દિશામાં થયેલા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ન જ નહ એવું ધર્મનાકથ છે. એને હું વળગીશ.”

“સત્યનો જય થાઓ. અહ્યાત્માને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી દૂરો ન બને.”

—ગાંધીજી

વિચારતરંગિણી

૧

અનાસક્તિયોગ

અનાસક્તિ શબ્દ આપણી ધર્મભાષામાં દાખલ કરવાનું માન ગાંધીજીને ભાગે જાય છે. તેમણે ગીતાને ‘અનાસક્તિયોગ’ નામ આપ્યું. તે અગાઉ જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ યોગ-ત્રિપુટી દ્વારા ગીતા મુખ્યત્વે વિચારસતી હતી. ગાંધીજીએ ‘અનાસક્તિ’ શબ્દ દ્વારા તેમાં ઉપયોગી ઉમેરો કર્યો.

ગીતામાં ‘અસક્તિ’ પદ આવે છે, ‘આસક્તિ’ પણ આવે છે. ગાંધીજીએ તે પરથી ‘અનાસક્તિ’ પદ યોજીને ‘સત્યાગ્રહ’, ‘સર્વોદય’ ઉપરાંત ત્રીજે નવો અને મૌલિક વિચાર દર્શાવતો શબ્દ આપણને આપ્યો છે.

પણ એનો અર્થ એમ કહેવાનો નથી કે, તેમણે ‘અનાસક્તિ’ પદાર્થ નવો શોધ્યો. જેમ સત્યાગ્રહ અને સર્વોદયના ભાવો હિમાલય નેટલા પ્રાચીન છે, છતાં બંને નવા છે, તેવું જ આ ‘અનાસક્તિ’ વિષે છે. તેનો જ ભાવ ગીતાએ ‘અસક્તિ’, ‘અસંગ’, ‘અનભિધ્વંજ’ ઇતિ પદો વડે વર્ણવ્યો છે. પણ આખી ગીતાને ‘અનાસક્તિયોગ’ કહેવામાં નવીનતા રહેલી છે. એ દ્વારા ગાંધીજીએ કર્મ, ભક્તિ, અને જ્ઞાન ત્રણેને સાંકળી લેતો—તેમાં સુક્ષ્મ રૂપે ઓતપ્રોત રહેલો ભાવ આપણને કહી બતાવ્યો કે, અનાસક્તિ એમનું સ્વરૂપ છે; ત્રણે યોગનો અર્ક ‘અનાસક્તિ યોગ’ છે.

આ કઈ રીતે? એ જે જેઈએ તો ‘અનાસક્તિ’નો ભાવ સહેલો વિશદ થઈ જશે.

કર્મ કરવાં જ જેઈએ; વસ્તુ, દાન અને તપનાં કર્મ તો છોડી જ ન શકાય; કેમ કે તે મનુષ્યને પાવન કરનારાં છે. પરંતુ તે કરવામાં દ્વલકા ન રાખવી અને તે કરવાં. કેમ કે આવી દ્વલકાંશા રાખવી, દ્વલપ્રાપ્તિ જ કર્મનો હેતુ માનીને કર્મ કરવાં,—એ કૃપાસુતા છે; તે પાપ કે બંધન-કારક છે.

આ કર્મયોગ થયો. અને કર્મના બંધન-દોષને કેવળ જ્ઞાનાગ્નિ વડે બાળી શકાય. એ અગ્નિ અનાસક્તિ-યોગમાં રહેલો છે.

આથી કરીને સાચી સમજ મેળવવી, જીવન વિષે સાચું જ્ઞાન મેળવવું, એ જરૂરી બને છે. એટલે, આ જગત શું છે, જીવ શું છે, ઈશ્વર શું છે, વગેરે પ્રશ્નોમાં પડવાનું થાય છે. એનો તાગ જે પામીએ, તો કર્મ કરતાં સૂઝ પડે, ભૂલ ન થાય, આત્મિક સુખ મળે.

આ જ્ઞાનયોગ થયો.

એ જ્ઞાનનો સાર એ છે કે, ઈશ્વર જ્યતનો નિર્વાત અને જીવાત્માનો અંતરયામી છે. તેને શદ રાખીને, તેનું સ્મરણ કરતા રહીને, બીજું બધું છોડીને—ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ ધરીને વર્તવું જેઈએ. આ ભક્તિયોગ થયો. જે કર્મ, આ રીતે, જ્ઞાનપૂત છે—સાચી સમજવાનું છે, તે ઈશ્વર-ાર્પણ

બુદ્ધિથી કરવામાં કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગની ક્લેશશ્રુતિ સમાઈ છે.

કર્મ કરવાનું કૌશલ્ય એટલે યોગ. તે કૌશલ્યની ચાવી અનાસક્તિમાં રહેલી છે. છેવટે દરેક જણ કયાંક ને કયાંક આસક્ત છે જ. તે પરમ આસક્તિ, એટલે કે, સત્યના જ્ઞાનની અથવા ઈશ્વરની અનન્ય આસક્તિ કેળવે, તો તે જ્ઞાનયોગ કે ભક્તિયોગ થયો. એથી જ કોરે ગીતાને ‘પ્રપત્તિયોગ’ કહ્યો છે. આ જ વસ્તુને એમણે કહેવાય કે, કયાંય આસક્તિ ના રાખો તો આપોઆપ અવ્યક્ત એવા પરમની પ્રપત્તિ કે આસક્તિ સધાયે. જેમ તુષ્ટાના આત્મીક નિર્વાણને જ ભગવાન બુદ્ધે અંતિમ ધ્યેય કહ્યું, કર્મમાત્રના નાશને ભગવાન મહાવીરે કેવલજ્ઞાન કહ્યું, એમ જ ગાંધીજીએ કયાંય પણ આસક્તિ ન રહે એ દશાને અંતિમ જ્ઞાન-અને-ભક્તિ-દશા ગણાવી અને તેને ‘અનાસક્તિ’ કહી.

તેથી એમણે ગીતાગ્રોધનું રહસ્ય વર્ણવવા કર્મયોગ શબ્દ ન વાપર્યો, જેવો લોકમાન્યે વાપર્યો. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ ત્રણે અંશોવાળું સમન્વિત એક સાધન છે; તેવા સાધનનું રહસ્ય ‘અનાસક્તિ’ કહેવામાં રહેલું છે. જ્ઞાનપૂર્વક તથા ભક્તિનમ્ર બનીને કર્મ કરવાં, એનો અર્થ ‘અનાસક્તિ’ છે. એટલે જીવનમાં તે મેળવવા માટે સતત સાચી સમજ અને ભક્તિ વધારતા જવું અને તે વડે ક્ષેપાંકી મટી, યજ્ઞાર્થી કે પરોપકારી બનીને કર્મ કરવાં, એ અનાસક્તિયોગની સાધના છે.

આમ ગીતાનાં સાધનત્રય—કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ અનાસક્તિમાં સમન્વિતતા અને એકત્વ પામે છે. એ અર્થમાં ગાંધીજીએ ગીતાને ‘અનાસક્તિયોગ’ કહી છે, એમ સમજવું જોઈએ.

૩૦-૧૨-૬૦

૨

ગાંધીજીનું બલિદાન

૩૦મી જાનેવારીને ગાંધીજીનો ‘નિર્વાણદિન’ કહીને આપણે યાદ કરીએ છીએ. ગયે વરસે મને થયું કે, આ કાંઈ બરોબર નથી; તે દિન, ખરું જોતાં, ગાંધીજીના બલિદાનનો છે. તેથી ૩૦મી જાનેવારીને ગાંધીજીનો ‘બલિદાન-દિન’ કહેવો યોગ્ય છે.

એટલે આ વરસે આ દિવસ કોચરબ (અમદાવાદ) સત્યાગ્રહાશ્રમ સ્મારક આશ્રમમાં ઊજવતાં, આ વાત મેં કરી. તે દિવસના વ્યાખ્યાતા શ્રી. દાકોરભાઈ દેસાઈએ પણ આ બલિદાનનો મહિમા વર્ણવ્યો. અસ્તુ.

‘નિર્વાણ’ શબ્દ બુદ્ધ ભગવાનની યાદ આપે છે. ‘મોક્ષ’, ‘મુક્તિ’નો બૌદ્ધતત્ત્વ-માન્ય પર્થાય એ છે. ગાંધીજીની હિમેશની પ્રાર્થના આજું કાંઈક માગવાથી જુદી હતી. તે રોજ ગાતા—

ન ત્વહમ્ કામયે રાજ્યમ્ ન સ્વર્ગમ્ નાપુત્રમ્બવમ્ ।

કામયે દુઃખતપ્તાનામ્ પ્રાપ્તિનામ્ આતિનાશનમ્ ॥

(હું રાજ્ય કે સ્વર્ગ કે પુત્રજન્મમાંથી મુક્તિ નથી ચાહતો; હું તો દુઃખી પ્રાણીઓની પીડાનો નાશ થાય એ ઇચ્છું છું.)

અને જ્યારે હિંદમાં તેની ભારેમાં ભારે દુઃખની ઘડી આવી, ત્યારે તે તેના નિવારણને અર્થ એકલા નીકળી પડ્યા; આપણા સૂતેલા આત્માને ઢંઢોળી જગવ્યો; માનવતાની અમી ઝરવા લાગી; કેટલાયની કતલ થાત તે આથી રોકાઈ; દુઃખીનાં દિલને આસાપેશ મળી. આ બધું આપણે પ્રત્યક્ષ જોયું.

ગાંધીજીના જીવનની અંદર આ પરમ ઘડી હતી; આપણા લોકજીવનની મહા વિપમ ઘાંટી હતી. ભલભલાની શ્રદ્ધા હો એવી એ ઘડીએ ગાંધીજી ધર્મ પર દૃઢ રહ્યા.

હિંદના ઇતિહાસની સનાતન વિપદા કે ‘ટ્રેન્ડેડી’ છે—એકતાનો ધ્વંસ, રાષ્ટ્રીય એકભાવેનું વિરોધન. તેવા મહા વિપમ કાળે, તેની ભીષણ આગ વચ્ચે ઊર્વ-બાહુ ઊભા રહીને તે બોલ્યા, “ચોભો, રામ-રહીમને નામે, ઈશ્વર-અલ્લાને નામે તમને કહું છું—અંતરમાં જુઓ;— આ ચાદવી છોડો.”

અને તે જ ઘડીએ એક જણને એમણે થયું કે, હિંદના અમારા ઇતિહાસની આ વિનય-ઘડીએ ખરો લાભ લેવાનો આવ્યો છે, ત્યારે આ માણસ વચ્ચે કયાં કાંટા-રૂપ આવ્યો? અને તેણે એમને વિદાય લેવડાવી.

અગાઉના ઇતિહાસમાં પ્રાચીનકાળથી આવા એકતા-ધ્વંસના પ્રસંગો આવતા જ રહ્યા છે. આ જ આપણા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની વિપદા કે ‘ટ્રેન્ડેડી’ છે. પૂર્વે તેના નિવારણાર્થે અને સંપદાની સિદ્ધિ માટે યુદ્ધના રસ્તા

લેવાયા. એમાં ગાંધીજીએ મૌલિક દેરફાર કર્યો, નવપ્રણાલ્પ યોજનું: તેમણે બલિદાન અને આત્મશુદ્ધિનો એવો જ પ્રાચીન માર્ગ બતાવ્યો, પણ તેનું સામુદાયિક દર્શન કરાવ્યું.

આ માર્ગનું શક્તિમીજ નિર્દેષિ-નિર્મલ પુરુષની પાવક આલુતિ કે પાક કુરબાનીમાં સંતાપેલું છે. જીવનમાં ગાંધીજીએ આ બીજ-શક્તિની સતત સાધના કરી હતી. અને તે વડે કુરબાન થવાનું આવ્યું ત્યારે ‘સમ’ બોલી વિદાય થયા.

એવી કુરબાનીનો દિન ૩૦મી જાનેવારી છે. તે દિવસે કોમી વિખવાદનું ઝેર જાન અપીને ગાંધીજી પી ગયા. એની યાદમાં આપણે આ દિવસે ‘અંતર્મુખ બનીને બધે વ્યાપતા જતા આપણા સમાજશરીરના આ ઝેરને આપણામાંથી કાઢવા મથવું જોઈએ. હિંદના પ્રજાકીય ઈતિહાસની ‘ટૂંકેટ્ટી’ કે વિપદા એ રીતે જ સુધરીને સંપદા બની શકશે.

૧-૨-૬૧

૩

એકતાનો ભાવ

કોંગ્રેસના ભાવનગર અધિવેશનના સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી. દાકોરભાઈ દેસાઈના વ્યાખ્યાનમાંથી, એકતાનો ભાવ ટૂંકમાં નિરૂપતો નીચેનો મનનીય ભાગ અહીં ઉતારું છું:-
“એક ખાસ બાબત તરફ સૌ પ્રતિનિધિ બહેનો અને ભાઈઓનું ધ્યાન ખેંચવાની હું રજા લઉં છું.

“હિંદુસ્તાનમાં આપણા પ્રજાજીવનની વિવિધતાનો પાર નથી. પરંતુ, એ વિવિધતાની વચ્ચે રહીને જેટલી આપણી એકતા. આપણે સાધી શક્યા તેટલા પ્રમાણમાં આપણને સ્વરાજનું ફળ મળ્યું. એકતા સાધવામાં જેટલા પ્રમાણમાં આપણે ચૂક્યા, તેટલું સ્વરાજ્ય ખંડિત રહ્યું.

“આપણા આગળના હવે પછીના કામને માટે પણ આપણી આ એકતા અને એકતાનો ભાવ વધારે દૃઢ થાય તે જરૂરનું છે. ખાલી એકતાની વાતો કરવાથી અથવા ‘નારા’ પોકારવાથી એકતા સધાતી નથી. આખરે, એકતા શું છે, તેનો પૂરો અર્થ સમજી, તેમાંથી ઊભી થતી ફરજ અદા કરવાથી એકતાની સિદ્ધિ થાય છે.

“સરવાળે જોઈએ તો, એકતાનો પાયો એ આપણી વચ્ચે રહેલી અનેક પ્રકારની વિવિધતા છતાં, આપણા સૌનું

હિત એક છે, એ વાતનો સ્વીકાર કરવામાં રહેલો છે. તેથી બધા હિંદુસ્તાનવાસીઓએ, અને ખાસ કરીને કોંગ્રેસીઓએ, સૌના હિતમાં એકનું હિત છે અને એકના હિતમાં સૌનું હિત છે, એ ભાવનો સ્વીકાર કરી તેને લાયકનું આચરણ રાખવું જોઈએ.

“વળી આજના ભૌતિક વિકાસના સંદર્ભમાં આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, આપણામાંથી ગમે તે એક ભાગનો વિકાસ થાય છે તે આપણો જ વિકાસ છે. એટલે, કંઈ નહીં તો, આપણે કોંગ્રેસીઓએ એવો ભાવ દૃઢતાથી કેળવવો જોઈએ કે, હિંદુસ્તાનમાં કોઈ ઠેકાણે વિકાસ થાય છે એ મારો જ વિકાસ થાય છે, અને સર્વત્ર વિકાસ વગર કોઈ પણ એક ભાગનો વિકાસ શક્ય નથી.

“મને વિશ્વાસ છે કે, જો એકતા વિના બાકીનું મિથ્યા ઠરે એવો સંભવ છે, તે એકતાને કેળવવા માટે આપણે સૌ આ જાતની વૃત્તિ રાખીને ભારતના આમ-સમુદાયની સેવા કરવાનો નિશ્ચય કરીશું.”

૧-૨-૬૧

૪

સત્તાસંક્રિત અને પદનો મોહ

સત્તા માટે આસક્તિ કે પદનો મોહ ચોમરે વ્યાપેલાં જોઈને કેટલાક આજે એમ કહે છે કે, ગાંધીજીના ગયા પછી આજે આ બધી બલા જાગી! કાંઈક એમ લયે. પણ ખરેખર એમ ન મનાય, કેમ કે પહેલેથી કોંગ્રેસમાં આ જોવા મળતું.

આ વિષે, મનુજીવેન ગાંધીએ ગાંધીજીની રાખેલી ડાયરીમાં, એક ઉક્તિ છે તે નીચે ઉતારું છું. તા. ૨-૭-૪૭ ના રોજની આ નોંધ છે કે,

“દાવણ કરતાં કરતાં બાપુજી કહે, ‘મને સમજ નથી પડતી કે, દેશની હાલતમાં જેટલા લોકોએ ભાગ લીધો છે, તેમાંના મોટા ભાગના લોકોને ધારાસભાનો કે કાંઈક પણ સત્તા કેમ મળે તેનો જ શા કારણથી આટલો મોહ થતો હશે? બહુ વિચારતાં એમ લાગે છે કે, આપણી હાલતના સેનિકોનો મોટો ભાગ ગાડિયા પ્રવાહની મધક તણાયા હતા, તેનો આ પ્રત્યાધાત છે. હું આ પ્રત્યાધાતને પણ રામાવી શકું એમ છું. - પરંતુ ને આ દાવાળગમાંથી કંઈક સુકત થાકે તો. રચનાત્મક કાર્યક્રમનો પૂરેપૂરો અમલ કરવામાં આપણે જેટલી દીઘ

કરીશું, તેટલું આપણને નુકસાન જ છે, એમ મને દિવસે દિવસે લાગે છે.”

અને એ ટીલ અને તેથી થનું નુકસાન ૧૯૪૭ પછી તો વધતાં જ ગયાં છે. તથા લોકશાહી સ્વરાજ આવ્યું એટલે લડતના લડનારા જ નહિ, જેઓ અંગ્રેજ સરકારની સાથે રહેલા તે સરકારી અને ગેર-સરકારી ‘વફાદાર’ વર્ગો પણ સત્તાકંડ બનવા લક્ષ્યાર થયા છે. સમાજવાદી દળને અને નવજીવાન પેઢીને તો રચનાત્મક કાર્યક્રમના સંસ્કાર પણ ઓછા જ છે. અને એમાં જ ખરું જેતાં આજે કોંગ્રેસની કમજોરી છે. વ્યક્તિ તરીકે જેતાં, ગાંધીજીના મહાન વારસ પણ આ શક્તિ ન દાખવી શકે, એ એમની મર્યાદા છે. જે તે આવી શક્તિ દાખવવા માગે તો તેમણે તેમની અત્યારની સરકારી જવાબદારીઓમાંથી મુક્તિ મેળવીને પોતાનું સેવાબળ અજમાવવું જોઈએ.

સ્વરાજ આવવાથી, ૧૯૪૭ પૂર્વેનાં બે કાર્યક્ષેત્રો- (૧. પાર્લિમેન્ટરી અને ૨. રચનાત્મક) માં પણ એક ફરક પડે છે. જેકે મુખ્યત્વે એક સત્તાક્ષેત્ર છે અને બીજું સેવાક્ષેત્ર છે, એ ભેદ તો મટતો નથી. છતાં દેશમાં સીએ એટલું સમજવું જોઈએ કે, પ્રજાકીય સ્વરાજ સ્થપાતાં, દર પાંચ વરસે બનતી દેશની લોકશાહી સરકારો યોગ્યતાપૂર્વક રચવી, એ સ્વરાજનું એક મહત્ત્વનું રચનાત્મક કાર્ય બન્યું છે. એ કાર્ય કરવાની આવડત પ્રજાએ કેળવવી રહી. તેમાં આ કેળવણીની પ્રાથમિક કે પ્રારંભિક દશા હોઈને સત્તાશક્તિ અને પદલોભના ભાવો ઝટ લોક પર સવાર થાય છે. એટલે આ ભાવોની વ્યવસ્થિતિ—તેમના પર સંયમ, તેમની શુદ્ધિ કરવી, એ અત્યારની જરૂર છે એમાં વિનય-વિવેક-ભરી શિસ્ત કેળવવી, એ રાજકીય પક્ષોનું કામ છે. એ શિસ્ત તો જ જન્મે, જે પદ-વિતરણ વ્યક્તિની શક્તિ સમજ અને યોગ્યતા તથા દેશનાં રચના-કાર્યો વિષે નિષ્ઠા જેઈને કરવામાં આવે. આમ ચાલે છે એવી જો છાપ લોક પર પડે, તો જ ઉપર કદી તે જાતની લોકકેળવણી સારી રીતે ચાલુ થશે.

૨૭-૧-૬૧

૫

સત્તાશક્તિ અને મિથ્યાચાર

પં. જવાહરલાલજીએ વિવાચનના એક છાપાના પ્રતિનિધિ આગળ કાઢેલા કેટલાક અંગત ઉદ્ગારો બહાર

પડ્યા છે. તેનો સાર એ હતો કે, “હું હવે ધાકયો છું અને વડા પ્રધાનપદેથી નિવૃત્તિ ચાહું છું.”

આથી લોકોમાં એની અસર-ચિત્રવિચિત્ર થવા લાગી. એટલે સુધી કે, પંડિતજીએ તે વિષે જાહેર નિવેદનથી ખુલાસો બહાર પાડ્યો. આ નિવેદનમાં તેમણે કહ્યું,

“લંડનના એક પત્રના પ્રતિનિધિને મેં કહેલું કે, મને ધણી વાર વિચાર આવે છે કે, હું પ્રધાનપદ છોડી કોઈ બીજી પ્રવૃત્તિમાં પડું. આવો વિચાર મારા મનના એકાદ ખૂણામાં છે અને ભવિષ્યમાં ક્યારેક તે અમલમાં આવે પણ. પણ હવે એવો કોઈ મારો ખ્યાલ નથી. તેથી કોઈએ આ વિષે તરંગો દોડાવવા નહિ. હું ગંભીરપણે ચાહું ન વિચારતો હોઈને, ખરેખર, આની વાત મેં મારા સાથીઓને કે મારા પક્ષના સભ્યોને પણ કરી નથી.”

તો પછી એક પરદેશી અને ત્રાહિન અને તે પણ પાછો છાપાવાળો, —તેની જેડે તો આવી અંતરની વાત કેમ જ કરાય? દેશના ભવિષ્યની ચિંતા જગવી ન મૂકે તોપણ એક ગંભીર પરિવર્તનની આગાહી કરે એવો વિચાર આવે તોયે તે દેશની અંદર જ રહેવો ને ચર્ચાવો જોઈએ. પરદેશી પાસે તો એની ઝાંખી પણ જવા ન પામે, એ રાજદ્વારી વિવેક પણ ગણાય નહિ? અસ્તુ.

મને લાગે છે કે, પંડિતજીએ ગંભીરપણે વિચાર કરવા જેવી એક બાબત છે, કે જે અહીં કહેવાની ધુપટા લોચ તોય તે કરવી જોઈએ.

ભાવનગર કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં તેના પ્રમુખ શ્રી. સંજીવ રેડ્ડીએ તેમના વ્યાખ્યાનમાં કોંગ્રેસ-સંસ્થામાં અશિસ્તના પ્રશ્નની ચર્ચા કરી, તેમાં બે વાત કરી, તે ખૂબ ધ્યાનપાત્ર કહેવાય :

૧. “ભારે બંદુમતીવી પ્રસ્તાવો પાસ થાય છે, પણ જેઓ તેના પક્ષમાં મત આપે છે તેઓની આસ્યા તેમાં હોતી નથી. એના કરતાં પ્રમાણિકતાથી પોતાનો સાચો અભિપ્રાય લોચ તે પ્રમાણે અંતરાત્માની સામીથી મત આપે તે સારું.....”

૨. “એક હકીકત છે કે, કોંગ્રેસીઓ સામાન્યપણે સચિવાલયોમાં સત્તાસ્થાનોમાં વધારે સક્રિયતા દાખવે છે, અને ગામડાંમાં ઈમાનદારીથી પ્રમાણિક સેવાકામ ઓછું થનું જાય છે. ... સામાન્ય કમે લોક સત્તા ખોળે એ સમજાય

એવું છે. ... ખોટું એ છે કે, સ્વાર્થ માટે સત્તા ઝૂંટવવા કૂડકપટી યુક્તિપ્રયુક્તિઓ ચાલે છે.”

આગળ ફોડ પાડીને શ્રી. રેડ્ડીએ કહ્યું, ઉપરની બાબત અંગે અમુક ઠપકાપાત્ર એ લોકો પણ છે, કે જે અત્યારે સત્તાનાં સ્થાને બેઠેલા છે. કેટલાય તેઓમાં એવા છે કે જે ત્યાં સીપકી રહે છે. શ્રી. નેહરુ જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય નેતાની જુદી વાત છે.

અને એમ કહીને તેમણે એક રસ્તો સૂચવ્યો કે, દસ વરસથી જેઓ સત્તાસ્થાને હોય તે સ્વેચ્છાએ તે હવે છોડે એ ઈષ્ટ છે. “તો કોંગ્રેસ સરકાર અને કોંગ્રેસ સંસ્થા બેઉના રાંચાવન માટે બુદ્ધિવ્રજની સમાન પહેંચણી થઈ રહેશે.”

તે ઉપરાંત એમણે એવી સૂચના કરી કે, કોંગ્રેસ-જનોમાં નવેસર પાછી એક મિથનની ભાવના ધ્રેરવાની જરૂર છે.

કોંગ્રેસ પ્રમુખનું આ વક્તવ્ય અનેક રીતે નોંધપાત્ર છે. સત્તાસક્તિ સામાન્ય મનુષ્યને માટે સમજી શકાય એવી વાત છે, એમ તે કહે છે. તેના ખરાબ અંશને દૂર કરવો અને તે સાદુ દસે વરસે તે ફેરબદલી સૂચવે છે. પણ તેથી તો સૌને વારાફરતી કદાચ જગ્યા મળે એટલું જ ને? એ કાંઈ ખરાબ અંશનું નિવારણ ન કરી શકે. અને એવી ફેરબદલી નોકરીમાં જાણી છે; પ્રજાકીય સેવા-સત્તા-સ્થાનમાં કેમ સંભવે કે ફાવે પણ?

પરંતુ, એમણે જે પ્રસ્તાવોના મતદાન વિષે અપ્રમાણિકતાની વાત કહી, તે ગંભીર છે. આ તો નર્ચો દંભ કે મિથ્યાચાર થયો. તેનાથી તો કાર્યશક્તિનો કેવળ નાશ જ થઈને ઊભો રહે. કોંગ્રેસમાં આ આજે જેવા મળે છે. તે સ્થિતિ જ એને અંગે થની ફરિયાદોનું મૂળ કારણ છે. તેને દૂર કરવા માટે ઉપરની દસે-વરસે ફેરબદલીની યુક્તિ કામ ન દઈ શકે. જવાહરલાલજી માટે અહીંયાં વિચારવાનું એક બિંદુ આવે છે, જે તેમણે જ જેવું જોઈએ. તેમની શેઠમાં તણાઈને સત્તાધારી લોકો વર્તે છે અને પોતાનો મત છુપાવે છે, એ જાણીતી બીના છે. એવું શું કામ બને છે? ‘નહેરુ પછી કોણ’ એવો સવાલ શું કામ ઊઠે છે? એમાંથી દેશને ઉગારવા માટે પંડિતજીએ જ પોતાનું આવું દબાણ લઈ લેવું સાડું નહિ? તો કોંગ્રેસ અને દેશ સજા થઈને, — પંડિતજીની નજર તળે અને સલાહ

સૂચનાના લાભ સાથે, — પોતાનો રસ્તો ચોધતાં થઈ જશે. આવી વ્યક્તિ-પરસ્તીથી લોકશાહી ખીલે નહિ, એ ઉઘાડું છે.

૨-૨-૬૧

૬

અમેરિકાના નવા રાષ્ટ્રપતિ

અમેરિકાના પ્રમુખપદેથી શ્રી. આઈઝનહોવર નિવૃત્ત થયા અને શ્રી. ક્લેન્ટી કરીને એક નવજુવાન તે પદે આવ્યા. પોતાની ચાલીસી પૂરી કરનાર આ નવજુવાન આવતાં, અમેરિકાના રાજકીય જીવનમાં ક્રાંતિ થશે એવી આશા સકારણ રખાય છે.

શ્રી. ક્લેન્ટી જાનેવારી ૨૦મીએ પદારૂઢ થયા. તે પ્રસંગે બોલતાં તેમણે આ ક્રાંતિનાં કેટલાંક લક્ષણ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. તેમણે કહ્યું કે, “મિત્રો અને શત્રુઓ સી એટલું જાણે કે, અમેરિકાની નવી પેઢી હવે સત્તારૂઢ થાય છે. આ પેઢી આ સેકામાં જન્મેલાની છે; યુદ્ધથી તે કસાયેલી છે, અને કંઈ પણ અને અધરી એવી શાંતિથી શિસ્તબદ્ધ થયેલી છે; પોતાના પ્રાચીન વારસાને માટે તે મગફળ છે; તથા તેમાં મળેલા જે માનવહક્કોને અમેરિકન રાષ્ટ્ર વરેલો છે, તે ધીમે ધીમે નાબૂદ થવા કરે એ જોવા કરવા કે ચાલવા દેવા જરાય ખુશી નથી.”

દુનિયામાં વ્યાપેલા “પશ્ચિમી સામ્રાજ્યવાદમાંથી છૂટીને નવાં આઝાદ રાષ્ટ્રો જનમતાં જાય છે, તેમને શ્રી. ક્લેન્ટીએ આવકાર આપ્યો અને કહ્યું કે, “એક પ્રકારની ગુલામીમાંથી નીકળીને બીજે પ્રકાર ન લેતા; તમે તમારી આઝાદી બરોબર સાચવજો.”

દુનિયાના ગોવાર્ધથી વધુ ભાગમાં અપમાનકારક ગરીબી અને દૈન્યભર્ણ દુઃખ ફેલાયાં છે. તે લોકોને આશ્વાસન આપતાં શ્રી. ક્લેન્ટીએ કહ્યું કે, તમને મદદ કરવી એ અમારી ફરજ સમજીએ છીએ; “જે સ્વતંત્ર સમાજ ગરીબ બહુજનસમાજને મદદ ન કરી શકે, તે થોડાક જે તર્વાગર છે તેમની રક્ષા નહીં કરી શકે.”

એટલે કે, એમણે લગભગ એમ બતાવ્યું કે, આ પ્રકારનો આંતરરાષ્ટ્રીય દાનધર્મ પાળવો એ પશ્ચિમની સમૃદ્ધ કે ધનાઢ્ય દુનિયાને માટે ચોખ્ખો સ્વાર્થ પણ છે.

પણ આમાં મોટી મુશીબત છે તે એ છે કે, પશ્ચિમની દુનિયા બે સામસામાં દળ બાંધીને આ દાન-

ધર્મ પાળશે; તેથી કરીને તેમનું એ દાન સાત્ત્વિક શાંતિ-પ્રેરક મંત્રીને રાજસિક સ્પર્ધાજનક બની જાય છે. પરિણામે તે દળબંધીના વ્યુહનો ભાગ બની જઈ, યુદ્ધઆવાહક બનવા ભીતિ જાગે છે.

શ્રી. કેનેડી દુનિયાની આ દલબંધીની બાબતમાં પણ બોલ્યા હતા. તેમણે કહ્યું, “યુનોને અમે આવકારીએ છીએ; તેને અમારો ટેકો છે. પણ તે સામસામે ગાળા-ગાળીનું વ્યાસપીઠ માત્ર ન બની જાય, પણ પ્રબળ શાંતિ-સભા બને, એમ અમે ચાહીએ છીએ.”

અને પોતાના સામા દળને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું કે, “અમારી વિનંતી છે કે, શાંતિની શોધમાં તમે સાથે થાઓ, જેથી માનવજાત યુદ્ધની આગમાંથી બચી જાય.”

અને આ શાંતિને માટે પોતા વતી તેમણે કહ્યું કે, “નબળા રહીએ તો સામાવાળો ચરી વાગવા લલચાય, એ તો અમે કદી જ બનવા નહીં દઈએ. અમારો શસ્ત્રાસ્ત્ર-સરંજામ નિઃશંક સાબૂત રોખીએ, તો જ અમને ખાતરી પડે કે, તેનો ફદી ઉપયોગ નહીં થાય.”

આયુદ્ધ સાધવાની આ રીત સામે વાંધા છે તે દર્શાવતાં તેમણે કહ્યું, “પરંતુ આમાં બંનેય બાજુ ખર્ચના રોળ થયા કરે; આણુબોમ્બનો ભય ઝડૂમ્યા જ કરે; હા, એ ભયથી વિશ્વયુદ્ધ થંભે છે, પણ એ ભીતિનું ત્રાજનું પોતાના લાભમાં નમાવવા બંને પક્ષો તથામાર કરે છે, એ પણ બને છે.

“એટલે એમાંથી માનવ-સંબંધતાને ઉચિત માર્ગ કાઢવા બંનેએ મળીને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેથી બંને એક થઈને જગતભરમાં સુખશાંતિ આણવા મથીએ. અને વિજ્ઞાને એને માટે જે ચમત્કારી શક્તિનાં દ્વાર ખોલ્યાં છે તેમને અપનાવીએ અને નહીં કે તેનાં નાશશક્તિનાં દ્વારને.”

એટલે એમ આપણે માની શકીએ કે, સામ્યવાદી બળ જોડે શાંતિને માટે બાંધછોડનો વિચાર કરવા અમેરિકાના નવા રાષ્ટ્રપતિ તૈયાર થશે; અને દુનિયાના ગરીબ દેશોને મદદ કરવા ધ્યાન રાખશે, પણ તે મદદ તેમને માત્ર એવા રાષ્ટ્રદળને હશે.

આમ જગતની સુખશાંતિનો સવાલ અમેરિકાની નવી પેઢીના પ્રતિનિધિરૂપ શ્રી. કેનેડી હાથ ધરે છે. આથા રાખીએ કે, તે કોઈ નવી મૌલિક રીતિ અખત્યાર કરે.

ભય-દ્વારા-શાંતિનું સૂત્ર જગતના રાજકારણમાં નવું નથી; અને ગરીબ રાષ્ટ્રોને મદદ દ્વારા દળબંધીનું રાજકારણ પણ ચાલુ જ છે, — એ એક મુદ્દનું રાજકારણ જ છે, જેને ‘ઠંડું’ કહેવાય છે.

આ ઠંડા મુદ્દનું એક આર્થિક કારણ એ છે કે, પૃથ્વીના સમુદ્ધ ગોલાધના અર્થકારણનો તે એક આવશ્યક આધાર-ભાગ બની બેઠો છે. આ તવા મુદ્દપ્રણય અર્થકારણમાંથી સમુદ્ધ પશ્ચિમી દુનિયા ન છૂટે, તો તે શાંતિ અર્થે ભાગ્યે જાડું કે મૌલિક કાંઈ કરી શકે. આ અર્થકારણ યંત્રોદ્યોગશક્તિના મોઢક લાભના પાયા પર ઊભું છે. તે શક્તિનો સાચો ઉપભોગ કાંઈકે તેના ત્યાગ પડે જ શક્ય છે, એ પશ્ચિમ જગતે જાણવું જોઈશે. અમેરિકા અને ચીન-રશિયા અહીં જ અંધારામાં છે અને અહીં જ ગાંધીજીનું લોકજીવનદર્શન મૌલિક છે. શ્રી. કેનેડી ખરેખર શાંતિની શોધમાં નીકળે છે, તો તે આ બાબત જુઓ, એ જ સૌની પ્રાર્થના હોઈ શકે.

૨-૨-૬૧

૭

ત્રિમૂર્તિ અને આણુશક્તિયંત્ર

મુંબઈના દરિયાકાંઠે, એવિફ્ટા ગુફાની ટેકરી સામે, હિંદનું નવું આણુશક્તિયંત્ર પાં. જવાહરલાલજીએ થોડા વખત ઉપર ખુલ્લું મૂક્યું. તે વખતે, સામે દેખાતી એવિફ્ટા ગુફામાં વિરાજતી ત્રિમૂર્તિ એમના જેવા કાવ્ય-દૃષ્ટિ પુરુષને યાદ આવે જ. તેમણે કહ્યું, સામે આપણી પ્રાચીનતાના પ્રતીક સમી ત્રિમૂર્તિ છે અને અહીં અર્વાચીનતાના પ્રતીક સમું આ આણુશક્તિયંત્ર છે. આ બેઉને જોઈને, આધિભૌતિક ધર્મતત્ત્વજ્ઞાન અને ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાનનો મેલ સાધવો એ આપણે માટે યુગ-સંદેશ છે.

જડ અને ચેતનના મૂલદ્વંદ્વની લીલારૂપે જેવા મળતી આ સૃષ્ટિમાં માનવબુદ્ધિ કેવળ જડવાદી ન બને, તેમ જ કેવળ ચેતનવાદી જ પણ ન બની શકે. નહિ તો, તેની શરીરયાત્રા પણ દુષ્કર બની જાય. એટલે જડ અને ચેતન રૂપે — સ્થિતિ અને ગતિરૂપે ભેવડું દેખાતું એકમાત્ર જીવનસંત્ય આરાધવામાં ભૂલ ન ખાવી જોઈએ, એ આપણી પ્રજાને માટે યાદ રાખવા જેવો બોધ છે.

આણુશક્તિયંત્ર હિંદમાં રચાતું જોઈને પંડિતજીએ જે ઉમંગ અને ઉત્સાહ તેમની વાણીમાં બતાવ્યો, તે વાંચી મને ગાંધીજીને વરસો ઉપર રંટિયો જડયો તેથી જે ઉમંગ-ઉત્સાહ ભવેલો, એ યાદ આવ્યો. રંટિયો પણ

હા, તમે અંગ્રેજ ભણી તેનું સાહિત્ય વાંચો, જેથી વિદ્યા આપણી બરોબર થાય. આમ કરી જ શકાય.” મન વગરની વાત આમ જ અધિસ્તનું વાતાવરણ જન્માવે.

કોંગ્રેસનું ધ્યેય પૂર્ણ સ્વરાજ અને સ્વતંત્રતા હતું. દેશમાં સૌનું સહિયારું સમાનરાજ્ય સ્થાપવું, એ તેની નેમ હતી. આમાં શું ખૂટતું હતું કે, ‘સમાજવાદી ઢબ’ અને ‘સમાજવાદ’ શબ્દ મુકાપો? પણ તેમાંય વાંધો નહિ. પણ એનો મર્મ સમજતો નથી. એના કરતાં તો ગાંધીજીના ‘રામરાજ’ દ્વારા લોકને વધારે બોધ થતો હતો. આ એવી મન વગરની વાત નીવડી રહી છે કે, એક અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રીએ આથી યતા જતા હિદી સમાજવાદને ‘ટપાલિયો સમાજવાદ’ કહ્યો. કામસાથે કામ લેવાની ગાંધીજીની રીત ધોરી, વધારેપડતી શાબ્દિકતા તરફ જવાથી બીજું શું થાય? અને ગાંધીજીએ આપણા ધ્યેય તરીકે ‘સમાજવાદ’થી શું ઓછું બતાવ્યું હતું? સર્વોદયના હાથી-પગમાં બંધું જ આવી જતું હતું. આદર્શો તેમના કાંઈકે અમલથી જ લોકગત થઈ શકે છે.

આમ હિંદના આજના ચિત્ર વિષે બીજી અનેક બાબતો અહીં ગણાવી શકાય, જે દ્વારા ચોમેર ‘મન વગરની વાતો’નું મિથ્યાચારી વાતાવરણ જ ઘેરાયું જાય છે. હિંદના પ્રજાકીય ચારિત્ર્યને પકડાર રૂપ આ સ્થિતિ છે. તેનાં કારણો શોધી કાઢી દૂર કરવાં જોઈએ. ‘અંગ્રેજીના વાલીઓ’નું ભણેલ વર્ગહિત અને તેને આધારે પુષ્ટ થયેલી નોકરશાહી-ધનિકશાહી એક મોટું કારણ એમાં રહેલું છે, તે ધીમે ધીમે ઉઘાડું પડતું જાય છે.

૪-૨-૬૧

૮

એક અનધિકાર ચેષ્ટા

‘પાલ્સિન્ટમાં માધ્યમ-ચર્ચા’ મથાળે, ગયા અંકમાં યુનિઓ ગ્રાન્ટસ કમિશને નીમેલી એક મંડળી કે સમિતિ વિષે વાત કરી હતી. તેમાં મેં કહ્યું હતું કે, એ સમિતિનો હું સભ્ય છું, પણ મને રિપોર્ટની ખબરેય નથી.

એ લખ્યા પછી ગયે મહિને યુઓ ગ્રાઓ કમિશનના મંત્રીને અમદાવાદમાં મળવાનું થયું. તેમને આ વાત કરી. તેમણે મને રિપોર્ટની નકલ મોકલાવી, જે મને ૨૭-૧-૬૧ ના રોજ પહોંચી.

એ જોતાં મારી તે વિષેની ભીતિ સાચી ઠીકે, યુનિઓઓ માધ્યમ કેમ કરતાં ન બદલી શકે, એનાં વિદનો યોજવાની વાતો જ તેમાં બહુધા થઈ છે. આ તેનું કામ નહોતું.

એથી આગળ જઈને, તેમાં યુઓ ગ્રાઓ કમિશન કેમ કરતાં સક્રિય દખલ દઈ શકે, તેની ખાસીઓ ખોળવાનો જાગ્રત પ્રયત્ન જોવા મળે છે. આમેય પણ આ કમિશન હિંદની યુનિઓઓને માથે ચડી બેસવા લાગ્યું છે. તેમની સ્વાયત્તા ઉપર આ વધી સરકારની સમિતિનો ભય વધારે ભયંકર છે, કેમ કે તેના હાથમાં નાણાં છે. સંકલ્પપૂર્વક માધ્યમ તરીકે સ્વભાષા આવે તો શિક્ષણનું ધોરણ સુધરે, વિચારશક્તિ અને સંશોધનકામ ખીલે—એવો સ્પષ્ટ મત સધાકૃષ્ણન યુનિઓ કમિશન રિપોર્ટ આપ્યો છે, તેનીય દરકાર કરવામાં નથી આવી. સંકલ્પપૂર્વક માધ્યમ બદલવા માટે મદ્રાસ, ગુજરાત અને દિલ્હીની યુનિઓઓમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન ચરૂ થયા છે. તેમને આવકાર આપવાને બદલે, તેમનાં આડે કેમ આવી શકાય, એ જ કામ લઈને જાણે આ સમિતિ ચાલી કે શું, એ મારો વહેમ રિપોર્ટ પરથી સાચો પડ્યો છે. આ રિપોર્ટ વિષે વધુ વિચારની જરૂર લાગશે તો આગળ તે કરવામાં આવશે.

૪-૨-૬૧

૧૦

પ્રજાનંત્ર-દિન અને રાજાશાહી-પ્રદર્શન

આ વરસનો પ્રજાનંત્ર-દિન (જાનેવારી ૨૬મી) યાદગાર ગણાયે. તે દિવસે વિભાવતની રાણીએ તેમાં ભાગ લીધો. હિંદના રાષ્ટ્રપતિની જેડે સવારીમાં તે સાથે થયાં.

રાણીના સ્વાગતમાં હિંદની સરકારે આતિથ્યનો આંક વાળ્યો. કહે છે કે, તેમાં કચોડો રૂપિયા ખર્ચાયા. આ જોઈને રાણીને એમ લાગ્યું હશે ખરું કે, આપણો દેશ ગરીબ છે?

અંગ્રેજી રાજ્યે અમારા પર ચતુર્વિધ ગુલામી લાદી છે, એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને સ્વરાજ માગનારી પ્રજા દસ-બાર વરસમાં ખાસી સમૃદ્ધ થઈ ગઈ કે શું? પંચ-વર્ષીય-યોજના-છાપની સમૃદ્ધિ તો વધે છે; પણ ભારતની આમ-પ્રજાનું શું?

ખર્ચ વગેરે બાબતમાં કોઈએ પં. જવાહરલાલ આગળ ટકોર કરી. તેમણે છછેડાઈને કહ્યું, ‘હું રિપબ્લિકન છું; પણ પેંગન છું’. વાસ્તવિક સ્થિતિ જોઈએ તો, આપણે ખરેખર રિપબ્લિકન-પ્રજાનંત્રવાદી બનવાનું ઊભું છે; આજે તો આપણી સરકાર અને પ્રજા રાજ્ય પરન્વે રાજાશાહી વૃત્તિ-વાળી જ છે. તેથી જ પ્રધાનો પ્રત્વે પ્રજાસેવકતા ભાવને બદલે વગભગ રાજવીભાવે આપણા લોક જુઓ છે; અને તે પદધારીઓના ઉપર પણ એની માટી અસર થાય

છે, બેથી તે પદ માટે સેવકોમાં પદાપટ્ટી અને ઈર્ષા-અસુધાદિ જાગે છે. એટલે ખરું જોતાં, આપણે ઈસ્વી પૂર્વેના ‘પેગન’ કરતાં મધ્યયુગીન ‘ક્રૂયુલ’ છીએ— આ યુગની જાગીરશાહી ને રાજાશાહીની ભભકમાં અંજલિ આપીએ, એ વધારે સાચું છે. તેમાંથી બહાર નીકળીને સાચું પ્રજાનંતરત્વ લોકગત કરવાનું કામ ઊભું છે.

ઉપરની સ્થિતિને વિષે પુરાવારૂપ બીજું લક્ષણ જોઈએ તો ખિતાબ-દાન. ભારતના બંધારણનો આત્મા અને પ્રજાનંતરત્વને હણનારી આ પ્રથા આ જ દિવસે દેખા દે છે. આ દિવસે તેની યાદી બહાર પડે. આ પ્રથા કેવળ અંગ્રેજોનું અનુકરણ છે, અને તે પ્રથા રાજાશાહી છે. આ ગેરબંધારણી રીત શું કામ ચાલી શકે છે? લોકો અને દેશની રાષ્ટ્રસભા કેમ તે સામે પોકાર નથી કરતી? કારણ, આપણે મધ્યયુગીન છીએ; છતાં પ્રજાનંત્રવાદી થઈ છીએ. તો તેનો સહ ધીમે ધીમે ક્રમે ક્રમે લેવાનો જોઈએ. ખિતાબ-ત્યાગમાં એવું કાંઈ જોખમ નથી; છતાં જવાહરલાલજીની

સરકાર એ લાખ શું કામ દેશને વળગારે છે? ગવર્નરોને ‘હિઝ એક્સેલન્સી’ ન કહેવું એમ રાજ્ય-આજ્ઞા છતાં, આ રાજાશાહી-પ્રદર્શનના દિવસોમાં અમદાવાદમાં એ અંગ્રેજીચતનો ઉપયોગ થયો અને એવા લોકોને મુખે કે જ્યો એવી બાબતોમાં સમજણ હોવા જોઈએ. આ ખિતાબ-દાનની યાદી છેવટે તો હિંદની નોકરશાહી જ કરે છે. આપણી નોકરશાહી જૂનેથી સત્તાભૂખી હતી તેવી છે, — આજે વધુ બની છે. તેને આ વિવેક ન સોંપી શકાય. નહીં તો પ્રજાનંત્ર ખીલવવામાં ઊલટું થઈને ઊભું રહેશે. ‘પદ્મ’ અને ‘રત્ન’નાં ચિહ્નો હિંદી પ્રજામાં અયોગ્ય વર્ગભેદ અને ખોટી પ્રતિષ્ઠાદૃષ્ટિ પ્રેરે ને તે દૃઢ થઈ જાય તે અગાઉ આ પ્રથા નાબૂદ થાય તો સારું. દેશની રાષ્ટ્ર-સભાની એ જવાબદારી છે. લોકોમાં આ વિષે અરુચિ છે; જૂની અંગ્રેજીચતના રંગવાળા ભણેલા વર્ગો જ આ ઝંખે છે. લોકની સારી વૃત્તિને વ્યક્ત કરવા માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ સ્વનંત્ર વિચાર કરવો પડે.

૫-૨-૬૧

મગનભાઈ દેસાઈ

બા-બાપુને વંદના

[શ્રી. મુકુલભાઈ ક્વાર્થીની ‘બા અને બાપુ’ ચોપડીની પ્રસ્તાવના.]

શ્રી. મુકુલભાઈનો આગ્રહ છે કે, મારે તેમની આ ચોપડીની પ્રસ્તાવના લખવી હું તેમને નારાજ કરવા નથી ચાહતો. બાકી પુણ્યસ્થલોક બા-બાપુના મંગળમય દાંપત્ય-જીવનના આ મનોહર શબ્દચિત્રને એની જરૂર ખરી?

પુસ્તકની પ્રસ્તાવના, સામાન્યપણે, એને વાચક-જગતમાં આગળ કરવા માટે લખાવાય છે, એમ માનું છું. બા-બાપુની આ કથા જગતમાં કોને નહીં ગમે? અને મારી પ્રસ્તાવનામાં આમેય એવી શક્તિ હું નથી માનતો. પરંતુ, આ મિષે બા-બાપુને અંજલિ આપવાની તક લઈ છું એટલું જ.

ભાઈ મુકુલભાઈએ પુસ્તકને મુખ-પૃષ્ઠે એક હૃદયંગમ કડી ચોંટાને મૂકી છે:

“બા અને બાપુ હજે
‘પિતરો’ સમાં અમ અંતરે.”

મારે માટે ખરેખર એ ‘પિતરો’ હતાં. ૧૧ વર્ષની ઉંમરે મારી માતા ગઈ; ૧૬ વર્ષે અચાનક જતાં અગાઉ પિતા એક કાપડી પર લાગી ગયા, “મારાં છોકરાંને કાશીભાઈને સોંપતો જાઉં છું. તેમને તે ભણાવે.” એ મારાં કાકા અને

કાકીએ મને ૨૧ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી પુત્રવત્ સંભાળ્યો. તે વર્ષે હું કોલેજ છોડીને બાપુના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં ગયો. ત્યારે મારા કાકાએ કહ્યું, ‘હવે તને હું ગાંધીજીને સોંપું છું.’

આમ બા-બાપુ મારાં “પિતરો” બન્યાં. તેમના દાંપત્યજીવનમાંથી વીણી કાઢેલી પ્રસંગકથાઓની આ દૂલમાળા વાંચતાં, એમાંના કેટલાય ધન્ય-પ્રસંગો નજર સામે તાજ થઈને તરવરે છે. કોઈ કોઈ વાંચતાં તેની યાદ આંખમાં ધન્યાશ્રુનાં ઝળઝળિયાં લાવી દે છે. મારા જેવા એમની દાંપત્ય-કથા પ્રત્યક્ષ જોનારા અનેકને એમ જ અનુભવ થશે, એવી ખાતરી છે. પરંતુ, આજે ૧૯૬૧માં એવાની સંખ્યા કેટલી રહી હશે? આ ચોપડી એવાના કરતાં જોમણે બા-બાપુનાં પ્રત્યક્ષ જીવનદર્શન નથી કર્યો, તેમને માટે વિશેષ ઉપયોગી છે, એમ માનું છું. આજે દુનિયામાં અને હિંદમાં પણ જીવનનાં મૂલ્યો અને ખાસ કરીને લગ્ન, દાંપત્ય, તથા સ્ત્રી-પુરુષ-સંબંધ વિષે એવા એવા વિચારોનો આવેગ આવી રહ્યો છે કે, એમ જ જે ચાલ્યા કરે તો, એક પેઢી ટૂંક વખતમાં હિંદમાં પણ એવી આવી

જાય, કે જે આઈન્સ્ટાઈનના પેલા પ્રસિદ્ધ વાક્યનો જરા જુદી રીતે છતાં ઉચ્ચાર કરીને કહે, “આવા દાંપત્યજીવન-વાળાં આ બે માણસો હિંદમાં ૨૦મા સેકામાં થઈ ગયાં હતાં, એ માનવું પણ મુશ્કેલ પડે છે. આ તે કાંઈ અર્વાચીન વિજ્ઞાનપરાયણ બુદ્ધિયુગમાં સંભવી શકતી વાત છે?”

બાપુનું જીવન અને કાર્ય અનેરું હતું—લોકોત્તર હતું, એ તો હવે આખું જગત જાણે છે. આ ચોપડી, તેનું સરતયુકમાં જનું રહે એવું, પણ અતિ મહત્ત્વનું એક પવિત્ર પાસું રજૂ કરે છે. બાપુની લોકોત્તરતા એમના ગૃહજીવનમાં પણ એટલી જ ગંભીરતાભરેલી હતી, જટલી તેમનાં વધુ જાહેરાતમાં આવેલાં એવાં સામુદાયિક સંન્યાગ્રહ અને સર્વોદય તથા અનાસક્તિના દર્શનમાં રહેલી છે. બાપુ ઉત્તમતાના ઉપાસક હતા. તેવા પુરુષથી જીવનના એકે અંગનો ઈન્કાર ન કરી શકાય. બાપુની આ ઉપાસના તેમના દાંપત્યજીવનમાં પણ એ જ ઉત્તમતાની સાધના બતાવે છે. પ્રાચીન પાત્રોની ઉપમા દ્વારા જ તેને હું વર્ણવી શકું છું. બા-બાપુને જેઈને મને આપણાં પ્રાચીન પવિત્ર યુગલોમાંથી વસિષ્ઠ-અરુંધતી યાદ આવે છે. હિંદુ લગનવિધિમાં આજે એમનાં દર્શન આકાશના અક્ટટ તખતામાં સનાતન જડેલાં માનીને કચવાય છે. એમાં રહેલું તથ્ય બા-બાપુની આ દાંપત્યકથા વાંચતાં અવગત થવું જેઈએ. બાપુના સ્વરાજપ્રાપ્તિના કાર્યથી જન્મે જૂના પેગંબરી યુગના ઈતિહાસની શબ્દકથાને વાચા મળે છે, તેમ જ બા-બાપુનું ગૃહજીવન જૂના હિંદુ ગાદસ્ય જીવનના આદર્શનાં શાસ્ત્રવાક્યોને વાચા આપે છે.

રામચંદ્રજીએ પિતાશ્રી દશરથનું અનેકપત્નીક ગૃહ-જીવન જોયું; તેને બદલે એમણે હિંદુ સંસારને એકપત્ની-વ્રતનો વિરલ આદર્શ જોવી બતાવ્યો. કાંઈક એવું બાપુના જીવનમાંથી બતાવી શકાય. તેમના પિતાજી અનેક વાર પરણ્યા, તે પરથી એવી કામવૃત્તિ વિષે એમણે ટીકા કરી છે. પોતાની કામવૃત્તિને લઈને પિતાજીનો વિયોગ વેઠવો પડ્યો, એય તેમણે કહ્યું છે. તેમાંથી તેમણે આત્મકોષધર્મ્યક મનમાં જોખી મૂક્યું લાગે છે કે, માનવદેહને વળજેલી આ પથુતા ઉપર વિજય મેળવવો જ જેઈએ. પોતાની આ કામજન્યની સાધનામાં આગળ જતાં તેમને લગનમાં બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ લાગ્યો અને જગત આગળ તેમણે

તે મૂક્યો. સંતતિને અર્થે કામભોગ સંભવે, બાકી ગૃહસ્થ-જીવન જાણપતીને માટે બ્રહ્મચર્ય-જીવન જ હોય, એમ એમણે કહ્યું. દંપતીપ્રેમની એ પરાકાષ્ઠા છે, એમ પોતાનો અનુભવ દાંક્યો.

હિંદુ જીવનની આશ્રમવ્યવસ્થા જોતાં આ તત્ત્વ તેમાં બરોબર ગૂંથેલું જોવા મળે છે. સાચું ગૃહસ્થજીવન યથાકાળે સેવાપરાયણ વાનપ્રસ્થ અને પછી જ્ઞાનપરાયણ સંન્યાસમાં પરિપાક પામે જ. એ વસ્તુ બાપુના જીવનમાં સાક્ષાત્ જોવા મળે છે. સાચી જીવનવ્યવસ્થિતિને માટે ચાર આશ્રમોનો હિંદુ વિચાર એમનાં લખાણોમાં નહિવત્ ચર્ચાઓ છે, એ એક નોંધપાત્ર ઊણુ છે ખરી. પરંતુ એનું હાર્દે એમના જીવનમાં ભારોભાર ભરેલું હતું.

જ્ઞાન અર્થે સંન્યાસને પણ તેમણે—ગૃહસંસારના ત્યાગના કે બાવા બનવાના અર્થમાં, — ન સંઘર્ષે અને ગીતાનો ત્યાગમય—સેવાર્થે સંન્યાસ આગળ ક્યો; આવા સંન્યાસવાળા જીવનને અને લગનમાં બ્રહ્મચર્યને સંન્યા-ગ્રહાશ્રમનાં વ્રતોમાં સ્થાન આપ્યું. કોઈ કહી શકે કે, આ તો વિરલ વ્યક્તિની વાત થઈ. આદ્યોનું લક્ષણ જ એ તો ગણાય. તેને જીવી બતાવી, લોક આગળ મૂર્તિમંત કરી શાસ્ત્રાપાત્ર કરવો, એ યુગપુરુષોનું કામ હોય છે. બાપુએ એક પ્રસંગે આની ચર્ચા કરતાં કહ્યું છે, “મારી સૂચનામાં હિંદુ ધર્મે માનેલો સંન્યાસ નથી આવતો, પણ તે સંન્યાસની નવી આવૃત્તિ આવે છે ખરી. પણ તે આવૃત્તિ વિવાહિતને માટે ઘડાયેલી છે.”

આપણા યુગને માટે બાપુએ આ નવી આવૃત્તિ સત્ય-અહિંસા-પરાયણ જીવનયોગની શોધ કરતાં ઘડી અને બા તેમાં બાપુનાં સહયોગચારિણી બન્યાં, એ ધન્ય-દર્શન કરવાનું, આ પ્રસંગકથાઓમાં જ્યાં ત્યાં આપણને મળે છે.

અને એ બાની વિશેષતા છે. હિંદુ ધર્મે પત્નીને અર્ધાંગના કે સહધર્મચારિણી કહી છે. આજે આપણે સીને ‘સહકામાર્ચચારિણી’ કે ‘સહભોગચારિણી’ જેવી જ બહુધા કરી મૂકી છે, તેવા કાળે બા-બાપુનું આ જીવનચરિત્ર સાચું જ પ્રેરક છે. ધર્મચિંતી સીતાનો ત્યાગ કરનાર રામની લોકોત્તર કક્કતાને મળતાં દૃશ્યો બા-બાપુના જીવનમાં મળે છે. દા. ત., અપરિગ્રહ અર્થે બાને બાપુએ જાહેરમાં ઊપધ્યાં લીધાં તે. આજની આપણી કામાર્થક વૃત્તિને આમાં કેવળ કૂટતા લાગે; પણ હિંદુ દાંપત્યનો આદર્શ કામ અને અર્થને ધર્મધર્મ્યક જ સેવવાનો છે. બા-બાપુએ

આશ્રમજીવનમાં આ વસ્તુને પ્રેરવામાં નાગરિકો માટે સમુદ્રપ્રેમ અને માનવતાથી ભરેલો ગાર્હસ્થ્યયોગ જ ખીલવ્યો હતો. અને એવા મહાકુટુંબનાં માતા યઈને બાપો જીવન ક્રમમાં, આ એમની જીવન-વિકાસયાત્રા કેવી કમ્પ્લેક્ષ સાધના છે, તે વર્ણવવાની જરૂર નથી. આથી જ બા-બાપુ આખા સમુદ્રનાં 'પિતરી' બની ગયાં. અને એમ કરતાં બંને જણ અરસપરસ સહાયક બની ઉન્નત થયાં.

એક વિચારવા જેવી વાત છે કે, બા પાસેથી બાપુએ કાંઈ મેળવ્યું? બાપુના આંતર-વિકાસના અભ્યાસીએ કહેવું જ પડે કે, બા વિનાના બાપુ કોઈ જુદી જ જાતિ હોત. બાપુએ બા વાટે સીધાંતનો સાક્ષાત્કાર કર્યો; અને તેથી જ તે હિંદના સ્ત્રી-જગતને જાગૃત કરવામાં સહેજે સફળ થઈ શક્યા. આગળ જઈને કહું તો, બાપુની વ્રતમાળાના મહુકાની સુત્રરૂપ નમ્રતાના પાઠ બાપુને બાના સહજીવનમાંથી શીખવા મળ્યા. બા નમ્રતાની મૂર્તિ હતાં. માનુષ્ય એ સ્ત્રી-શક્તિની રાવી છે. અમુક કાળે જઈને પત્ની પણ પતિને માતાવત્ સાધી બને છે, તે આથી જ. 'જ્યાં' શબ્દમાં તો એ બાવ ભરેલો જ છે. બાપુએ તે ભાવને 'લગનમાં બ્રહ્મચર્ય' તરીકે રજૂ કર્યો. બા-બાપુના જીવનમાં આ તત્ત્વનું સુભગ દર્શન જોઈને હિંદુ દંપતીજીવનના આદર્શની ભવ્ય ગંભીરતાની અંખી થતી હતી. આથી જ બાપુનું જીવન કૃત્રિમ સંતતિ-નિયમન સામે બંડ કરતું હતું. કેમ કે તેમાં સ્ત્રી-શક્તિની વિરોધના તે જોતા. 'કુ. પ્રેમાબહેન કંટકને' એ પત્રસંગ્રહમાં એક પત્ર બાપુએ આ વિષેની પોતાના અંતરની આગ નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવી હતી -

"આધુનિક વિચાર બ્રહ્મચર્યને અધર્મ માને છે. તેથી કૃત્રિમ ઉપાયોથી સંતતિને રોકી વિવિધ આચરવાનો ધર્મ પાળવા માગે છે. આની સામે મારો આત્મા બંડ કરે છે. વિવિધાસક્તિ જગતમાં રહેશે જ. પણ જગતની પ્રતિષ્ઠા બ્રહ્મચર્ય ઉપર છે અને હવે."

(પા. ૨૪૦)

સીને હિંદુ શાસ્ત્રે સહધર્મચારિણી કહી છે. ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો કામ અને અર્થ પુરુષાર્થ કરવાને તે ગૃહસ્થાકામ કહે છે. પણ ધર્મવિમુખ કામ રોગનું અને તેજો અર્થ કલેશકંકાસનું ઘર બને છે. આજનો સ્ત્રી-આદર્શ કયો છે? સ્ત્રી અને પુરુષ સમાન છે, એ ખરું. પણ એ

સમાનતા ધર્મમાં રહેલી છે, કામભોગમાં નહીં. તેથી સ્ત્રી સહધર્મચારિણી હોવા છતાં તે છે તો સહધર્મ-ચારિણી. બાપુએ ૧૯૪૭ના વિષમ કાળમાં આ વિષે એક જણને કરેલું ઉદ્બોધન સ્ત્રી, મનુષ્યહૃદય ગાંધીની તા. ૨૯-૬-૪૭ના રોજની ડાયરીમાં નોંધેલું મળે છે:—

"સ્ત્રી કોમ્પ્લેક્ષ છે તેનો કોઈએ વિચાર કર્યો છે?

સાક્ષાત્ દેવી છે; એટલે કે ત્યાગમૂર્તિ છે. સ્ત્રીમાં એવી અદ્ભુત શક્તિ છે કે, જો તેઓ કામ કરવા ધારે અને તેને ખંતપૂર્વક કરે છે, તો એક પાત્રને પણ ડહાવી શકવાની તાકાત ધરાવે છે; એટલી શક્તિ ભરી છે. સ્ત્રીઓ પુરુષોની ગુલામ કે દાસી નથી, પણ અધાંજિની છે, સહધર્મિણી છે. એટલે પુરુષોએ સ્ત્રીઓને પોતાનો મિત્ર સમજવો જોઈએ. અને અબળા કલોને આપણે દેવીનું અપમાન કરીએ છીએ.

"... આપણા પૂર્વજોએ દેવીઓની પૂજા કરવાનો જે રિવાજ ધાર્મિક વિધિ સહિત આપણા રોજિંદા જીવનમાં દાખવ્યો, તેમાં મૂળ રાસ્ટ્ર એ જ ભળ્યું છે કે, સ્ત્રીઓને સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપો. સ્ત્રીઓનો આત્મત્યાગ જુઓ. પોતાના ભચ્ચાને મોટું કરવા માટે એક સ્ત્રી કેટકેટલી મુશ્કેલીમાંથી પસાર થાય છે! નૈતિક હિમતમાં તો પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ અનેક રીતે વધી જાય છે સ્ત્રી અગિયાર, ધૈર્ય, સહનશીલતા અને ધર્મની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે. પણ આજે? આજે તો એવી દેવીઓની કનવ કરીએ છીએ; એવી દેવીઓની આખરૂ વર્ણએ છીએ આ જાણ કર્યાં ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે, એ તો મને કાંઈ ખતારો! પણ શાદ રાખજે કે, જે ધર્મમાં, જે સમાજમાં, કે જે દેશમાં સ્ત્રીઓનું સંમાન નથી કરાવ્યું, તે ધર્મ, ને સમાજ અને તે દેશ જરૂરથી યથા રહી, એ નિશાંક થાત છે."

હિંદુ પ્રજાના સંસ્કૃતિના દુષ્ટા શ્રમા મનુષ્યજનનાની એક ઉકિતની યદ્ અર્થનું ઉપરનું ઉદ્બોધન કાંટીને આ મારી વંદના પૂરી કરું છું કે—

વાગ્યાવિવ ગાંધીજી કાશ્યાપ વહુવારિણી ।

રાષ્ટ્રસ્ય વિવરો વન્દે ગાર્હસ્થ્યગિરિસાથે ॥

૧૪-૧-૬૧

મતનખાઈ દેસાઈ

સહશિક્ષણ અને સમશિક્ષણ

વિદ્યલ કન્યા કેળવણી મંડળ અને તેનું કન્યા વિદ્યાલય આ વચ્ચે તેની પચીસી ઊંચે છે* એ શિક્ષણક્ષેત્રે અતિ આનંદની વાત ગણાય. અંગ્રેજો જેવા કુલેહબાજ પરદેશી રાજ્યકર્તાની કારકિર્દીમાં કેળવણીની સ્વતંત્ર સંસ્થા જન્મે અને તે તેની પચીસી જેવા પામે, એ પોતે જ એક મહત્વની વસ્તુ બને છે. વિદ્યલ કન્યા વિદ્યાલય ચાલુ અંગ્રેજી શિક્ષણથી સ્વતંત્ર રહીને ચાલશે એ સંકલ્પની સાથે સ્થપાયું. આમ ચાલુ પ્રવાહ સામે, અને તેજ અંગ્રેજી જેવી લોકોમાં ચાલુ બનેલી કેળવણીના પ્રવાહ સામે, કામ લેવું, એ વસમું હતું. તેમ કરવાને માટે આ સંસ્થાના સંચાલકોને અને ખાસ કરીને ચરોતર પ્રદેશને, કે જ્યાંના લોકસેવકોએ તેને સ્વ. શ્રી વિદ્યલભાઈ પટેલના સ્મારક રૂપે સ્થાપી, તે સૌને ધન્યવાદ ઘટે છે.

તેવે પ્રસંગે એક વિચાર અહીં રજૂ કરું છું. તે આપણા દેશની કન્યા-કેળવણીને અંગે છે.

કેળવણીના આ અંગનો વિચાર કરતાં બે સવાલ સારી પેઠે આજ સુધી ચર્ચાતા આવ્યા છે—૧. છોકરા છોકરીઓનું સહશિક્ષણ કે અલગ શિક્ષણ?, ૨. તેમનું “સમશિક્ષણ” એટલે કે એકસરખું શિક્ષણ કે છોકરાઓ માટે અમુક અને છોકરીઓને માટે અમુક બીજા પ્રકારનું, એમ હોવું જોઈએ?

આ સવાલ આજે જ ઊઠે છે એમ તો નથી જ. અંગ્રેજ રાજ્યકર્તા સામે પણ એ હતો. તેણે તે અમુક રીતે ઉકેલીને પોતાનું ગારું જબડાવ્યું રાખ્યું. આપણા લોકોમાં કન્યા-કેળવણી વિષે આગ્રહ નહોતો. છોકરાઓ પેઠે કન્યાઓને ક્યાં કમાવા જવું છે? એમને તો ઘરકામ અને કુટુંબ-સંસ્કૃતિના સંસ્કારો જોઈએ, તે કન્યાઓને ઘરમાંથી જ ન મળી શકે? તથા સ્ત્રીજાતિને પુરુષજાતિના સંસર્ગમાં ગમે તેમ ઘર બહાર જવા કે મૂકવા માટે જૂનો જ્ઞાનો તેવાર નહોતો.

તે સંજોગોમાં અંગ્રેજોએ કન્યા-કેળવણી બાબતમાં ખાસ આગ્રહ કે અગત્ય ન બતાવી. તેમાં કાંઈક રાજકીય કારણ પણ ખરું કે, લોકોના સામાજિક વિચારોમાં નાહક દખલ ન કરવી.

* આ લેખ આ નિમિત્તે દાદવામાં આવેલા અભિનંદન યંચ માટે લખેલો તે અહીં ઉતાર્યો છે.

પણ હિટી સુધારકોએ આ કામ ઉપાડી લીધું અને કન્યા-કેળવણી થરૂ કરી. તેમાંથી “સહશિક્ષણ”નો સવાલ ઊઠ્યો. બંગાળ તરફના બ્રહ્મસામાજી સુધારકોએ “સહ-શિક્ષણ” પર ભાર મૂક્યો. એટલે તેમાં “સમશિક્ષણ” પણ આવી ગયું. આ બાબતમાં તેઓ પશ્ચિમી સમાજની દૃષ્ટિથી વધારે દોરવાતા હતા, એ સ્પષ્ટ છે.

આર્થસમાજી શિક્ષણકારોએ ગુરુકુલ પદ્ધતિ થરૂ કરી. તેમણે એક સિદ્ધાન્તપૂર્વક બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનો પુનરુદ્ધાર કર્યો અને બંને જાતિ માટે અલગ ગુરુકુલ કઠર્યાં. “સહશિક્ષણ” સામે તેઓ હતા. “સમશિક્ષણ” વિષે એવો ઝીણો ભેદ તેમણે ભાગ્યે વિચાર્યો. શિક્ષણનો પ્રકાર બંને જાતિઓ માટે લગભગ સરખો રહ્યો.

મહર્ષિ કવે* એ સ્ત્રીશિક્ષણ માટે અલગ વિદ્યાપીઠ કાઢી. તેમાં તેમણે એક ધ્યાનમાં લીધું કે, અમુક ઉમર પછી બહેનો ભણવા જ ન આવે, તો ઘેર બેઠાંય આગળ ભણી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. અને સમશિક્ષણ બાબતમાંય તેમણે જુદાઈ રાખી કે, અંગ્રેજી માધ્યમ અને વિજ્ઞાન, ગણિત વગેરે જેવી કઠણ બાબતો છોડવી અને કળા, ગૃહ-વિજ્ઞાન વગેરે તરફ કન્યાકેળવણી વાળવી. આથી તેમણે અંગ્રેજોને બદલે દેશી ભાષાઓનું માધ્યમ, સ્ત્રીઓને માટેની પોતાની વિદ્યાપીઠમાં રાખ્યું અને અભ્યાસક્રમમાં ઉપર મુજબ નવો ઝોક—નવું દિશાન્તરૂ આપ્યું.

ચાલુ (સરકારી) અંગ્રેજી કેળવણીમાં કન્યાઓ માટે અલગ સંસ્થાઓ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાઓએ નીકળી; પણ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં તેવું ન બન્યું. આથી ચાલુ અંગ્રેજી શિક્ષણમાં સહશિક્ષણ અને સમશિક્ષણ એક ઘરેડ રૂપે ચાલે છે. પણ તેને સૌ પસંદ કરે છે ખરા? સમશિક્ષણ કરતાં સહશિક્ષણ વિષે આપણો સમાજ વધારે ચિંતાવાળો બનતો જાય છે.

ગયાં સો વર્ષ નહીં તોય ૧૮૦ વર્ષમાં પણ આપણા સામાજિક વિચારોમાં બહુ ફેરફાર થયો છે. સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતા બાબતમાં ગાંધીજી જેવા પ્રજા આધારમિત્તક પુરૂષ ભારે વિચારબળ પ્રેમ અને સ્ત્રીજાતિના ઉદ્દેશને માટે લોકમત કેળવ્યો.

બીજી તરફથી આ વિષેના પશ્ચિમી સમાજના વિચારો, તેનાં સાહિત્ય, ચિનેમા વગેરે દ્વારા, ધીમેધીમે આવતા રહ્યાં

છે. જર્મનિરોધની યુક્તિઓ લોકોમાં ફેલાવાય છે અને હવે તો સરકાર તેમાં ઉત્તેજન આપે છે. કન્યાઓનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પણ એક નવમતની બાબત બની છે. સ્ત્રીઓ નોકરી-ધંધામાં દાખલ થતી જાય છે. આ બધાને લઈને નવી પેઢીઓમાં ક્યું માનસ ઘટાનું હશે, તેનો ક્યાંસ કાકવા જેવો છે.

સ્વરાજની ખિલવાણી માટે અને સાચા માનવવિકાસને માટે પણ સ્ત્રીજાતિ-સન્માન કેટલી બધી મોટી બાબત છે, તે આપણે સમજીએ છીએ. ગાંધીજીએ તે વસ્તુ આપણા સમાજને બરોબર બતાવી છે. તેની જ સાથે તેમણે બ્રહ્મચર્ય, સંયમ વગેરે આર્થ ગુણોનો પણ મહિમા દેખાડ્યો છે. આપણી પ્રજાને આ ગમે છે. પણ પરિશ્રમી પવનમાં

તે કેટલું ટકે, એ સવાલ છે. એથી કરીને સહચિન્નસ બાબતમાં સમાજ અન્ધારે નથી આમ જતો કે નથી તેમ જવા માગતો! છેવટે આ સવાલ, દેશના સામુદાયિક ચારિત્ર્યજાળની પૂંજ કેટલી છે, તેના ઉપર આધાર રાખે છે. હિંદમાં સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતા આર્થિક, સામાજિક, તથા શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં આપણે સ્થાપવા માગીએ છીએ, ત્યારે સહચિન્નસ અને સમચિન્નસનો પ્રશ્ન ખૂબ આગળ આવે છે.

ઉપરનું આટલું ધ્યાન પર લાવવા પૂરનું આ લખું છું. આના ઉકેલમાં વિદ્યુલ કન્યા વિદ્યાલય માર્ગદર્શક બનો એ જ આશા અને અભિલાષા.

૧૩-૯-૬૦

મગનભાઈ દેસાઈ

પ્રશ્ન પેટી

પ્રશ્ન— અમદાવાદની ફાર્મસી કોલેજના વાર્ષિક સમારંભનો હેવાલ છાપામાં બહાર પડ્યો છે. તે જણાવે છે કે, જે ગુજરાતી માધ્યમ ફાર્મસી માટે ચાહે, તો અખિલ ભારતીય ફાર્મસી કાઉન્સિલ તે કોલેજની પદવી માન્ય ન રાખે, તો કોલેજ બંધ કરવી પડે; માટે આ વિશે કાર્ડિક કરો, એમ કોલેજના પ્રિન્સિપાલે, સભાના પ્રમુખ તરીકે ગવર્નરસાહેબ હતા, તેમને ચાન્સેલર તરીકે વિનંતી કરી. આ બાબત બરોબર છે? તો પછી ગવર્નરે વટલુકમ કાઢી માધ્યમ ફેરવવા ફરમાવ્યું તેનો થો અર્થ? બીજી બાજુ, આ વટલુકમ મુજબ કાયદેસર જે ફાર્મસી કોલેજ વર્તે નહિ તો એ કેવું? અને જે વર્તે, તો અંતે ભાગ ફાર્મસી કાઉન્સિલની વાતનો થો અર્થ? અંગ્રેજી સિવાયની ગુજરાતી કે હિંદી કે બીજી કોઈ હિંદની ભાષા દ્વારા ફાર્મસી ન ભણી શકાય, એમ એની કાઉન્સિલ માને છે? આ પ્રશ્ન વિગતે ચર્ચવા જેવો લાગે છે.

ઉત્તર— સાચી વાત છે. આની ચર્ચા કરી સ્પષ્ટતા કરવામાં ન આવે તો લોકમાં ગેરસમજ અને હિંદના કાનૂન સંજ્ઞામાં ભારે ગરમડ થાય એવી દહેશત છે.

કોલેજના પ્રિન્સિપાલે કહ્યું તેમાં ચોખ્ખી યુનિટની ચિસ્તની અને તેના કાયદાની અવગણના છે. કમનસીબની વાત એટલી જ કે, પ્રમુખપદેથી ચાન્સેલરસાહેબે આ જાતની ટોક્સી કરવાને બદલે, એમાં હાનિઓ પૂરવા જેવું વલણ બતાવ્યું, કે જે તેમનું અંગત જ મનાવું

જેઈએ. કારણ કે, તેમણે ફરમાવેલા વટલુકમનું પાલન થાય તે જોવાની એમની બંધારણીય ફરજ છે; અને વટલુકમ સ્પષ્ટ છે કે, ફાર્મસીમાં પત્ર અંગ્રેજી માધ્યમે દૂર થવાપર્યું રહેવું છે. અસ્તુ.

પણ, કોલેજ અંગ્રેજીને માટે એવી ખાસ શલીટી બજાવવાની જરૂર નથી ફાર્મસી કાઉન્સિલને હિંદી માધ્યમ માન્ય છે. એનો અર્થ એ કે, ફાર્મસી શીખવા અંગ્રેજી જ માધ્યમ જેઈએ, એમ તે નથી માનતી. હિંદની ભાષાઓ દ્વારા તે શીખવી શકાય. જેમ કે, વરસેક ઉપર ફાર્મસી પરિપદ અમદાવાદમાં મળી, તેમાં તેના પ્રમુખ અને દવા ખાતાના વડા અધિકારીએ જાહેર રીતે કહેવું કે, અંગ્રેજી માધ્યમ બદલવું જેઈએ, તેને ગ્રંથે હિંદી લેવાય તો સારું. એટલે જે તે કાઉન્સિલ હવે એમ કહે કે, “પણ ગુજરાતી જે થો, તો અમે માન્ય ન કરીએ,” તો એ કોઈ બુદ્ધિમુક્ત વાન ન કરે. કેમ કે હિંદી, ગુજરાતી ઈંટ સમાન છે. એકને માન્ય અને બીજાને અમાન્ય કરી ન શકાય. બલ્કે, તેમ કરે તો ભારતને કારત્તું એક જણને ફાર્મસીનો ધંધો કે નોકરીમાં જવા માટે હિંદના નાગરિકોમાં ભેદ કરીને તે વર્તે એમ થાય. બંધારણના મૂળ પદ મુજબ, આનું કોઈ કરી ન શકે; ભૂલમાં કે ગુમાનમાં એમ થાય, તો તે રદબાતલ છે.

એટલે ફાર્મસી કાઉન્સિલ કે તેના જેવી ગણાય એવી મોડિકલ કાઉન્સિલ કે કોઈ કાનૂની સંસ્થા જે ઉપરની

ધમકીની લાકડાની તથાવા દેખાડે, તો તેથી કરવાની જરૂર નથી. ગુનવાત રાજ્ય એની ગુનિની પદવીનું કે એની પ્રદેશભાષાનું કે તેના કાયદાનું આનું અપમાન સાંપી નહિ લે, એમ માનીને ચાલવું જોઈએ.

ખરી વાત બીજી છે. આવી ધંપાદારી કોવેજિત્રાના આ કે તે બહાને માધ્યમ-પવરો આપો કરવા જ માગે છે કે શું, એવી શંકા જાય છે ચોપડીઓનું બનાવું કેવળ બતાવું જ છે. અંગ્રેજી ચોપડીઓ ઉપયોગમાં લેવા કોરું ના પાડી? આજે જેમ તે વપરાય છે તેમ ચાલુ રાખવી

જોઈએ. તેથી તો અંગ્રેજી વગરના એસ. એસ. સોને કોવેજિત્રામાં લેવાના નથી, જેથી ચોપડીઓ અંગ્રેજી વાપરી શકાય. પરંતુ વર્ગમાં કે પ્રયોગશાળામાં પ્રવેશ છોખરીએ ત્યારે વિદ્યાર્થીની ભાષામાં કામ કરવામાં કલે જ વાંધો નથી. અને એમ જ મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. જીવરાજભાઈએ પણ જાહેરમાં આ કોવેજિત્રાના માટે ક્યું જ છે ફાર્મલી કોવેજિત્રાનો અમલ કરવા વાગે, તો બ્રાહ્મીના પ્રશ્નો એમને માટે નથી; સિદ્ધનું ચોક્કસાદી બંધારણ એ જોઈ લેવું.

૮-૨-૬૧

૫૦

ના તાલની બેટ!

— શહેરના પરાના ખુણામાં નાતાલની સવારે વિવિધ ધમાલ મચી રહી હતી. રાત્રે જ્યેત હિમવર્ષા થઈ હતી, અને વહેલી સવાર એ છવાયેલા બરફમાં ચમકીને ઊભી પાડુ હતી. પરંતુ જોસફ લોવિસ્ટરના બંગલાની આસપાસ ભેગી થયેલી મેદનીની ગુલપુસ કંઈક કાળી આગાહી જ કરતી હતી.

એ કલાક અગાઉ સાદા કપડાંમાં આવેલા પોલીસ અમલદાર નીચેની માલિની ભેગી કરી હતી: જોસફ લોવિસ્ટર એક પ્રમાણિક વેપારી હતો. મોટી રાત્રે પોતાના ઓરડા બહાર કંઈક વિવિધ અવાજે સંજોગો તે ઊંચ-માંથી જાગી ઊઠ્યો અને તપાસ કરવા બહાર આવ્યો. જાગું તો દાદરા પાસે દીવો પેરાવેલો અને ચોરેલો માલ લઈને કેટલાક આકારો ખિચાડીની પેટે નીચે સરકતા હતા તેમના રક્ષણ માટે દાદરા પાસે જ ખુશનીથી મોં ઠાકીને એક માણસ પિસ્તોલ ધરીને ઊભો હતો એ માણસ ઉપર લોવિસ્ટરે ક્યા દસ વિના જ છલંચ મારી. ધમાલકડીમાં પેલાની ખુશની નીકળી પડી. એક લાજ છૂટો કરી તેણે તરત પિસ્તોલની એક નજી લોવિસ્ટરના પગમાં દાવવી દીધી લોવિસ્ટર લગભગ ખાઈને પડ્યો કે તરત જ તેને હમિયને માટે પોતાનું બોળખાણ ગુલાવવા પેલાએ બોલે બાર પણ કરી દીધો.

પરંતુ હવે લોવિસ્ટરમાં મોટો જીવ બ્રાહ્મી રહ્યો હતો; જોકે તેની આયુષ્યની અવધ આવી રહી હતી પરંતુ તથા બહારની સો આ પ્રમાણિક અને માનવંત માણસના આજ અજામથી સોમમાં ડુબી, મૂકા હિમાં હતાં આ જવા માણસમાં એક જ દોષ હતો; અને તે

દોષ તેના નિરાદના મિત્ર ડૉ. જોર્જે તરત જ મોટેથી કહી

બતાવ્યો — “લોવિસ્ટર ખરેખર બાધો કોવાજ તેટલી હદે ભલો માણસ છે. જનવરોમાં — માનવપણ્યોમાં પણ — આત્મા લોજ છે એવું માનનાર પાસેથી તમે બીજ શાની આશા રાખી શકો! પોતાની પિસ્તોલ પેલા પથુળ પડખામાં ન દાવવા ‘ઈચ્છનારને, પેલાની જ પિસ્તોલ પોતાના પડખામાં ખાવાની વાજ, એ તો ઉઘાડું જ છે ને?”

આટલું કહી, ડૉ. જોર્જે આ કુટુંબ પ્રતેની પોતાની લાગણી, જેથી દાદરાના પગથિયાં ઉપર પગ પછાડી વ્યક્ત કરતા નીચે ઊતરી આવ્યા, કે તરત જ ડિસ્ટિંગ અમલદાર કેપ્ટન સ્કોફિલ્ડે તેમની સામે આવી પૂછ્યું —

“ડોરડર, શી સિથિ છે?”

“જલદી બાળ ખનમ થવા ઉપર, વખી.”

“ભાન છે?”

“જા, તા; તેનું મન તો ઘર જેવું સ્મરે છે!”

“ચાડુ!” સ્કોફિલ્ડે સંતોષની લાજ પોતાની

“કેમ?”

“અંમ પેલાને પકડી લાવ્યા છીએ.”

“જેવું મોંઘી મારી હતી તેને?”

“પણ” કહીને તે જ છે.”

“તો જનવાનને ખાનદ, જલ્દી ઉતારવા કહો, બાઈ! લોવિસ્ટર હવે તેને સ્વીકારી શકે તેવી સિથિમાં છે!”

“અંમ તેજાર છીએ! તમે તમારા દરમિયાને તેજાર કરો તેટલો જ ઘર! એનું નામ જીમ લોવન છે અને મોટી કમરનો રોડ ઉપરથી તેની દોરી ઉપર જ રહેવા આજો હતો; એટલે તે તેના કમરનો જ દોરી નથી

ભાઈસાહેબ ઘસઘસાટ ઊંઘવાનો ઢોંગ કરતા હતા. પણ આવી બરફની રાતે પથારીમાં પહેરેલા તેમના ભીના બૂટ તેમની ચાટી ખાઈ ગયા! અહીંથી મળેલી પેલી બુઝારી પણ તેમના મોઢાને બરાબર બંધબેસતી આવી ગઈ! હવે તો મિ. હોવિસ્ટર એને ઓળખી આવે એટલે બસ!”

“ખરી વાત,” ડોક્ટરે કહ્યું. “તમે તો દોડદોડ કરીને બધું જપાટાબંધ પકડી પણ પાડ્યું! હું પણ હવે મારા દરદીને તમારે માટે તૈયાર કરી આપું.” આમ કહેતાં હો, ડોક્ટરે દેકડા બરતા પાછા દાદર ઉપર ચડ્યા બારણું ઉઘાડતાં જ દરદીનો જે ફીકો ચહેરો તેમની નજરે પડ્યો, તેનાથી તેમને બહુ આશ્ચર્ય ન બંધાઈ. છતાં એ ફીકા ચહેરાની આંખોનો ચમકારો અદ્ભુત હતો. એક સુંદર જુવાન સ્ત્રી ખાટલાની બાજુએ ઘૂંટણિયે બેઠેલી હતી. તેના મોં ઉપર પતિની આખરી હાડી જેઈને ઊભી થયેલી બધી જ વેદનાઓ કોતરાયેલી હતી. તેના હાથમાંનું ધાવણું બાજક કિકિચારીઓ કરતું, પિતા તરફ હાથ લાંબા કરી તેમને વળગવા જતું હતું પિતા તેના તરફ જોઈ જતા હસ્યો; માએ પછી તેને આશાને સોંપી દીધું. હવે પિતા પોતાના ચાર વર્ષના પુત્રના નિર્દોષ સવાલો સાંભળી રહ્યો હતો.

“બાપુજી, અહીં બહુ વાસ આવે છે. મમ્મી કેમ રહે છે? ગઈ રાતે સાંતાકલોઝ* તેને માટે કંઈ લાવ્યા નથી એ માટે? પણ મારે માટે એ શું લાવ્યા હતા, તે બતાવોને!”

પિતાએ છેવટે ફીકું હસીને કહ્યું, ‘જા બેટા, પેલા ઓરડામાં જરૂર તારે માટે કંઈ મૂકી ગયા હશે. પરંતુ, ઊભો રહે; પપાને પહેલાં ચુંબન કરતો જા; અને જા બેટા રોબિ, આટલું વાઠ સખતે.’ આટલું બોલી તેણે એકવાર છોડસના તાંજળીભર્યા ગુલાબી મુખનું દર્શન કરી લીધું અને પછી ધીમેથી ઉમેવું, “બેટા, ઉમેશાં સારો થવા પ્રયત્ન કરજો!”

દાકતરે દાખલ થતાં જ હુકમ ફરમાવ્યો, “હોવિસ્ટર, તમે વધારે પડતો શ્રમ લઈ રહ્યા છો.”

* નાતાલની રાતે યહાં છોકરાં માટે સાંતાકલોઝ આવીને ભેટ મૂકી જાય છે, એવી ખ્રિસ્તી બાળકોની માન્યતા છે. મામાપ જ છોકરાંએ ભરતી રાંજેલી ઓળી કે મોજાંમાં છાનાંમાનાં ભેટ મૂકી આવે છે.

“હવે ઓછું કે વધારે બોલવાનો કંઈ અર્થ છે ખરો, દાકતર? પણ તમારે લોકોએ છેવટ સુધી દરદીને ધમકાવવો જ જેઈએ, ખરુંને?”

“હા ભાઈ હા, હજુ ‘અર્થ’ છે. મિમિસ હોવિસ્ટર, તમારા પતિએ પોતાની શક્તિ જાળવી રાખવાની ખૂબ જ જરૂર છે. તમે થોડો વખત બહાર જાઓ તો સાડું.”

પેલી તરત જ ઊછળીને ઊભી થઈ ગઈ. “હું દાકતર! તો તમને આશ્ચર્ય છે ખરી?” હોવિસ્ટર એને દાકતરે એકબીજા સામે કડુણાભરી નજર કરી લીધી. દાકતરે કથો જવાબ ન આપ્યો, તે પરથી સમજી જઈને પત્ની બોલી, “તો પછી હવે શું કામ તેમનાથી છૂટી પડું?”

દાકતરને ઉતાવળ હતી. તેણે દરદીની નાટી પકડીને કંઈક અધીરતાથી કહ્યું, “ડિસ્ક્રિટ રસ્કંડિસ તેમની સાથે વાત કરવા માગે છે.”

“પણ એ તો મારી હાજરીમાં પણ કરી શકશે! તમે કંઈક મારાથી છુપાવો છો.” પત્નીની અધીરતા જોઈ હોવિસ્ટરે તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો.

દાકતરે કહ્યું, “સ્કોફિલ્ડે એક માણસ પકડી આણ્યો છે; તે એમ માને છે કે—”

પત્ની બંદૂકની ગોળી વાગી હોય તેમ તરત ઊછળીને ઊભી થઈ. “મારા પતિને તેણે ગોળી મારી હતી, એમ ને?”

“હા; એ માણસ એ ટોળીનો કદાચ હોય અને તેણે કદાચ—”

“અરે જલદી તેને અહીં લાવો; એક મિનિટ પણ ન ખોશો. મારા પતિ હજુ તેને ઓળખી શકશે. અરે, ઉતાવળ કરો, ઉતાવળ કરો!” તે જાણે દાકતરને ઓરડા બહાર ધકેલતી હોય તેમ કરવા માંડી.

હોવિસ્ટર પણ આ સમાચારથી કંઈક ઉત્તેજનામાં આવી ગયો હોય એમ લાગ્યું. તેના મોં ઉપરનો ભૂખરો રંગ જાણે ખસવા લાગ્યો. તેણે પોતાની પત્ની અને દાકતરને મના કરવાની નિયામી કરીને ધીમા અવાજે કહ્યું, “તેને અહીં ન લાવતા!”

જાણતી બનીને પત્ની બોલી લીધી, “નહિ, નહિ; તમે હજુ ઓળખી શકો તેમ છતાં મારે ખાતર તમે એટલો પ્રયત્ન કરો. એ બદમાશ જીવનો છટકવો ન જેઈએ.” એમ બોલતી તે પોતે જ આશ્ચર્ય બહાર ડિસ્ક્રિટવને બોલાવવા તૈયાર થઈ.

“કેટ! અહીં આવ.” પતિએ જાણે તાકીદનો હુકમ કર્યો.

પત્ની તરત પતિ પાસે આવી. પતિએ પોતાનો બરફ જેવો ઠંડો હાથ તેના હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું, “મારે સૌ સાથે સદ્ભાવ રાખીને જવું છે.”

“ના, ના! આ તો તમે મને વધેરવા જેવું કરો છો. તમે નહિ હો, ત્યારે મારો એકમાત્ર આધાર—”

“વેરનો બદલો લેવો? વહાલી કેટ, તું શું બોલે છે?”

“વેરનો બદલો નહિ, પણ ન્યાય! અરે તમારે જે શબ્દ વાપરવો હોય તે વાપરો. પણ તેને અહીં આવવા દો. અન્યારે તમારી બુદ્ધિ કેટલાંક નથી—” આટલું બોલ્યા પછી, આના શબ્દો વાપરવા બદલ પસ્તાતી હોય તેમ, તેણે કહ્યું, “પ્રિય, મને શમા આપો; પરંતુ તેને તો બોલાવવા જ દો. તમારો ખૂની જીવનો છટકી ગયો એ જાણીને આખી જિંદગી મને નિરાંત નહિ રહે.”

પતિએ કુટુમ્બભરી આંખોએ વહાલી પત્ની તરફ નજર કરી; અને પછી પેલાને બોલાવવા સંમતિ આપતી નિશાની કરી.

બે કોન્સ્ટેબલોની વચ્ચે પકડાયેલો હોગન ઓરડામાં દાખલ થયો કે તરત જ કેટ તેને જાણે પોલીસોના હાથ-માંથી આંચકી લેવા તેના તરફ ધસી ગઈ અને બોલી, “અરે આ જ છે; હું તેને ઓળખું છું!”

સ્કોફિલ્ડે પૂછ્યું, “બાનુ, તમે સોગંદમૂવંક એમ કહો ખરો?”

“ના, ના, મેં” તો તેને દાદરો ઊતરીને ભલતો માંડ જોયો હતો. પણ માથા પતિએ તો તેને મોઝામોઝ જોયો હતો, એટલે તે જરૂર તેને ઓળખી શક્યો. તેને પાસે લાવો અને પડદા જતા ખસેડો, જેથી તેનું મોં મારા પતિ બરાબર જોઈ શકે.”

હોગન આ સીની આંખમાં અને આકૃતિમાં પોતાને ફાંસીને માંચડે ચણવનાર ધમટૂતની આકૃતિ સાક્ષાત્ નિહાળી રહ્યો. તેણે હોલિસ્ટર તરફ જાભથી નજર નાંખી. હોલિસ્ટર તેના તરફ તાકીને સ્થિર નજરે જોઈ રહ્યા હતા. તેમની આંખોમાં હોગન વેરની આગ જોવાની જ અપેક્ષા રાખતો હતો; તેને બદલે તેનેજે આંખોમાં કંઈક બીજું જ દેખાયું. તે એ નજરને ઓળખી જ ન શક્યો. કારણ

કે, એ નજર થતું ઉપર પણ પ્રેમ વરસાવની સ્વર્ગીય નજર હતી!

“એનું મોં જરા વધુ પ્રકાશ તરફ લાવો.” હોલિસ્ટરે કહ્યું. કોન્સ્ટેબલોએ તરત હોગનની ગળચી પકડીને તેનું મોં બરાબર પ્રકાશમાં આણ્યું. દરેક જણનો શ્વાસ થંભી ગયો. હોગન ઉપર ચાર તરફથી પિક્કાર અને તુચ્છકારની નજરો તોળાઈ રહી; અને તે પણ સામી તેની જ નજર સીની સામે મિલાવતો, જેવડે હોલિસ્ટરની નજર સાથે પણ મિલાવવા ગયો. પણ આ શું? હોલિસ્ટરની નજર જાણે હોગનના અંતર સુધી પહોંચી ગઈ. એ દૃષ્ટિ તે વધુ વાર ઝીંઘી શક્યો નહિ.

હોલિસ્ટરે ધીમે અવાજે બોલ્યું, “હું આ માણસને ઓળખતો નથી.”

હોગને પોતાની તીક્ષ્ણ નજર હોલિસ્ટર ઉપર ફેરવી, અને મનમાં જ તે બોલ્યો, “સાચો ચંપોડો!”

કેટ તો હોલિસ્ટરના ઘઘેરો સાંભળી એકદમ ચોસ પાડી બેઠી, “નહિ, નહિ, તમે બરાબર નિહાળીને જુઓ. જરા વધુ અજવાળું કરો તો! દાકતર, તમે જોના નથી કે, આમને બોલવાનું ભાન જ નથી રહ્યું? મને ખાતરી છે કે, આ એ જ માણસ છે. પ્રિય! તમારે પગે પડું છું, તમે ફરી એક વાર બરાબર જોઈને કહો!”

હોલિસ્ટરે તેના કહ્યા પ્રમાણે ફરી જેવું પણ ખરું. પછી તેણે ઓરડામાં ઊભેલા સીની તરફ ચાંન નજર કરી લીધી અને ફરી વાર કહ્યું: “કેટ, સાંસની યા! હું આ માણસને નથી ઓળખતો.” પછી સૌ જોનારનો સંઘર્ષ દૂર કરતો હોય તેમ તેણે હોગન સાથે હાથ મિલાવવા પોતાનો હાથ જરા લંબાવ્યો. સીનો સંઘર્ષ દૂર થયો; માત્ર એક જણ સિવાય, —અને તે તરત દાકતર તરફ બેભાન થઈને ગમચી પડી.

“ભાઈ, મારો સાથે હાથ મિલાવ. આપણી વચ્ચે કશી દુરમનાવાટ નથી.” કોન્સ્ટેબલે હોગનને જરા આગળ પકેડ્યો. બંનેના હાથ મળ્યા. હોલિસ્ટરની ચાંન, પ્રેમાત્મ દૃષ્ટિ સાથે હોગનની નજર ફરી એક વાર મળતાં જ તેના અંતરમાં અચાનક કશુંક થઈ આવ્યું.

“ભાઈ, તારા જીવનનો કંઈક ચતુષ્પોતર ફર્યા પ્રયત્ન કરજે, જ્યારે માણસ મારી પેડે મરણપચાઈએ

પડે છે, ત્યારે તેને એમ લાગ્યા તગર નથી રહેતું કે, 'મેં મારા જીવનનો સદુપયોગ કર્યો હોત તો કેવું સાડું!' તરત જ તેના હાથની પકડ ઢીલી પડી ગઈ. હોગન બંને હાથના પંજની સખત મૂઠીઓ વાળી ઓરડામાંથી બહાર ભાગ્યો. પાછળ માત્ર ગળાની ખરેરીનો અવાજ તેને સંભળાયો—એક ધબાકો, અને પછી સ્ત્રીના ગળાની એક ચીસ.

નદીકિનારે ભેજ અને ધૂમસમાં હોગન ખાબોચિયાં ડહોળતો ઘેર છેક ઉપરના માળે પોતાની ઓરડીમાં આવ્યો, ત્યારે તે ધબ દઈને પોતાની ખાટલીમાં નૂટી પડ્યો. તરત જ ઉંદરડા જેવું એક બાળક ખાટલીના એક ખૂણા નીચેથી સરકી ગયું, અને ઓરડીના ખૂણામાં લપાઈ ગયું. એક છોલાયેલા અને ફૂંચેલા ચહેરાવાળી બાઈ પાછળ પાછળ તરત અંદર આવી અને હોગન તરફ તાકીને નવાઈથી જોઈ રહી. પછી પેલા છોકરા તરફ જોઈને બોલી, “અલ્યા, આ તો તને નહિ મારે!” અને પછી હોગન તરફ જોઈને બોલી, “એના શેકે માર્ગો છે એટલે અહીં સંતાઈ ગયો છે. પણ મને તો જીમ, અહીં તને પાછો જોવાની આશા નહોતી!” બાઈના અવાજમાં કંઈક રીતે પણ માયાનુતાનો ભાવ પ્રગટ થતો હતો.

હોગને કંઈ જવાબ ન આપ્યો. પેલીએ ડાઘી આમ તેમ નજર કરીને તરત બારણું બંધ કર્યું. અને પછી પથારી પાસે આવીને તે ધીમે અવાજે બોલી, “નું ભાગી આવ્યો છે કે શું?” છતાં કશો જવાબ ન મળ્યો. પેલીએ તેનો હાથ બહાર ખેંચ્યો. તેની બાંધ ભીની થઈ ગઈ હતી. “આ શું? પીધેલી અવસ્થામાં પણ જીમને મેં કહી રહતો જોયો નથી.”

“અને અત્યારે કયો તારો બાપ રડે છે? પણ રાંડ, નું મને જરા જાંપવા દઈશ?”

જીમ તેની જાત ઉપર ગયો એટલે પેલીને જરા શાંતિ થઈ. પછી ધીમેથી તે બોલી, “તો પછી મને કહે કે, નું છૂટયો થી રીતે?”

“પેલા ડોસવાએ મને ઓળખ્યો નહિ, એટલે વળી.”

“તને ન ઓળખ્યો? તો શું તે રૂયરો ભાનમાં જ આવ્યો નહિ, ખરું?”

હોગન ગુસ્સાળી ફાટી પડતો બેઠો થઈ ગયો. “કૂતરી, તારો બાપ તો બરાબર ભાનમાં જ હતો. અને જો, નું એને માટે એક પણ ખચબ થઈ બોલી, તો તારું મારું જ ભાંગી નાખીશ.” આમ કહી તેણે એક મુક્રી પેલીના માથા ઉપર ઉગામી.

“મને ચોક્કસ ખાતરી છે કે, તેણે મને ઓળખ્યો જ હતો. મારી તો છાતી જ ધબકતી બંધ પડવા આવી’તી, પણ પછી તે બોલ્યો, ‘તું આ માણસને ઓળખતો નથી,’—જણે કોઈ ‘બાદશાહ’ બોલતો હોય એમ!”

“તારાથી બીનીને એણે આમ કહેવું ત્યારે.”

“લે, આ કૂતરીની અકબ તો જુઓ! અરે, તારો બાપ તો આખરની ઘડીએ હતો. પછી એને મારાથી ડરવાનું શું રહ્યું’નું? અરે એ ડુક્કરે તો મારી સાથે હાથ મિલાવ્યા; એનું સત્તાનાથ જમ . . .”

“તો તો તેને સનેપાત જેવું થઈ ગયું હશે!”

“સનેપાત? તારા બાપને . . . તારી માને સનેપાત ભલે થાય! જો દેડકી, એણે હાથ મિલાવતી વખતે મને શું આપી દીધું તે—” આમ કહી હોગને અપાઝીમાં પોતાના કોટ ઉપરના કાપલા ઉપર લગાડેલું બટન હોલિસ્ટરના હાથમાં રહી ગયેલું, તે કાઢી બતાવ્યું.

પેલી તો જોઈને આભી જ થઈ ગઈ. “તારી સામેની ઓળખની સાબિતી જ તને આપી દીધી! તો એ ગાંડેબાંડો હતો કે શું?”

“જો તને કહ્યું છું કે, એ તારા બાપને ગાળ ન ભાંડીશ. પાછો તે મને કહે છે, ‘અલ્યા, તારી જાંઠગીનું કંઈ ભલું કરજો.’ એની તો આખર ઘડી જ આવી ગઈ હતી, અને એની બાધરી તો મને કાચો ને કાચો ખાવા જ તલપાપડ થઈ ગઈ હતી. એ તો એને પાછો જ ચડવ્યા કરતી’તી કે, ‘ઓળખો છો એમ કહી દોને.’! પણ પેલાએ તો મને કહ્યું, ‘ભાઈલા, મારી સાથે હાથ મિલાવ! આપણે દુશ્મન નથી.’ બસ, હું તો એનું એ સાંભળીને કંઈ જ થઈ ગયો છું.” થોડી વાર રહી અચાનક પેલી સામે નજર પડતાં જ તે પાછો બોલી ઊઠ્યો,

“લે, તું શું કામ રડે છે વળી? તારું ભટોળિયું મરી ગયું પછી મેં તને કહી રહતી જોઈ નથી!”

“એ તો અમથી, જીમ. હું તો મૂરખ છું—મૂરખ. મારી વાત જવા દે. પણ જીમ. મને તો તારા બચવાની ખાતરી જ ન હતી; આ વખતે તો જાણે. તું લાકડે લટક્યો જ હતો!”

“તારી જિંદગીનું કંઈ ભણું કરજે” એમ એ બોલ્યો હતો. અને જે મોઢી, તારે જે કંઈયું હોય તે કહે, પણ હું કંઈક કરવાનો છું, એ નક્કી.”

“શું કરવાનો છે, વળી?”

“એણે કહ્યું તું તેમ કંઈ ભણું કરવાનો જ. અને નહીં કરું એમ? જેણે કરું છું કે નહિ. હું કશું ના કરું તો એનું મોં માથાથી ભુલાય જ નહિ. એની આંખો! મારી સામે ટગર ટગર જેતી હજી હું ભાળું છું. પણ મોઢી, શું કરવું એ મને કંઈ સમજતું નથી.”

“જે જીમ, હું કહું?” આમ કહી, તે જરા આના-કાની કરતી ચૂપ થઈ ગઈ; પછી બોલી પડી, “તું મારાથી જ શરૂ કરને!”

“એટલે શું?” પેલી એની સામે તાકી રહ્યો. પેલી શરમાઈને મોં નીચું કરી ગઈ પછી પોતાની શરમથી પણ શરમાતી હોય એમ બોલી, “હા, મને જ—મારો ઉદ્ધાર કર, મને તારી...” પણ એથી વધુ શબ્દ તેના ગળામાંથી નીકળી શક્યા નહિ.

“બોલી નાખ, મોઢી, તને મારી પરણેતર બનાવું એમ ને?” પેલીએ ઉકારમાં ડોકું ડલાવ્યું.

“તું ગાંડી તો નથી થઈને? મારા જેવા સાથે? તારું પણ ચસકમું છે કે શું? તને આ થો વિચાર આવ્યો, મોઢી? પણ . . . તારું મોં જ મને કંઈ બદલાયેલું લાગે છે!”

“જેવું તારું મોં અત્યારે બદલાયું છે, જીમ.”

મોઢીનું આ વાક્ય સાંભળી લોગન ચૂપ થઈ ગયો. પછી પીમેથી બોલ્યો, “લે ત્યારે; આ મારો હાથ મૂકું છું. હું જરૂર તને પરણીશ; જેમ અને તેમ જાણી, બસ!”

પેલી તરત ડુસકે ચડીને લોગનને ખભે વળગી પડી. લોગન પણ ઓછી ડુસકે નાલોનો ચડ્યો. આ ઘોવકામાં માત્રસ લેવું માત્રસ લદાય ભરીને રહે એ પડેલો બનાવ હતો! નવી પ્રગટેલી માનવતા બંનેનાં હૃદયોને નેમ જ બંનેના

ચહેરાને ઉજાળી રહી હતી. બંને નવ-જુવાન, નવાં આદમી બની રહ્યાં હતાં.

“તું કામ શોધવા ક્યાંક બહાર જ જઈશ, ખરું ને? તો મને તું સાથે જ લેતો જાણે. મારો ચેક તો મને મારી જ નાખશે.”

“ભલે, તારે આવવાનું મન હોય તો મારી સાથે આવજે. પણ મોઢી, આપણે મૂરખ જ છીએ. આપણે ક્યાં જવાનાં? આપણને કોણ ઊંચું રહેવા દે?”

“જીમ, જીમ, હવે તું વિચારને રવાંડે ચડી, પાછી પાની ન કરીશ.”

“પણ, હું વિચાર ન કરું તો શું કરું? છતાં હું પ્રયત્ન કરીશ. આપણે ભલે ભૂખ્યાં મરીશું, પણ હવે હું કંઈ કામ જ લાગીશ. મારા આ બધા ધંધા તો આજથી બંધ, બસ?”

“અને હું તમને લોકોને મદદ કરીશ,” એક નવો આવનાર બોલી ઊઠ્યો. “અલ્યા જીમ લોગન, તારી મુક્તી ખોલી નાખ જેઠું. પહેલી વાત તો તારે એ જ શીખવાની છે કે, કોઈ સારો માણસ તારી સાથે વાત કરવા માંડે કે તેના મોં ઉપર ફેટ લગાવવા તૈયાર ન થઈ જતું!” ડોક્ટર ગ્રાન્ટે આટલું કહી, લોગન પાસે જઈ, તેના પખા ઉપર હાથ મૂક્યો, અને કહ્યું, “હું જ્યેસ્ટ્ર લોવિસ્ટરને ૨૦ વર્ષથી ઓગળતો હતો—પણ આજે મેં તેને ઓગળ્યો એવો કદી નાહોનો ઓગળ્યો જે તારે માટે સારી જિંદગી જીવવાનો કોઈ રસ્તો હશે—અને હું માનું છું કે છે, —તો તે શોધવામાં હું તને મદદ કરીશ. મારા સંસ્કૃત મિત્ર લોવિસ્ટરને એ મારી નાનાવની મેટ હશે.”

આ પ્રમાણે મૂત લોવિસ્ટરની માનવ આત્મા પ્રત્યેની શ્રદ્ધાએ સંજ્ઞાને એકને સ્થાને ત્રણ ભવા નાગરિકો મેજથી આપ્યા: કેટ લોવિસ્ટર યાંત્રિક અને સમાનો પાક શીખી; ડો. ગ્રાન્ટ શીખ્યા કે, દરેક માનવ લદાયમાં એક ચેતન કીડી ક્યાંક છુપાઈને રહેતો છે જ, અને છેલ્લે લોગન કે જેના કુટુંબે અપમતાના કીચમાંથી જાગર નીકળવાની પીમી પણ મક્કમ માનવ આદંબી.

(અંતરેછ ઉપરથી)

—“ન્યૂ આઉટલુક”, ડિસેમ્બર ૧૯૦૭]

૨૦૭

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥

૧

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આ વાક્ય કુશ્મેત્રના મેદાન પર (ગીતામાં) કહ્યું હતું. અર્જુન એમ મૂંઝાણો હતો કે, યુદ્ધ જેવું નિર્ભેજ પાપકર્મ તો કેમ જ કરાય? અને તેમાં જ સર્ગાસંબંધી વચ્ચેનું યુદ્ધ હોય, તો તો કેવો બુદ્ધિમંત! એટલે કક્ષી ઊઠીને તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું,

“અહો વત મહત્ પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્”

“અરેરે! અમે તે કેવું મહાપાપ કરવા કમર કસી છે!”

શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનની આ મૂંઝવણ દૂર કરવા તેની સાથે આર્યજાતિનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો મહાસાગર ખેરી વળીને કહ્યું, “ભાઈ અર્જુન, આ તને શું થઈ આવ્યું? તું એમ કેમ નથી સમજતો કે, કર્મ કોઈને છોડતું નથી; કોઈથી છૂટી પણ ન શકે એવો કર્મ પદાર્થ છે? હા, એ ખરું કે, માણસને મોહમાં નાખીને, બંધન કરનારું પણ કર્મ જ છે. પણ એ તેનું અનિવાર્ય ફળ નથી. કર્મ કરવાનો એવી કુશળતા છે, કે જેનો આશરો લેવાય તો બંધન ટળે; અને તેની સાથેસાથે નિર્મળ કાર્યલાભ અને લોકસંગ્રહ પણ સધાય. એમ કર્મ કરી શકાય છે. જનકાદિ જવાના પ્રાચીન દાખલા પણ આ અંગે પડેલા છે

અર્જુને કહ્યું, “તો એ કુશળતાની ચાવી મને કહો. તેને માટે માણસે કયું કર્મ છોડવું અને કયું કર્મ કરવું?”

શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ઉપરનું કૃત્તાંત-વચન કહે છે કે, યજ્ઞ-દાન-અને તપ-કર્મ મનુષ્યને પાવન કરનારાં સત્ત્વો છે. કેવી રીતે?—એ પ્રશ્નના જવાબનો સાર ગીતામાં આમ મળે છે:—

કર્મની અંદર માણસને બાંધતારી બાબત તેના ફળની આસક્તિ કે તે વડે થતો ભોગેશ્વર્ય-લાભસાનો સ્વાર્થ છે. સ્વાર્થી સુખથી પ્રેરાઈને કર્મ કરનારો માણસ લપટાય છે. માટે સૌના સુખમાં પોતાનું સુખ સમાવેશું છે એવી જે યજ્ઞભાવના છે, તે-વાળું યજ્ઞ-કર્મ ધ્યાન રાખવું; અને તેવું કામ તો કરવું જ જોઈએ. નહિ તો જગતનું અને કોઈનું જીવન ન નભે. કર્મ વસ્તુ નિઘ નથી; બ્રહ્મમાંથી જ તેની ઉત્પત્તિ છે.

આવું યજ્ઞ-કર્મ કરવા જતાં, લોભલાલચ કે ગૃધ્રાથી પ્રેરાઈને જેમ જીતો કરે છે તેમ, પારકાનું ધન હરવાનું તો ન હોય; તેને બદલે કંઈકે સામાને પોતાનામાંથી આપવું પડે છે. તેથી આવું દાનભાવથી ભરેલું કર્મ પણ કદી ન છોડવું. દાન કરવું એ કોઈ ઉપર દયા કરવાપણું નથી; તે તો આપણો પવિત્ર ધર્મ જ છે.

આમ સૌના સુખે સુખી થવા જતાં ઘસાવું પડે છે; તેમ વર્તતાં વેકવું પણ પડે છે. આવી રીતે સમજપૂર્વક ઘસાવું કે વેકવું એ જ તપ કહેવાય છે. એટલે આવા તપથી ભરેલું પવિત્ર કર્મ પણ કદી ન છોડવું.

આમ યજ્ઞ, દાન અને તપ ન છોડવાનું કારણ એ છે કે, દરેક કર્મમાં પાપનો અંશ રહેલો છે, તે વાત ખરી છે; પણ તેમાંથી બચીને ચાલવાનો ઉપાય કર્મ જ ન કરવું એ નથી; એવું અકર્મ જગતમાં જન્મીને શક્ય જ નથી. પણ કર્મના આવા દોષ કે ઝેરના ઉતારને કે નિવારણને માટે, તેને પવિત્ર કે પાવન કરે એવાં યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ છે, તે વિચાર-પૂર્વક અને પ્રયત્નથી કરવાં અને તેમને કદી ન છોડવાં. તેથી બીજી જાતનાં કર્મ ભલે છોડવામાં આવે.

આ જ આખા કૃષ્ણાર્જુન-સંવાદની ગીતામાં કહેલી કથા તેના નિષ્કોટ રૂપે કહીને ઈશોપનિષદ અંતે કહે છે:—

“હે કનુ, કર્મજીવી માનવ, તારી કરણીને યાદ કર, તારી કરણીને યાદ કર; તે પાપરહિત હોવી જોઈએ.”

૨

ઉપરનું ઉદ્બોધન કેવળ વૈયક્તિક જ નહિ. સામુદાયિક કે સામાજિક સત્ય પણ છે. જે સમાજ કે સમુદાયની ગતિ યા તેનાં કર્મ યા કામકાજની અંદર યજ્ઞબુદ્ધિ નથી હોતી, દાનવૃત્તિ અને ત્યાગ-કે બલિદાન-ભાવ નથી હોતાં, તે સમાજનાં કામકાજમાં પાપ કે પીડા યા ક્લેશ જન્મે છે અને તેને આવરી લે છે, એમ ઇતિહાસમાંથી બતાવી શકાય.

આપણો જ દાખલો લઈએ. ગાંધીજીની હયાતીમાં આપણાં સામુદાયિક કામકાજમાં આત્મશુદ્ધિના આ ત્રણે ભાવો હતા. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિનું મહાયજ્ઞકર્મ જ આપણે આદર્યું હતું. તે અર્થે આપણે દાન કરતા; ને તપ-ત્યાગ પણ પોતપોતાના ગજ પ્રમાણે સૌ કેટલો બધો દાખવતા હતા!

આજે? બીજાની પ્રાપ્તિ કે લાભ જોઈ સ્વાર્થી અદેખાઈ, જ્યાં ત્યાં ફેલાઈ છે. એ બીજાને દાન કરવાની તો વાત જ નથી. એક હાથે આપીએ તે બીજે હાથે ન જાણે — એ તો ક્યાં રહ્યું! આખું જગ જાણે એમ યોલ વાગે તો જ વળી આપીએ તો આપીએ, એવી દાનવૃત્તિ થઈ છે. ત્યાગની તો વાત જ નથી; કોણ કેટલો ભોગ માણે અને તે સાડુ સત્તાની સાકમારી કરે, એ જ હરીફાઈ ચાલે છે.

પરિણામે સમાજશુદ્ધિનો પ્રશ્ન થયો છે. બધે ફેલાવા લાગેલા પાપ-કલેશથી આપણે અકળાઈએ છીએ. કોંગ્રેસ શું કે સરકાર શું — સૌને મૂંઝવણ આપી જ છે.

યજ્ઞ-દાન-તપ-કર્મની પાવક શક્તિ જ મનુષ્ય અને તેના સમાજજન્ય તારે છે, અને શાંતિ બમ્મી થકે છે.

૨૯-૧-૧૬૧

મગનચાઈ દેસાઈ

અબ્રહામ લિંકન અને દારૂબંધી

[આપણા કોંગ્રેસી રાજ્યકર્તાઓ જ્યારે દારૂબંધી કરવી થક્ય નથી કે જરૂરી નથી એમ કહેવામાં એક બીજાની હોડ બકી રહ્યા છે, ત્યારે દારૂની મહેસૂલના ખિલ ઉપર સહી કરવા કરતાં પોતાનો જમણો હાથ કપાઈ જાય તો સાડું, એવું કહેનાર પ્રમુખ લિંકનના કેટલાક ઉદ્ગારો નીચે ઉતાર્યા છે. એ શબ્દો સાથે જ ‘દિવસે સૂર્યનો પ્રકાશ જગહજે છે તેટલા વિસ્તારમાં’ માત્ર અમેરિકામાં જ નહિ પણ આજે તો ભારતમાં જ્યાં જ્યાં કોંગ્રેસ પક્ષનું રાજ્ય ચાલે છે તેવા દરેક રાજ્યમાં જાહેર કરવા જેવા છે.]

પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાવા અગાઉ એકાદ વર્ષ પહેલાં અબ્રહામ લિંકને પોતાના એક મિત્રને વાતચીત દરમ્યાન જણાવ્યું કે, મેં આખી જિંદગીમાં કદી દારૂ ચાખ્યો નથી.

“શું?” પેલા મિત્રે કહ્યું, “તમે એમ કહેવા માગો છો કે, તમે કદી દારૂ ચાખ્યો નથી?”

“હા, મેં કદી ચાખ્યો નથી.” લિંકને જવાબ આપ્યો.

લિંકન કહેતા કે, “દારૂના વેપારનો બચાવ કરનારા ઘણા છે; પણ તેનો કયો જ જ વચાવ નથી.”

૧૮૫૪-૧૮૫૮ દરમ્યાનમાં પોતાનાં ભાષણોમાં તેમણે જણાવ્યું છે—

“દારૂની દુકાનો અને પૌંદ્રમાં ચાલતો આ કાયદેસર ઠરાવપેલો દારૂનો વેપાર એ તો આપણી સંસ્કૃતિની વિપદા છે. સાચો નાગરિકધર્મ તો આપણી પાસે એવી માગણી કરે છે કે, જે સાધું હોય તે માત્ર જાહેર કરવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ તેને ‘પ્રચલિત’ કરવું જોઈએ; અને જે અનિષ્ટ છે તેને પશ્ચાત્ત કરવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ તેને નાશ કરવું જોઈએ. દારૂનું પીકું એ તો આધુનિક સંસ્કૃતિનો સૌથી મોટો દુરમન— સૌથી મોટો વિધાતક ગાળ પુરવાર થયું છે, અને તેથી હું દારૂબંધીનો અમલી પાડનાર બન્યો છું.

“જ્યાં સુધી આ રાજ્યનો જાહેર લોકમત તથા વૈયક્તિક ભાવના એવાં ન ઘણા કે, દારૂનો દરેક દુકાન-દાર અને દારૂનો દરેક વેચનારો, ભલે તેને પરવાનો આપવામાં આવ્યો હોય તોપણ, સૌને એક અધિકૃત અપરાધી—એક ગુનેગાર જ લાગે, ત્યાં સુધી આપણે જંપવું ન જોઈએ.

“આ ચર્ચામાં ખરો મુદ્દો એ છે, — અને આ વિષયની કાળજીભરી વિચારણા કરનાર દરેક જણને એમ લાગ્યા વિના નહીં રહે, — કે, દારૂનું ઉત્પાદન, વેચાણ અને ઉપયોગ એ એક અનિષ્ટ છે; એ વેપારનો સમગ્ર ઈતિહાસ અને વિકાસ પુરવાર કરે છે તેમ, એ એક નૈતિક, સામાજિક અને રાજકીય ગુનો છે.”

એક વખત સંધ્યસરકારના ટેકા માટે નહીંવાં પીણું ઉપર નાખવાના કરવેરા માટેના આંતરિક મહેસૂલના ખિલની ક્લમનો તેમણે સખત વિરોધ કર્યો. છતાં પોતાની મરજીની ઉપરજટ જ્યારે એ ખિલને કાયદા તરીકે જાહેર કરવા માટે લિંકનને પ્રમુખ તરીકે સહી કરવાની થઈ, ત્યારે તેમણે જણાવ્યું, “દારૂના વેપારને કાયમી બનાવનાર આ કાયદા ઉપર સહી કરવા કરતાં મારો જમજો હાથ જગાઈ જાય એમ હું વધુ ઈચ્છું; અને તેથી જ્યારે કોકેટી દૂર થયે કે તેમણે હું મારું સમગ્ર લખ આ કાયદાને પાછો ખેંચવા માટે જ લગાવીશ.”

અને ખરેખર જે દિવસે તેમનું ખૂન થયું તે દિવસે જ દારૂના પ્રશ્ન અંગેના તેમના ઉચ્ચા શબ્દો મેન્ટલ મેરિટન સમક્ષ તેમણે ઉચ્ચાર્યા. ન્યૂ યૉર્ક કોઈ કામસર મોકલવાના હોઈ, મેન્ટલ મેરિટનને લિંકને પોતાને ત્યાં જમવા બોલાવ્યા હતા. તે જ્યારે જતાના થયા, ત્યારે લિંકને આનંદથી બિછાવતા તદ્દપે તેમને કહ્યું, “મેરિટન! આપણું તોફાની

મદદથી એક મહાન કાર્ય પાર પાડું છે. ગુલામીનો નાશ થયો છે. અને હવે મુલ્કોત્તર પુનર્વચનાનું કામ પતી જાય, એટલે આપણી સમગ્ર બીજે મહાન પ્રશ્ન દાડના વેપારને નાબૂદ કરવાનો હશે. અને મેરવિન, તું જાણે છે કે, મારું માર્ગ, મારું હૃદય, મારો હાથ અને મારું સમગ્ર ધન એ કામ પાછળ હું રોકીશ. ૧૮૪૨માં—પા સેક્ષથી પણ ઓછા સમય પહેલાં—મેં ઈશ્વરના આવેશ હેઠળ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે, એવો સમય આવશે જ્યારે આપણા દેશમાં એક પક્ષ ગુલામ કે એક પક્ષ દારૂજીવો નહીં રહે. ઈશ્વરનો આભાર કે, એ ભવિષ્યવાણીમાંથી એકને પૂરી થયેલી જોવા હું જીવતો રહ્યો છું; બીજી પણ પૂરી થાય એ જોવાની હું આશા રાખું છું.”

મેજર મેરવિન વિકનના આ નોંધપાત્ર શબ્દોથી એટલા પ્રભાવિત થયા કે, તેમણે પૂછ્યું, “મિ. વિકન, હું તમારા નામથી આ બધું જાહેર કરું?”

“હા, હા,” વિકને તરત જ ભારપૂર્વક જવાબ આપ્યો, “આપણા દેશમાં દિવસે સૂર્યનો પ્રકાશ નેટલા વિસ્તારમાં ઝળહળે છે, તે સમગ્ર વિસ્તારમાં મારો આ શબ્દ જાહેર કરજે.”

પોતાના કાનમાં આ શબ્દોને ગાજતા તથા અનંત બ્રહ્માંડમાંથી પ્રગટતા દિવ્ય સૂરોની પેઠે પોતાના સમગ્ર શરીરમાં ધમકતા લઈને મેજર મેરવિન પ્રેસિડેન્ટ વિકને સોંપેલા અગત્યના કામે ઊપડ્યો અને ન્યૂ યૉર્ક શહેરમાં બીજે દિવસે સવારે જ્યારે તે પઠોંગ્યો, ત્યારે તેને ખબર પડી કે, એ શબ્દો ઉચ્ચારનાર કંકને હંમેશને માટે મોતમાં ધરખી દેવામાં આવ્યો છે.

[કદાચ આપણા દેશમાં સ્વાસ્થ્ય મળ્યે પહેલું દાડબંધી કરવાનું કામ હાથ લેવાનો ઈરાદો જાહેર કરનાર કંકને હંમેશ માટે ધરખી દેવામાં આવ્યો છે તેમ !]
‘વિસન’, જાન્યુ-ફેબ્રુ ૧૯૬૧]

ગો

૧૯૬૦નાં ગુજરાતી પ્રકાશનો

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલયના કોપીરાઈટ વિભાગમાં આ વર્ષમાં કુલ ૧૦૫૦ પ્રકાશનો આવ્યાં છે, જે ૧૯૫૯ કરતાં લગભગ ત્રણસો નેટલાં વધુ છે. મુખ્ય વિષયવાર તેમની સંખ્યા તથા ટકાવારી નીચે મુજબ છે.

વિષય	સંખ્યા	ટકા
૧. સાહિત્ય	૪૫૬	૪૩
૨. કેળવણી	૧૮૫	૧૮
૩. ધર્મ	૧૫૨	૧૪
૪. વિજ્ઞાન	૮૭	૮
૫. ગાંધીસાહિત્ય	૨૨	૨
૬. પરચૂરણ	૧૪૮	૧૪

કુલ

૧૦૫૦

૧. સાહિત્ય:— સાહિત્યનાં ૪૫૬ પ્રકાશનોમાં મોટા ભાગનાં મોલિક છે, અનુવાદિત માત્ર ૬૪ છે, જેમાં મુખ્યત્વે બંગાળી, હિંદી, અંગ્રેજી, મરાઠી વગેરેના અનુવાદો છે.

સાહિત્યના ફવિભાગ પ્રમાણે ૪૫૬ માં કાવ્યનાં ૮૨ પ્રકાશનો છે, જેમાં નીચેનાં નોંધપાત્ર ગણી શકાય—

૧. ગાવા જેવા ગરબા—(સંપાદ) હીરાબહેન પાકક
૨. હરિસંહિતા ભાગ ૨-૩—નાનાલાલ દલપતરામ કવિ
૩. પ્રેમાનંદનાં ત્રણ આખ્યાન—(સંપાદ) કે. કા. શાસ્ત્રી; ચૈતન્યભાણા જી. દિવેદિયા

૪. વંદના—સોમાભાઈ ભાવસાર
નાટકનાં કુલ ૩૧ પ્રકાશનો મળે છે, જેમાં નીચેનાં ઉલ્લેખનીય છે—

૧. જીવન ઝંઝાવાત—રંભાબહેન ગાંધી
૨. એકને ટકોરે—શિવકુમાર જોષી
૩. કપૂરનો દીવો—ચંદ્રવંદન મહેતા
૪. ઉદયપ્રભાત—મૂળજીભાઈ શાહ
૫. રૂપે રંગે રાણી—દુર્ગેશ શુક્લ

સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે વાર્તાનાં પ્રકાશનો આવ્યાં છે, જેમની સંખ્યા ૨૮૮ છે. એમાં નીચેનાં નોંધપાત્ર છે—

૧. ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા—(સંપાદ) મનુસુખલાલ ઝવેરી
૨. સરસ્વતીચંદ્ર (બહત સંમેષ)—(સંમેષ) ઉપેન્દ્ર છ.

પંડ્યા

૩. સર્વેશ્વર—ગુણવંતરાણ આચાર્ય
૪. મોસમનાં ફલ—જયભિખ્યુ

૫. સિતાર ભા. ૧-૨ — જયા ઠાકોર
૬. નિકુંજ — ધૂમકેતુ
૭. તિલોત્તમા — પન્નાલાલ પટેલ
૮. પ્રીત-વછોયાં — ચૂનીલાલ મણિયા
૯. ચૂનીલાલ વ. શાહની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ — (સંપાદ) અર્નાતરાય રાવળ
૧૦. અખંડ દીપ — ઓલિવર ગોલ્ડસ્મિથ (અનુ.) ગિરીશ ભટ્ટ
૧૧. પાનખર અને વસંત — સાને ગુરુજી (અનુ.) જ્યંત પરમાર
૧૨. ભાવન પત્રો — કૃષ્ણચંદ્ર; (અનુ.) હરીશ નાયક સાહિત્યમાં આ સિવાયનાં ઈતર ૪૫ પ્રકાશનો આવ્યાં છે, જેમાં નીચેનાં ધ્યાનપાત્ર છે —
૧. ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંત — જ્યંત કોઠારી; નટુભાઈ રાજવંશ
૨. નાટ્ય વિવેક — ધનસુખલાલ મહેતા
૩. જીવનસૌરભ — બબલભાઈ મહેતા
૪. શૈલી અને સ્વરૂપ — ઉમાશંકર જોષી
૫. વિવેકાંજલિ — મગનભાઈ દેસાઈ
૨. કેળવણી :- શૈક્ષણિક ૧૮૫ પ્રકાશનોમાં પાક્ય-પુસ્તકો અને માર્ગદર્શિકાઓ સિવાયનાં માત્ર ૧૫ જ પ્રકાશનો છે, જેમાં નીચેનાં બે નોંધપાત્ર છે —
૧. બાળક સાથે વાતો કેમ કરશે? — હરભાઈ ત્રિવેદી
૨. દીવાન લક્ષ્મીભાઈ માધ્યમિક શાળા — સુવર્ણજ્યંતી મહોન્સવ સ્મારક અંક — (સંપાદ) ઠાકોરભાઈ ઠાકોર
૩. ધર્મ :- ૧૫૨ જેટલાં ધાર્મિક પ્રકાશનોમાં હિંદુ ૮૦, જૈન ૪૦ અને ઈતર ધર્મનાં ૩૨ છે, જેમાં નીચેનાં ઉલ્લેખનીય છે —
૧. તંત્રિય ઊપનિષદ — (અનુ.) વાસુદેવ મહાશંકર જોષી
૨. જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ-૨ — ત્રિપુટી મહારાજ
૩. જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સનો ઇતિહાસ — નાગકુમાર મકાતી
૪. ગીતા ત્રિપુટી — (પ્રકાશ) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
૪. વિજ્ઞાન :- ૮૭ જેટલાં વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશનોમાં વૈદકનાં ૩૬, કળાકારીગરીનાં ૧૫, ગણિતશાસ્ત્રનાં ૧૦, ને ઈતર ૨૬ આવ્યાં છે; જેમાં નીચેનાં નોંધપાત્ર છે —

૧. અર્નાતની ભીતરમાં — છોટુભાઈ સુધાર
૨. અવરોધ અને ઓલમનો કાયદો — હરિલાલ મ. ત્રિવેદી
૩. જીવ ક્યાંથી આવ્યો? — બંસીધર લી. ગાંધી
૪. શરીરની સાચવણ — શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી
૫. ટ્રેક અને ફીલ્ડ — (સંપાદ) ચિનુભાઈ પુ. શાહ
૫. ગાંધી-સાહિત્ય :- આ વિષયનાં આવેલાં ૨૨ પુસ્તકોમાં નીચેનાં ત્રણ ધ્યાનપાત્ર છે —
૧. રચનાત્મક રાજકારણ — આચાર્ય કૃપાલાની (અનુ.) ચંદ્રસેકર શુક્લ
૨. મારો સમાજવાદ — ગાંધીજી; (સંપાદ) આર. કે. પ્રભુ
૩. વાલીપણનો સિદ્ધાંત — ગાંધીજી; (સંકલ) રવીન્દ્ર કેજેકર
૬. પરચૂરણ :- ઈતર ૧૪૮ પ્રકાશનોમાં સમાજ-શાસ્ત્રનાં ૩૩, ઇતિહાસનાં ૨૫, તત્ત્વજ્ઞાનનાં ૨૪, ને પરચૂરણ ૬૬ જેટલાં આવ્યાં છે, જેમાં નીચેનાં નોંધપાત્ર છે —
૧. કલા મંદિર — અંબુભાઈ પુરાણી
૨. અપભ્રંશ વ્યાકરણ — (સંપાદ) હરિવલ્લભ ભાયાણી
૩. ગુજરાત દર્શન — (સંપાદ) ભોગીલાલ ગાંધી
૪. સરદારની અનુભવવાણી — (સંપાદ) મુકુલભાઈ કલાધો
૫. અર્ધનંત્રની આંટીધૂટી — મનુ સુબેદાર
૬. સમાજ-૧ — મેક આઈવર્ડ પેન્ (અનુ.) અક્ષય-કુમાર દેસાઈ
૭. હિંદુસ્તાનની જ્ઞાતિસંસ્થા — બે. એચ. હટન (અનુ.) પાંડુરંગ દેશપાંડે
- આ આખાથે વર્ષ દરમ્યાન આવેલાં ૧૦૫૦ પ્રકાશનોમાં ચરિત્ર-સાહિત્યના ગ્રંથો ૧૧૪ આવ્યા છે, જેમાંથી નીચેનાં ઉલ્લેખનીય છે —
૧. બાપુના પત્રો-૫ કુ. પ્રેમાનંદને કંટકને — (સંપાદ) કાકા કાલેલકર
૨. પ્રો. ગજબજરની જીવનકથા — અશ્વિન મા. ત્રિવેદી ને અન્ય
૩. મોરારજીભાઈ દેસાઈ ભા. ૧-૨ — અંબેલાલ જોષી
૪. બંગકેસરી — ચૂનીલાલ પુ. ભારોટ
૫. ચલીદ વીર વિનોદ કિનારીવાળા — બ્રિપિન સાંગલુકર દશરથલાલ શાહ

દવાશાળા — ફાર્મસી

[ગમે વર્ષે અમદાવાદમાં અખિલ ભારતીય ફાર્મસી કોંગ્રેસનું સંમેલન, હિંદી સરકારના 'ડ્રગ કન્ટ્રોલર' શ્રી. બોરકરના પ્રમુખપદે મળેલું. ત્યારે તેમણે પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા પ્રવચનને આધારે.]

૧

‘વેદ ગાંધીનું સહિયારું’

આપણે ત્યાં આ કહેવત પ્રચલિત હતી. વેદ ઓસડિયાં લખી આપે અને ગાંધીની દુકાનેથી એ ખરીદવાનાં હોય. ત્રિવાણી દવા માટે પરિસ્થિતિ જુદી છે. દાકતર દવાનું નામ લખી આપે અને ફાર્મસી કે દવા-બજારની દુકાનેથી તે ખરીદવાની હોય. આ બે પરિસ્થિતિમાં અગત્યનો ફેર એ છે કે, દવાશાળા કે ફાર્મસીમાં વેચાતી ત્રિવાણી દવા ઉપર તેમાં વપરાયેલાં ઓસડિયાં અને તેમના કસનું પ્રમાણ આપેલું હોય. ગાંધીની દુકાને મળતાં ઓસડિયાં તાજાં છે કે જૂનાં, તેમાં ઔષધગુણ રહ્યો છે કે નહિ, તેની કંઈ પરીક્ષા હોતી નથી. વેદ જાને ઓસડિયાં ઘેર લાવી દવા બનાવી આપે તોપણ તેના ગુણ કે કસની ખાતરી કરવા વેદ પાસે કોઈ સાધન નથી. વનસ્પતિ-માંનો કસ જમીનના કસ ઉપર આધાર રાખે છે. તમાકુ તમાકુના કસમાં જેમ ફેર પડે છે, તેમ ઔષધમાં રહેલા ગુણ કે કસમાં ફેર પડે. ઓસડના આ ગુણ કે કસને અંગ્રેજીમાં તેનો ‘ઑક્ટિવ પ્રિન્સિપલ’ કહે છે. એ ઑક્ટિવ પ્રિન્સિપલ શોધવાનું કામ વેદો કે દાકતરો ન કરી શકે. તે કામ રસાયણશાસ્ત્રના નિષ્ણતાનોનું છે. પરંતુમાં જેમ જેમ વિજ્ઞાનની શાખાઓ વિકસતી ગઈ, તેમ તેમ તેમનાં જુદાં જુદાં સંશોધનોનો લાભ ત્યાંની પ્રજાને મળતો ગયો. આપણે ત્યાં ‘હરે’ના ગુણ ગમે તેટલા ગાઈએ પણ હરેના જુદા જુદા નમૂના તપાસીએ તો તેમના ગુણ કસમાં ઘણો તફાવત દેખાય. ઓસડિયાં ઓળખવાં, તેમનો કસ જાણવો, દરદીની પ્રકૃતિ પારખી તેને ઔષધ આપવું, એ બધું કામ આપણા વેદોને કરવું પડતું. તેમની મદદમાં રસાયણશાસ્ત્રનાં સંશોધનો નહોતાં.

પરંતુમાં પણ તેવું જ હતું. ત્યાં પણ તેજના વેચનારા, દવા બનાવનારા અને દવા લખી આપનારા દાકતરો હતા. તેમનું પણ વેદ-ગાંધી જેવું સહિયારું જ ચાલતું હતું. તે દરેક ત્રણેનું કામ બજારી લેતા. તે ત્રણે ધંધાદારીઓ એકબીજાને દોષારોપણ કરતા. તે દરેક ધંધાદારીનાં જુદાં જુદાં મહાજન હતાં. એક વખત ઈંગ્લંડના રાજાએ એ ત્રણે મહાજનો ઉપર મોટો વેરો નાખ્યો. તે સમયે એ ત્રણે ધંધાદારીઓએ જુદાં જુદાં મહાજનો વિખેરી નાખીને

પોતાનું એક જ મહાજન રચાવ્યું. પરંતુ કાળે કરી તે જુદા પડ્યા. પરસ્પર હિતોની અવગ્રમણ ચાલુ જ રહી.

પરંતુ રસાયણશાસ્ત્ર અને વેદકથાશ્રમાં નવાં નવાં સંશોધનો થતાં ગયાં. આ સંશોધનમાં પરી ગયેલા દાકતરોને દવા જાતે બનાવવાની કુસહ નહોતી. રસાયણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી દવા બનાવનારાઓએ પ્રગતિ સાધી અને તેમાંથી ફાર્મસી કે દવા-શાળા અસ્તિત્વમાં આવી. એટલે દાકતરોને ફાર્મસીવાળાએ બનાવેલી દવા ઉપર જ આધાર રાખવાનો રહ્યો. પરંતુ દાકતરો સફળ ન થાય તો ફાર્મસીની બનાવટનો દોષ કાઢવા કરે. પરિણામે અંકુશો આવ્યા, તેમાંથી દવાની નુસખા-પોથી કે ‘ફાર્માકોપિયા’ અને ‘ડ્રગ એક્ટ’ અમલમાં આયાં.

આપણે ત્યાં પણ આવી જ અરાજકતા હતી. આપુ-વેદની મહાન સિદ્ધિઓનાં ગુણગાન થતાં. પણ જરૂરી ચીવટને અભાવે તેમ જ રસાયણશાસ્ત્રના સંશોધનને અભાવે આપુવેદની અવગણના થઈ. તે પ્રગતિ સાધી શક્યો નહિ. કેટલાક વેદોએ પેટંટ દવા બનાવવાનું શરૂ કર્યું. કેટલાક હાલીમવાલી લોકોએ પણ પેટંટ દવાના ભેત્રમાં અંપલાવ્યું. અને જાહેરાતના જોરે તેમાંના કેટલાક કમાયા પણ ખરા. કેટલાક તો એમ પણ કહેતા કે, તે ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાંથી એક લાખ મૂરખ પણ નહીં મળી આવે? અને તેથી તેઓ ભારતની તમામ ભાષાનાં વર્તમાનપત્રોમાં પોતાની પેટંટ બનાવટોની જાહેરાત આપતા.

આપણો દેશ પરાધીન હતો. પરદેશી દવાઓનાં બજાર સારાં જામાં હતાં. છેક ૧૯૪૮માં, બ્રિટિશ અમલની સંખ્યાએ, આપણે ત્યાં ‘ડ્રગ એક્ટ’ પસાર થયો.

તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઔષધોનું નિયમન, અછતની પરિસ્થિતિમાં જરૂરી આવતા, તેમ જ તેમની યોગ્ય પ્રકારની બનાવટ અને વાજખી ભાવે વેચાણ થાય, તે હતો. તે એક્ટ અંગેના નિયમો ૧૯૪૮માંથી અમલમાં આવ્યા.

૨

ફાર્મસી ઉદ્યોગના પાયા

પરદેશી હકૂમત તળે આપુવેદને મરણતોલ ફૂટકો વાગ્યો. તેનું જ્ઞાન મરતું જ ગયું. દવાઓની પરદેશી આવ્યાત વધતી જ ચાલી. અહીંસ, ઝેરકચોરું ઈંટનાં ઔષધસત્ત્વો

‘ટિકચર મોંઢિયા’ અને ‘ટિકચર નકસવોમિકા’ના નામે આયાત કરવામાં આવતાં. કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર અને જગન્નાથપુરીથી દ્વારકા સુધી પથરાયેલા આપણા વિદ્યાળ દેશમાં અનેક ઔપધિઓ થાય છે અને થતી. પણ એનો કસ કાઢી દવા બનાવવાની વાત નહોતી. આપણી ઔપધિઓ પરદેશ જાય અને પરદેશી દવાઓ અહીં આવે. આ પરિસ્થિતિથી ઘણા અકળાઈ ઊઠ્યા. સ્વ. ત્રિભુવનદાસ ગજનંદે વડોદરામાં વિવાધતી દવાઓ બનાવવાનું એલિમ્બિક વર્ક્સ શરૂ કર્યું. બંગાળમાં બંગાળ ફાર્માસ્ટ્યુટિકલ વર્ક્સની સ્થાપના કરીને તેના નિભાવ પાછળ ડૉ. પી. સી. રાય પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દીધું. કમે કમે નવી નવી દવાશાળાઓ આપણે ત્યાં સ્થાપાતી રહી. વળી ૧૯૧૪ના પ્રથમ વિશ્વવયુદ્ધ સમયે પરદેશી આયાત બંધ થઈ. હિંદ સરકારને પણ ભારતમાં તે ઉદ્યોગને વિકસાવવાની જરૂર લાગી. વળી કલકત્તામાં ‘ફૂલ ઓફ ટ્રોપિકલ મેડિસિન’માં સંશોધન ચાલુ જ હતું. કર્નલ ચોપરાએ આપણી ઔપધિઓમાંના ગુણ-કસનું સંશોધન ત્યાં સારું એવું કર્યું. ૧૯૪૨માં બીજું વિશ્વવયુદ્ધ આવ્યું, ત્યારે પરિસ્થિતિ ઘણી જ વિકટ બની ગઈ. દેશી વનસ્પતિઓ વગર ફાર્માસીને ટકવું મુશ્કેલ બની જાય એવી પરિસ્થિતિ આવી રહી. લેબાગુ બનાવટો ખૂબ વધી પડી. તે સામે ‘ડ્રગ એક્ટ’ આવીને ઊભો રહ્યો. આમ અહીં ફાર્માસીના દવાઉદ્યોગને વેગ મળ્યો. પરદેશી આયાતને અભાવે તેમને ઇંદજવ, અરડૂસી અને એવી બીજી ઔપધિઓ ઉપર જ આધાર રાખવો પડ્યો. પરંતુ તેમાં એક મહત્ત્વની મુશ્કેલી રહી. દેશી ઔપધિઓનું સંશોધન કરવાનું કામ કીડની ગનિએ જ ચાલતું રહ્યું. મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં પણ પરદેશી દવાઓ આયાત કરવી પડતી. દેશી ઔપધોમાં સારી રીતે સ્થાન પામેલી જ્વહીમધ જેવી સાદી ચીજ આપણે આજે પણ પરદેશથી મંગાવવી પડે છે. આજે તો આ બાબત પરત્વે ‘કાઉન્સિલ ઓફ સાયન્ટિફિક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રિયલ રિસર્ચ’ના આશ્રયે ‘સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયન મેડિસિનલ પ્લેન્ટ્સ ઓર્ગેનિઝેશન’ નામની સંસ્થા ઊભી કરવામાં આવી છે. પરદેશીમાંથી આયાત કરાતી ઔપધિ ભારતમાં ઉગાડવી જરૂરી લોઈ, ઉપરની સંસ્થા આવી ઔપધિ ઉગાડવામાં રસ લેનારાઓને સાથ બીજા કે રોષા અને સલાહનુવનો આપવાનું કામ ઉપાડી લે છે.

આજની પરિસ્થિતિ

ફાર્મસી ઉદ્યોગમાં આપણે આજે ક્યાં ઊભા છીએ એ જાણવું જરૂરી ગણાય. આપણે ત્યાં ૩,૬૦૦ ફાર્મસીઓ કામ કરી રહી છે. તેમાંની ૧૨૫ તો મોટા પાયા ઉપર ચાલી રહી છે. આપણા દવાઉદ્યોગમાં ૬૦ કરોડ રૂપિયાની હેરફેર થતી રહે છે. છતાં આપણે કેટલા પરન્ત્ર છીએ તેનો આપણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

પેનિસિલિન આપણે ત્યાં બને છે ખરું, પણ તેના કુલ ઉત્પાદન કરતાં બીજું દોઢું તો આપણે બહારથી મંગાવવું પડે છે.

‘પી. એ. એસ.’નું ઉત્પાદન આપણે ત્યાં છે ખરું, પણ જેટલું ઉત્પાદન થાય છે તેટલું જ બીજું બહારથી મંગાવવું પડે છે.

૧૪૫ ટન જેટલા ‘સફા’-ઔપધો આપણે ત્યાં તૈયાર થાય છે, પણ તેની સામે ૫૦૦ ટન સફા-ઔપધોની આયાત કરવી પડે છે. સવા ત્રણ ટન એસ્પિરિન આપણે ઉત્પન્ન કરીએ અને ૪૧૩ ટન પરદેશથી મંગાવીએ. આશરે ૩૫ ટન જેટલું આપણે સ્ટ્રેપ્તોમાઈસીન પરદેશથી મંગાવીએ છીએ. એ. પી. સી.ની ગોળીઓમાં વપરાતું ફિનાસીટીન ૧૮૫ ટન જેટલું આયાત કરવું પડે છે.

જ્ઞાતનુંના યામક તરીકે સર્પગંધા આપણે ત્યાં સેકાંઓથી વપરાતી આવી છે. હવે તો તેને દવા-પોથી - ફાર્માકોપિયામાં પણ સ્થાન મળી ચૂક્યું છે, અને તેની કેટલીયે બનાવટો વપરાયમાં છે. તેમ છતાં ઊંધ અને પેન માટેનાં ઔપધોની આયાત સવા ચાત ટન જેટલી કરવી પડે છે. આવી જ કયા ઘણાનિયેસ. (મીટ્રી પેચાબનું દર્દ)માં વપરાતા ઇન્સ્યુલિન અને વિટામિન બી-૧, બી-૨ અને વિટામિન ‘સી’ની ગણાય.

હવે શું?

આપણા ફાર્મસી ઉદ્યોગે ફક્ત નફા તરફ જ નજર રાખવાને બદલે સંશોધન તરફ નજર દોઢવવી જોઈએ. જે આપણી દરેક ફાર્મસી બે ત્રણ ઔપધિ પરત્વે પણ વિગતવાર સંશોધન આરંભે, તો આ મહત્ત્વના ઉદ્યોગમાં એક નવો જ મુખ સ્થાપી શકાય. દર વર્ષે થતા નફાના અમુક ટકા તેમજ સંશોધન માટે ફાળવ પાડવા જોઈએ.

આપણે ત્યાં સંશોધન-નિષ્ણાતો ઓછા છે. તે પણ મોટે ભાગે મોટા ઉદ્યોગોમાં જ રોકાયેલા રહે છે. શિક્ષણસંસ્થાઓની સરખામણીમાં ઉદ્યોગો તેમને વધારે સાફ વેતન આપી શકે છે. પરંતુ ઉદ્યોગસંસ્થાઓ, વૈદ્ય-કીય શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ અને આપણી હોસ્પિટલો એ ત્રણેના સહયોગથી ફાર્મસી કે દવાવિદ્યામાં ઘણી પ્રગતિ સાધી શકાય.

આપણે ત્યાં ડ્રાયાબિટિસના ઔષધ તરીકે જાંબુનાં ગુણગાન સારાં થાય છે. વળી થોડા દિવસ ઉપર લાંબામાં નીરા કેન્ડ્રની ઉદ્ઘાટન વિધિ સમયે એવી પણ જાહેરાત કરવામાં આવેલી કે, નીરો ડ્રાયાબિટિસના દરદી માટે ઉત્તમ પેય છે. આવી આવી બાબત ફક્ત લોકજીભે ગવાય એ પૂરતું નથી. દવાશાસ્ત્રના નિષ્ણાતોએ આવી બાબતો પરત્વે સંશોધન આરંભી તેનું તથ્ય જાહેર પ્રજા આગળ તેમ જ દાકતરો સમક્ષ મૂકવું જોઈએ. એકાદ ગોપકન્યાને મોઢે ઊડતી વાત સાંભળી જનર કામે લાગી ગયો અને ચીત-લાની રસી તેણે શોધી કાઢી, તેવું જ કંઈક આપણે ત્યાં કરવાનો સમય પાકી ગયો છે.

સંશોધન અકસ્માત જ હોય છે એમ માનવું ખોટું છે. કેટલીક વખત અકસ્માત કોઈક શોધ થઈ જાય છે ખરી. પણ તેવી શોધોમાં તે શોધ કરનારનું જ્ઞાન અને તીવ્ર નિરીક્ષણ જ કારણભૂત હોય છે.

યોજનાપૂર્વક કામ કરવામાં આવે તો શું શું થઈ શકે તે સમજવા આપણે એકાદ ઔષધિનો દાખલો લઈએ. રસાયણવિજ્ઞાનીઓ તેમાં રહેલાં જુદાં જુદાં

ઔષધસત્ત્વો (Active principles) નક્કી કરી આપે, તે ઔષધસત્ત્વોને જુદાં જુદાં પ્રાણીઓને આપી તેથી તેમનાં શરીરનાં જુદાં જુદાં તંત્રો ઉપર થતી અસરો ઈંઠનું કામ દવાવિદ્યા શિખવાડનાર મહાશાળાઓ ઉપાડી લઈ શકે અને તે બધા ઉપરથી મનુષ્યને માટે કયા રોગમાં કેટલા પ્રમાણમાં તે આપી શકાય તે નક્કી કરી શકાય. આટલું થતાં જ હોસ્પિટલો તે દવાનો ઉપયોગ અનેક દરદીઓ ઉપર કરી તેમના અનુભવો જાહેર કરે. આમ આ બધાના સહકારથી છેવટે પ્રત્યેક નવા ઔષધની ચક્રસૂત્રી થઈ શકે. ત્યારબાદ તેને નુસખા-પોથીમાં સ્થાન મળે અને તેની બનાવટો બજારમાં મૂકી શકાય. મે બેકર અને પાર્ક ડેવીસ જેવી દવા બનાવનારી ફાર્મસીઓ આવાં સંશોધન પાછળ સાડું એવું ખર્ચ કરે છે અને તેમનાં સંશોધનથી જ તેઓ પ્રતિષ્ઠા પામે છે. આમ સંશોધન માટે ખર્ચેલાં નાણાં નફામાં નથી જતાં. તે ઉપયોગી મૂકીરોકાણની જ ગરજ સારે છે. એટલું જ નહિ પણ આપણા ઔષધિવિજ્ઞાનમાં ઉમેરો કરે છે, અને તેનું ઉચ્ચ ધોરણ સ્થાપવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે.

સંશોધન થતું જ રહે, નવાં નવાં ઔષધો કસોટીની સરાણે ચડી પોતાનું સ્થાન જમાવતાં રહે, તો આપણે ત્યાંનો દવા-ઉદ્યોગ ઘણી પ્રતિષ્ઠા પામે, બીજા દેશોમાં ચાલતા તે ઉદ્યોગની કક્ષામાં ઊભો રહી શકે અને આપણે પરદેશથી દવાઓની આયાત કરવાની રહે નહિ. આ પરિસ્થિતિ સર્જવા હવે આપણે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ.

અંસીધર ગાંધી

શહીદ હે!

શહીદ હે! માનવકુલશ્રેષ્ઠ
ગોળી અમારી ગઈ છેક ખાલી:
તને ક્યો દૂર ધરા પરથી—
આવી વસ્યો તું સહુ અંતરોમાં.
ઈસુ અને જુદા ગયા પછીથી
પડ્યો વિસામો ખહુ કાલ કેરો;
કારુણ્યમૂર્તિ! ઝડપી લીધું તે
શહીદીતું આસન વીરતાથી.
હજીય આ માનવજાત કેવી

અપંગ, અન્ધાન્ધ અને બધિર;
તેને સુપંથે કરવા અધીર
બની ખરો શેષ ન રાખ્યું કાંઈ.
“હે રામ!” જોલી અવિરામ ગ્રેમે
દષ્ટિ ઢળી મંગલ ભાવનાથી;
પોદયો પછી ભારત માત અંકે
અણુ અણુ વ્યાપી બન્યો સુધન્ય.
સુધન્ય થાતી ફરીને ધરા આ.

શાંતનૂ માહેશ્વર

વિજ્ઞાનની રજોટી

૧

ઘટતી જતી આવક

બીજી ખેત-મજૂર-તપાસ . સમિતના અહેવાલમાં જણાવ્યું છે કે, ૧૯૫૦-૫૧માં એક ખેડૂતપરિવારની સરેરાશ વાર્ષિક આવક ૪૪૭ રૂપિયા હતી, તે ૧૯૫૬-૫૭માં ઘટીને ૪૩૭ રૂપિયા થઈ છે.

૧૯૫૦-૫૧માં પુરુષની મજૂરી ૧૦૯ નયા પૈસા હતી, તે ૧૯૫૬-૫૭માં ઘટીને ૯૬ નયા પૈસા થઈ છે. સ્ત્રીની મજૂરી ૬૮ નયા પૈસાથી ઘટીને ૫૯ નયા પૈસા થઈ છે.

૧૯૫૦-૫૧માં દરેક ખેડૂત-પરિવારના કરજની રકમ સરેરાશ ૧૦૫ રૂપિયા હતી, તે ૧૯૫૬-૫૭માં વધીને ૧૩૮ રૂપિયા થઈ ગઈ છે.

ખેડૂતપરિવારોનું ૧૯૫૦-૫૧માં કુલ દેવું ૮૦ કરોડ રૂપિયા હતું, તે ૧૯૫૬-૫૭માં ૧૪૩ કરોડ રૂપિયા થયું છે.

આ કરજવધારામાં ૪૬ ટકા વધારો તો ઘરનું ખર્ચ વધી જવાથી થયો છે.

—ઉપરના આંકડાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ખેત-જૂરની વાર્ષિક આવક ૮૮ રૂપિયા અથવા તેથી પણ નોછી છે. જો તે અંબર ચરખાથી પોતાની વાર્ષિક નાવકમાં માત્ર ૫૦ રૂપિયા વધારો પણ કરી શકે, તો તે કેટલો ઠોઠો વધારો થયો કહેવાય? અંબર ચરખો એક કુટુંબને વર્ષે ૧,૨૦૦ થી ૧,૮૦૦ રૂપિયા આવક આપી શકે છે, એ તો અનેક જગાએ સાબિત થઈ ગયું છે.

—‘જગૃતિ’, ૧૯-૧-૬૧]

આપણી રાષ્ટ્રીય આવક ક્યાં જાય છે?

પંચવર્ષીય યોજનાઓથી વંધીલી કહેવાતી આવક કોની પાસે જાય છે, એ જાણવું જોઈએ. એ માટે એક કમિટી પણ નીમવામાં આવી છે. તેનો અહેવાલ બહાર પડે ત્યારે ખરો. પણ ત્યાર પહેલાં ‘સેન્ટ્રલ સ્ટેટિસ્ટિકલ ઓર્ગેનાઈઝેશન’, ‘નેશનલ સેમ્પલ સર્વે’ તથા રિઝર્વ બેંકના આંકડાઓ ઉપરથી, પણ કેટલોક અંદાજ બાંધી શકાય છે.

જેમ કે, ૧૯૫૧-૫૩ દરમિયાન વર્ષે ૨૦૦ રૂપિયાથી ઓછી આવકવાળા માણસોની સંખ્યા વસ્તીના ૫૦ ટકા હતી; ૧૯૫૩-૫૪ દરમિયાન તે ૫૫ ટકા થઈ; ૧૯૫૪-૫૫ દરમિયાન તે ૬૨ ટકા થઈ; અને ૧૯૫૫-૫૬ તથા ૧૯૫૬-૫૭ દરમિયાન તે અનુક્રમે ૫૯ તથા ૬૫ ટકા થઈ.

આવકવેરો ભરનારાઓની સંખ્યા ઉપરથી પણ કેટલોક અંદાજ તારવી શકાય. જેમ કે, ૧૯૪૮-૪૯ અને ૧૯૫૪-૫૫ વચ્ચેના ગાળાના આંકડા જોઈએ, તો વરસે ૫,૦૦૦ રૂપિયા સુધીની આવકવાળાઓની સંખ્યા ૫૩ ટકા ઘટી; ત્યારે રૂ. ૪૦,૦૦૦ થી રૂ. ૭૦,૦૦૦ની આવકવાળાઓની સંખ્યા ૩૯ ટકા વધી; અને રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ થી રૂ. ૨,૦૦,૦૦૦ સુધીની આવકવાળાઓની સંખ્યા ૧૪ ટકા વધી. ત્યારે, રૂ. ૧૦,૦૦૦ થી રૂ. ૧૫,૦૦૦ આવકવાળાઓની સંખ્યા ૬૫ ટકા વધી અને રૂ. ૨૫,૦૦૦ થી રૂ. ૪૦,૦૦૦ આવકવાળાઓની સંખ્યા ૫૫ ટકા વધી.

અર્થાત્ રૂ. ૫,૦૦૦ સુધીની વાર્ષિક આવકવાળાઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે, અને વધુ આવકવાળા ઉપવા વર્ગોની સંખ્યા વધતી જાય છે.

—‘ઈન્ડિયન રીવ્યૂ’, જાન્યુ ૧૯૬૧]

૨

ખાદીગ્રામોદ્યોગ

સન ૧૯૫૩થી, કે જ્યારથી અખિલ ભારત ખાદી-ગ્રામોદ્યોગ મંડળે ખાદીકામ સંભાળ્યું છે, ત્યારથી ખાદી-કાર્યક્રમ ઉપર કુલ ૪૬.૮૫ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું છે. તેમાંથી ૨૧.૩૨ કરોડ રૂપિયા (૪૭.૮૩) પ્રશિક્ષણ, સરંજામ, ગોદામ વગેરે અન્ય નિર્માણકાર્ય જેવા આવશ્યક ‘પ્રસાર-કાર્ય’માં થયું છે.

ખાદીનાં ઉત્પાદક-કામો, જેવાં કે, સૂતર-ખરીદ, ચરખાખનાવટ તથા પરચૂરસ વેચાણ વગેરે ઉપર ૨૩.૧૮ કરોડ (૫૦ ટકા) રૂપિયા આપવામાં આવ્યા છે.

વ્યવસ્થાખર્ચ માત્ર ૨.૩૫ કરોડ રૂપિયા આવ્યું. કુલ ખર્ચમાં કારોગરોના પ્રશિક્ષણ ઉપર થયેલું ૬.૦૮ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ પણ આવી જાય છે. તે જ પ્રેમાણે મકાનોનું બાંધકામ, ગોદામ, સરંજામ વગેરે ઉપરનું ખર્ચ

પણ આવી જાય છે. તેમ જ કરજ તરીકે અપાયેલા ૩૯૯ કરોડ રૂપિયા પણ સામેલ છે, જે પાછા આવી જશે.

સન ૧૯૫૯-૬૦માં બંધી જતની ખાદીનું ઉત્પાદન ૧૪.૧૫ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનું (૭૧૬.૮૫ લાખ ચોરસ-વારનું) થયું. કુલ વેચાણ ૩૦.૬૮ કરોડ રૂપિયાનું થયું. અર્થાત્ લાગત અને વેચાણનું પ્રમાણ ૨ : ૩ થી વધુ છે. ઉત્પાદનના કુલ ખર્ચમાંથી આશરે ૭૨ ટકા કારી-ગરોને મળે છે.

— ‘જાગૃતિ,’ ૧૯-૧-૬૦]

ન વેચાતી ખાદી

ડૉ. યુધવીરસિંહ જણાવે છે કે, ૧૯૫૯-૬૦માં ૫ કરોડ રૂપિયાની ખાદી — સહકારી મંડળોએ કે વ્યક્તિઓએ તૈયાર કરાવેલી — વેચાયા વિના પડી રહી છે.

૧૯૫૯-૬૦માં ખાદીની કુલ પેદાશ ૧૩ કરોડ રૂપિયાની હતી; અને તેણે ૧૫ લાખ માણસોને રોજ આપી હતી. ત્યારે દેશભરની મિલોમાં ૫ લાખ માણસોને જ રોજ મળે છે.

લોકોને ખાદીનો ઉપયોગ વધુ કરવા સમજવવાં આવે, તો વધુ લોકોને રોજ મળે, એ ઉઘાડું છે.

— ટા. ઓફ. ઈ., ૨૦-૧-૬૧]

ખાદી અને મિલ

અખિલ હિંદ હાથસાજ કાપડ વેચાણ સહકારી મંડળીના અને અખિલ હિંદ હાથસાજ સંઘના પ્રમુખ શ્રી. સોમપ્પાએ હૈદરાબાદમાં તા. ૧૭-૧-૬૧ના રોજ બોલતાં જણાવ્યું કે, હાથસાજ-ઉદ્યોગને ફાળવેલું કાપડ તે પેદા કરી થકે તેમ નથી, એમ મિલઉદ્યોગવાળા જણાવે છે. પરંતુ બીજી યોજના વખતે જ્યારે મિલો માટેનો કાપડ-ઉત્પાદનનો હિસ્સો ફાળવવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે મિલોએ વધુ હિસ્સાની માગણી કરી હતી અને એમ જણાવ્યું હતું કે, કાપડની વપરાશ જણ દીઠ ૨૨ વાર થયે. પરંતુ બીજી યોજનાના આખા ગાળામાં કાપડની વપરાશ ૧૮.૫ વાર કરતાં વધી નથી. મિલકાપડના અંતિ ઉત્પાદનને કારણે પછી માલનો ભરાવો યાતાં સરકાર મિલોની મદદે દોડી ગઈ અને કાપડ ઉપરની નફાત ૨૦ કરોડ રૂપિયા જેટલી ઓછી લીધી.

એ મિલોના માલના ભરાવાને લીધે હાથસાજ ઉદ્યોગને પણ બહુ ચોસવું પડ્યું હતું.

હવે ત્રીજી યોજના ગોકવાઈ રહી છે તે વખતે મિલઉદ્યોગે વળી પાછા હાથસાજ-ઉદ્યોગ ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યા છે અને પોતાને માટે વધુ હિસ્સો માંગવા માંડ્યો છે. પરંતુ શ્રી. સોમપ્પાએ ત્રીજી યોજનાના ગાળામાં દર વર્ષે ૫૦,૦૦૦ લાખ વાર કાપડથી વધુ માલનું ઉત્પાદન ન કરવા દેવા માટે ચેતવણી આપી હતી. હાથઉદ્યોગના કારીગરોની સ્થિતિ તપાસવા એક કમિટી નીમવાની પણ તેમણે માગણી કરી હતી.

— ટા. ઓફ. ઈ., ૧૮-૧-૬૧]

ખાદી અને કરકસર!

હાથસાજ-સપ્તાહ નિમિત્તે ભરવામાં આવેલા પ્રદર્શન વખતે પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. હંસાબહેન મહેતાએ જણાવ્યું કે, “એવો એક પરિપત્ર છે કે, પ્રધાનોમાં મકાનમાં બારી-બારણાં જે પડદા અને સોફા વગેરેને જે કવર હોય તે ખાદીનાં જ હોય; તેમાં હાથસાજ ન ચાલે. પરંતુ માનું કહેવું છે કે, હંમેશાં બધે જ સ્થળે ખાદી ન ચાલે. હાથ-વણાટનું કાપડ મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે. અને વળી ગુજરાત જેવા આર્થિક ખોટ ધરાવતા રાજ્યમાં તેને વાપરવું કરકસરભર્યું પણ લેખાયે.”

— ‘સંદેશ’, ૬-૨-૬૧]

— હિંદી માધ્યમને બહાને પહેલાં માનુભાષાના માધ્યમને ખતમ કરવું, અને પછી અંગ્રેજી માધ્યમ ઉપર જ ગોકવાઈ રહેવું, એ ભણેલા વર્ગની આજ્ઞાવની નવી રાજકીય રમત છે. એવું જ ખાદીની બાબતમાં થતું ઉપર જોવા મળે છે. કરકસરને બહાને — ગરીબ ગુજરાત રાજ્યની ખોટને બહાને, પહેલાં ખાદીને ખતમ કરવી અને હાથસાજના કાપડને આગળ કરવું; અને પછી હાથસાજ તો નિરૂપકાપડથી ખતમ થયેલી છે જ!

ગરીબ ગુજરાત રાજ્યને સધર બનાવવું હોય, લોકોમાં રોજગારી જે વધુ વહેંચાય તો જ તેમ બચે. જુદા આજ્ઞાક નીચલા વર્ગના ૭૦ ટકા ગરીબ રહેશે. મૂંઝી, અમુક લોકોને જ ‘ભારત’ ગણીને રાજ્યમાં મોકલે છે. આ માનસ તેનો જ એક વધુ નુકસાન છે. જવરાજ મહેતા હાથસાજ કાપડની કમી અને કિંમતોનો સજવન કરવાનો અને તે કાપડની કમી અને કિંમતોનો રોષ કરે છે — કદાચ વધુ લોકોને રોષ કરે છે.

પરદેશમાં પણ પડદા કવર વગેરેનું જે ખાદીકાપડ શ્રેષ્ઠ તરીકે વખણાયું છે, તે કળા-કારીગરીને સુવાડી દેવાની અપીલ તે જ સભામાં અને તેમની જ સાથે શ્રી. હંસાબહેન મહેતા કરે છે, અને તે ગરીબ ગુજરાતના નામ ઉપર! જમાનાની બધિહારી જ ને!

૩

પંચાયત સમિતિઓની ભાષા

પંચાયતરાજ જે બરાબર થયું થાય, તો જે રાજ્યો અંગ્રેજીને બદલે પોતાની પ્રાદેશિક ભાષાને હજી રાજ્ય-ભાષા બનાવવા તૈયાર થતાં નથી, તેમને પણ પ્રાદેશિક ભાષાને રાજભાષા બનાવવી પડશે. રાજસ્થાનમાં પંચાયત-સમિતિઓ પોતાનું કામકાજ તથા સરકાર સાથેનો પત્ર-વ્યવહાર હિંદીમાં ચલાવે છે.

પરંતુ, આંધ્રમાં હજી અંગ્રેજીને સ્થાને તેલુગુ ભાષા આવી નથી. પંચાયતસમિતિઓના સભ્યો હવે પોકાર પાડવા લાગ્યા છે કે, અમારામાંથી મોટા ભાગના જે ભાષા નથી જાણતા, તેમાં અમારું કામકાજ હજી ચલાવાય છે! એવાં એંધાણ વરતાય છે કે, ઘણીખરી સમિતિઓ તેલુગુ વાપરવા માંડશે. જિલ્લા પરિષદોમાં પણ આ ફેરફાર હવે વધુ લાંબો સમય અટકાવી શકાય તેમ નથી.

— ૮૦ ઓક્ટો ૧૯૦, ૧૮-૧-૬૧]

[‘ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ પત્ર પોતાના ‘ચાલુ બનાવો’ની કતારમાં ઉપર પ્રમાણે લખે છે; પણ નહેરુ-સરકારના રાજ્યમાં પંચાયતનું કામકાજ પણ અંગ્રેજીમાં જ ચલાવ્યા કરવામાં આવે, તો નવાઈ નથી. હજી પાંચેક દિવસ ઉપર જ (‘સંદેશ’, ૨૨-૧-૬૧) ખેડ જિલ્લાના ડી. એસ. પી.એ ભાડુતી ધોડાગાડીઓ અંગે બિલ્લા અને નંબરનાં પતરાં માટે બહાર પાડેલી એક જાહેર નોટીસ પણ અંગ્રેજી ભાષામાં જ જાહેરમાં ચોટાડવામાં આવી હતી! દારૂ અને અંગ્રેજીનું રાજ્ય હજી આ દેશમાંથી ક્યારે જશે એ કલ્પી શકાનું નથી.]

આખા હિંદમાં યુનિવર્સિટીઓનું એક માધ્યમ!

નવી દિલ્લીમાં તા. ૧૭-૧-૬૧ના રોજ મહેશી સેન્ટ્રલ એડવાઈઝરી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનની બેઠકમાં, આખા દેશની યુનિવર્સિટીઓમાં એક જ ભાષાને માધ્યમ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની વાતનો ખાસ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો.

અંગ્રેજીને બદલે પ્રાદેશિક ભાષાઓને માધ્યમ તરીકે અપનાવવાની તીવ્ર ચર્ચા વખતે એવું જણાવવામાં આવ્યું કે, દેશમાં ભાષાવાદ પરન્વે પ્રવર્તતો ઉકેસ્ટ અને ભાષા-ઓની અનેકતા જોતાં, પ્રાદેશિક ભાષાઓને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે અપનાવવી એ હાનિકારક નીવડશે.

કોઈએ અંગ્રેજી ભાષાનું નામ લીધું ન હતું, પણ જે આખા દેશમાં એક જ ભાષાને માધ્યમ તરીકે અપનાવવી હોય, તો તે ભાષા ભવિષ્યમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી સ્પષ્ટપણે અંગ્રેજી જ હશે.

જોકે, છતાં જતાં અંગ્રેજીને માધ્યમ તરીકેના સ્થાનેથી હટાવવી પડશે એવું સામાન્યપણે કબૂલ રાખવામાં આવ્યું; છતાં કેટલાક સભ્યોએ, ધોરણને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના, નજીકના ભવિષ્યમાં તેમ થઈ શક્ય કે કેમ, એ બાબત શંકા વ્યક્ત કરી હતી.

કથો નિર્ણય લેવામાં ન આવ્યો, પણ અંતે એમ નક્કી કરાયું કે, એક ખાસ બેઠકમાં આ આખો સવાલ તપાસી જોવામાં આવે.

— ૮૦ ઓક્ટો ૧૯૦, ૧૮-૧-૬૧]

[રાષ્ટ્રભાષા હિંદીને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવાનો આગ્રહ રાખનારાઓ ખરેખર તો પ્રયત્ન-અંગ્રેજી-માધ્યમ-વાદી જ છે, એમ જે કહેવાય છે, તે ગુજરાત રાજ્યમાં તો વડોદરાની અને વલ્લભ વિદ્યાનગરની યુનિવર્સિટીઓમાં પુરવાર થઈ ચૂકેલું છે. અત્યારની વડી સરકારની કારવાઈઓ જોતાં, ઘોડા વખતમાં એટલો આંચળો પણ અંગ્રેજી માધ્યમવાળાઓને નાલી પડેરો પડે, એવું લાગે છે]

૪

બંધારણનો અમલ!

સ્વતંત્ર થયા બાદ ભારત દેશ પરદેશી ભાષાની ગુલામીમાં ચાલુ ન રહે તથા દેશના બધા લોકો સ્વતંત્ર ભારતના રાજવાસીવટમાં સમન્વૃત્ત ભાગ લઈ શકે કે સહકાર આપી શકે તે માટે, તા. ૧૪મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૮ માં હિંદીનો રાજભાષા તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. અને અધ્યાનક એ ફેરફાર કરવામાં વિવિધભાષી લોકોને મુશ્કેલી ન આવે તે હેતુથી ૧૫ વર્ષનો વચગાળો ઘડવવામાં આવ્યો, જે દરમ્યાન તૈયારી કરીને ૧૯૬૫ સુધીમાં ભારત અંગ્રેજી ભાષાને હટાવી હિંદીને પૂર્ણપણે રાજભાષાનું સ્થાન આપી શકે.

એ બધું બરાબર કમચર થાય છે કે નહિ તે તપાસતા રહેવા માટે સમ્રપતિ પાંચ પાંચ વર્ષે સરકારી ભાષા-પંચનીમી ઘડે એવી કામુની જોગવાઈ પણ બંધારણમાં કરવામાં આવી.

પરંતુ બંધારણનો અમલ કરવાની વાત તો ક્યાં ગઈ, પણ કેન્દ્ર સરકાર એનો ભંગ કરવાની પેરવીમાં જ જાણે લાગી ગઈ. અને ૧૯૬૫ની મર્યાદાને ઉલ્લંઘી દઈ, ત્યાર પછી પણ અંગ્રેજી મનમાની અવધિ સુધી સહભાષા તરીકે ચાલુ જ રહે એવી જાહેરાત કરવામાં આવી.

નીચેના કેટલાક આંકડા પરથી ભારત સરકારની તૈયારી કેવી ચાલી રહી છે, એની એક ઝલક મળશે! રાજકર્તાઓ જ આ અગત્યની પ્રજાકીય બાબતમાં કેવો સહકાર આપી રહ્યા છે, તેનો નમૂનો તે ઉપરથી જણાયે.

હિદીમાં પત્રવ્યવહાર

કચેરી	હિદીમાં મળેલા પત્રો	હિદીમાં આપેલા ઉત્તરો
ગૃહખાતું	૬૯૮૬	૧૫૪૯
કેન્દ્રવહી	૧૫૨૫	૪૧૮
ખેતી તથા અન્ન	૧૬૦૮	૧૮૮
નાણાંખાતું	૧૬૮૫	૫૮૧
આરોગ્ય	૮૧૪	૪૯૩
વિદેશખાતું	૩૭૦	-
સંરક્ષણ	૨૬૭	૩
પુનર્વસવાટ	૨૫૮	૯
સામુદાયિક વિકાસ તથા સહકાર	૫૦૦	૧
સીંચાઈ-વિદ્યુત્	૩૬૭	૨
પોલાદ-ખાણ-બજાવણ	૧૯૦	૩

વિદેશખાતું તો અંગ્રેજીમાં ઘણો પત્રવ્યવહાર કરે એ સમજાય, પણ ખેતીખાતું પણ ૧૬૦૮માંથી માત્ર ૧૮૮ પત્રોના જવાબ જ હિદીમાં આપે કે સામુદાયિક વિકાસ તથા સહકારખાતું ૫૦૦માંથી ૧ પત્રનો જ જવાબ હિદીમાં આપે, એ તો એક ગજબ જ લાગે છે. જાણે ખેતી અને સહકાર એ દિલ્લીમાં બેઠેલા અંગ્રેજીભાષી અમલદારોને જ લગતી બાબત હોય!

ટાઈપરાઈટરો

કચેરી	કુલ	હિદી
ગૃહખાતું	૫૯૭	૧૨
વિદેશખાતું	૫૨૫	૪
સંરક્ષણ	૩૪૩	૪૮

કેન્દ્રવહી	૩૩૬	૧૧
પુનર્વસવાટ	૨૦૫	૪
સામુદાયિક વિકાસ	૧૨૪	૨
ખેતી તથા અન્ન	૫૬૩	૬
વાણિજ્ય-ઉદ્યોગ	૪૮૩	૯
સીંચાઈ-વિદ્યુત્	૧૨૪	૨
આયોજન	૩૧૩	૫
માહિતી તથા આકાશવાણી	૯૧	૩
નાણાંખાતું	૯૨૬	૧૦
મજૂરખાતું	૧૫૫	૬
બીજાં છ ખાતા	૯૧૭	૨૭

સરકારી કર્મચારીઓ

(પ્રથમ ત્રણ શ્રેણીના ભેગા)

	કુલ કર્મચારી	હિદી જાણનાર	હિદી શીખનાર
કચેરી			
ગૃહખાતું	૧,૨૧૭	૭૦૪	૧૩
સંરક્ષણ	૭૨૦	૪૪૪	૩૫
સીંચાઈ-વિદ્યુત્	૩૨૮	૧૯૭	૧૭
આરોગ્ય	૩,૬૯૪	૧,૯૮૮	૩૦૪
માહિતી તથા આકાશવાણી	૫,૮૮૫	૨,૧૩૫	૩૩૪
બધાં ખાતાં મળીને	૨૩,૭૮૪	૧૧,૬૧૨	૧,૨૦૫

ચોથી શ્રેણીના સરકારી નોકરો અંગ્રેજી જાણતા જ નથી હોતા. અને તેમાંના મોટા ભાગના હિદી જાણતા હોય છે. એટલે તેમને માટે કાઢવામાં આવતા પરિપત્રો વગેરે હિદીમાં કાઢવાનો સરકારે નિર્ણય કર્યો છે. છતાં હજુ તેનું પાલન કેવું થાય છે તે જુઓ—

ચોથી શ્રેણી માટેના પરિપત્રો

	કુલ પરિપત્રો	હિદીમાં કેટલા
કચેરી		
ગૃહખાતું	૭૪૯	૭
નિર્માણ આવાસ ઈં	૧,૧૫૭	૪
સામુદાયિક વિકાસ	૧૪૮	૧૧
વિદેશ	૧૦૯	૦
કાયદો	૯૯	૦
સીંચાઈ-વિદ્યુત્	૪૫૫	૦
સંરક્ષણ	૧૧૨	૧૨

માહિતી તથા આકાશવાણી	૨,૯૨૮	૫૫
ખેતી તથા અન્ન	૩,૫૩૩	૨૬
વાણિજ્ય-ઉદ્યોગ	૫૦૦	૧૩
કેળવણી	૧૭૭	૭

સરકારી રિપોર્ટો, કાર્યવાહી વગેરે દેશના લોકોની જાણ માટે હોય; પરદેશવાળા ન જાણે તેમ સારું ગણાય. છતાં દેશના જ લોકો ન જાણે અને પરદેશના જ જાણે એ રીતે એ બધાં સરકારી પ્રકાશનો વિદેશી ભાષામાં જ કરવામાં આવે છે!

અર્ધી તાકાતથી જ કામ કરી રહ્યો છે અને છેલ્લા દશ મહિનામાં જ તે ઉદ્યોગમાં ૨ લાખ મજૂરોને છૂટા કરવામાં આવ્યા છે.

દરમ્યાન બ્રિટનના મોટરઉદ્યોગમાં પણ કટોકટી ઘેરી બનતી જાય છે. ઘણાંય કારખાનાંએ અડવાડિયામાં રાા દિવસ જ કામ કરવાનું શરૂ કર્યું છે.
— ૨૧૦ એફ૦ ઈં૦, ૧૮-૧-૬૧]

૬

પ્રકાશનો

લશ્કર અને ખર્ચ

કચેરી	કુલ પ્રકાશનો હિદીમાં
ગુહખાતું	૧૮ ૫
વાણિજ્ય-ઉદ્યોગ	૧૪૩ ૫
મજૂરખાતું	૪૧ ૬
રેલવે	૩૪૩ ૬૨
કેળવણી	૨૨૧ ૭૧
નાણાંખાતું	૧૧૨ ૨
પોલીસ-ખાસ-બળતણ	૧૭ ૭
ખેતી તથા અન્ન	૧૩૯ ૩૮
વૈજ્ઞાનિક અનુસંધાન તથા	
સાંસ્કૃતિક કાર્ય	૬૭ ૧૪
આયોજન	૩૩ ૬

પટ્ટા, કાગળપત્ર વગેરે ઉપર મથાળો અંગ્રેજી જ હોય છે. રબરના સિક્કા વગેરે તથા કાર્યાલયોનાં નામ પણ અંગ્રેજીમાં. અધિકારીઓનાં નામ પણ અંગ્રેજીમાં. સરકારી શાખો ફારમ પણ બધાં અંગ્રેજીમાં.

આ છે, બંધારણનો આદેશ અને તેનો અમલ!
— ‘વિશાળ ભારત’, જાન્યુ ૦ ‘૬૧]

૫

અમેરિકામાં બેકારી

અમેરિકાના મજૂર ખાતાએ જાહેર કર્યું છે કે, અમેરિકામાં ડિસેમ્બર માસમાં ૪,૫,૪૦,૦૦૦ માણસો બેકાર હતાં. બીજા વિશ્વ-યુદ્ધ પછીનાં વર્ષોમાં એ બાબતની પરાકાષ્ઠાનો મહિનો આ હતો. ચાલુ માસમાં પણ બેકારોની સંખ્યામાં વધારો થયો, એવી અપેક્ષા રખાય છે.

મોટાભાગની બેકારી પોલીસ, મોટર અને બીજા ઉત્પાદક ઉદ્યોગોમાં નોંધાઈ છે. પોલીસ ઉદ્યોગ તેની માત્ર

પશ્ચિમના દેશો	સામ્યવાદી દેશો
લશ્કર ૮૬ લાખ	૯૩ લાખ
વિમાનો ૨૯ હજાર	૨૫ હજાર
જહાજો ૩૭૦૦	૩૦૦૦

લશ્કરી ખર્ચ (રૂપિયામાં)

અમેરિકા	૨૨,૮૦૦ કરોડ
રશિયા	૨૦,૦૦૦ કરોડ
ઇંગ્લંડ	૨,૧૦૦ કરોડ
પોલેન્ડ	૧,૭૦૦ કરોડ
પશ્ચિમ જર્મની	૧,૩૦૦ કરોડ
ચીન	૧,૨૦૦ કરોડ
કેનેડા	૮૫૦ કરોડ
એકોસ્લોવેકિયા	૬૦૦ કરોડ
ઈટલી	૫૦૦ કરોડ
યુગોસ્લાવિયા	૩૫૦ કરોડ
રૂમાનિયા	૩૦૦ કરોડ
હિંદ	૩૦૦ કરોડ
સ્વીડન	૨૫૦ કરોડ
પશ્ચિમના દેશોનું કુલ	૩૧,૫૫૦ કરોડ
સામ્યવાદીઓનું કુલ	૨૪,૪૫૦ કરોડ
નિષ્પક્ષ દેશોનું	૧,૮૫૦ કરોડ

કુલ વાર્ષિક લશ્કરી ખર્ચ ૫૭,૮૦૦ કરોડ

અલ્પવિકસિત દેશોની

કુલ વાર્ષિક આવક ૬૨,૫૦૦ કરોડ
— ‘લિક’, ૨૯-૧-૬૧]

એક માણસને મારવાનું ખર્ચ!

રિયર એડમિરલ હેન્રી એલ. એક્લસ (નિવૃત્ત) એવો અંદાજ કાઢે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૪માં બુધિયસ સીઝરને થેનુના એક માણસને મારવામાં ૭૫ સેન્ટ ખર્ચ આવ્યું (૩૫૫ રૂપિયા).

ત્યારે, ઈ. સ. ૧૮૦૦માં નેપોલિયનને લગભગ ૩,૦૦૦ ડોલર ખર્ચ આવ્યું હતું; જ્યારે પહેલા વિશ્વ-યુદ્ધમાં ૨૧,૦૦૦ ડોલર અને બીજામાં ૨ લાખ ડોલર!

— ‘એવેક’, ૨૨-૧૨-૬૦]

૭

‘જનતા-ગાડી’

જનતા માટે નાની અને સસ્તી મોટર બનાવવાનું ભારત સરકારે માથે લીધું છે. તે અંગે પ્રો. થોમસ બેલોધ આ પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રીય વિચારણા રજૂ કરે છે—

“જે સમાજ કે રાષ્ટ્ર તીવ્ર ઔદ્યોગિક પદ્ધતિ પામી રહ્યો હોય, ત્યાં જો આવકની વહેંચણી અને ઉત્પાદનની ગતિ ઈષ્ટ લક્ષ્ય તરફ દોરવામાં ન આવે, તો જે ઔદ્યોગિક ઈમારત ઊભી થાય, તેનો ઘાટ ચાલુ વિસંગત અને તદ્દન અસમાન એવી આવકની વહેંચણી દ્વારા જ ઘડાય . . . જાહેર વિભાગમાં ‘જનતાગાડી’ના ઉત્પાદન માટે જે કારખાનું નાખવાનો વિચાર ચાલે છે, તે ઉપરથી

નવું વાચન

એકલતાના કિનારા : લે. ચંદ્રકાંત બક્ષી; પ્રકાશ સંસ્થા પ્રકાશન, મુંબઈ - ૩; પૃ. ૨૦૦; કિ. ૪-૦૦.

બીજા સ્વરૂપના પાયા ઉપર કરેલા કામચાસનાના હથાકા ચિત્રણનું આ પુસ્તક છે. સીધી ભાષામાં કહેવું હોય તો તેને ‘ગદું’ જ કહી શકાય. અલબત્ત, ચિત્રકળામાં ‘એડર્ન આર્ટ’ જેમ નીકળી છે, તે રીતે નવલકથા-લેખનની જે એક નવી ‘કળા’ નીકળી છે, તેના બધા અંગે એમાં છે; એટલે કૃત્યપ્રિય કામચાસના હલકાં પુસ્તકો જેવું આ ન કહેવાય. પરંતુ સુરુચિ અને શિષ્ટતા નામની ખજાણો રીજ છે ખરી . . .

અલબત્ત, ‘સુરુચિ કે શિષ્ટતાં એટલે શું,’ તથા ‘તેનો ધ્વનરો કેમની પાસે છે,’ વગેરે દલીલાથી પ્રેરાઈ, સામાજિક આપવાના જુદાસામાં આ પુસ્તકનાં વસ્તુમાંથી ઉતારા આપવા એકવાની બહુ અમારે કરવી નથી; તેમ જ ‘તમે તમારી મેળે બેઈ વાંછીને ખાતરી કરી-લો,’ એમ પણ અમારે વાચકોને કહેવું નથી.

આ પુસ્તકનું નામ ‘એકલતાના કિનારા’ છે. એ એકલતા શાની છે, ભાષા, ભણે છે? દિવસે કામધંધો કરી,

આ સાદું સત્ય સમજવામાં લોકો કેવા નિષ્ફળ નીવડે છે તેનો પુરાવો મળી રહે છે. ૪૦ કરોડની વસ્તી, કે જેની વાર્ષિક સરેરાશ આવક ૪૦૦ રૂપિયા છે, તેને માટે વાર્ષિક ૧૦,૦૦૦ મોટરોના ઉત્પાદનને ‘જનતાગાડી’ કે જનતા માટેની મોટરનું ઉત્પાદન કહેવું, એ છેક જ વિપરીત વસ્તુ છે. આ નવી ગાડીનો નમૂનો દાખલ કરીને નવી માગ ઊભી કરવામાં આવશે. વાહનના માલિક બનવા માટેનું સામાજિક દબાણ વિસ્તૃત થશે, બચત ઓછી થશે, ખીરધાર ઉપરનું નિયંત્રણ વધુ મુશ્કેલ બનશે, અને નવો ઉદ્યોગ સામાજિક ભેદ ઊભો થશે, જેને પરિણામે ઊલટી વિસંગતિ વધશે.”

— ‘લિક’, ૨૮-૧-૬૧]

દેવું તથા રોકાણ

૧૯૫૭ થી આજ સુધી બ્રિટને ભારતને ૧ અબજ ૮૮ કરોડ રૂપિયા ઉધાર આપ્યા છે.

એ ઉપરાંત બ્રિટનને ભારતમાં કુલ ૩ અબજ, ૮૮ કરોડની પૂંજી રોકી છે. તે ભારતમાં રોકાયેલી કુલ પરદેશી પૂંજીનો ૬૯.૮ ટકા ભાગ થાય છે.

— ‘ભારતીય સમાચાર’, ૧૫-૧-૬૧]

જો

‘બાર બાય દસ’ના યોલકામાં રહેવાનું મળે કે પછી નીલ માળ ઉપર નવેા ફ્લોટ વસાવવા જેટલા પૈસા થાય, તોપણ મોડી રાતે ઘેર આવી જેને કામચાસનાથી ગરમ એવી પત્ની નેઈએ, એવા માણસને બહુલી ગણેલી, સામાન્ય રીતે ધરરજી, મમતાવાળી, પરંતુ પેલા માણસને નેઈએ તેવી ‘ગરમ’ નહિ એવી સ્ત્રી મળે, તેથી જો માણસને એકલતા લાગ્યા કરે છે. અલબત્ત, ગૃહસ્થ કે બનરુ એવી ઘણી ‘ગરમ’ સ્ત્રીઓ ઉપલબ્ધ છે; પરંતુ આ માણસને એવી રખડપટ્ટોનો કંઠાળો છે. તેની ઉપર ઘણી કુંવારિકાઓ, યુવતીઓ, ગૃહિણીઓ, અને બનરુ સ્ત્રીઓ પોતાની કરામતો અજમાવી છે, પણ આ બાબતમાં આ માણસ હંડો છે !

આ બાબતની - ‘ગરમ’ પત્ની ન મળવાને લીધે ઊભી થતી એકલતાના ચિત્રણની બીજી તરીકે પાછો બીજા સ્વરૂપ લેવામાં આવ્યો છે. વાર્તાના પ્રવાહમાં જરૂરી હોય કે ન હોય, તોપણ આપણા જેન નાયક આપણને નીચેનું વર્ણન આપી જ દેવાનો—

“બીક, હેમ, મટન અને માછલી એ બધા કરતાં મને વિશેષ કોઈ વસ્તુ ગમી હોય તો ‘ચિકન’, મારી દુધિએ

કુદરતે એ અરેખર ખાવાની જ એક વસ્તુ બનાવી છે... મુરઘીની સ્વાથળ અને ટાંગ... ઘણી વસ્તુઓ ખાઈ લીધી છે અને ઘણી ખાવાની બાકી છે, પણ મને મુરઘીની ટાંગથી વધુ સરસ હજી કોઈ જ વસ્તુ લાગી નથી, અને એ પણ એ જ હોલવની, . . . વર્ષોથી એ એક જ હોલવમાં અચ્ચુબના હાથે લાવેલી કહીઆની ટાંગ ચૂસી છે અને મન આવી ગઈ છે. ટાંગ ચૂસવા જેવી મન કોઈ વાર આવી નથી અને આવતી પણ નથી. આવરો કે કેમ એ ખબર નથી..."

તમે કહેશો કે, તમને માંસ ખાવાની સૂઝ હશે, એટલે આ વર્ણનમાં 'રસ' નહિ આવતો હોય! એ તો ઠીક; આ લેખકની કામવાસનાની ભૂગિકા જ બીભત્સ રસમાં ખોડાયેલી છે. જુઓ વાતપ્રવાહમાં નિરર્થક પણ પાનાં ભરીને આગેરું બીજું એક ચિત્ર—

"એક રાત્રે મેં નીમતલ્લા ધાટી એક ચિતા પર એક ઘુડી સોના મુતદેહને જલી જતાં જોયાં... હું રાતભર ચિતા પાસે બેસી રહ્યો... ઝળઝળતા ભડકાની સામે પગનાં આંગળાં કંકડ રોકાવા માંડ્યાં. વચ્ચે ચામડી ફાટીને પાણીની ધારો સળગતાં લાકડાં પર પડતી અને બળીને જીરી જતાં ચાણીનો અવાજ થતો... પણ પરના સોભા દખાઈ રહ્યા હતા અને પુષ્કળ પાણી ટપકતું હતું અને કોઈ કોઈ ઝૂલતાં ટીપાં અગ્નિની ગરમીમાં જ ઝળહળીને થીજી જતાં હતાં... ટટેલા પગો લાકડાંથી જીવણીને વચ્ચે નાંખ્યા, બળી રહેલી ખોપરીને વચ્ચેના ભાગમાં ખસેડી અને ઉપર નવાં લાકડાં દબાવ્યાં, ઔર-ગનના સોટની જેમ ગાંઠ ફાટવાનો અવાજ આવ્યો. . . ધુટીના શરીરના અવશેષો જલી રહ્યા હતા—કાળી ખોપરી સીધા વળી ગયેલા લાકડાં જેવા શરીરનો સાગ અને કમરનો ગોળ ગૂઠો, મરેલી બિલાડીનું પેટ ખેંચીને ડાંચું ક્યું હોય એવો આકાર લાગતો હતો... બધાની સાથે હું પાછો ફર્યો; રસ્તાએ પર લાવેલ સીઓ ગંગાના નાનકેલા જઈ રહી હતી, કંઈદેશનના માથુંસો પાણી છાંટી રહ્યા હતાં અને ઉઘડવા તડકામાં સરકારી દૂધની ખાલી લોરીએ પાછી જઈ રહી હતી. . ."

આમ, મુરઘીની ટાંગ કે બળતી ડોશીની સળગી જતી આંગળીઓ—એ ભતની બીભત્સતાના વર્ણન વડે જ લેખકનો કામરસ પુષ્ટ થાય છે—વકરે છે.

અરે, આ લોકો તેમની કદખાની 'ગરમ' સ્ત્રી વિશે નફરતપણે કેવી વાત કરી દે!

લેખકે એવી કેટલીય ગરમ સ્ત્રીઓના ચાળાચસકા 'નવી કળા'થી ચીત્યાં છે. પણ આ ભતના રસને રસગ્રસ્તતા જ કહેવી જોઈએ. નવી કળાવાળા આપણને બહુ તો હસી કાઢશે. ભલે! પરંતુ પાછા હલીલ કરવા જતાં અને પુરાવાઓ ટાંકવા જતાં પુરતમની ગંદકીને આ પાનાં ઉપર લાવવી એ પણ

અસાધ્ય છે. માની લઈએ કે, આ લેખકનો સમાન-ધર્મી સ્ત્રીઓ—પુરુષો, જીવનનિર્વાહ કે છોકરાંઓ ગુજરાતમાં અનેક છે. પણ તેથી, એ બધી આપણી 'ગરવી ગુજરાત' છે શું? પશ્ચિમી 'સુધારા'થી સહેલાં ચપટી શહેરોની આ સાંસ્કૃતિક ગંદકી ગુજરાતને ખરે છે?

આજની લોકશાહીમાં—૨૦,૦૦૦ મહિલાઓએ—કરેલી ચિનતી, છતાં 'પ્રોટેક્ટ માટે જ' એવાં પાટિયાંવાળી પરદેશી બીભત્સ ફિલ્મો આ દેશમાં (પરદેશી ચક્ષુની તંગી હોવા છતાં તથા તે તંગી પૂરવા આપણા દેશમાં દેહકાં અને વાંદરાંને પરદેશ ચડાવવાં પડતાં હોવા છતાં) ઢગલાબંધ નહેરુ-સરકાર આવવા જ દે છે. એમ, ગમે તેવી ચોપડીએ લખવાની છૂટ પણ આ દેશના અત્યારના મિલ્લજમાં રહેવાની જ. પરંતુ આપણે સૌ પણ સ્વતંત્ર જ છીએ ને? આપણે એ ગંદકીથી આપણી ભતને તથા આપણાં પોતાનાંને બચાવતા થઈએ તોપણ બહુ!

'વાચક'

આંખ અને અંજન : લે. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ; પ્રકાન આર. આર. રોહટા કંપની, મુંબઈ-૨; કિં. ૩-૨૫; પૂ. ૧૯૨.

૨૧૦ રમણલાલ ૧૦ દેસાઈની આ છેલ્લી નવલકથા છે. તે પ્રસિદ્ધ થતી જતી હતી તે જ અરસામાં તેમનું અવસાન થયું. એટલે તેને હજી વિકસાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી કે નહિ તે કહી શકાયું નથી. છતાં વાર્તાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે યોગ્ય જગ્યાએ પૂરી થયેલી જ છે.

પલ્લવી નામે એક મુંદર છતાં શીલવાન કન્યા કોલેજની પરીક્ષાનો ક્રમ પૂરો કરવાની તૈયારીમાં છે. તે જ અરસામાં એ કંદર્પ નામના એક છતાંદર યુવકને પોતાનો પ્રેમ અપે છે. કંદર્પની પેટે બીબ પણ પછા આ શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપવતી યુવતીનો પ્રેમ સંપાદન કરવા ઇચ્છતા હોય છે; પરંતુ પલ્લવી એ સામાન્ય યુવતી જેવી સૌંદર્ય-પ્રેમ-લગ્ન વગેરે બાળતો પ્રત્યે આંધળી કે છકેલી હતી નહિ. એટલે જ્યારે બધાને છોડી પહેલી વાર પલ્લવીએ પોતાનો પ્રેમ કંદર્પ પ્રત્યે બહેર કર્યો, ત્યારે કંદર્પની કુતાર્થતાનો પાર રહ્યો નહિ; સૌ કોઈને એ જોડી યોગ્ય જ લાગી. અલબત્ત, શીલા જેવી કંદર્પને મેળવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલી યુવતીને કંઈક દુઃખ થયું હશે; પરંતુ તેણે આ સુમંગ નેત્રી જોઈને પલ્લવી માટે પોતાનું સ્થાન રાજીખુશીથી ખાલી કરી આપ્યું.

પરંતુ વિધિની વક્તા કહો કે જીવનમાં આવી કરોડ ટીઓ આવતી જ હોય છે એમ કહો,—બન્યું એવું કે, પરીક્ષાના ઉત્તરના દિવસોમાં જ પલ્લવીની આંખોની ન્યોત છુટવા લાગી. કંદર્પ તે બહુ તરત પોતાનો પ્રેમ શીલા તરફ વાળી લે છે; પણ પલ્લવી તો પોતાને એવી અંધ સ્થિતિમાં

નમાને અને સ્વીકારે એવો સાચો પ્રેમી કંદર્પ નીચે એવું જણાયે છે. ધૃત્વ હોવા છતાં, તેને માથે એવો ભાર નાખવો એ પ્રેમી તરીકે પોતાનું કામ નહિ, એમ માની તેને ભત્રે જ તેની પ્રેમ-પ્રતિજ્ઞામાંથી યુક્ત કરે છે! કંદર્પ અને શીલા પરણી પશુ નય છે.

પછી જીવનમાં હતાશા અનુભવની પદ્ધતિ આપખાત કરવા નહીંકિનારે નય છે, અને ભૂતકો મારે છે. તે વખતે પદ્ધતિનો કોલેજ-જીવનનો સહાધ્યાયી મનમથ, જે માત્ર સારીરિક બળની અને ખાસ કરીને તરવાની કસોટીઓમાં 'વીર'નું બિરુદ મેળવ્યા કરતો હોય છે, અને યુવતીના પ્રેમનો જેને સ્પર્શ પણ થયો હોતો નથી, તે તેને બચાવવા પાણીમાં પડે છે. પરંતુ પદ્ધતિ બચવા ન ઇચ્છતી હોવાથી મનમથને તરવામાં અવરોધ બિભા કરે છે; એટલે દુશળ તરવેયો મનમથ પદ્ધતિને માથામાં સખત પ્રહાર કરી બેભાન કરી નહીં બહાર લાવે છે. પદ્ધતિ ન્યારે જાનમાં આવી આંખ ઉઘાડે છે, ત્યારે તે સંપૂર્ણ આંખળી બની ગઈ હોય છે.

અનુભવો મનમથ એ બીનામાં પોતે માથામાં મારેલા કટકાને કારણભૂત માને છે; અને તેથી છેવટે ન્યારે બીજ વાર પદ્ધતિ ધરને છોડેથી કહી પડવાનો વિચાર કરે છે, ત્યારે મનમથ તેની પાસે સારવાર માટે કાયમ સાથે રહેવાની પરવાનગી માગે છે. પદ્ધતિ એ મૂર્ખ લાગતા યુવાનને એ પરવાનગી આપે છે; પણ યુવાન સૌ સાથે સારવાર માટે બીજ રીતે કાયમ રહેવાય શી રીતે, એમ કહી મનમથ તેની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરે છે. તે વાલ્ય આગળ વાત પૂરી થાય છે.

લેખકની ભાષા-છટ્ટા પશુ બરાબર આમાં જોવા મળે છે. વાત એક જ યુદ્ધ ઉપર બિભા કરાઈ હોવા છતાં, વાચકને એ તેની બની છે.

‘વાચક’

પૂર્ણા: લે. ૦ ‘કોલક’; પ્રકા. ૨૦ આર. આર. રોહની કંપની, સુબર્બ-૨; પૃ. ૨૪૦; કિ. ૪.૦૦.

માનજીવનનાં સાહસીમાં પાત્રોની વાર્તા બિભા કરવાની શ્રી. ‘કોલક’ની હથેલી હવે તો ગુજરાતી વાર્તાના રચિયાઓને કદાચ ભણીતી થઈ છે. તેમની ‘ભાઈબીજ’ નવલકથા પાંચસો ઉપર પાનની આઠે વર્ષે હમણાં જ ફરીથી છપાઈ. તેમાં પણ એવાં જ સીધાંસાદાં પાત્રો છે.

પરંતુ શ્રી. ‘કોલક’નાં બધાં ગામડી પાત્રો ‘બલુચી’ (છાપેલી!) ભાષા વાપરે છે! એ વસ્તુ તે પાત્રને નજર સામે રાખતાં એવી તો વિચિત્ર દેખાય છે કે, શ્રી. ‘કોલક’ પોતે જ કદાચ ઝડ એ કુટુંબમાંથી આપોઆપ નીકળી જ્યો, એમ માનવું જોઈએ. એ દિલ્લે ‘પૂર્ણા’માં થોડોક સુધારો થયેલો પણ જણાય છે. ‘ભાઈબીજ’ વાર્તાના અંત લેખકે ભણી જોઈને એવો તો ‘અપરિત’ આપ્યો હતો

કે, એમ જ માનવું પડે કે લેખક કદાચ ‘આત્મકથા’ જેવું લખે છે, તેથી જ એ રીતનો અંત લાવવા પ્રેરણા છે. એ હિસાબે ‘પૂર્ણા’નો અંત ખામુખા કુટુલ નથી બનતો.

આ ચોપડીનાં પાત્રો મુરત જિલ્લાનાં છે, એ નક્કી છે. (જોકે, ચિત્રકાર કાઠિયાવાડી હોય એમ પૂઠા ઉપર તેમણે કાઠિયાવાડી સ્ત્રી-પુરુષ મુદ્રા દીધાં છે; ઉપરાંત પૂર્ણા જીવાન હોઈ, રામલાલ આધિર છે; છતાં ચિત્રમાં પૂર્ણા કરતાંય રામલાલ વધુ જીવાન દેખાય છે.)

ધણી દીકરીઓવાળો સામાન્ય સ્થિતિનો ગોવિંદજી પોતાની છેલ્લી દીકરી પૂર્ણાને ઠેકાણે પાડવાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. પૂર્ણાને એક હાથે ભે આંગળીઓ નોડાયેલી છે, એટલી ખોડ છે. છેવટે તે પાસેના ગામના રામલાલ નામના વિધુરને (ભે છેકરાંના બાપને) પોતાની પુત્રી આપવાનું ગોઠવે છે. રામલાલ ઝટ કબૂલ થાય છે, -અને પૂર્ણા પણ. કોઈ ભત્રીયા વાંધાવચકા એકે પછે આવતો જ નથી. વાંધાવચકા આવે છે ગોવિંદજીના મેટાભાઈ તરફથી. તે આ લગ્ન થાય તો કુટુંબની આબરૂ નય એમ માને છે. એટલે પછી પૂર્ણા કુંવારી અવસ્થામાં સગામાં બનેલી છે, વગેરે વાતો તે ઉરાટે છે. રામલાલ એ વાતોની ખાતરી કરવા પૂર્ણાને ઘેર આવે છે, અને બહાર પૂર્ણાની સાથે અરસપરસની દૃઢ પ્રેમગાંઠ બાંધીને નય છે.

છેવટે સૌ સારાં વાનાં થાય છે. અને પૂર્ણા પરણી નય છે. આર. આર. રોહની કંપની પ્રકાશનો મળલક કરે છે; બાલ મુરોમન વગેરેથી ચોપડી મોંઘી પણ થઈ હોય છે. પણ છાપકામની શુદ્ધિની બાબતમાં પૂરતી ચીવટ રખાતી ન હોય એવું લાગે છે. ‘ભાઈબીજ’માં કાશીનો ભાઈ ‘વિલાસ’ છે, પણ પા. ૨૮ ઉપર તેને બેધડક ‘કિરોર’ છાપી ચર્ચો છે. તેમ ‘પૂર્ણા’માં પા. ૧૨૭ ઉપર ‘સોસા’ ને રંભા બનાવી દીધી છે; તથા પા. ૧૪૭ ઉપર ‘રામલાલ અને એમની દીકરી’ની વાત છે, તેને બદલે ગોવિંદજી અને એમની દીકરીને છાપી મારી છે!

‘વાચક’

રસિકપ્રિયા લે. ૦ વિહલ પંડ્યા; પ્રકા. પ્રદીપ પ્રકાશન, સુબર્બ-૩; પૃ. ૨૪૮; કિ. ૫.૫૦.

તેર વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ ચોથી વાર્તાના નામ ઉપરથી પોતાનું નામ પામે છે. લેખકોને પોતાની કૃતિઓનું નામ પાડવાનું શા આધારે મન થતું હશે, એ ભણવું એ પણ એક રસિક વિષય થઈ પડે બરો. ચોથી વાર્તાનું ‘રસિકપ્રિયા’ નામ પણ શા માટે ધર્યું છે કે કોઈ એ નામનું પાત્ર છે? ના હરગિજ નહિ. આ તો ગામડાગામની ચંદા, કનક, મણિકાકી, મોહન, મુરલી એવાં ગામડી નામોવાળાં પાત્રોની વાત છે. અને મુખ્ય બે પાત્રો મોહન અને મુરલી એ તો ભવેયાની ટોળાના માણસો છે; અને તેમાં મુરલી તો ‘ભાશી’ બનતો ભવેયા છે.

તો પછી રસિકપ્રિયા શું છે? કશું જ નહિ. ગામડાના શેઠની મોટી ઉમરે કુંવારી રહેલી કનક નામની છોકરી બાવેયાની ટોળીના કામચૂાચારી 'ભાવણી' બનતા મુરલી ઉપર 'ઇસક' કરીને ચિઠ્ઠી લખે છે અને તે ચિઠ્ઠીથી ખેંચાઈ શેઠને ઘેર આવતાં મુરલી અને તેનો સાથી માર ખાય છે—અને ખો ભૂલી જાય છે!

પહેલી વાત 'અમૃતનું' ડેર'માં એક દમિયલ પતિની જીવાન ધણિયાણી બન્યું, પડોશમાં નવા રહેવા આવેલા ઇન્જનેર કપિલરાય ઉપર 'ઇસક' કરી મરે છે; પણ પેલો આવનતો નથી ત્યારે મંજુ તેના ઘરમાં તેને ખોળવા નીકળે છે. તો તે તો મંજુની નોકરડી સાથે—'ઇસક' કરતો હોય છે. આમ મંજુનું બધું અમૃત ડેર થઈ જાય છે!

'અંતર્ધર્મ' માં પણ આટલું કોલેજના બારેક જીવાનિયા એકમેકને ગમતી જોડીમાં પુરાવિદ ડૉ. કેલાસ સાથે દિલ્હીનું પુરાતત્ત્વ જોવા નીકળે છે. ડૉ. કેલાસ અશોકની માનીતી સુનંદા પાછળ ઘેલા થાય છે અને એકાદ ટોડરમલના મહેલની નીચેનું લોચંદુ બતાવવા તેને નીચે એકલી લઈ જાય છે.....

પછી બીજી વાર રાતે આશાને તાજમહેલ જોતી વખતે પાછા ડૉ. કેલાસ સુનંદાને એકાંતમાં છેડવા જાય છે ત્યારે પેલી કેકેરા ઉપરથી તેમને જમનામાં બે ધક્કો મારી, તેમનું કામ 'તમામ' કરી દે છે. પછી અશોક અને સુનંદા એ રાતે 'અંતર્ધર્મ' થાય છે અને બાકીની ટોળી એક હોટલે પાછી ફરે છે.

આમ જુદા જુદા ઈશકની આ વાતોમાં કેટલીક વાતો નિઃસ્વાર્થપણે સ્ત્રીને મદદ કરવા જતાં ખોટાં આજી મુકાયાની વાતો પણ છે.

લેખકની વાત લખવાની શૈલી મોહક છે; પણ એમનું સ્તુ પણ ખરેખર મોહક હોવ તો? તો સવાઈટાઇપનાં મોંઢ અડીસો પાનના સાડા પાંચ પેચા આટલા બધા ખટકત નહિ.

‘વાચક’

પીતાંબર પટેલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ: પ્રકાં બારતી સાહિત્યસંપ્રદાય (પ્રા.) લિ., અમદાવાદ; પૃં ૨૫૬ + ૨૦; કિં. ૫.૦૦.

લેખક દૂધી વાર્તા તથા લાંબી નવલકથાના ક્ષેત્રમાં જાણીતા છે. તેમની ૧૭ જેટલી સુંદર દૂધી વાર્તાઓના આ સંગ્રહ છે. અર્ધા જેટલી (૧૫ વાર્તાઓ) ગામડાનાં વિવિધ પાસાંઓને સ્પર્શે છે; બે વાર્તાઓ મધ્યમ વર્ગની ક્કી રાકાય તેવી છે; અને ૧ વાર્તાઓ શહેરી દુનિયાની, નાટકી દુનિયાની, ફિલ્મી દુનિયાની અને ગાનારી—નાચનારીની દુનિયાની છે. તેમાંથી ગામડાના વિષયોની વાતો પહેલાંની લખેલી છે, અને શહેર—ફિલ્મ—નાટક વગેરેની પછીની નથી છે કે કેમ, એ જાણવું કદાચ રસિક થઈ પડે.

પરંતુ એ જાતની કલ્પના કરવાની જરૂર નથી. ગામડાનું વસ્તુ હોય કે શહેરનું, પણ લેખક બરાબર સ્પષ્ટતાથી વોતાની

વાર્તા વિકસાવે છે. તેમની બાપા પણ ઘડાયેલી તથા જોઈએ તેટલા જ. સંબંધોમાં મર્યાદિત રહેલી શુદ્ધ છે. ગામડું તેમ જ શહેર બંને તેમના જેવા અલેખક મળતાં પ્રસન્ન થઈ શકે છે.

આ રીતની વોતાનું વસ્તુ પસંદ કરી તેને યથોચિત બાપામાં તથા મર્યાદામાં વિકસાવવાની શક્તિ કદાચ એાઇ લેખકમાં જડે. ખાસ કરીને લેખકને કશું વોતાનું દૃષ્ટિએ દીપવાનું નથી એટલે તે સ્વાભાવિક રીતે જ વોતાના વસ્તુને સ્વસ્થતાથી મલાળી રાકે છે. અલબત્ત, લેખકને વોતાની વસ્તુ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોય એટલામાત્રે પણ તેને કશું દૃષ્ટિએ દીપવાનું છે એમ કહેવાય જ. પરંતુ કેટલાક લેખકો વોતે શા હેતુથી લખી રહ્યા છે તે બહી જ શકતા નથી અને તેમની વાર્તામાં ડગલે ને પગલે એ હેતુની હાજરી વરતાય છે; ત્યારે કેટલાક લેખકો વાચકને અને તેની લાગણીઓને જ બધું જાણી સોંપી દઈ, વોતે આછા થઈ જાય છે!

પુસ્તકની છપાઈ, બંધામણી, સ્પર્શ બધું એવા સુમેળમાં આવ્યું છે કે વોપડી ખરેખર બધી રીતે ગમે તેવી થઈ ગઈ છે.

કેટલાક જાણીતા દૂધી વાર્તાના લેખકોની વાર્તાઓના સંગ્રહો જુદા જુદા પ્રકારોમાં તરફથી બહાર પડ્યા કરે છે. આ જ લેખકોના એક સંગ્રહ (જેમાં આમાંની ઇએક વાર્તાઓ આવી જાય છે) 'દેવનો દીપ્ત' નામે મુંબઈની વોરા એન્ડ કંપની તરફથી પણ બહાર પડ્યો છે, એમ યાદ આવે છે.

‘વાચક’

ભાવે કેમ જીંચા રહે છે? લે. નરેશભાઈ સાહ; પરિચય દ્રુટ, મુંબઈ—૧; પૃં ૩૨; કિં ૪૦ નં ૫૦.

શ્રી. વાડીલાલ ડગલીએ જે વસ્તુ ઉપર રચાયેલા પરિચય દ્રુટ તરફથી પ્રગટ થતી પુસ્તિકાઓમાંની આ ૫૧ મી પુસ્તિકા છે. રોજ—ખ—રોજ વધતા જતા ભાવે એ આ જમાનાની ખાસિયત છે. તેનાં કારણો આ પુસ્તિકામાં જરૂરી આંકડા સાથે સરળ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે.

નાણાચલણનો કુગાવો એ ભાવવધારાનું પાયાનું કારણ છે એ જાણીતી બાબત છે. તેના ઉપાય તરીકે લેખક અંકુશો—ભાવનિયમન—માપબંધી સાથે સમજાવે કે વધારવા સુચવે છે. તે સૂચવેલા ઉપાયમાંથી કેવી અછત—કાળાં બનતર—સંગ્રહભેદી—લાંચનુચિત—હાડમારી ઉદ્ભવે છે, તેના ઉલ્લેખ લેખક ક્યોં નથી, જે કરવો જોઈતો હતો. સૂચવેલા ઉપાયનાં જોખમો પણ જોખાં નથી. એટલે ઉપાયની વાત જવા દઈએ, તો કારણોની રજૂઆત સરળ અને સારી છે. સામાન્ય વાચકને તે સમજાય તેવી અને ઉપયોગી છે.

લિં

ક્યોં ક્યોં પસંદ કરશે?—લે. રિખવભાઈ સાહ; પ્રકાં જ્ઞાન-ગ્રીસલ્ય પ્રચાર સમિતિ, ચાણુરમા; પૃં ૪૦; કિં ૦.૭૭ નં ૫૦.

સામાન્ય વાચકો માટે સામાન્ય જ્ઞાનની નાની પુસ્તિકા—એ હમણાં ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધ થવા લાગી છે. ચાણુરમા (જિ. મહેસાણા) ના ગાંધી વિનય મંદિર તરફથી આવી

એક માળા શરૂ કરવામાં આવી છે તેની આ ત્રીજી પુસ્તક છે. પહેલી ‘આપણું ગુજરાત’ અને બીજી ‘ધર અને વિજ્ઞાન’ વિષે છે. વધુ પણ પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના છે. આ પુસ્તકમાં એસ. એસ. સી. થયેલા માટે આગળ કેવા પ્રકારના અભ્યાસક્રમો ચાલે છે અને તે અંગે કોને કેવી સમજણ મળે છે, તેની માહિતી આપવામાં આવી છે. મુંબઈની ‘વૉક્સલન્ડ ગાર્ડન્સ બ્યુરો’ તરફથી પણ આવી કેટલીક પુસ્તકો આ માર્ગદર્શન રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત અને બીજી રીતે જરૂરી માહિતી મેળવીને આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવી છે, તે એકદરે ઉપયોગી છે.

વિનં

સનાતન રંગ : લેન્ડ ચંદ્રલાલ શુક્લ; પ્રકાન ગૂગલ અંચલ કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ. ૧૦૮; કિં. ૧.૫૦.

૩ નાટકોવાળી આ પુસ્તક છે.

પુસ્તિકાની પ્રસ્તાવનામાં લેખકે લખ્યું છે કે, “કંઈક એક મિત્રની મેં ‘કેરલી મનક અને તેને પરિણામે આવી પડેલ પડકાર ‘challenge’ માંથી આ નાટકોની ઉત્પત્તિ થયેલી છે; પરિણામે આ નાટકો પણ મનક જેવાં બની ગયેલાં છે.”

આ વિધાન સાવ સાચાં છે. આ ત્રણે નાટકોમાં મનકનું વત્ત એટલું બધું થઈ ગયું છે, અર્થાત્ એનો એટલો અતિરેક થઈ ગયો છે કે, નાટકો સુરુચિકર પણ નથી રહ્યાં, કંઈક ‘ભવાઈ’ જેવાં બની ગયાં છે.

ત્રણે નાટકોમાં નાટકનું પોત સાવ ફીસું રહ્યું છે. એમાં નથી જણાતો કોઈ ભવનો ઉચ્ચ ભાવ, નથી જણાતી ભાષાની પકડ, નથી જણાતી કોઈ ભવની મનોરમ પ્રસંગ-શૃંગારી કે વસ્તુશૃંગારી.

આ નાટકો લખ્યાથી કયો શૈક્ષણિક હેતુ સરી શકે, તે પણ કોણ જાણે?

અં. ઉપાધ્યાય

દાગોર આવા હતા; દાગોરની પ્રસાદી : બંનેના લેન્ડ મનુ પંડિત; પ્રકાન બાલગોવિંદ કુપેરદાસની કંપની, અમદાવાદ; પૃ. ૮૧ તથા ૮૦; કિં. ૧.૨૫ દરેકના.

ભાઈ પંડિતની આ બે જોષીઓના વસ્તુ વિષે કશું કહેવાપણું નથી. રવિબાળુના જીવનના કેટલાક પ્રસંગોનું, રવિબાળુનાં કેટલાંક કાવ્યોનું આ પુસ્તિકાઓમાં સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. એટલે કહેવાપણું ને હોય તો તે સંકલન વિષે છે.

લેખકની શૈલી, સામાન્યતઃ સાદી ગણાય. પણ એમાં વાક્યરચના અને જોડણીના દોષો ઘણા જણાય છે. કર્તા, ક્રિયાનો સંબંધ બરાબર જળવાતો નથી. આ બંને જોષીઓમાં આવતા પ્રસંગોને લેખકે ઐતિહાસિક કાળક્રમમાં બરાબર ગોઠવવા નેહ્યો.

કવિની કેટલીક કવિતાઓનું ગદ્ય રૂપાન્તર વાંચતાં (પાન ૧૯ થી ૩૨ ‘દાગોરની પ્રસાદી’) પ્રસાદ અનુભવાતો નથી.

એમાં રહેલ જોડણીદોષો અને વાક્યરચનાના અટપટાપણાને લીધે કવિતાના રસનું આસ્વાદન આપણે કરી શકતા નથી.

અં. ઉપાધ્યાય

નૂતન શાળોપયોગી નાટકો ભા. ૧, ૨ : લેન્ડ રાજેન્દ્ર મહેતા; પ્રકાન શિવ પુસ્તકાલય, વડોદરા; કિં. ૨.૫૦, તથા ૧.૫૦; પૃ. ૧૩૮ અને ૧૦૬.

પહેલા ભાગમાં છ અને બીજા ભાગમાં ચાર નાનાં નાટકોવાળો આ સંગ્રહ નાના કિશોરોને ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. પ્રસ્તાવનામાં લખ્યા મુજબ સંગ્રહમાંની બધી નાટિકાઓ નાટિકાનો આકાર ધારણ કરતી નથી. એમાં નાટ્યતત્ત્વ ઓછું જણાય છે. આ નાટિકાઓમાં ભાવ, કથાનો પ્રવાહ, અભિનયક્ષમતા ઇત્યાદિને બદલે સંવાદો વધુ મહત્ત્વ આપાયું છે. વસ્તુશૃંગારી પણ પ્રશંસાપાત્ર ન ગણાય.

પુસ્તિકાઓની કિંમત વધારે છે. અક્ષરો નાના કરી બે ભાગોનો એક ભાગ કરી શકાય. લેખકનો પ્રયત્ન આશાસ્પદ છે.

અં. ઉપાધ્યાય

પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગંગ્ગરની જીવનકથા : લેન્ડ ડૉ. અશ્વિન મા. ત્રિવેદી, પ્રો. સાંકળ-ચંદ ને. શાહ, ડૉ. રત્નિકલાલ કે. શાહ; પ્રકાન મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા; પૃ. ૧૭૬; કિં. ૪.૭૫.

સદગત ત્રિભુવનદાસ ગંગ્ગરનું જીવનચરિત્ર આટલું મોટું મોટું પણ બહાર પડ્યું તે આનંદની વાત છે. આ પ્રેરણાત્મક જીવનચરિત્ર સુંદર રીતે લખાયું છે. સ્વર્ગસ્થ ત્રિભુવનદાસનો સ્વદેશપ્રેમ, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનો આગ્રહ, સંશોધનવૃત્તિ અને કર્મરત સ્વભાવનું દર્શન પુસ્તક વાંચનારને યથા સિવાય રહેશે નહિ. લોકો તેમને એક સમયે રસાયણશાસ્ત્રી તરીકે ઓળખતા હતા, પરંતુ તેમનાં અન્ય પાસાંઓ પણ પુસ્તકમાં સરસ રીતે ઉઠાવ પામ્યાં છે, તેમના કર્મવીર સ્વભાવની ઓખી તો તેમણે એક માનપત્રના જવાબમાં આપેલા ભાષણમાં જણાઈ આવે છે :

“હું કર્મકર વર્ગમાં જન્મેલા હોવાને લીધે, મારી કર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. મુલ્તરી વર્ગમાં વાક્યતઃવધે વધારે હોય છે. આ નિયમ વંશના પૂર્વસંસ્કારને લીધે જ છે. . . .

“અત્યાર મુધી દેશની સેવા બળવવા મેં ને કોઈ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે કર્મ દ્વારા જ કોષો છે. એ પદ્ધતિને અનુસરવામાં કેટલીક વાર ફાયદો પણ છે, કેમ કે કેટલાક વાણીશ્રીરા શરૂરોના ઉપર તેમના ભાષણ અને વર્તન વચ્ચે ત્યારે ત્યારે અંતર પડે છે, ત્યારે ‘પોથીમાંનાં રીંગણાં’ કહીને હોય મૂકવામાં આવે છે. એવા દોષને પાત્ર હું થઈ શકું નહિ. ઉપદેશથી આત્યાર વધારે બળવાન છે. એ પ્રમાણે મારો પોતાનો ધર્મ બળવવામાં આત્યારને પ્રથમ ગણ્યો છે. આપના ઉપકારનો બદલો શબ્દોમાં પણ મારાથી આપી શકારો જ નહિ, પણ પ્રસંગ આવ્યે કામ કરીને વાળવાને વધારે તત્પર રહીશ. . . .

“કર્મ કરનારાઓએ કૃતાર્થતા માનવાની છે. ધણે પ્રશ્ન એમ પણ નેવામાં આવે છે કે, નવા પ્રકારનાં સત્કાર્યોની ધણા વખત સુધી અવગણના થાય છે. આમ નેતાં કાર્યની ગણના કે અવગણના ઉપર કાયરીયનો આધાર રાખવો જોઈએ નહિ.”

જે લોકો શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજોનો આશ્રય રાખી રહ્યા છે, તેમણે સ્વં નિયુવનદાસના સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ અંગેના વિચારો ખાસ મનન કરવા જોઈએ છે, તેમણે તો તે જમાનામાં ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ આવેલું પણ છે.

પુસ્તકમાં પા. ૧૭૨ ઉપર ઉલ્લેખ છે કે, આ ઉપરાંત રસાયણ પરિભાષા માટે એક નવી જ યોજના ઉચ્ચશ્રેણીમાં લખીને બહાર પાડી છે.

એ યોજના કઈ હતી તે મેળવી સાર્થક હોત તો ઠીક થાત. સંપાદકો રસાયણશાસ્ત્રના નિષ્ણાત હોવા છતાં, આ બાબત તેમના ધ્યાન બહાર ગઈ હોય એમ લાગે છે; અગર તો પ્રયત્ન કરવા છતાં તે અપ્રાપ્ય રહી હોય.

A Junior Course of Practical Chemistry by Jones નું બાષાંતર શિવરામ ગંગાધર સંતે દરેકું. ક્રિયાત્મક રસાયણશાસ્ત્ર તરીકે આ પુસ્તક સચાણ લઘુ જ્ઞાન મંત્રાણીની ગ્રંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું. મારા ખ્યાલ મુજબ, આ પુસ્તકમાં એ યોજના ગુજરાતીમાં આપવામાં આવેલી છે. તેને આ પુસ્તકની હવે પછીની આવૃત્તિમાં સમાવી લેવી જોઈએ.

આ પુસ્તક કંઈક મોઘું લાગે છે. તેની કિંમત ઓછી રાખી હોત તો તે ધણું વધારે વચાત.

માધ્યમિક શાળા, મહાવિદ્યાલય તેમ જ અન્ય પુસ્તકાલયોમાં આ પુસ્તકનું સ્થાન હોવું પટે. પ્રાથમિક કે બુનિયાદી શાળાનાં ઉપલાં ધોરણોમાં વિદ્યાર્થીઓએ પણ આ છવનચરિત્ર વાંચી જવું જોઈએ.

લેખકો તેમ જ સંપાદકોએ લીધેલા શ્રમ બદલ તેમને અભિનંદન થો છે.

અંતરીધર ગાંધી

કેળવણીનું તત્ત્વજ્ઞાન : લે. જ્યાએન સંયુક્તપ્રસાદ પટેલ તથા સંયુક્તપ્રસાદ મગનલાલ પટેલ; પ્રકા. ૨૦૦૬ અનંદા બુક ડેપો, અમદાવાદ; પૃ. ૧૮૪; કિં. ૨૫૦.

આ પુસ્તક બી. એડ. તેમ જ એમ. એડ.ના અભ્યાસક્રમને અનુલક્ષીને લખાયું છે. તેમાં પશ્ચિમી કેળવણીકારો તેમ જ હિંદના પ્રાચીન અને અર્વાચીન કેળવણીકારો તથા સાહિત્યકારોના લેખનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

પુસ્તક નવ પ્રકરણમાં લખાયું છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં કેળવણી અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવામાં આવી છે; બીજામાં માનવકેળવણીનાં પાંચ કેન્દ્રો — ધર, શાળા, ધર્મ, રાજ્ય અને ધર્મ; અને ત્રીજામાં શિક્ષણ-મીમાંસાનાં પાંચ અંગની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. ચોથા પ્રકરણમાં વ્યક્તિ, સમાજ અને કેળવણી, અને ત્યાર પછીનાં ચાર પ્રકરણમાં કેળવણીના

ક્ષેત્રમાં નિતર્જવાદ, આદર્શવાદ, ઉપયોગિતાવાદ અને વાસ્તવવાદની ચર્ચા છે. નવમા પ્રકરણમાં અભ્યાસક્રમની ચર્ચા આવે છે.

લેખકોએ પુસ્તક લખવા પાછળ સારી મહેનત લીધેલી છે. કેળવણી પરત્વે દેશ કાળને અનુસરી સમય પરત્વે જુદી જુદી વિચારસરણીઓ ઉત્પન્ન થઈ. એ પ્રત્યેકમાં સામાન્ય તત્ત્વ, એક બીજાનું પૂરક તત્ત્વ, તેમ જ શિક્ષણ અંગેની જુદા જુદા તત્ત્વચિંતકોની કલ્પના કયા કયા રંગે રંગાયેલી હતી, તે સર્વનું સરસ અને વિશદ આલેખન પુસ્તકમાંથી મળી આવે છે. વળી પાશ્ચાત્ય કેળવણીકારો, તત્ત્વચિંતકો તેમ જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તેમ જ આપણા ભણીતા લેખકોએ એ જ વસ્તુને વિશિષ્ટ દબે કઈ કઈ રીતે કહેલ છે, તેનું પણ યોગ્ય પૃથક્કરણ કરવામાં આવેલું છે. પુસ્તક પાછળ લીધેલા શ્રમ બદલ લેખકોને તેમ જ તેના પ્રકાશન બદલ પ્રકાશકને અભિનંદન થો છે.

સાથે સાથે પુસ્તકમાં કેટલીક વસ્તુ ખૂંચે એવી પણ છે. અવતરણોમાંની અનેક ભૂલો, આઈબરી ભાષા અને કંઈક કિલકટતા પણ નજરે ચડે છે. પ્રૂ-વાચનમાં થોડી વધારે કાળજી રાખી હોત, તો પુસ્તકનો ઉઠાવ સારો આવત.

પા. ૩૧ ‘મગજનું વજન ૧૫૦ ગ્રામનું મનાય છે, એટલે બુદ્ધિ દિનપ્રતિદિન સંવર્ધન પામે છે.’

આ વાક્ય બરાબર નથી. મગજના વજનને અને બુદ્ધિના સંવર્ધનને સીધો સંબંધ નથી.

‘પાંગરે છે’ ને બદલે ‘પાંગળે છે,’ ‘અવિકસિત’ ને દેઢાણે ‘નિકસિત,’ ‘Children centered’ ને બદલે ‘Childcentered,’ ‘કિલિખરે’ ને બદલે ‘કિલિખરે,’ ‘ભવતિ’ ને બદલે ‘ભવતિ,’ ‘God’ ને બદલે ‘Gold,’ ‘Liberal’ ને બદલે ‘Lriberal,’ ‘પુરુષ’ ને બદલે ‘પુરુષ’ વગેરે પ્રૂ-વાચનની ભૂલો થોડી વધારે કાળજીથી સુધારી શકાત.

પુસ્તકમાં જે જે ‘ઉત્તરાઓ’ કે ‘અવતરણો’ ટાંકવામાં આવ્યાં છે, તે કયા પુસ્તકમાં કયાંથી લેવામાં આવ્યાં છે, તે કૃતોક્તમાં જણાવવું જરૂરી ગણાય. એમ. એડ. ભણનાર વિદ્યાર્થીને એ અસહ ક્ષેત્રો તેના સંદર્ભમાં જોવાની જરૂર જણાય તો તે જોઈ શકે.

અંતરીધર ગાંધી

આપણું અત્યંતય શરીર : લે. ડૉ. જે. ડી. પાક; પ્રકા. પરિચય દ્રુટ, ૧૯/૨૧ હમામ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧; પૃ. ૩૨; કિં. ૪૦ નાં પૈ.

શરીરશાસ્ત્ર જેવા વિષયને ૩૨ પાનાંની નાની પુસ્તિકામાં ભાગ્યે જ જ્યાય આપી શકાય. ડૉ. જે. ડી. પાકે સરળ ભાષામાં શરીરનાં તમામ તંત્રોને નાની સરખી પુસ્તિકામાં સમાવી દીધાં છે. પુસ્તિકા વાંચવી ગમે એવી છે અને શરીરશાસ્ત્ર શીખનાર ધો. ૮, ૯ ના વિદ્યાર્થીઓને માટે તો સરસ વાચન પડું પાડી રહે. પ્રોફેસર શિક્ષણમાં પણ આ પુસ્તિકાનો ઉપયોગ થઈ શકે.

અંતરીધર ગાંધી

सरस्वती चंद्र

[संक्षिप्त सरल कहानीके तौर पर]

[मूल गुजरातीके संपादक : गोपालदास जीवामाई पटेल]

नवीनचंद्रका निर्णय

नवीनचंद्र दरवारसे घर जानेको निकला तब उसका दिमाग अनेक विचारोंसे भरा हुआ था। उनमें एक दुःखदायी विचार फिर फिरसे उठता था।

अलककिशोरीका रक्षण करते समय उसे इजा हुई थी; इसलिए उपकारवश किशोरी स्वाभाविक तौरसे उसकी परिचर्यामें लगी रहती थी। उसकी माँ और सहेलियाँ उसे कभी कभी टोका करतीं कि दिनभर दूसरे लोगोंके सामने—कुछ भी हो वह है तो पराया आदमी—उसके पास बैठना अच्छा नहीं है। लेकिन उन सबके जवाबमें अलककिशोरी अपने बचानेवालेकी सेवामें और तनमनसे लग जाती।

एक दफ़ा अलककिशोरी नवीनचंद्रके कमरेमें आई। वह सो रहा था। दवा देनेका समय हो गया था, इसलिए उसे जगाया जाय या नहीं इसी पसोपेशमें वह थोड़ी देर खड़ी रही और नवीनचंद्रकी ओर देखती रही। थोड़ी देरके बाद वह उसके सिरकी ओर पलंगके पास बैठ गई। इतनेमें नवीनचंद्रने करवट ली। करवट लेते समय अचानक उसका हाथ पासमें बैठे हुई अलककिशोरीके कंधेपर पड़ा। इतफ़ाक़से उसी समय वनलीला खा पीकर ऊपर मिलने आई। उसने झाँका, तब अलककिशोरीके कंधे पर नवीनचंद्रका हाथ देखकर आश्चर्यचकित हो, वह, यह बात कुमुदसुन्दरीसे कहनेके लिए भागी। 'भाभी-साहब, अब तक आप मानती नहीं थीं, तो

आज अब बता दूँ; चलिए!' कह कर दरवाज़ेकी ओर उसे खींचने लगी।

कुमुदसुन्दरीने वनलीलाका हाथ झटक दिया, "जा तुझे जाना हो तो चली जा; पराई लीला देखने में नहीं आती। तू तो वैसे की वैसे ही रही; हग भले और हमारा काम भला।"

वनलीलाको भगा कर कुमुदसुन्दरी वापस लौटी। लेकिन उसकी आँखोंमें आँसू समा न सके। कुछ सोच कर, सारंगी लेकर, नवीनचंद्रके कमरेमें आवाज़ जाय इस तरह वह गाने लगी—

शुभ्र स्वर्गमें रहनेवाली

वह गिर पड़ी हर-सिर।

गिरनेवाली गिर पड़ी

टिक न सकी हर! हर-सिर॥

गिरी गिरिपर; उच्च

गिरिवर तजकर गिरी फिर।

अवनिपर लोटने लगी धूलवाली होकर

मलिन गंगा! क्षार समुद्रमें समा गई॥

अष्ट हुआ उसका शतमुख

विनिपात ही निर्माण हुआ।

अष्ट हुई बुद्धि, उसका शतमुख

विनिपात ही निर्माण हुआ॥

१. शुभ्र स्वर्गमें रहनेवाली गंगा जब गिरी तब शंकरके सिरपर गिरी; वहाँसे हिमाच्छादित पहाड़ोंपर; वहति पृथ्वीपर धूलमें; और आखिर जाकर क्षारे समुद्रसे मिली। इस तरह एक दफ़े आदमीका पतन हो जाय तो उसका अंत नहीं होता। इस आशयका भर्तृहरिका एक संस्कृत श्लोक है, उस परसे।

‘सरस्वतीचंद्रको अधःपतनसे बचानेकेलिए इससे अधिक मैं क्या कर सकती हूँ?’—यह कहती कहती कुमुदसुंदरी बादमें बेहोश होकर कुर्सीपर गिर पड़ी।

धमाका होनेसे सब उस तरफ़ दौड़ गये। इससे नवीनचंद्र भी जग गया। वह भी वहाँ गया और गुलाबजल मंगवाकर, कुमुदसुंदरीके मुँहपर छिड़कने लगा। बेहोशीमें खुली आँखों कुमुदसुंदरी लेटी लेटी बड़बड़ा रही थी, ‘हाय रे, विद्या... सरस्वती... अण्ड हो गई।’

इस घटनाके बाद जब कुमुदसुंदरी नवीनचंद्रको देखती, तब कठोरतासे ही उसकी और देखती। नवीनचंद्रने कारणकी कल्पना कर ली थी। बेहोशीमें कुमुदसुंदरीका बड़बड़ाना उसने सुना था। अर्धजागृतावस्थामें कुमुदसुंदरीके गीतकी अलग अलग कड़ी उसके कान तक पहुँची थी। उसे मनमें विश्वास हो गया कि कुमुदसुंदरीको उसकेलिए संदेह हो गया है।

नींदसे जगनेपर अलककिशोरीके कंधेपर अपना हाथ पड़ा हुआ देखकर, और उसे अलककिशोरीने पकड़ा हुआ है यह देखकर नवीनचंद्रने उसे टोका था, ‘वह न मैं तो तुम्हारा भाई होता हूँ!’ ये शब्द बनलीलाने सुने थे। प्रसंग आनेपर उसने बादमें यह बात कुमुदसुंदरीसे कही थी। बादमें अलककिशोरीने भी भाभीका संदेह मिटानेके लिए सच्ची बात कही थी, वह कही थी।

इससे कुमुदसुंदरीका संदेह समय बीतनेपर मिट गया था। इसके बाद वह खुद दुःखी हो गई और चिंता करने लगी कि मेरे

वर्तावसे सरस्वतीचंद्रको कैसा दुःख हुआ होगा। लेकिन नवीनचंद्रको इसकी क्या खबर? कुमुदसुंदरीके बेहोश होनेके दिनसे उसने तो तय किया था कि अब उसे यह घर छोड़ना ही चाहिये। बादमें कहाँ जाना, ये विचार उसके दिमागमें दरबारसे घर जाते समय आ रहे थे।

कभी विचार आता कि घर जाऊँ और कभी यह कि परदेशमें चला जाऊँ। इतनेमें रास्ता फटा। साथमें चलनेवाले रामसेनने कहा, ‘भाई इस गलीके रास्तेसे जरा चलिए।’

‘क्यों? हम तो इस रास्तेसे आये थे।’ नवीनचंद्रने पूछा।

‘जरा अंदर जाकर उससे प्रमादधनभाईका संदेश कहना है।’ रामसेनने जवाबमें कहा।

कहनेको तो कह दिया; नवीनचंद्र इस बातसे बिल्कूल अनजान है, यह देखकर बादमें वह रुक गया। आखिरमें किसीसे न कहनेकी शर्तपर उसने घर बताकर थोड़ेमें सारी बात कही कि प्रमादधनभाई और उनके मित्र कभी कभी इस पन्था गणिकाके यहाँ आते जाते हैं। दरबारमें आज बुद्धिधनका विजय और उनके शत्रु शठरायका पतन हुआ इसकी खुशीमें आज खास जलसा रखा है। उसकी खबर पन्थाको देनेकेलिए प्रमादधनने रामसेनसे कहा था।

नवीनचंद्रने पूछा, ‘कुमुदसुंदरीको यह बात मालूम है?’

‘पहले तो मालूम नहीं थी; लेकिन दो चार दिन पहले भाभीसाहब राजेश्वरमें गई थीं, तब वह वेवकूक मूर्खदत्त कुछ बड़बड़ा गया था।’

‘मुखंदत्तको कैसे मालूम हुआ?’

‘पद्माको लेकर घूमनेकेलिए प्रमादघनभाई कभी कभी राजेश्वरमें भी जाते हैं, इससे।’

नवीनचंद्रने गहरी सांस ली। ‘अरेरे, कुमुदसुंदरी! अब जुल्मकी हद हो गई। सरस्वतीचंद्र यह सब पाप तुम्हारे सिर। तुमने कैसा अन्याय किया और कुमुदसुंदरीको हमेशाकेलिए कैसे आदमियोंके हाथमें धकेल दिया? बड़ोंकी संतान कंसी भाग्यहीन होती है? मांवापकी दीलतका पहला फल यह कि

नौकरोंके हाथों उनके प्रिय पुत्रकी शिक्षा मिली। इन नौकरों और दोस्तोंने अपने स्वार्थकेलिए मंत्रीके लड़केको कैसे बूरे मार्गपर डाल दिया है। बड़ा आदमी अपने घरकी परिस्थिति सेंभाल नहीं सकता; राज्यतंत्र चलानेवालेका घर अंधेरेमें चल रहा है।’

इतनेमें बुद्धिधनका घर आया। डाकियेने उसके हाथमें एक लिफाफा दिया उसे फाड़ते फाड़ते नवीनचंद्र मंत्रीके घरमें दाखिल हुआ।

— क्रमशः] अनु० निर्मला परळीकर

हिन्दी अहिन्दी-भाषा-भाषियोंकी दृष्टिसे

(भारतीय हिन्दी परिपदका १८ वां अधिवेशन ता० २७, २८, २९ दिसम्बर १९६० को सरदार वल्लभभाई विद्यापीठ, वल्लभ विद्यानगरमें हुआ। श्री. बाबुभाई जसभाई उपकुलपति सरदार वल्लभभाई विद्यापीठ, ने स्वागत भाषण दिया। उस भाषणका बहुतसा भाग यहाँ दिया जा रहा है। इस भाषणकी एक विशेषता यह है कि श्री. बाबुभाई ने यह भाषण हिन्दीमें दिया, और इसकी दूसरी विशेषता यह है कि उन्होंने अ-हिन्दी भाषी लोगोंकी हिन्दी सम्बन्धी कुछ उलझनों हिन्दीके विद्वानोंके सामने रखीं।)

आज आप सब विद्वान यहाँ इकट्ठा होकर जब हिन्दी भाषा और साहित्यकी शिक्षा और प्रगति पर विचार कर रहे हैं तब मेरा इस संबंधमें कुछ कहना घृष्टता समझी जायगी। परन्तु मैं कई वर्षों से हिन्दी भाषामें दिलचस्पी रखता आया हूँ। इसी लिए एक अहिन्दी-भाषा-भाषीके नाते अपने विचार आप लोगोंके सामने रखना चाहता हूँ। अ-हिन्दी प्रांतोंमें हिन्दी प्रचारका श्रेय महात्मा गांधीजीको है, और लगभग ३० वर्ष पहले महात्माजीकी ही प्रेरणासे राष्ट्रभाषाके रूपमें हिन्दीकी शिक्षाका श्रीगणेश हुआ था। सन् १९३७में जब हमें प्रान्तीय स्वराज मिला और श्रीचक्रवर्ती राजगोपालाचार्य मद्रास प्रांतके मुख्य मंत्री बने तब उन्होंने ही सबसे

पहले हिन्दी प्रचारकी ओर कदम उठाया था और सारे दक्षिणमें राष्ट्रभाषाके सिखाने की व्यवस्था की थी। आज तो देशभरमें राष्ट्रभाषाके केन्द्रोंका एक जाल-सा बिछ गया है शायद ही कोई ऐसा कोना रह गया हो जहाँके लोगोंमें हिन्दी सीखनेमें दिलचस्पी न हो।

सरदार वल्लभभाई पटेल जिनके नामसे इस विद्यापीठकी स्थापना हुई थी, स्वयं ही हिन्दीके प्रेमी और पुरस्कर्ता थे। हिन्दी भाषाका शास्त्रीय अभ्यास तो उन्होंने नहीं किया था, पर हिन्दीको उन्होंने अपना लिया था और वे हिन्दीमें अच्छी तरह बोल सकते थे। उन्हींकी प्रेरणासे इन २५ सालोंमें हिन्दी हमारा संस्कार बन

गई है। लेकिन मैं महसूस करता हूँ कि आज हिन्दीवालोंमें संस्कृत-मिश्रित हिन्दीका आग्रह दिन पर दिन बढ़ता जा रहा है और उनमें अन्य भाषाके शब्दोंका निर्ममतापूर्वक बहिष्कार करनेकी प्रवृत्ति बढ़ रही है। एक हिन्दी-प्रेमीके नाते मुझे रंज है कि इस प्रकारकी हिन्दीके प्रचारका जिनका आग्रह है वैसे ही लोगोंकी कार्यवाही हिन्दीके विरुद्ध सिद्ध हो रही है। मैं सोचता हूँ कि हिन्दीका प्रचार तब ही अधिक हो सकेगा जब हर प्रदेश अपने अपने तरीकेसे हिन्दीको प्रोत्साहन दे। संभव है जब आजकी पीढ़ी तैयार हो जायगी तब उसके लिये शुद्धतर हिन्दीका प्रयोग करना उतना कठिन नहीं रहेगा जितना आजके लोगोंको महसूस होता है। इसलिये जब तक सारे देशमें हिन्दीका मानक एक ही प्रकारका नहीं हो जाता तब तक सत्र रखना चाहिये और दूसरोंको अपने अपने रास्तेसे तरक्की करने के लिए प्रोत्साहित करते रहना चाहिए।

दूसरी बात यह है कि अ-हिन्दी प्रन्तोंमें हिन्दीका विरोध क्यों हो रहा है—इस बातको समझनेकी कोशिश करना भी बहुत जरूरी है।

क्या कारण है कि उन लोगोंने आज तक अंग्रेजीका इतना विरोध नहीं किया जितना वे हिन्दीका कर रहे हैं। उनके दिमागका भी हमें अध्ययन करना चाहिए। इसका उत्तर यही है कि अंग्रेजी सबके लिए परदेशी भाषा थी और अंग्रेजी ज्ञानकी अयोग्यता सबके लिए समान थी। उस पर प्रभुत्व पाने-

का सर्वको समान मौका था, और बाधा थी तो वह भी सबको समान थी। पर हिन्दीके बारेमें ऐसा नहीं कहा जा सकता। आज जब हिन्दी शिक्षा और परीक्षाका माध्यम हो रही है तब हिन्दी भाषियोंको दूसरोंके मुकाबिलेमें सरलता है—इस बातका इनकार नहीं किया जा सकता। और जब राज्यका कार्य हिन्दीमें होगा तब भी संभव है कि हिन्दी-भाषा-भाषी लोगोंको अहिन्दी-भाषा-भाषी लोगोंके मुकाबिलेमें आसानी होगी और वे अधिक संख्यामें राज्यकी सेवामें शरीक हो सकेंगे। इस असरको उनके दिमागसे हटाना पड़ेगा और इसके लिए हिन्दीवालोंको कहना चाहिए कि परीक्षाके लिए विद्यार्थियोंकी योग्यता भाषा पर उनके प्रभुत्वसे न नापी जाय बल्कि विषय पर उनके अधिकारसे नापी जाय, तभी सबके लिए समानताकी आशा की जा सकती है। उसी प्रकार राज्यके कार्यमें नौकरी वगैरहके लिये भी इस बातका ध्यान रखना होगा कि अपनी अपनी भाषामें निष्णात होने पर उसे नौकरी की उतनी ही सुविधा रहनी चाहिए जितनी हिन्दी जाननेवालोंको। इसके साथ साथ हिन्दी-भाषा-भाषी लोग एक और भी कदम उठा सकते हैं और वह यह कि वे स्वेच्छासे एक पर-प्रांतीय भाषा सीखकर अपनी उदारताका परिचय दें। इस प्रकारके प्रयत्नोंसे लोगोंके हृदयके संदेहका निवारण हो सकता है। मैं तो कहूँगा कि इस संदेहका निरसन होना ही चाहिए। तभी इस कार्यको वेग मिल सकता है।

કેટલાંક શાળાપયોગી પુસ્તકો

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો		સમૂળી કોંટિ	૧૨૫	બોધક ટીકડાઓ	૦૦૭૫
અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ	૧૦૦	સહનનંદ સ્વામી	૦૬૨	ભક્તરાજ	૧૦૦
આત્મકથા	૨૦૦	સંસાર અને ધર્મ	૨૦૦	ભગવાન ઈશુની બોધકથાઓ	૦૪૦
સંક્ષિપ્ત આત્મકથા	૧૦૦	સૌ-પુત્ર-ધર્માદા	૧૦૦	માનવજીવનનું જીવસત	૭૩૭
આશાચંની ચાવી	૦૪૫	શ્રી નરહરિ પરીખનાં પુસ્તકો		મોટા માણસોનાં મન	૦૬૫
નિત્ય મનન	૧૦૦	કરુણિયા	૧૨૫	લોક અને કુણા	૧૫૦
‘નીતિનાશને માગે’	૦૬૨	પ્રાચીન સાહિત્ય	૧૦૦	શીલ અને સદાચાર	૦૩૭
મારો નેહનો અનુભવ	૦૬૦	મહાદેવભાઈનું પૂર્વચરિત	૦૭૫	રોષ સાદીની બોધકથાઓ	૦૫૦
ધરવડાના અનુભવ	૧૦૦	એચાર્યોની સાધના	૩૦૦	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની દર્શાવકથાઓ	૧૨૫
રચનાત્મક કાર્યક્રમ	૦૩૧	સરદાર વલ્લભભાઈ બા. ૧-૨	૧૧૦૦	સરદારની અનુભવ વાણી	૦૬૦
હિંદ સ્વરાજ	૦૩૭	શ્રી જીગતરામ દવેનાં પુસ્તકો		સરદારશ્રીની પ્રતિભા - ૧	૦૪૦
શ્રી મહાદેવ દેસાઈનાં પુસ્તકો		આશ્રમી કેળવણી બા. ૧-૩	૪૫૦	સંતસમાગમ	૦૩૭
એક ધર્મકુદ્	૦૭૫	આંધળાનું ગાડું	૦૨૫	સંતોની જીવનપ્રસાદી	૦૩૭
ત્રણ વાતાવિ	૧૨૫	મિહનના રાકારી	૦૩૭	શ્રી મનુજીવેન ગાંધીનાં પુસ્તકો	
બારડોલી સત્યાગ્રહના ઇતિહાસ	૨૫૦	મીંધીજી	૦૬૨	એકલા નને રે	૨૦૦
બે છદ્દાઈ ખિદમતગાર	૦૭૫	શ્રી મગનભાઈ દેસાઈનાં પુસ્તકો		કલકત્તાનો ચમત્કાર	૧૦૦
મહાદેવભાઈની ડાયરી ૧-૫	૨૫૦૦	અપંગની પ્રતિભા	૧૫૦	બાપુ — મારી મા	૦૫૦
મારી જીવનકથા — નેહરુ	૬૦૦	આપણા દેશમાં આપણું રાજ્ય	૦૪૪	બા બાપુની શીળી છાયામાં	૨૨૫
વિરાજવહુ	૧૨૫	આપણું ધરમ યંત્ર	૦૩૭	ખિદારની કામી આગમન	૩૦૦
સંત કોંસિસ	૦૩૭	ઈસપ અને તેની વાતો - ૧-૪	૧૭૦	અન્ય લેખકોનાં પુસ્તકો	
શ્રી કાકા કાકેલકરનાં પુસ્તકો		જંગલમાં મંગલ	૦૩૫	અભિનવ રામાયણ	૨૫૦
કમગમ્બી દેશ	૨૦૦	જેઠલ અને હાઈક	૦૭૫	અમારાં બા	૧૫૦
એતરાતી દીવાલો	૦૭૫	સત્યાગ્રહની સપ્તપદી	૨૦૦	આપનીતી	૧૫૦
જીવતા તહેવારો	૨૦૦	સ્વરાજ એટલે શું	૦૪૪	ઈન્દુને પત્રો	૧૦૦
ધર્મોદય	૧૨૫	શ્રી ગોપાળકાસ પટેલનાં પુસ્તકો		ગાંધીજીના પાવન પ્રસંગો ૧-૩	૧૦૭
પૂર્વ આફ્રિકામાં	૩૦૦	ગુનો અને ગરીબાઈ	૧૫૦	ગાંધીજીનો વિનોદ	૦૬૫
બાપુની જાંબી	૧૦૦	નીતિ અને ધર્મ	૦૩૭	ધરમાખી	૦૪૪
બક્ષદેશનો પ્રવાસ	૦૬૨	પ્રાચીન શીલકથાઓ	૦૪૪	જીવનનું પરાંદ	૮૦૦
રવીન્દ્ર-સોરભ	૨૫૦	વેર અને અવિચાર	૦૩૭	જીવનનું ભાષું	૦૫૮
રમરજીયાત્રા	૨૦૦	વેર અને બદ્ધિ	૦૪૪	કમરખાપા	૨૫૦
હિમાલયનો પ્રવાસ	૧૫૦	સરસ્વતીચંદ	૧૨૫	બાપુની છાયામાં	૨૫૦
શ્રી વિનોબા ભાવેનાં પુસ્તકો		શ્રી સુકેલભાઈ ઠલાચીનાં પુસ્તકો		જુહલીલા	૧૭૫
જીવનદષ્ટિ	૧૨૫	અવંતીનાં પરાક્રમે	૦૩૦	મહેરિયા	૦૪૪
બદાનયજ્ઞ	૧૨૫	ચીન દેશનાં ક્યાનકો	૦૬૨	માડુ દિનનું દરોન — નેહરુ	૮૦૦
મધુકર	૨૦૦	ભણવા જેવી વાતો	૦૩૫	લોકમાન્ય ટિળક	૩૦૦
શાહના તેર દિવસ	૦૩૦	જીવન અને મરણ	૦૩૭	સરદારની શીળ	૦૬૨
શ્રી કિશોરલાલ મશાણીનાં પુસ્તકો		ધર્મ-સંસ્થાપકો	૦૩૭	સંક્ષિપ્ત જીવનકથા — નેહરુ	૧૫૦
ઈશ પ્રિયત	૦૬૨	નાની નાની વાતો	૦૫૦	હિંદના બવાહર	૧૦૦
કેળવણીવિકાસ	૧૨૫	નીતિ અને વ્યવહાર	૦૪૦	ખિસ્સાકોરા	૧૦૦
જુદ્ધ અને મહાવીર	૧૦૦	પચાસ પ્રેરક પ્રસંગો	૦૬૨	વિનીત નેહરુકોરા	૭૫૦
રામ અને કૃષ્ણ	૧૦૦	પ્રતિભાનું ચોત	૦૩૭	હિંદી-ગુજરાતી કોરા	૬૦૦
		બા અને બાપુ	૧૫૦	વિજ્ઞાનની પરિભાષા	૦૬૨
		બાપુજીની વાતો — ૧	૦૪૦		

ચિંતન અને મનન

જ્યારે ધનિકો ગરીબો વિષે પંચાત કરવા એકઠા થાય, ત્યારે તે દયાધર્મ કહેવાય; પરંતુ જ્યારે ગરીબો ધનિકો વિષે વિચાર કરવા એકઠા થાય, ત્યારે તે વંઢલોરી કહેવાય.

—પોલ રિશાર

જો તમારે અન્નનો સ્વાદ માણવો હોય, તો તે ખાતા પહેલાં તે માટે મજૂરી કરો; જો તમારે કપડાંની મજા માણવી હોય, તો તે પહેરતા પહેલાં તેની કિંમત ચૂકવો; જો તમારે ગાઢ નિદ્રા માણવી હોય, તો પથારીમાં તમારી સાથે સાફ અંતરાત્મા લઈને જાઓ.

—બેન્ટમિન ફ્રેંકલિન

જ્યારે ગોરાઓ આફ્રિકામાં આવ્યા ત્યારે તેમના હાથમાં ખાઈબલ હતું, અને અમારા હાથમાં મુલક હતો; હવે તેમના હાથમાં મુલક આવ્યો છે અને અમારા હાથમાં ખાઈબલ !

—આફ્રિકન કહેવત

દેવું કરીને પૈસા લાવનારા હંમેશાં લગભગ ખોટું ખર્ચ કરનારા હોય છે; અને ઊછીના લવાયેલા પૈસાથી જ બધું અનિષ્ટ સામાન્ય રીતે આચરાય છે તથા અન્યાયી સુદ્ધો લાંબાવાય છે.

—લૉન રસિકન

મોટા ભાગની વૈભવ-વિલાસની ચીજો અને ઘણી કહેવાતી સુખસગવડો જીવન માટે અનિવાર્ય નથી હોતી; એટલું જ નહિ પણ માનવજાતની ઉન્નતિમાં વિવ્રકર્તા હોય છે.

—હેન્નિ ટેલિટ થોરે

મોઝિઝે હીબ્રૂ લોકોને આખી નીતિ ૧૦ આજ્ઞાઓમાં આપી દીધી. થોડા વખત બાદ જિસસે વધુ કઠોર ધોરણે આજ્ઞાઓમાં જ જણાવ્યું. અને હવે આપણા સૈકામાં આદ્યર શિટ્ઝરે આખો નીતિનિયમ ત્રણ શબ્દોમાં આપણને આપ્યો છે :
“જીવન માટે આદર”

—અર્થાત્ ઇશ્વર અને તેનાં સરજેલાં બધાં પ્રાણીઓ માટે આદર અથવા પ્રેમ.

એલિસ ફ્રેંકલિન પ્રાયાં

नव जवन

सा विद्या या विमुक्तये

जन्त्री
भगवत्पार्थ भक्तुदास हेतार्थ

वर्ष २०

अंक १

जान्युवारी

नवजवन, अमहावाढ

१८६१

નવજીવન

જાન્યુઆરી, ૧૯૬૧

વર્ષ ૨૦

અંક ૧

અનુક્રમણિકા

વિષય	કોષિક	પૃષ્ઠ
વિચારતરંગણી	મગનભાઈ દેસાઈ	૧
૧. આભાર	૧	
૨. નવી ઈશુ-સાલ	૧	
૩. નવું બાઇબલ	૨	
૪. "હિંદુ" — આફ્રિકન ક્રાંતિમંત્ર	૩	
૫. અજ્ઞાન, એકાદી અને ગરીબાઈ	૪	
૬. ગાંધીજી અને જવાહરલાલજી	૪	
૭. બાપાવાદનું રાજકારણ	૫	
૮. હિંદમાં "પ્રવાહી આગ"	૬	
૯. 'અમાનુદસાર્થ' સામે ચેતવણી	૬	
૧૦. પાર્લિમેન્ટમાં માધ્યમ-ચર્ચા	૭	
૧૧. ઉચ્ચ શિક્ષણની કંઠોરતમ ટીકા	૭	
૧૨. વિદ્યાર્થીની સાર્વજનિક આરાધના	૭	
૧૩. અદાલત અને લોકશાહી	૮	
હિંદ માટે એક લિપિ એક બાપા	મગનભાઈ દેસાઈ	૯
પ્રકાશકી	મં	૧૦
ગુજરાત વિદ્યાપીઠની પહેલી ચાળીસી	ગોરાચંદ્ર દેસાઈ	
	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૧
	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૬
"સમવાયિ કુળે કુળે"	નાનાભાઈ સદ	૧૭
પાંચના 'તપ'ને પ્રારંભ	"કુસુમાદર"	૨૦
"પુદ્ગલ" ખુરશી પાલી	વિં	૨૧
શિક્ષણપદ્ધતિમાં કયાં દોષ છે?	ગો	૨૨
બજારેલી હવા	ચારલતા મનુભાઈ મહેતા	૨૩
સુરતનો જરી ઉલોગ	ગો	૨૬
વિજ્ઞાનની રમ્બેરી		૩૧
ગુજરાત વિશે ભણવા જેવું		૩૨
નવું વાચન		
કન્યાચરણ બા. ૧-૨ ૩૨. અગનખેલ		
૩૩. શું હતા અને શું થઈ ગયા! ૩૩.		
શામળ બટ કૃત સિંહાસન બગીચી ૩૪.		
ફૂલમાળ ૩૫. બાળગીતો ૧-૨-૩ ૩૫.		
બાળક સાથે વાતો કેમ કરેશો? ૩૬. ૪૧.		
આલ્મ? રીટર ૩૬.		
કાશાની કરામત ૩૬. ગૃહસંચાલન ૩૬.		
કુલ્લતિ ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદના ગાળ		
ગુજરાતમે હિંદી પ્રચાર કાર્ય		
	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૯

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડશે.

એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો આહોકો પોતાનો આહકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામનો ફેરફાર અમને તરત જણાવવા કે જોયો નવો અંક નરા સરનામે મોકલી સકાય.

આહકને પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો આહકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

આહકો પોતાનું લવાજમ નવજીવન દ્રષ્ટીની સાપ્તાહિકમાં અમદાવાદ (કલ્યાણ બુવન, રિલીફરો); મુંબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સિપલ રોડ); સુરત (કલ્યાણ બનર); રાજકોટ (લાખાજીરાજ રોડ); નવી દિલ્હી (સુ. એસ. કાન્થુનકેરામ ચિયેટર બિલ્ડિંગ, કેપિટલ સરકસ); હૈદરા (પ. ગાંધીબવન, ચશવંત રોડ); વડોદરા (કોહી સામે, રાવપુરા); લખનૌ (વિશ્વવ્યાપક, અગ્રીનુદીઃ પાર્ક); પટના (ગોર્વિંદ મિત્ર રોડ, પટના-૪); મદ્રાસ (૨૪/૧૧ માઈન્ટ રોડ, મદ્રાસ-૬); કલકત્તા (૪૧, ઈસન હોરિપલ રોડ, કલકત્તા-૧૨) અને જયપુર (ચીકા રસ્તા) સારી સહશે.

લવાજમના દર

દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૧ અથવા રૂ. ૦ દસ દરેક નકલ આડ આના

બધરસાપક,

નવજીવન

નવજીવન ટ્રસ્ટ,

જો. નવજીવન, અમદાવાદ-૧૪

નવ જીવન

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧૯

અમદાવાદ

ઈ. સ. ૧૯૬૦

વાર્ષિક અનુક્રમણિકા

૧. લેખમૃતિ

૧૬૫૨માં ગુજરાતી પ્રકાશનો	દશરથલાલ શાહ	૧૩	ખાદી-અમોઘોગ અને બેકારી-નિવારણ	ગોા ૨૫
અખિલ ભારતીય ભાષાનીતિ અને ગુજરાત		૧૭૦	ખેડબ્રહ્મા આદિવાસીઓની આર્થિક	
અલ્પશક્તિના હેરી અવશેષો	ગોા ૪૧૮		રિયતિ	હીરુભાઈ જરીવાળા ૩૭૫
મનુષ્યમન: ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને			ખોરાકમાં ભેગસેળા	ગોા ૩૯૨
કરેલો ઉપદેશ	દેા ૧ાા ૩૭૮,		ગાંધીજી અને સહકારી પ્રવૃત્તિ	જીવરાજ મકવાણા ૯૫, ૧૪૩
	૪૨૩, ૪૬૪		ગાંધીજીની સાચી પૂજા	ગોા ૧૮૮
અંગ્રેજ અને રાજ્યબંધારણ	મગનભાઈ દેસાઈ	૮૭	ગાંધીજી પાસેથી શું શીખીએ ?	ગોા ૨૧૨
અંગ્રેજ અગિ દેશને દોરવણી		૧૨	ગુજરાતની રાજ્યભાષા માટે કાયદો મગનભાઈ દેસાઈ	૩૪૧
અંગ્રેજના નીચા ધોરણનાં			ગુજરાત પ્રદેશનો નવધુગ - પ્રારંભ	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૬૬
કાર્યો	પોપટલાલ ઝવેરીલાલ શાહ	૯૦	ગુજરાત રાજ્ય અને ભાષાનો સવાલ	૮૯
અંગ્રેજ સુધારવાનો અતિ ઉત્સાહ	જીવતરામ દવે	૩૫૦	ગુજરાત સમત્વરિત્તે સોવે	વિનોબા ૧૯૮
અંગ્રેજ સુધારતું બોલે શું ?	જીવતરામ દવે	૩૭૩	ગુજરાત નઈ તાલીમ સંધ	૩૫૧
આજનું સહશિક્ષણ	શિવાભાઈ ગોા પટેલ	૩૭૪	ગુજરાતી ભાષા - સાહિત્યની પરીક્ષાઓ	૪૭૭
આપણા નિકાસ - વેપારનું ચોક્કસ			અચાંપેટી	મં ૧૨૮
જાણવા જોય	ગોા ૨૪૪		"	મગનભાઈ દેસાઈ ૪૧૧, ૪૬૨
આપણોના ભીતરમાં	વિકુલદાસ કોઠારી	૧૩૬	ચિંતન અને મનન	૧૩૭, ૧૮૭, ૨૧૪, ૩૦૨, ૩૭૭
ઈરાની દુયકા		ગોા ૪૫૯	છેવટે સુધર્મો	અં ૭૫૫૫૫ ૧૦૮
ઉન્નતિ કયા માર્ગે ?	વિકુલદાસ કોઠારી	૨૪૭	જીવનની રમતના કાયદા	ગોા ૬૮
ઉપકુલપતિ કે મુખ વગરના પ્રમુખ ?	જીવતરામ દવે,		જોઈએ છે - સાચો નાગરિક	ગોા ૭૨
	દિલ્લખુરા દીવાનજી	૨૬૨	દંપાલપેટી	મં ૨૦, ૬૦, ૯૩, ૧૩૧, ૨૧૫, ૩૪૨, ૩૬૭, (૪૧૭), (૪૫૬)
એક માનવભત - અનેક માનવ			રોસ્ત્રોય અને ગાંધી	(લિયો રોસ્ત્રોય) ૪૫૨
સમાજ	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૧૦	હો. શ્રીમાળાનું નિવેદન	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૬૬
કુશામ શુદ્ધિવાળા પ્રજાનું ભોજન	ગોા ૩૦૬		તમારા કામને તમારો આત્મા	
જેનવળીનો ઉદય	ગોા ૪૨૫		અર્પણ કરો!	ગોા ૧૮૫
શંતિપુર્ણનો હારથરસ -	"જોડાલ"	૩૫૨	તણ જીવન - ચિત્રો	ગોા ૨૫૨
ખાદીકામ અને સરકાર	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૮૨		

દયારામ : હિન્દી કવિકે ગાતે	ગુણવંત પટેલ	૩૫૬	માનવવિદ્યા ખાતે શેનો અભ્યાસ છે? મગનભાઈ દેસાઈ	૧૩૩
દાક્ષીની વીખે	ગોા	૩૧૩	માનવવિદ્યાની મૂળ માન્યતા	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૭૭
દાક્ષીની તરફેણમાં	ગોા	૧૮૯	માનસશાસ્ત્રીની શિખામણી	ગોા ૭૦
નઈ તાલીમ અને અર્થજ સાધનો દિલ્હીના દીવાનજી		૩૬૯	મુંબઈ સરકાર અને વહીવટી ભાષા	જીગતરામ દવે ૫૨
‘નવજીવન’ની માલગી તથા અન્ય માહિતી			યુનિવર્સિટીઓઅંગેજી માધ્યમ બદલે છે મગનભાઈ દેસાઈ	૨૦૮
અંગેનું નિવેદન		૧૨૦-અ		
નવજીવન સંસ્થા	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૦૯	રાષ્ટ્રીય શપથની સ્મૃતિમાં	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૨૭
નવલકથા અને ચલચિત્ર	ગોા	૩૦૩	લોકહિત, લોકમત, લોકલાગણી	મગનભાઈ દેસાઈ ૫૧
નનું વાચન (જીઓ જીદો સંચિખંડ નં. ૨)			વાઈસ-ચાન્સેલર પદનું માનું	રાજનામું
નાઇલ નદી	ગોા	૩૦૫		મગનભાઈ દેસાઈ ૩૩૧
નોકરશાહી અને પ્રધાનમંડળ	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૫૦	વિચારતરંગિણી (જીઓ જીદો સંચિખંડ નં. ૩)	
પરીક્ષામાં ચોરી	ગોા	૨૫૭	વિજ્ઞાનની રંગેડી	ગોા ૩૧, ૬૫, ૧૦૧, ૧૪૯, ૧૭૯, ૨૨૩, ૨૬૩, ૩૦૭, ૩૪૫, ૩૮૬, ૪૨૭, ૪૬૫
પૂર્ણજીવનનું ઉપનિષદ	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૫	“વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણના ઉદ્દેશો”	મગનભાઈ દેસાઈ ૨૪૫
પ્રાનને હંતવીય કરવાનું માધ્યમ	બબલભાઈ મહેતા	૨૨૨	વીતમી સદીની મધ્યમાં દેશપરદેશમાં નિરક્ષરતા	કેટલી? વિં ૩૦૪
“પ્રતિભાસિત વૈ”	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૧૬		
પ્રત્યક્ષાવગમ ધર્મમ્	મગનભાઈ દેસાઈ	૫૬		
પ્રમથેડી	મગનભાઈ દેસાઈ ૯૨, ૨૨૦, ૩૨૮, (૪૬૩)			
પ્રયોક્તરી	મં-પ્રં દેસાઈ	૬૪		
પ્રાણીશાસ્ત્રની પરિભાષા	બસીધર ગાંધી ૨૩૦, ૩૪૪			
પ્રાથમિક શિક્ષણસૂત્રે ખેડા જિલ્લા સિવાભાઈ ગોા પટેલ	૨૫૬			
પ્રાદેશિક રાજ્યવહીવટની ભાષા	મગનભાઈ દેસાઈ	૫૫		
ફરજિયાત રસી-મુક્ષી ત્રામે	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૫૪		
ફરજિયાત શિક્ષણની સફળતાની કસોટી	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૮		
અંધુભાવ	ગોા	૧૩૫		
બાપુજીના પત્રો [શ્રી. સામળભાઈ પટેલને]		૪૧૩		
બે વરસમાં ખાદી-આમેલોગ	વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી	૧૭૫		
બેકિંગ	ગોા	૧૧૦		
ભાદરી	અનું ગોા	૨૯		
ભારતીય ભાષા પરિષદ	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૩૦		
ભાષાશીયે કાંતિના નવો તબક્કો	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૬૭		
બીલ આદિવાસી જીવનની તપાસ	ઈન્દુભાઈ રાવલ	૨૬૧		
બીલ આદિવાસીઓની લક્ષણરેખા	ઈન્દુભાઈ રાવલ	૨૯૫		
અનુધ્ય મનુષ્યેતર વચ્ચે મૂળ ફરક	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૮૧		
મરહુમ મહાન ટોલ્સ્ટોય	(ગાંધીજી)	૪૪૯		
મહેસાણાના સફર્ષ-કામદારો	ચંદ્રકાંત દયારાજકર			
	ત્રિવેદી ૨૫૪	૨૯૮		
મા ગૃપ: કલ્પવિદ વનમ્	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૫૭		
માધ્યમ અંગે ત્રણ પત્રો	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૮૬		
			સંપત્તિના બગાડ	ગોા ૨૪૮
			સંશોધન સિબિર	ઈન્દુભાઈ રાવલ ૫૯
			સાહાર રસીકાર	૨૦૭, ૨૧૯, ૨૨૯, ૨૩૧, ૨૩૬, ૨૪૦
			હિંદ અને યંત્રોદ્યોગી સુધારો	અનું ગોા ૨૭
			હૈયા ઉકલતની નઈ તાલીમ	જીગતરામ દવે ૧૭૨

૨. નવું વાચન - પુરતેકસ્યથિ

અભયુગના સમન્વયક નહેરુ	બંસીધર ગાંધી	૪૭૬	ઝાકળ પિંછોડી	'વાચક'	૭૬
અધ્યાપન સામાન્ય વિજ્ઞાન	બંસીધર ગાંધી	૪૭૫	ટોર્મિંગ ઓફ ધ ટ્યૂ	'વાચક'	૪૩૫
અનંતની ભીતરમાં	બંં ગાંધી	૩૧૭	ટ્રેક અને ફીલ્ડ	છાત્રભાઈ પટેલ	૪૭૬
અં સૌં વિધવા	'વાચક'	૩૧૬			
અંબળપાણી	'વાચક'	૧૧૩	તકકલ્પ	બંં ગાંધી	૨૭૫
અતિમ-દીપ	'વાચક'	૩૧૪	તરવાની કળા	બંં ગાંધી	૧૧૭
આપણા સંતબાલક	ચંં ઉપાધ્યાય	૪૩૭	નવા નવા દુનિયા	બંં ગાંધી	૧૯૭
આખાદીના માર્ગ	બંં ગાંધી	૨૭૬	પાંધા અને પડછાયા બા. ૧-૨	'વાચક'	૪૭૧
આરા અને રેણુકા	'વાચક'	૪૭૨	પથ પર	'વાચક'	૭૬
માણસા દક્ષિણ માર્ગ	વિં	૪૭૫	પરાઈ પ્રીત	'વાચક'	૩૫૪
આહાર અને પોષણ	બંં ગાંધી	૧૯૭	પાયલ બાજે ખંડ ૧ : કલ્યાણી	'વાચક'	૧૧૫
આંખ વિના મેં દીડી દુનિયા	બંં ગાંધી	૧૫૮	પાયલ બાજે ખંડ ૨ : છલ્લિય	'વાચક'	૧૫૪
આંસુનાં તોરણ	'વાચક'	૧૧૨	પાંદડું સજવળ્યું	'વાચક'	૭૫
એક રાજના પંખી	'વાચક'	૪૭૪	પુનર્મિલન	'વાચક'	૨૩૩
એકને ટકારે	'વાચક'	૨૩૫	પોષક ખોરાક મોંઘા નથી	બંં ગાંધી	૧૫૮
			પ્રીતવજાયાં	'વાચક'	૪૩૩
કરાલ કાળ ભગો ૧-૨	'વાચક'	૭૩	પ્રેમપંથ ૧-૨	'વાચક'	૩૬
કમારી ઘ	'વાચક'	૨૭૨	પ્રેરણાભૂતિઓ	બંં ગાંધી	૧૫૮
કેતકી અને કાંટા	'વાચક'	૨૭૨	વસંતી ગુમાસી	'વાચક'	૧૯૨
ખમ્મા અન્નદાતા	'વાચક'	૧૧૬			
ખોવાયો ધરતીને આંગણે	ચંં ઉપાધ્યાય	૪૩૮	ખાવન પત્તે	'વાચક'	૨૭૨
ખોજાનો ખુંદનાર	'વાચક'	૩૧૭	ખાજકું પ્રથમ વધે	બંં ગાંધી	૧૧૭
			ખેંકો સા માટે ?	વિં	૪૭૪
ગરીબનો બેલી	'વાચક'	૧૬૫			
ગામડાની કેડીએ	બંં ગાંધી	૧૫૮	જીવની વાટે	'વાચક'	૧૧૩
ગામડાની વનસ્પતિ	બંં ગાંધી	૧૧૭	જાત્રીની રમત	'વાચક'	૧૧૪
ગુજરાત	પું છાં	૨૩૨	મૂઠે વિચરે ચિત્ર	'વાચક'	૧૧૧
ગુજરાતદર્શન	બંસીધર ગાંધી	૩૬૬	ભ્રમણગયા	'વાચક'	૧૬૨
ગેડશુધૂધા	બંં ગાંધી	૨૩૬	મજનૂની ડાયરી	'વાચક'	૭૫
ઘરવટ અને બીજ વાતો	'વાચક'	૨૭૧	મનના મનોરથ	'વાચક'	૪૭૪
			મનનો માનેલો	'વાચક'	૭૭
શંખાવતી	'વાચક'	૩૬૪	મન મોતી ને કાચ	'વાચક'	૧૫૫
ચોં સેં શામળો ?	'વાચક'	૩૬૬	મનોજીવન	'વાચક'	૩૧૫
ચિરંતન જ્યોત બા. ૧-૨	'વાચક'	૪૭૨	મહાન વૈજ્ઞાનિકો ખંડ ૪	બંં ગાંધી	૧૬૬
છેલ્યાં આંસુ	'વાચક'	૩૬૫	મંગલકી મોં	'વાચક'	૧૫૪
જનના કાળે જીવનારા	બંં ગાંધી	૧૫૮	મંગળની સફર	બંં ગાંધી	૧૧૭
જળદરજ	'વાચક'	૩૫૫	મારી દ્વારા વંદુસ્તી	બંં ગાંધી	૧૬૬
જીવન હેઠવાત	'વાચક'	૧૬૪	માનવ અને પરમાણુ	બંં ગાંધી	૧૫૮
જીવન સૌરભ	ચંં ઉપાધ્યાય	૪૭૭	મારાં બહેન	બંં ગાંધી	૧૬૬
નેસેંદ પુલિચર	બંં ગાંધી	૧૬૫	મૂંજા પડછાયા	'વાચક'	૩૧૪

રહસ્યનગરી	‘વાચક’	૧૧૧	શરીરની સાચવણ	બંસીધર ગાંધી	૩૬૭
રંગમવન	‘વાચક’	૩૫૩	સાંતિનો માર્ગ	વિં	૪૭૪
રંબૂ	‘વાચક’	૪૩૬	રોરલોક હોમસનાં પરાક્રમે	‘વાચક’	૨૩૫
રાખમાં જલે છે અંગારા	‘વાચક’	૧૧૪	રોવાળનાં સતદહ	‘વાચક’	૪૩૩
રાત પડતી હતી	‘વાચક’	૭૪	સાધના અને સિદ્ધિ	‘વાચક’	૩૭
રૂપમેહિની	‘વાચક’	૪૭૩	સિતાર ભાગ ૧ અને ૨	‘વાચક’	૩૫૩
રૂપે રંગે રાણી	‘વાચક’	૩૧૫	સિદ્ધરાજ જયસિંહ	‘વાચક’	૨૩૪
રૂંધાતાં છવન	‘વાચક’	૩૬૪	સુલભ શુદ્ધવિજ્ઞાન પુસ્તક ૧-૨, ૩	બંં ગાંધી	૧૬૬
રોમા	‘વાચક’	૩૮	સુવર્ણપ્રતિમા	‘વાચક’	૧૫૫
લોચલ	બંં ગાંધી	૧૬૬	સુવાવડ પહેલાંની અને પછીની સંભાળ	બંં ગાંધી	૨૭૫
વગર પૈસાનું વૈદુ	બંં ગાંધી	૧૧૭	સેવાશ્રમ	‘વાચક’	૧૫૫
વગર પૈસે જ્ઞાન, વગર પૈસે નરવા,			સંધીનું સિદ્ધર	‘વાચક’	૩૧૬
વગર પૈસે મટાડો	બંં ગાંધી	૨૭૫	રેપુટનિક અને રોકેટ	બંં ગાંં	૭૮
વાડી અને વગડો	‘વાચક’	૭૬	સ્વતંત્રતાનો શહીદ	‘વાચક’	૧૧૬
વિજ્ઞાનકથા	બંં ગાંધી	૧૫૮	સ્વપ્ન પ્રયાણ	શાન્તિ આચાર્ય	૭૭
વિજ્ઞાનની આંખી	બંસીધર ગાંધી	૪૭૫	હરિસંહિતા ગ્રંથ ૧	શાન્તિ આચાર્ય	૩૬
વિધયક	‘વાચક’	૪૩૪	હરિસંહિતા ગ્રંથ ૨	શાન્તિ આચાર્ય	૧૫૬
વીમેા ઉત્તરાવતાં પ્રહેલાં	બંં ગાંધી	૧૬૬	હરિસંહિતા ગ્રંથ ૩	શાન્તિ આચાર્ય	૨૭૪
			હળવી કસરતો	બંં ગાંં	૭૬

૩. વિચારતરંગિણી

અમલપણના ભોગ	૧૨૬	શુજરાતની ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ	૨૮૫
અદાલત અને રૂઢિ	૩૬૩	શુજરાતની યુનિવર્સિટીઓ	૪૦૩
અદાલતની ભાષા	૩૬૩	શુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી	૫
એરિકન ‘અન્નદાન’	૨૦૫	જમાનાની હવા	૩૨૭
એજ અંગે મૂળ પ્રશ્ન	૮૧	નગીરસાહી માનસ	૪૦૨
એજનો અર્થવાદ	૨૦૬	નપાન અને અમેરિકા	૨૪૨
એજની વરણાગીનો વર્ણવાદ	૨૦૬	છવનમાં હેતુમતી	૪૦૧
બર ચરખો અને હથોળીકરણ	૮૨	ટોલ્સ્ટોય પુણ્યતિથિની સુવર્ણજયંતી	૪૦૧
ભંતરરાષ્ટ્રીય શુષ્કતચર્ચા	૨૦૧	‘તીખી ટાળી’ ની કીકી રૂપના	૬
નામ ખિતાબની વાર્ષિક લહાણી	૪૫	દેશી ભાષાઓ અને એક લિપિ	૨૦૪
ઉચ્ચશિક્ષણ અને અંગ્રેજી	૧૨૫	દ્વિભાષિક - દ્વિલિપિક એકતા	૩૮૮
કેતલ-અંધીના કાયદા અને ધંધાનો હક	૪૪૭	નવીન માનવ-દર્શનની જરૂર	૪૦૭
કર્ણાટક-કેસરી ગંગાધરરાવ	૨૮૭	નવું વર્ષ મુખારક હો!	૧
“કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય”	૪૪૫	નાગ-પ્રદેશનું નવું રાજ્ય	૩૨૧
કેરળનું ત્રિઅંકી	૮૪	નાણાવટી-નોકાસેના કેસ	૧૨૩
કેંગિમાં ‘યુનો’ ની કસોટી	૩૨૧	નિયત ભવિ-જ્ઞાતિ-અને-વર્ગોનું હિત	૬
કેંગ્રેસના ઇતિહાસકાર	૭	પછાત દેશોનાં લોકસાહી	૩૬૫
ગાંધીજીનું શુજરાત	૮૩	પછાત દેશોની સ્વતંત્રતા	૩૬૪
ગાંધીજીનું શુજરાત અને અંગ્રેજી	૨	પાકપુસ્તકોનો પ્રશ્ન	૨૮૩

પાકપુરવકોનો સરકારી દબરો	3	‘રેશનલાઇઝેશન’નો પર્ચાઇઝ	૪૪૨
પાપ-પુણ્યની કસોટી	૪૪૧	હરકરી ખર્ચ	૪૪
પારકી સુભાષા કરતાં સ્વભાષા સાચી	૪	લોન માટે દનામી વ્યાજ	૮૫
પ્રમાદની સ્વાયત્તતા	૧૨૪	લોર્ડ ઈર્વિન	૧૦
પ્રમ અને આરામ	૪૨	બટ-વરણાગીનું વાહન	૪૩
પ્રાથમિક એકીકરણ સમિતિ	૪૪	વડી સરકાર અને શિક્ષણ-સુધાર	૩૨૨
‘ફેલો-ટ્રાન્સિફર’	૩૨૬	વડી સરકારનો અંગ્રેજ-પ્રચાર	૧૬૨
બે અંગ્રેજ	૨૪૩	વડી સરકારનો પ્રદેશ-હિંદીપ્રચાર	૧૬૩
બેકારી અને સ્વદેશી	૪૪૩	વડોદરા યુનિવર્સિટી માધ્યમ નીતિ	૩૨૩
બે મૂડીવાદ	૮૨	વતન બહાર કરવાનો કાયદો	૪૪૬
ભાઈ શ્રીધરાણી	૨૮૮	વિચારકલિકા	૩૬૧
ભાગ અને ભાગાદાર	૩૨૪	વિધાર્થી-જગતની શિરત	૭
ભારતનાં બે નવાં રાજ્ય	૧૬૧	શહીદ અને સરહદ	૧૨૨
મત્સ્યરક્ષક અને ગર્ભનિરોધક આદેશનો	૪૦૫	શાંતિ વિષે જીવંત શ્રદ્ધા જોઈએ	૧૬૪
મદાત્તમાં એ જ મોકાણ	૧૬૨	શિક્ષણ અને રાજકારણ	૪૪૪
માધ્યમ કાર્યની પ્રગતિ	૨૮૪	શિક્ષણની ખરાબીનાં મૂળ	૧૬૨
માધ્યમ પદ્ધતિવાની પ્રયુક્તિ	૨૦૩	શિક્ષણની સીકી	૪૫
માધ્યમ-પદ્ધતિમાં મુદતવધારો	૪૪૬	શિરત અને સરકારની જવાબદારી	૯
મિલ-ઉદ્યોગ અને અંગ્રેજ	૪૩	શ્રી અને સરસ્વતી	૨૮૬
મુંબઈ રાજ્યનું વિભાજન	૧૨૧	શ્રી. કુમારસ્વામી સ્મારક અપીલ	૪૪૨
મૂળક અને દાદાબંધી	૪૦૫	શ્રી. દેશમુખનો આક્ષેપ	૮૫
મંસૂર યુવક મહોત્સવ	૧૦	શ્રી. મહિમાઈ ચંડ સાહુ	૪૧
સાંપ્રતિક અનુકરણ	૩૨૪	સરદાર વં. વિદ્યાપીઠનું માધ્યમ	૨૪૧
યુદ્ધદેવની માનવતા	૪૦૮	સાચી લોકસંપત્તિ	૩૨૪
‘યુનો’માં નવો રંગ	૩૬૬	સાર્વજનિક ઉદ્યોગનાં સેવાખાતાં	૩૨૫
રાજવહીવટની ગુજરાતી પરિભાષા	૫	સિંહ-દર્શન માટે ભેંસ-ખલિદાન	૧૨૭
રાજશિખરનાં ચક્રાણુ	૨૦૨	સીધા બેગી આડી વાત	૨૮૧
“રાજા કાલસ્ય કારણમ્”	૩૬૧	સેવા અને સત્તા	૪૪૭
રાજ્યનાં અગ્રિ વચ્ચે સુધર્મ	૩૬૨	“સ્મારક”-વિદ્યાપીઠનું માધ્યમ	૪૦૪
રાષ્ટ્રપ્રતિનો હિંદી દુકમ	૧૬૪	સ્વતંત્ર પક્ષનું નિંદા-સ્વાતંત્ર્ય	૪૪૬
રાષ્ટ્રીય એકતાની ચતુઃસૂત્રી	૪૦૬	હિંમતપ્રદેશ પર ચક્રાકર્ષનો યુગ	૨૪૩
		હિંદની રાષ્ટ્રીય એકતા	૩૨૬

૪. ઉલ્લેખ પૂર્વક

આપણી કદગી રીયલિટી	૧૧ મા અંકનું	માળાપ શું ભૂલે છે ?	૨ ના અંકનું
કેટલાંક જર્મન સુભાષિતો	૪ મા અંકનું	મોટામાં મોટી તક અને મોટામાં મોટો ભય	૯ મા અંકનું
દીવા વડે દીવા પ્રગટાવીએ !	૭ મા અંકનું	રામના દીર્ઘજીવનનું રહસ્ય !	૫ મા અંકનું
ફિલ્મો અને લોકમાનસ ઉપર તેમની અસર	૧ લા અંકનું	સંસ્કૃતિ માટે પ્રભાવી પુરુષાર્થ	૧૨ મા અંકનું
માતૃસલાહી પ્રેમવદાન કરો	૩ ના અંકનું	સ્વતંત્ર સમાજની સ્વતંત્રતા	૧૦ મા અંકનું
માધ્યમ પદ્ધતિનો પ્રમ	૮ મા અંકનું	સ્વદેશાભિમાન બસ નથી !	૬ મા અંકનું

૫. લેખકસૂચિ

આચાર્ય, શાંતિ — ‘સ્વપ્નપ્રયાણ’ ૭૭; ‘હરિસહિતા’
અંક ૧ ૩૯; ‘હરિસહિતા’ અંક ૨ ૧૫૬; ‘હરિ-
સહિતા’ અંક ૩ ૨૭૪

ઉપાધ્યાય, ચંદ્ર — ‘આપણા સંતબાલક’ ૪૩૭; ‘ખોવાયે
ધરતીને આંગણે’ ૪૩૮; ઉપરે સુધર્મી ૧૦૮; ‘જીવન
સૌરભ’ ૪૭૭

કેઠારી, વિઠ્ઠલદાસ — આપવાતોના બીતરમાં ૧૩૬; ઉન્નતિ
કયા માર્ગે? ૨૪૭; બે વસ્ત્રમાં ખાદી-આમોલોગ ૧૭૫
(જુઓ વિં ૫૫)

(ગાંધીજી) — મરહુમ મહાન ટોલ્સ્ટોય ૪૪૯

ગાંધી, બંસીધર — પ્રાણીશાસ્ત્રની પરિભાષા ૨૩૦, ૩૪૪
(જુઓ ‘નવું વાચન’ એ સૂચિપત્ર ૨ માં બં ૦ બાં,
બં ૦ ગાંધી ૫૫)

ગો — અણુશક્તિના ઝેરી અવશેષો ૪૧૮; આપણા નિકાસ
વેપારનું ચેતુક્ષ્ણ લાલુવા ભોગ ૨૪૪; ઈરાની હુગકા મેલ;
કુશામ બુદ્ધિવાળા પ્રજાનું ભોજન ૩૦૬; કેળવણીનો
ઉદ્યમ ૪૨૫; ખાદી-આમોલોગ અને બેકારી-નિવારણ
૨૫; ખોરાકમાં ભોજન ૩૯૨; ગાંધીજી પ્રાણેથી શું
શીખીએ? ૨૨૨; ગાંધીજીની સાચી પૂજા ૧૮૮;
જીવનની રમતના કાયદા ૬૮; જોઈએ છે સાચા
નાગરિક! ૭૨; તમારા કામને તમારો આત્મા અર્પણ
કરો! ૧૮૫; ગ્રાજીવન-ચિત્રો ૨૫૨; દાકતરી તીમો
૩૧૩; દારૂબંધીની તરફથી ૧૮૯; નવલકથા અને
ચલચિત્ર ૩૯૩; નાઇલ નદી ૩૦૫; પરીક્ષામાં ચોરી
૨૫૭; પંચુભાવ ૧૩૫; ભોક્ષિતગ ૧૧૦; બારી ૨૯;
માનસશાસ્ત્રની શિખામણો ૭૦; વિજ્ઞાનની એટી ૩૧,
૬૫, ૧૦૧, ૧૪૯, ૧૭૯, ૨૨૩, ૨૬૩, ૩૦૭, ૩૪૫,
૩૮૬, ૪૨૭, ૪૬૫; સરકારી એર-હિયાની જલ્દેશો
૪૨૬; સંપત્તિનો ખગાડ ૨૪૮; હિંદ અને ચંત્રોદયોગી
સુધારો ૨૭

જરીવાળા, હીરુભાઈ — ખેડબ્રહ્મા આદિવાસીઓની આર્થિક
સ્થિતિ ૩૭૫

“જોડાલ” — ક્રાંતિયુગનો હાસ્યરસ ૩૫૨

(ટોલ્સ્ટોય, લિયો) — ટોલ્સ્ટોય અને ગાંધી ૪૫૨

ત્રિવેદી, ચંદ્રકાંત દયારામ — મહેતાણાના સફાઈ કામદારો
૨૫૪, ૨૯૮

દેવે, જીવનરામ — અંગ્રેજ સુધારવાનો અંતિ ઉત્સાહ ૩૫૦;
અંગ્રેજ સુધારનું એટલું શું? ૩૭૩; ઉપકલપતિ કે મુખ
વગરના પ્રમુખ? ૨૯૨; મુંબઈ સરકાર અને વહીવટી
બાબા ૫૨; શ્રી. ચૂનીભાઈ મહેતા ૧૩; હંસા ઉક્તિની
નઈ તાલીમ ૧૭૨

દીવાનજી, દિલ્હીપુરા — ઉપકલપતિ કે મુખ વગરના પ્રમુખ?
૨૯૨; નઈ તાલીમ અને ખર્ચાળ સાધનો ૩૬૯

દેવે, વાં — મનુશાસ્ત્ર: ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને કરેલો
ઉપદેશ ૩૭૮, ૪૨૩, ૪૬૪

દેસાઈ, મગનભાઈ — અંગ્રેજ અને રાજ્યપંધારણ ૮૫; એક
માનવનત — અનેક માનવ સમાજ ૨૧૦; ખાદીકામ
અને સરકાર ૩૮૨; ગુજરાતની રાજ્યભાષા માટે કાયદો
૩૪૧; ગુજરાત પ્રદેશનો નવયુગ-પ્રારંભ ૧૬૬; ચર્ચાપેટી
(૧૨૮), ૪૧૧, ૪૬૨; ટપાલપેટી ૪૧૭ (જુઓ મં
નીચે ૫૫) ૪૫૬; ડૉ. શ્રીમાળીનું નિવેદન ૧૬૬;
નવજીવન સંસ્થા ૪૦૯; નોકરશાહી અને પ્રધાનમંડળ
૪૫૦; પૂર્ણ જીવનનું ઉપનિવેદ ૧૫; “પ્રતિભાસિત
વે” ૪૧૬; પ્રત્યક્ષાલનમ્ ધર્મમ્ ૫૬; પ્રશ્નપેટી ૯૨,
૨૨૦, ૩૨૮, (૪૬૩); પ્રાદેશિક રાજ્યવહીવટની બાબા
૫૫; ફરજિયાત રસી-મુક્તિ સામે ૪૫૪; ફરજિયાત
શિક્ષણની સફળતાની કસોટી ૪૮; બાસ્તીય બાબા
પરિષદ ૧૩૦; બાબાજીય કોવિનો નવો તખ્તો ૧૬૭;
મનુષ્ય મનુષ્યેતર વચ્ચે મૂળ ફરક ૩૮૧; મા શુભ:
કલ્પલિપ્ત ધનમ્ ૪૫૭; માધ્યમ અંગ્રેજ ત્રણ પત્રો ૨૮૬;
માનવવિદ્યા ખાસ રીતો અભ્યાસ છે? ૧૩૩; માનવ
વિદ્યાની મૂળ માન્યતા ૧૭૭; હિનિવર્તિતિઓ અંગ્રેજ
માધ્યમ બદલે છે ૨૦૮; રાષ્ટ્રીય શપથની રમૂતિમાં
૧૨૭; લોકહિત, લોકમત, લોકલાગણી ૫૧; વાઈસ-
ચાન્સેલર પદનું માડું રાજ્યનાં ૩૩૧; “વિશ્વ વિદ્યા-
લયના શિક્ષણના ઉદ્દેશો” ૨૪૫; શ્રી. ને સી. કુમારેશ
૪૬; સાચાંબદ્ધ કે ‘ધિગાણાબદ્ધ’? ૧૭૬; “સમૃદ્ધ
સમાજ” તું અર્ચશાસ્ત્ર ૪૨૦ (જુઓ દેસાઈ મં ૫૦,
મં ૦ તથા ‘વિચારતરંગિણી’ એ લેખસૂચિનો ખંડ
૩ ૫૫)

દેસાઈ, મં ૫૦ — પ્રમોતરી ૬૪ (જુઓ દેસાઈ મગનભાઈ,
મં, તથા ‘વિચારતરંગિણી’ એ લેખસૂચિનો ખંડ
૫૫)

પટેલ, જીવનરામ — દયારામ: હિંદી કવિને નાતે ૩૫૬

પટેલ, જીવનરામ — ‘ટ્રેક’ અને કીલ્ડ’ ૪૭૬

પટેલ, મગનભાઈ ને. — શ્રી. એ. સી. કુમારપ્પા ૬૯, ૧૪૬

પટેલ, શિવાભાઈ ગો. — આનંદુ સહશિક્ષણી ૩૭૪;
પ્રાથમિક શિક્ષણોત્તે ખેડા જિલ્લો ૨૫૬

પરબીકર, નિર્મલા — ભરતીચંદ્ર ૪૦, ૭૬, ૧૧૮, ૧૫૬,
૧૯૬, ૨૩૭, ૨૭૬, ૩૧૭, ૩૬૭, ૪૩૮, ૪૭૮

મં. — ચર્ચાપેટી ૧૨૮, (૪૧૧), (૪૬૨); ટપાલપેટી ૨૦,
૬૦, ૯૩, ૧૩૧, ૨૧૫, ૩૪૨, ૩૭૭, (૪૧૭), (૪૫૬);
પ્રશ્નપેટી (૯૬, ૨૨૦, ૩૨૮) ૪૬૩ (જુઓ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ, મં. પ્રે. તથા 'વિચારવરગિણી'
એ લેખરચના ખંડ પૃષ્ઠ)

મંડવાણી, જીવરાજ — ગાંધીજી અને સહકારી પ્રવૃત્તિ ૯૫
૧૪૩

મહેતા, બળવંતભાઈ — પ્રાન્તે હતવીય કરવાનું માધ્યમ ૨૨૨

વાર્ષિક, ચોપડલાલ ઝવેરીલાલ — અંગ્રેજીના નીચા ધોરણનાં
કારણો ૯૦.

રાવલ, હંદુભાઈ — બીલ આદિવાસી જીવનની તપાસ ૨૬૧;
બીલ આદિવાસીઓની લગ્ન સંસ્થા ૨૯૫; સમાજસેવા
મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓનું વાચન ૨૫૦; સંરોધન
શિબિર ૫૬

'વાચક' — જુઓ 'નહું વાચન' એ સૂચિખંડ ૨
વિ. — 'માશાકા વ્રમાત્ર માર્ગ' ૪૭૫; 'ખેન્કો શા માટે?'
૪૭૪; વીસમી સદીની મધ્યમાં દેશપરદેશમાં નિરક્ષરતા
કેટલી? ૩૦૪; 'સાંતિનો માર્ગ' ૪૭૪ (જુઓ 'કેડારી
વિકલદાસ પૃષ્ઠ)

વિનોબા — ગુજરાત સમલક્ષિતે સોષે ૧૯૮

શાહ, દશરથલાલ — ૧૯૫૬ નાં ગુજરાતી પ્રકાશનો ૬૩

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં પુસ્તકો

રવીન્દ્ર-સૌરભ

[લિપિકા]

અનુ. અને રસગ્રહણ: કાકાસાહેબ કાગ્લેકર

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં 'લિપિકા' નામે પ્રસિદ્ધ ધ્યેયો
ગદ્યકાવ્યો અથવા નિબંધસંગ્રહનો અનુવાદ. દરેક પ્રકરણને
અંતે કાકાસાહેબે રસગ્રહણ તરીકે તે તે નિબંધનો આસ્વાદ
પણ કરાવ્યો છે.

કિં. રૂ. ૨.૫૦

ટપાલરવાનગી ૦.૬૫

પ્રાચીન સાહિત્ય

અનુ. મહાદેવ દેસાઈ

નરહરિ પરીખ

રામાયણ, મેઘદૂત, કુમારસંભવ, શાકુંતલ, કાંઈમળી અને
ધ્રમપદ ઉપર શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે લખેલી વિસ્તૃત આલો-
ચનાઓનો અનુવાદ. પ્રાચીન ભારતની રંગમંચ ઉપરના
નિબંધ સંગ્રહ.

કિં. રૂ. ૧.૦૦

ટપાલરવાનગી ૦.૨૫

સ્વદેશી સમાજ

અનુ. નગીનદાસ પારેખ

ખંભાજમાં ૧૯૦૫થી ૧૯૧૦ દરમિયાનનાં વર્ષોમાં શરૂ
ધરેલી સ્વદેશી હિલચાલ વખતે કવિવરે લખેલા આ લેખો
આજે પણ એટલા જ તાજા અને વિચારપ્રેરક છે.

કિં. રૂ. ૦.૭૫

ટપાલરવાનગી ૦.૨૫

અચલાયતન

અનુ. ગિરિધારી કૃપાલાની

ચોલેચલ્લો ઉપર મર્મવેધક કટાક્ષ કરતા કવિવરના
પ્રસિદ્ધ નાટકનો અનુવાદ. કાકાસાહેબની પ્રસ્તાવના સાથે.

કિં. રૂ. ૧.૦૦

ટપાલરવાનગી ૦.૨૫

ચિત્રાંગદા અને વિદ્યાય અભિશાપ

અનુ. મહાદેવ દેસાઈ

નરહરિ પરીખ

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં બે નાટકનાં નાટકોનો
અનુવાદ. કાકાસાહેબની પ્રસ્તાવના સાથે.

કિં. રૂ. ૦.૬૨

ટપાલરવાનગી ૦.૧૯

કેટલાંક સાળોપયોગી પુસ્તકો

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો		સમૂળી ક્રાંતિ		૧-૨૫		ભોધક દીક્ષાઓ		૦-૭૫	
અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ	૧-૦૦	સહનનંદ સ્વામી	૦-૬૨	ભક્તરાજ	૧-૦૦	સાનવજીવનનું અવેરાત	૦-૪૦	મોડા માણસોનાં મન	૦-૬૫
આત્મકથા	૨-૦૦	સંસાર અને ધર્મ	૨-૦૦	શ્રી નરહરિ પરીખનાં પુસ્તકો	૧-૦૦	લોભ અને ક્રુણા	૧-૦૦	શીલ અને સદાચાર	૦-૩૭
સંક્ષિપ્ત આત્મકથા	૧-૦૦	શ્રી-પુરુષ-મર્થાદા	૧-૦૦	કરંડિયો	૧-૨૫	રોષ સાદીની ભોધકથાઓ	૦-૫૦	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની દર્શાવકથાઓ	૧-૨૫
આરાધ્યની ચાની	૦-૪૪	શ્રી નરહરિ પરીખનાં પુસ્તકો	૧-૦૦	પ્રાચીન સાહિત્ય	૧-૦૦	સરદારની અનુભવ વાણી	૦-૬૦	સરદારશ્રીની પ્રતિમા - ૧	૦-૪૦
નિત્ય મનન	૧-૦૦	કરંડિયો	૧-૨૫	મહાદેવભાઈનું પૂર્વચરિત	૦-૭૫	સંતસર્માગમ	૦-૩૭	સંતોની જીવનપ્રસાદી	૦-૩૭
‘નીતિનાશને માર્ગ’	૦-૬૨	પ્રાચીન સાહિત્ય	૧-૦૦	ઐયાર્થોની સાધના	૩-૦૦	શ્રી મનુષ્યને ગાંધીનાં પુસ્તકો	૨-૦૦	કલકત્તાનો ચમત્કાર	૧-૦૦
મારો ભેલનો અનુભવ	૦-૬૦	મહાદેવભાઈનું પૂર્વચરિત	૦-૭૫	સરદાર વૃદ્ધભભાઈ સા. ૧-૨	૧-૦૦	બાપુ — મારી મા	૦-૫૦	બા બાપુની શીળી છાયામાં	૨-૨૫
ચરવડાના અનુભવ	૧-૦૦	ઐયાર્થોની સાધના	૩-૦૦	શ્રી ભુગતરામ દવેનાં પુસ્તકો	૧-૦૦	બિહારની કોમી વ્યાગમાં	૩-૦૦	અન્ય લેખકોનાં પુસ્તકો	
રચનાત્મક કાર્યક્રમ	૦-૩૧	સરદાર વૃદ્ધભભાઈ સા. ૧-૨	૧-૦૦	આશ્રમી કેળવણી સા. ૧-૩	૪-૫૦	અભિનવ રામાયણ	૨-૫૦	અમારાં બા	૧-૫૦
હિંદ સ્વરાજ	૦-૩૭	શ્રી ભુગતરામ દવેનાં પુસ્તકો	૧-૦૦	આંધ્રાણું ગાંડું	૦-૨૫	આપત્તિ	૧-૫૦	અપત્તિ	૧-૫૦
શ્રી મહાદેવ દેસાઈનાં પુસ્તકો		આશ્રમી કેળવણી સા. ૧-૩	૪-૫૦	ખેડૂતની શિકારી	૦-૩૭	અનુભવનું પરાઈ	૮-૦૦	અનુભવનું સાધું	૦-૫૦
એક ધર્મશુદ્ધ	૦-૭૫	આંધ્રાણું ગાંડું	૦-૨૫	ગાંધીજી	૦-૬૨	કમરબાપા	૨-૫૦	બાપુની છાયામાં	૨-૫૦
નણ વાતચિત	૧-૨૫	ખેડૂતની શિકારી	૦-૩૭	શ્રી મગનભાઈ દેસાઈનાં પુસ્તકો	૧-૫૦	શુદ્ધલીલા	૧-૦૫	મહેરિયા	૦-૪૪
બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	૨-૫૦	ગાંધીજી	૦-૬૨	અર્પણની પ્રતિમા	૧-૫૦	માફુ હિંદનું દર્શન — નેહરુ	૬-૦૦	લોકમાન્ય દિગ્ગજ	૩-૦૦
બે છુદાઈ ખિદમતગાર	૦-૭૫	શ્રી મગનભાઈ દેસાઈનાં પુસ્તકો	૧-૫૦	આપણા દેશમાં આપણું રાજ્ય	૦-૪૪	સરદારની શીળી	૦-૬૨	સંક્ષિપ્ત જીવનકથા — નેહરુ	૧-૫૦
મહાદેવભાઈની ડાયરી ૧-૫	૨૫-૦૦	અર્પણની પ્રતિમા	૧-૫૦	આપણું પરમ યંત્ર	૦-૩૭	હિંદના જવાહર	૧-૦૦	ખિરસાકોરા	૧-૦૦
મારી જીવનકથા — નેહરુ	૬-૦૦	આપણું પરમ યંત્ર	૦-૩૭	ઈસપ અને તેની વાતો - ૧-૪	૧-૭૦	વિનીત ભેણીકોરા	૭-૫૦	હિંદી-ગુજરાતી કોરા	૬-૦૦
વિરાજવહુ	૧-૨૫	ઈસપ અને તેની વાતો - ૧-૪	૧-૭૦	જંગલમાં મંગલ	૦-૩૫	વિદ્યાનની પરિભાષા	૦-૬૨		
સંત ક્રાંસિસ	૦-૩૭	જંગલમાં મંગલ	૦-૩૫	જેલિલ અને હાર્ડટ	૦-૭૫				
શ્રી કાકા કલેકકરનાં પુસ્તકો		જેલિલ અને હાર્ડટ	૦-૭૫	સત્યાગ્રહની સખાપદી	૨-૦૦				
ઉગમભૂતા દેશ	૨-૦૦	સત્યાગ્રહની સખાપદી	૨-૦૦	સ્વરાજ એટલે શું	૦-૪૪				
ઓતરાતી દીવાલો	૦-૭૫	સ્વરાજ એટલે શું	૦-૪૪	શ્રી ગોપાળકાસ પટેલનાં પુસ્તકો					
જીવતા તહેવારો	૨-૦૦	શ્રી ગોપાળકાસ પટેલનાં પુસ્તકો		ગુનો અને ગરીબાઈ	૧-૫૦				
ધર્મોદય	૧-૨૫	ગુનો અને ગરીબાઈ	૧-૫૦	નીતિ અને ધર્મ	૦-૩૭				
આફ્રિકામાં	૩-૦૦	નીતિ અને ધર્મ	૦-૩૭	પ્રાચીન શીલકથાઓ	૦-૪૪				
પુત્રી ઝાંખી	૧-૦૦	પ્રાચીન શીલકથાઓ	૦-૪૪	વેર અને અવિચાર	૦-૩૭				
ગ્રેહરનો પ્રવાસ	૦-૬૨	વેર અને અવિચાર	૦-૩૭	વેર અને બદલો	૦-૪૪				
ગ્રેન્ડ-સૌરભ	૨-૫૦	વેર અને બદલો	૦-૪૪	સરસ્વતીચંદ્ર	૧-૨૫				
રણયાત્રા	૨-૦૦	સરસ્વતીચંદ્ર	૧-૨૫	શ્રી સુકુન્દલાઈ દેસાઈનાં પુસ્તકો					
માલકનો પ્રવાસ	૧-૫૦	શ્રી સુકુન્દલાઈ દેસાઈનાં પુસ્તકો		અવંતીનાં પરાક્રમો	૦-૩૦				
શ્રી વિનોબા ભાવેનાં પુસ્તકો		અવંતીનાં પરાક્રમો	૦-૩૦	ચીન દેશનાં કથાનકો	૦-૬૨				
નહિલ	૧-૨૫	ચીન દેશનાં કથાનકો	૦-૬૨	ભણવા ભેળી વાતો	૦-૩૫				
નયણ	૧-૨૫	ભણવા ભેળી વાતો	૦-૩૫	જીવન અને મરણ	૦-૩૭				
ફર	૨-૦૦	જીવન અને મરણ	૦-૩૭	ધર્મ-સંસ્થાપકો	૦-૩૭				
હના-તેર દિવસ	૦-૩૦	ધર્મ-સંસ્થાપકો	૦-૩૭	નાની નાની વાતો	૦-૫૦				
II કિશોરલાલ મશાગુવાળાનાં પુસ્તકો		નાની નાની વાતો	૦-૫૦	નીતિ અને વ્યવહાર	૦-૪૦				
ઈશુ ખ્રિસ્ત	૦-૬૨	નીતિ અને વ્યવહાર	૦-૪૦	પચાસ ગ્રેક પ્રશ્નો	૦-૬૨				
કેળવણીવિકાસ	૧-૨૫	પચાસ ગ્રેક પ્રશ્નો	૦-૬૨	પ્રતિભાનું શેવ	૦-૩૭				
શુદ્ધ અને મહાવીર	૧-૦૦	પ્રતિભાનું શેવ	૦-૩૭	બાપુજીની વાતો - ૧	૦-૪૦				
રામ અને કૃષ્ણ	૧-૦૦	બાપુજીની વાતો - ૧	૦-૪૦						

નવજીવન ટ્રસ્ટ, પૌરટ નવજીવન, અમદાવાદ-૧૪

ન વ જી વ ન

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૨૦ : અંક ૧]

અમદાવાદ

[જાન્યુઆરી, ૧૯૬૧]

“સત્યાગ્રહ એ મારે મન પોથી માંહેલું વેગજ નથી. માત્ર તે એ જીવન છે. સત્ય વિના સર્વ મને તે જીવન લાગે છે. અસત્યથી દેશને લાભ ન જ થાય એવી મારી ખાતરી છે. ખજ કદાચ અસત્યથી તાત્કાલિક લાભ જણાતો હોય તોપણ સત્યનો ત્યાગ ન જ કરાય, એમ હું દંઢતાપૂર્વક માનું છું. . . આ બધી ગતિ વજરની વાતો છે. ભલે હોય. છતાં એ દિશામાં યથેચ્છ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ન જ લય એવું ધર્મવાક્ય છે. એને હું વળગીશ.”

“સત્યનો જય થાયો. અદ્વૈતાત્માને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી દૂકો ન બને.”

—ગાંધીજી

વિચારતરંગિણી

૧

આભાર

ગુજરાત યુનિવર્સિટી સેનેટે મને તેની સિન્ડિકેટના એક સભ્ય તરીકે ચૂંટ્યો, તેને માટે તેનો આભારી છું.

એક રીતે જોઈએ તો આ બનાવ એક લાંબી ઘટનાનો છેલ્લો તબક્કો કહેવાય. ગુજરાતના જાહેર જીવનના આ ક્ષેત્રમાં એક નાનકડી ક્રાંતિ થઈ તેની શુભ અંત હવે આવી.

ગયા મે માસમાં ગુજરાત રાજ્ય શરૂ થયું, તેની સાથે અંગ્રેજી તથા માધ્યમનો પ્રશ્ન ઊપડ્યો. સરકારે એકમાં યોગ્ય સુધારો કર્યો, પણ તેની જ જોડે બીજા પ્રશ્નમાં ગરબડ કરી. તેણે એવો ગોળો ગરબડવ્યો કે, હજી અંગ્રેજી માધ્યમ થાણુ રાખવું પડશે, કેમ કે પુસ્તકો નથી. આથી એક એવું આંદોલન જન્મ્યું કે જેમાં નવા રાજ્યની પ્રજા તથા સરકારની સારી પેઢે કસોટી થઈ.

તેનું પરિણામ સારું આવ્યું; પ્રશ્ન શો છે તે ગુજરાતભરમાં સ્પષ્ટ થયું. સરકારે પણ પોતાની વાત નવો કાયદો આપીને જણાવી : માધ્યમના પ્રશ્નને પુસ્તક-પ્રકાશન જેડે સંજોગવાથી ઊમારોળ થયેલી મતિ સ્થિર થઈ.

આ જ અરસામાં નવી સેનેટ ચૂંટાઈ, નવા વાઠગાંઠ નિમાયા, અને અંતે હવે સિન્ડિકેટમાં પણ પેટાચૂંટણી ભરી બની તે થઈ ચૂકી. સાત મહિને થયેલી આ ક્રાંતિ ગુજરાતના જાહેરજીવનને આગળ લેવામાં ક્ષણભ્રમય થયો, એ જ પ્રભુ પ્રભો પ્રાર્થના છે.

૨૩-૧૨-૬૦

૨

નવી ઈશુ-સાવ

૧૯૬૧નું વર્ષ ભારે ધડાકા-ભડાકાની સાથે ઊઘડે છે. પશ્ચિમમાં ખ્રિસ્તીઓ તેમની દિવાળી કે નાતાલ વખતે આપણી પેઠે ફટકડા નથી ફોડતા; પણ છેલ્લાં ત્રણ-ચાર સેકાંમાં તેમણે જે જગત-સંસ્કૃતિ સ્થાપી છે. તેમાં તોપ-બંદૂક અને હવે આણુ-જીવાણુ-બોમ્બ-ના ધડાકા ભડાકા ઓતપ્રોત રહેલા છે, અને તે અવારનવાર થતા જ રહે છે. ૧૯૬૧ની ઈશુ-સાવ એના ભણકારા મારતી શરૂ થાય છે.

પાંડિત જ્ઞાતકરવાલજીએ ટૂંકમાં કહ્યું તે સાવ સાચું છે કે, આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થિતિ બહુ ગંભીર જોખમમાં આવેલી છે; ન-કરે-નારાયણ ને વિશ્વવૃદ્ધના ઓળા તો એ ન હોય! ભગવાન એથી બચાવે!

પણ આ જોખમ અણધાર્યું તો ન જ કહેવાય. ગયા વરસે ‘યુનો’ના માંધાતાઓની ઉચ્ચ પરિપદ ન મળી શકી, ત્યારથી તોફાની વાદળો તો ઘેરાવા લાગ્યા જ હતાં. અને બીજા વિશ્વવૃદ્ધ બાદ હજી સુલેહનામું નથી થયું; તેથી કરીને બે બલિન, બે જર્મની, બે કોરિયા, બે વાયેટનામ, બે ચીન, બે હિંદ-પાકિસ્તાન, વગેરે જેવી સુરંગો તો રાજકીય જગતમાં જ્યાં ત્યાં ભારેલી આગ પેઠે પડી જ છે. એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનું નાવ આમાંની કઈ સુરંગ જેડે ક્યારે અથડાઈ જશે, એ ભીતિ હરથડી છે જ અને તે નવાઈ ન પમાડે.

આ બધાની પાછળ વિશ્વદેવનો છુપો સંકેત તો હશે જ, એમ આસ્તિક બુદ્ધિ કહે. પણ એ બુદ્ધિ જે જુન-વાણી લાગે, તો ઈતિહાસબુદ્ધિ પણ એ જ બતાવે છે. ૧૮-૧૯મા સદીની યુરોપીય ગોરી સંસ્કૃતિની (જેમાં અમેરિકા પણ ઈંગ્લંડના ફલુગા રૂપે ગણતાં સમાય છે) અત્યારે બોલબાલા છે. જગતની જાહોજવાહીની પાઘડી એને માથે બંધાય છે. આપણી કહેવત પ્રમાણે, તેનો વળ હવે છેવટે ઉકેલવાનો આવ્યો છે. તેથી તે ચક્રડી-ભમરડી ખાય એ કુદરતી છે. આજે જગતનાં રાષ્ટ્રોમાં અને તેના સારંશે આંતરરાષ્ટ્રીય 'યુનો'-દરબારમાં જે કડાકા-તડકા થાય છે, તે ઈતિહાસના આ રંગની પાઘડીનો છેવટનો વળ ઉકેલીને આગળ વધવા જેવી જ વાત છે.

આથી ૧૯૬૧નું ખ્રિસ્તી વર્ષ શાંતિના ફિરસ્તા સમા ભગવાન ઈશુને બરોબર યાદ કરાવે એવું ઊધડે છે. જગતના બે ભાગ પડ્યા કહેવાય છે—૧. સામ્યવાદી, ૨. પ્રજાવાદી. છતાં બંને ભાગ ઈશુના ઈન્કારમાં લગભગ સરખા જ છે; બંનેને વિશ્વ-વર્ચસ મેળવવા માટે સરખી જ વાસના છે; બંને તે પાર પાડવા માટે શસ્ત્રસજ્જ બનીને અડીખમ ઊભા રહેવામાં માને છે; આ અર્થે બંને બીજાનાં રાષ્ટ્રોમાં સામ-દામ-ભેદ અને જરૂર પ્રમાણે દંડ પણ ખેલવા તત્પર છે; અને એ બધાની પાછળ બેઉની મૂળ વાસના પોતાના જ રાષ્ટ્રને વધારે ભોગ-ઐશ્વર્યવાન કરવાની છે. એટલે બરેબર બે રાક્ષસી વિભૂતિઓનો દ્વંદ્વ જ આ છે. લોર્ડ એક્ક્ટને કહેલો ઈતિહાસ-ન્યાય અહીં યાદ આવે છે કે, ક્રાંતિ કંઈ ઈતિહાસની સંક્રમણ-ગતિનો ઈન્કાર નથી; તે માત્ર તેના વચગાળા રૂપી ગાંઠા કે સંક્રમણ જ હોય છે. ૧૯૬૧નું વર્ષ આવી સંક્રમણનું લાગે છે.
૨૩-૧૨-૬૦

૩

નવું બાઈબલ

ગોરા ખ્રિસ્તીઓના સામ્રાજ્યવાદની એડી તળે આવેલા આપણા જેવા દેશોને કોઈ કહે કે, સામ્રાજ્યવાદ નથી નહારી જ વસ્તુ નથી, તેમાંય સારો અંશ રહેલો છે,—આમ કોઈ કહે, તો માનવું મુશ્કેલ પડે. પણ જે વિચારીએ તો સાવ કાઠી નાંખવા જેવું એ વિધાન નથી. ચીતાકાર કહે છે એમ, દરેક વસ્તુમાં ગુણ અને દોષ બેઉ રહેલા છે.

રિનલ્ડ નીબુર કરીને એક લેખકે, કોન્ગોની અત્યારની દશા પર વિચાર કરતાં, અર્ધવું જ વિધાન કર્યું છે. ('ધી ન્યૂ લીડર' સાપ્તાહિક—તા. ૧૪-૧૧-૬૦.) તે કહે છે, બેલ્ગિયન કરતાં અંગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદ સારો કે એકે કોન્ગો કર્યું, પણ બીજાએ નાઈજીરિયા સળ્યું! અને આગળ પૃથક્કરણ કરીને—

સામ્રાજ્યવાદના ત્રણ હેતુ તે ગણાવે છે—

૧. પછાત દેશોને અગાત રાષ્ટ્રોના સુધારાના લાભ ચખાડવાનો 'મિશનરી' કે ગોરાનો ગુરુ-ભાવ;
૨. ઐશ્વર્ય કે સત્તાનો મદ ચાખવાનો સમ્રાટ અભિમાન-ભાવ,—દાઠ તઠ ચચિવને હતો તેવો;—અને
૩. પછાત દેશની સંપત્તિનું શોષણ કરવાનો આર્થિક લાભ.

આ પૃથક્કરણ સાચું છે. મિશનરી ભાવથી પ્રેરાઈને પશ્ચિમના દેશો ૧૬મા સદીથી બાઈબલ લઈને નીકળ્યા હતા. અલબત્ત, તેની જેડે બાટલી અને બેથોનેટ હતાં જ. ૨૦મા સદી સુધી આવતાં, બાઈબલના જૂના નવા બેઉ ક્યારને બદલે ગોરાનું યંત્રોદ્યોગી વિજ્ઞાન-બાઈબલ હવે તેનું સ્થાન લે છે અને બેથોનેટ બોમ્બે પહોંચ્યું છે.

અને આ યંત્રોદ્યોગી સુધારો ગોરા જગતનો એક નવો ધર્મ જ આવ્યો છે, એમ જાણો. કેમ કે, પછાત દેશો સ્વતંત્ર બનીને અને તેમ થતાં છતાં એમના માજી સમ્રાટની નવી ઓશિયાળી એ શોધે છે કે, 'અમારે પણ તમારી જેટલું યંત્રોદ્યોગી બનવું છે; તે સાડુ તમારી મદદ અમને ખપે છે; અમને ન ખપે માત્ર તમારી જાતિ-અભિમાન-ભરેલી તુમાખી અને અપમાનકારક ગુલામી; કેમ કે, અમેય તમારા જેવા જ માનવો છીએ.'

આથી કરીને, ઉપરોક્ત બીજો હેતુ જ માત્ર હીન થઈ છે; તેથી, જેમ કે, ચચિવ જેવાને પણ હિંદ અંગે મને-કમને તે છોડવો પડ્યો. એટલે 'યુનો'માં પણ સિદ્ધાંત બન્યો છે કે, સમ્રાટ દેશોએ પોતાનો કબજો છોડવો જોઈએ. પણ દુઃખ એ વાતનું છે કે, "ત્યાગ ન ટકે જે વૈષય વિના!" તે કબજાથી મળતા લાભનું—સામ્રાજ્યના ઉપરોક્ત ત્રીજા આર્થિક હેતુનું શું? સ્વતંત્ર થતા દેશોએ સમજી લેવું જોઈએ કે, આ ત્રીજો હેતુ હવે નવી રીતે ગોઠવાયો. એટલે તે વિરે પછાત દેશો જે યંત્રોદ્યોગી યુરોપ-અમેરિકાનું મોટા-ભાઈ-પણ માનશે,—અને હિંદ

જેવો દેશ પણ આજે તેમ માનીને ચાલે છે, — તો તેમાંથી ૧૮-૧૯મા સૈકાનો સામ્રાજ્યવાદ માત્ર નવું રૂપ જ ધરીને આવશે, એ નક્કી છે; અને આ નવા મિશનરી ધર્મનો સ્વાંગ એવો છે કે, તેનાથી પછાત લોકો ભરમાશે. પરિણામે ગોરાઓનો ગુરુભાર અને ગુરુભાવ (એ જે પહેલો હેતુ ઉપર કહ્યો છે, તે) નવે રૂપે કાયમ રહે છે. કેમ કે, યંત્રોદ્યોગ-સંસ્કૃતિ અર્વાચીન દુનિયાનો નવો ધર્મ બન્યો છે.

અને આજે આપણે આ લશ્કરો જોઈએ છીએ. રશિયા અમેરિકા નવું સામ્રાજ્યવાદી રાજકારણ ચલાવે જ છે, અને તેનું પીકબળ કેવળ યસ્ટાસબળ છે, — કે જેનું અગાઉના ગોરા સામ્રાજ્યવાદમાં પણ હતું. એટલે કે, મૂળ પ્રકૃતિએ જોઈએ તો, ગોરા સામ્રાજ્યવાદની જાત ફરી નથી. માત્ર તે વધારે દારુણ અને વિશ્વવ્યાપી બન્યો છે. માનવ જગતનો હવે પછીનો પ્રશ્ન ૨૦મા સૈકાના આ યંત્રોદ્યોગી સામ્રાજ્યના વિશ્વ-વાદમાંથી બચીને ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ બનવાનો છે — રાષ્ટ્રવાદને સ્થાને વિશ્વેકવાદ લાવવાનો છે.

૨૩-૧૨-૬૦

૪

“ઉદુરુ” — આફ્રિકન ક્રાંતિમંત્ર

નૂતન આફ્રિકાનો જન્મ થયો છે, એમ જણાવી એક દક્ષિણ આફ્રિકન લેખક (એલન પેટન — ‘ધી ન્યૂ લીડર’ ૧૪-૧૧-૬૦ અંક, પા. ૧૪) કહે છે કે, પૂર્વ આફ્રિકન ભાષાનો ‘ઉદુરુ’ શબ્દ (તેનો અર્થ છે — આગ્રહ) દક્ષિણ આફ્રિકાનાં મકાનોની ભીંતો પર લખાવા લાગ્યો છે; ‘ઉદુરુ’ શબ્દ આખા આફ્રિકાની ઘાઠવ કે પોકારસૂત્ર બન્યો છે.

તે ઉપરાંત એ લેખક નવ આફ્રિકા ખંડના બીજા બે તેને જ મળતા અને સમાન વ્યાપક બનેલા ભાવો ગણાવે છે —

“એવી ઈચ્છા કે નિશ્ચય કે, અર્વાચીન યંત્રોદ્યોગી દુનિયામાં બરોબર સ્થાન મેળવવું, ગરીબી દૂર કરવી, દરેક બાળકને કેળવણી આપવી, અમે સૌ સ્ત્રીપુરુષોને એવી તાલીમ આપવી કે જેથી તેઓ અર્વાચીન સમાજનું પોતાનું કારભારું સંભાળી શકે.” અને

ત્રીજો ભાવ છે ઉગ્ર ક્રોધ; માજી ગોરા રાજનીઓનો તુમાખીભરેલો રાજકારભાર અને તેમનું રંગદ્રેષાભિમાન વગેરેને લઈને પશ્ચિમ પુરોષ માટે સખત વેરભાવ.

આજે ૧૯મા સૈકાનો રાજકીય સામ્રાજ્યવાદ નાબૂદ થાય છે, ત્યારે ઉપરના ત્રણ ભાવો બધે જ પ્રગટે છે. હિંદમાં પણ આપણે એમ નથી જોતા? પણ આપણે તેમાં સંકલ્પપૂર્વક એક ફરક સાધ્યો અને તે ત્રીજા ક્રોધ-ભાવ કે વેરભાવ વિષે. ગાંધીજીએ આ બાબતમાં નવીન યુગ-કાર્ય જે ક્યું તે વ્યાપક સામુદાયિક અવેર કે અહિંસાના ધર્મપ્રવર્તનનું. હિંદની આ ક્રાંતિનો ઈતિહાસકાર જનમવો બાકી છે; કેમ કે, ફ્રેંચ ક્રાંતિ કરતાં જરાય ન ઊતરે એવી આ વસ્તુ હિંદમાં બની છે. આફ્રિકાની ‘ઉદુરુ’ હિંદચાલ ફ્રેંચ ક્રાંતિનો રાહ છોડી હિંદી ક્રાંતિનો રાહ નહિ પકડે, તો વિશ્વયુદ્ધ નોતરશે કે શું, એમ કોન્યો ચેતવે છે.

ફ્રેંચ ક્રાંતિએ ‘સ્વતંત્રતા, સમતા અને બંધુતા’નો પોકાર જાગ્યો, અને તેની સીમા પોતાના રાષ્ટ્ર જેટલી જ માની; પરિણામે તેણે લોહી રેડવામાં પાછું વળીને ન જોયું. હિંદની ક્રાંતિનો પોકાર અહીં જ જુદો પડે છે. તેણે ગોરાના રાષ્ટ્રવાદને સુધાર્યો અને ફ્રેંચ પોકારની બંધુતા સમતાને બદલે માનવતાનો ભાવ આગળ કર્યો. તેણે કહ્યું કે, બંધુતા-સમતાનો સાચો અર્થ અહિંસકતા, અવેર, અને પરસ્પર સહાય-વૃત્તિ છે. હિંદની ક્રાંતિ પણ સામ્રાજ્ય-નાશ અને સર્વોદય માટેની હતી, પણ તેનો પોકાર છે — સ્વતંત્રતા, માનવતા, અને અહિંસકતા । આ વસ્તુ સ્વતંત્ર હિંદ પણ બરોબર ન સમજે, તેનો ભણેલો વર્ગ, — અંગ્રેજીની છૂપી વિચાર-ગુલામીને લઈને જ કદાચ, — છને ભણતરે ન સમજે, એ આપણી આજની દુઃખદ નિષ્ફળતા છે. છતાં, હવે જગતના ચાલુ યુગનું ક્રાંતિસૂત્ર ગયા યુગનું ફ્રેંચ નહિ, પણ ગાંધી-પ્રણીત સ્વતંત્રતા, માનવતા, અને અહિંસકતાનું ભારતીય સૂત્ર બને છે. જગતનો પ્રશ્ન અહીં જ આવીને અટક્યો છે. પણ હિંદમાં જ આપણે આ ક્રાંતિ આગળ ન લઈ જઈએ, તો કયે મોઢે જગત આગળ તેની પાત કરીએ!

૨૪-૧૨-૬૦

૫

અજ્ઞાન, બેકારી અને ગરીબાઈ

ગયા અંકમાં એક વિચાર-કરવાનું બાકી રાખ્યું હતું: પંઠ જવાહરલાલજીએ કહ્યું કે, 'આપણે અન્યારે અજ્ઞાન, ગરીબી, અને બેકારીની બલા-ત્રિપુટી સામે મહાયુદ્ધ બેલીએ છીએ; માટે તે યુદ્ધમાં ત્યાગપૂર્વક એકાગ્ર બની.'

એમાં ઈશારો એમ કરવાનો છે કે, જેમ સ્વરાજ માટે ત્યાગપૂર્વક એક બનીને લડ્યા, તેમ જ આજેય કરવાની જરૂર છે.

વાત બરોબર છે. આ વસ્તુ આપણી દેશદાઝ અને રાષ્ટ્રપ્રેમને પડકારરૂપ છે. પણ ત્યારે લોકો તેમ વર્તતા કેમ નથી? શું ગાંધીજીએ શીખવેલા પાઠો પરવારી ચૂક્યા છીએ? પરરાજ્ય જવાની સાથે શું આપણે બદલાઈ ગયા છીએ?

સ્વરાજ માટેના અહિંસક યુદ્ધમાં લોકો આપોઆપ વળતા હતા, કેમ કે તેમને તેનું સત્ય સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. વળી, તે એક ત્રીજા ત્રાહિત પક્ષ અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય સામે હતું. આજે જે નવું યુદ્ધ બતાવાય છે, તે વિષે લોકદૃષ્ટિ એવી બની છે?

અજ્ઞાન, બેકારી અને ગરીબીનું યુદ્ધ આપણી અંદરના આંતર વર્ગ-વિગ્રહ કે ગૃહકલેશ જેવું છે. રાષ્ટ્રને વળગેલી અજ્ઞાન વગેરેની બલાઓમાં સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત એવો ત્રીજો પક્ષ જોઈ શકાય છે; પણ એ અધરું કામ છે. "અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવન્નિઃ બવાપ્યતે ।" સંસારમાં અર્થજડ બનેલી સ્વાર્થી નજર એવું ઝીણું જોઈ નથી શકતી. અને ચાલુ જે આજે જેવા મળે છે, તેમાં એ યુદ્ધનો વ્યૂહ ગોઠવાતો હોય એમ લોકોને લાગતું નથી. આજે કોંગ્રેસની નિષ્ફળતા હોય તો આ છે. તેથી આવી સૂક્ષ્મ હાકલ કામ નથી દઈ શકતી.

પણ એથી આગળનું કારણ એ પણ છે કે, આ યુદ્ધ માટે જે કાર્યક્રમ દેશમાં નેહરુ-સરકારે રજૂ કર્યો છે, તેની અસર શી પડે છે? એવી પડે છે ખરી કે, તે સાચો સફળ છે? ટૂંકમાં, જે આર્થિક સામાજિક તથા શૈક્ષણિક વગેરે કામકાજ ચાલે છે, તેની આયોજન-નીતિ વિષે પ્રજામાં શ્રદ્ધા જન્મી છે કે? જે કાંઈ જન્મી હોય તે કાંઈકેય વધતી જાય છે કે? એનો જવાબ જટ દઈને 'હા' નથી આપી શકાતો. આથી આ નવાં ધર્મયુદ્ધમાં

પ્રજા જોઈએ તેટલી સાથે નથી થઈ શકતી. પરિણામે, જે રાષ્ટ્રવ્યાપી સેવા-પુરુષાર્થની હવા આજે જરૂરી છે, તેને સ્થાને રાજકીય ક્ષેત્રે સત્તાની સાકારી, આર્થિક ક્ષેત્રે ધનિક-શાહીની લોભી સ્વાર્થપરાયણતા, અને શિક્ષણક્ષેત્રે અંગ્રેજી ભણેલાની એકાંગી નોકરી-દૃષ્ટિ કે નફાખોર ધંધાબુદ્ધિ મુખ્યત્વે જેવા મળે છે. સરકારક્ષેત્રે, — એટલે કે કોર્ટ-કચેરી વગેરે સરકારી કાર્યાલયોમાં, — આ જ ભાવ ઊંડી લાંચખોરી અને વ્યાપક કામચોરી રૂપે વકરેલો દેખાય છે. અને લોકમાનસનું સૂત્ર તો જાણીતું છે કે, "મહાજનો વેન ગતઃ સ વન્યાઃ ।" ક્રોધજન્યો જેમ વર્તે તેમ ઈતરજનો ચાલશે.

એટલે, ઉપરના બધા ઉપદ્રવો આજે ચોમેર જેવા મળે છે. તેમાં જનતા પેલું ધર્મયુદ્ધ નહિ, પણ કરપીણ સ્વાર્થયુદ્ધ કે વર્ગયુદ્ધ જોઈને સ્તબ્ધ ઊભી છે.

જવાહરલાલજી આ સામે મુખ્યત્વે સરકારી સત્તા-બળ વડે લડે છે. અગાઉનું સ્વરાજયુદ્ધ સાપ્તિક ત્યાગ-બળનું હતું. આજે ત્યાગ-કે આત્મ-બળની વાત કરવી પણ મુશ્કેલ લાગે, એવી જડવાદી પાશ્વિક દૃષ્ટિ લોકોનાં મન પર સવાર થતી જાય છે.

ટૂંકમાં, આજું કંઈક ઊંડે ઊંડે આજની પરિસ્થિતિમાં નડતું હોય એવું લાગે છે. સેવા અને સત્તા વચ્ચેનો ગળગાલ એનું જ એક બાહ્ય લક્ષણ ગણાય.

૨૬-૧૨-'૬૦

૬

ગાંધીજી અને જવાહરલાલજી

ડિસેમ્બર ૧૯મી તારીખે દિલ્લીમાં મળેલી, હિંદના ઉદ્યોગપતિઓની એક સભામાં પંઠ જવાહરલાલજીએ કહ્યું ('ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' તા. ૧૭-૧૨-'૬૦) —

"દરેક દેશને, પોતપોતાની પ્રકૃતિ અને ખાસ જરૂરિયાતો મુજબ, વિકાસ કરવાનો હક છે. અર્થક્ષેત્રે જોઈએ તો, એક દેશને માટે સારું હોય તે બીજાને માટે બિલકુલ તેવું ન પણ હોય એમ બને.

"ગાંધીજીનો રૅટિયાનો વિચાર હિંદની ઔદ્યોગિક પુનરુદ્ધારણના પાયા તરીકે હતો. આ વિચાર ઘણાને કદાચ બેહુદો લાગે. પરંતુ, ઉપરથી લાગે તેના કરતાં તેમાં ઊંડે ઘણું તથ્ય રહેલું હતું. જે દેશની અંશટ આમપ્રજા બેકાર રહે — કાંઈ પેદાશ ન કરતી હોય, તેવા દેશમાં બીજું શું કરવાની આશા રખાય? હિંદમાં

આપણા પ્રશ્નો અમેરિકાના સમૃદ્ધ સમાજના પ્રશ્નો સાથે કોઈ હિસાબે સરખાવી ન શકાય.”

જનતાદરવાવજી કોક કોક વાર કાંઈ વિચક્ષણ વાત કરી પાડે છે, એવી આ વસ્તુ કહેવાય. જંગી યંત્રોદ્યોગી યોજનાઓ પાછળ આયોજનને ગાંડું કરવા જેવી નીતિ લઈ બેઠેલો માણસ આમ તે કહે!—એમ જ લાગે.

પણ ગાંધીજીએ કહેવું કે, મારા ગયા પછી મારી વાત મારા જેવી ભાષામાં જવાહરલાલ કરશે,—એ સાચું લાગે છે!

ગાંધીજીએ એક વાક્ય એક પત્રમાં લખેલું, તે ઉપરના કથનની નુંવના રૂપે ટાંકું તો આ રહ્યું:—

“આટલું ચાલે તેલ વિષે ધીરજ રાષ્ટ્રીને પ્રચાર કર્યા જ કરવો. એ વસ્તુઓ મોંઘી છતાં સૌથી સમજાવી. આપણે નવું અર્થશાસ્ત્ર રચી રહ્યા છીએ. દેશ-દેશનું નોખું હોય છે. વળી ગરીબનું અને ધનિકનું પણ નોખું છે. એટલે જુ ધારતી નહિ.” (‘પ્રેમાબહેનને પત્રો’ એ પુસ્તકનું પાઠ ૨૪૧)

ત્રીજી યોજના આ મૌલિક વિચાર સામે રાષ્ટ્રીને આપણી રાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થા આદરે અને તેના પાયામાં ગાંધીજીની દૃષ્ટિ રાખે તો કેવું સાદું!

૨૭-૧૨-૬૦

૭

ભાષાવાદનું રાજકારણ

આઠ કૃપાવાનીએ ગયે મહિને દિલ્હીમાં તા. ૮-૧૧-૬૦ના રોજ એક સભામાં “ભાષાનો પ્રશ્ન અને રાષ્ટ્રીય એકતા” વિષે બોલતાં કહ્યું,

“સંસ્કૃતિય સત્તા મેળવવા સારું સરકાર અને મુખ્ય રાજકીય પક્ષો ભાષાવાદને ઉશ્કેરે છે.

“લોકોની ભાષાવાદી લાગણીઓને ઉશ્કેરેને રાજકારણીઓ દેશની એકતાને જ હચમચાવી રહ્યા છે.

“બહેલા વગેરે પણ આમાં ભળ્યા છે,—એવી આશાએ કે, ભાષાવાદી આગને ફૂંકતા રહીએ તો આંખે મારે પ્રધાનો કે અમલદારો બનવાની તકો વધે. બાકી સામાન્ય હિંદી નાગરિકને તો રાજભાષા કઈ છે તેની પડી નથી; તે તો તેની બોલીથી ખુશ છે.”

કૃપાવાનીજી અહીં ઈતિહાસ, રાજકારણ, શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ ઇત્યાદિ એક પ્રખર અધ્યાપક તરીકે નહિ, પણ

એક બળબળતા રાજકારણી પક્ષકાર તરીકે વધારે ખેંચાઈ જઈને બોલ્યા એવું લાગે છે.

ઉપરનાં વિધાનોમાં જે આશ્વેષો છે તે તેમના પક્ષને પણ લાગુ પડે છે. તે જોઈને તેમણે તે પક્ષનો હવે ન્યાય કર્યો છે, એ આચાર્યને માટે માનપ્રદ ગણાય.

પરંતુ, અગિયે જોડે ધુમાડો હોય એ ન્યાયે, આચાર્યજી એ વર્ણવેલા ઉપરના હીનભાવો, ભાષા-વિષયક ક્રાંતિ આજે જે ચાલે છે, તેની આગતી જોડે ધુમાય છે, એની ના ન પાડી શકાય. તેથી તે ધુમાડાના ગોટાને લઈને ક્રાંતિના આ એક તત્ત્વને જે ન જોઈએ, તો આપણી આંખ એ ધુમાડાથી ફટી ગઈ કે આંધળી થઈ ગઈ, એમ કહેવું પડે. આચાર્યજીએ—એથી કરીને કદાચ—એમ પણ કહ્યું કે, ‘અગાઉની કોંગ્રેસે, ગાંધીજીના નેતૃત્વ તળે, ભાષાવાર સળવરચનાનો ઇલાવ કરેલો ખરો. પરંતુ, તે તો આજે જેવા મળે છે તેનાથી જુદી વસ્તુ હતી. અરે, રાજ્ય-પુનર્વચના કમિશનને પણ જુદી વસ્તુ રજૂ કરી હતી.’

એનો અર્થ એ થયો કહેવાય કે, ગાંધીજીની સલાહ મુજબ કોંગ્રેસે વિચારેલો સળવરચનાસિદ્ધાંત અમલમાં મૂકવા જતાં, વાત કથળી ગઈ અને બીજે પાટે ચડી ગઈ. બાકી હિંદનો નવો નકશો રચવાની વાસ્તવિકે હકીકત કે જરૂર તો ઊભી થઈ જ હતી. દેશી રાજ્યો મટવાથી, તેમને નવા નકશામાં ગોઠવવાનાં હતાં જ, અને જૂનો નકશો ફાવતો નહોતો; સ્વરાજમાં તે રોજ સત્યાગ્રહ કરે, એના કરતાં તે કીક કરવાપણું હતું જ. એટલે, રાજ્યપુનર્વચના એ કાંઈ પેટ યોગીને ઊભું કરેલું શૂળ ન જ કહેવાય. કાંઈક ઉકેલની જરૂર આપણી પરિસ્થિતિમાં જ અનિવાર્ય પડેલી હતી; તેમાંથી બંધી જવાય કે તેને ટાળી શકાય તેમ નહોતું. કૃપાવાનીજી કહેતા કે આરોપતા લાગે છે તેમ, સ્વાર્થી સત્તાભૂખ્યાએ જગવેલું તોફાન કે કેવળ ખોટાઈ એ નહોતી જ.

એટલે ખરો સવાલ તો એ છે કે, એ ઉકેલ કરવા જતાં વાત કાંઈક વચકી હોય એમ બને; પણ, તેથી કાંઈ ઉકેલ-કામ ઊંચું ન મૂકી શકાય. નહિ તો એ ત પેલી અંગ્રેજી કહેવત જેવું થાય કે, બાળકને પણ ટબના નવડાવેલા પાણી ભેળું લોળી દીધું!

નાગ-પ્રદેશ, પંજાબ, વગેરેમાં સળવળતો પ્રાંતવાદ જે અનિષ્ટ વિચાર છે, તો તેને મક્કમતાથી શુદ્ધ કરવાની

શક્તિ, હિંદના પ્રજાતંત્રમાં હોવી જોઈએ, એમ તો ખરું જ. બાકી ભાષાનો શુદ્ધ પ્રશ્ન છે જ કે, અંગ્રેજીને બદલે દેશની ભાષાઓનું ચલણ હવે થવું જોઈએ. તેનાથી એકતા મટવાને બદલે સ્થપાયે, એમ હિંદનું બંધારણ પણ માને છે. એટલે આ પુનર્દિનના થવી જ જોઈએ. એને પ્રાંતવાદ સાથે ગૂંચવવી ન જોઈએ.

૨૭-૧૨-'૬૦

૮

હિંદમાં “પ્રવાહી આગ”

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે ભૂતેલ (જમીનમાંથી જડતા તેલ)ને ‘પ્રવાહી આગ’ કહી છે. આ ‘આગ’થી જગતનું રાજકારણ પહેલા વિશ્વયુદ્ધથી સળગતું રહ્યું છે, એમ બતાવી શકાય; હિંદમાં ભૂતેલ જડતાં અહીંનું પ્રાંતવાદી રાજકારણ (આંધિક વેશ લઈને) સળગવા લાગે છે!

આસામમાં તેલ નીકળ્યા બાદ તેને ગાળીને ચોખ્ખું કરવાનું કારખાનું ક્યાં નાંખવું, એવો વાદ જાગ્યો હતો. હવે એ જ વસ્તુ ગુજરાતમાં જાગી છે. ખંભાત વજેરે ભાગોમાંથી મળનારા ભૂતેલને માટે ગાળણીનું કારખાનું ગુજરાતમાં નાંખવું કે શું કરવું—એ સવાલે વાતાવરણને ગરમ કરી દીધું! સાચે જ ભૂતેલ પ્રવાહી છતાં, બળતામાં ઘી જેવી આગ જ છે!

વાત એવી ઊપડી કે, ‘ગુજરાતમાં ભૂતેલ મળ્યું માટે તેનો જે કોઈ ઔદ્યોગિક લાભ સંભવે, તે બધો ગુજરાતને મળવો જોઈએ.’ કારણ, કેટલાક વર્ગોમાં એવો ભય પેદા કે, ભૂતેલને માટે બે ગાળણી-કારખાનાં મુંબઈ નગરમાં અત્યારે છે, એટલે ગુજરાતમાં જડેલું ભૂતેલ ત્યાં જશે કે શું? ગુજરાતમાં ગાળણી નહિ નંખાય?

વડી સરકારના ભૂતેલ ખાતાના પ્રધાન શ્રી. માલ-વિષાએ અમદાવાદ આવીને આ વિષે ચોખવટ કરવાથી આ પ્રકરણ પર અત્યારે પડછે પડ્યો એ સારી વાત છે. ભૂતેલ કે કોઈ ખનિજ ગમે ત્યાં મળે, પણ તે હિંદ આખાની સહિયારી સંપત્તિ છે. ન્યાયપૂર્વક તેનો ઉપયોગ થવો જોઈએ; પ્રાંતવાદ ત્યાં ન પેસે એ એકતા માટે જરૂરી છે.

૨૮-૧૨-'૬૦

૯

‘અમાનુલ્લાઈ’ સામે ચેતવણી

‘અમાનુલ્લાઈ’ એટલે પ્રજા સુધારણા જીવે શકે તેથી વધારેપડતી માત્રામાં, સત્તાને બળે, દાબીને કામ

લેવું. એ. અફઘાનિસ્તાનના થલેનશાહ અમાનુલ્લાએ આમ કરેલું, તેથી તેને ગાદી છોડી ભાગવું પડેલું; તે પરથી આ શબ્દ રચ્યો છે.

આવી ‘અમાનુલ્લાઈ’ યુવાન સુધારક માનસને સહજ છે; તેમાં જ પ્રજા અતિ પછાત હોય અને ઓચિતી સ્વતંત્ર બની કાંઈ કરી શકે એમ અનુભવે, ત્યાંના મુવકમાનસમાં તો આ ભાવ ઝટ સવાર થાય છે. નેપાળ અને આબિસિનિયામાં હમણાં જે ઊથલપાથલ થઈ, તે આ બતાવે છે.

નેપાળમાં જાહેર ચૂંટણીને પરિણામે કોઈચલાની પ્રજાક્રીય સરકાર રચાઈ. નેપાળ દેશ, હજી થોડાં જ વરસ ઉપર, લગભગ મધ્યયુગીન રાજાશાહીની સમાજદશામાં હતો. ત્યાં રેલ સરખી નહોતી. બીજા દેશના કોઈને ત્યાં પ્રવેશ પણ નહિ મળતો. હિંદની પડોશના જેરે ૧૯૫૦ બાદ ત્યાં જેરથી નવ વિચાર ફેલાવા લાગ્યો, અને લોકશાહી વ્યવસ્થા પર દેશને મૂકવામાં આવ્યો. આ વાતને વરસ બે વરસ થયાં હશે. તે દરમિયાન ત્યાં શું થયું, કે જે જોઈને મહારાજાએ, પોતાની બંધારણીય સત્તા અખતિયાર કરીને, એ સુધારો રદબાતલ કરીને, પોતે દેશની લગામ હાથમાં લીધી, તે બરોબર જાણવા મળતું નથી. પરંતુ તેમાં કોઈચલાની ‘અમાનુલ્લાઈ’ હતી કે શું, એમ શંકા જાય છે.

આબિસિનિયામાં બીજી તરફની ગતિ થઈ. ત્યાંના બાદશાહને કાઢીને, તે પરદેશની સફરે હતો તે દરમિયાન, ત્યાંનો નવજીવાન પક્ષ દેશનો કબજો લેવા કૂદી પડ્યો. પણ તે પાછો પડ્યો. બાદશાહની હકુમત ડગી ન ગઈ. હિંદમાં પણ રાજાજના “સ્વતંત્ર પક્ષ”ની ફરિયાદ જવાહર-સરકારની સામે, મૂળે જોઈએ તો, આવી જ જાતની નથી?

આજની પછાત દુનિયા આગળ જવા તલ્લપાય થાય છે, ત્યારે આગળપડતા પશ્ચિમ દેશોને વાટે થડી જઈ અમાનુલ્લાઈ કરી બેસવાનું જોખમ રહેલું જ હોય. કેટલો સુધારો દબાવી લેવાય અને ક્યાં લગી ગમ ખાવી જોઈએ અને ફિઝ્યુસ્ટ જડબળને કામચલાઉ નમતું જોખવું ધટે, એ સુધારકોએ સમજવું જ પડે છે. તેમાં ‘અમાનુલ્લાઈ’ની ભૂલથી સાવધ રહેવું જોઈએ.

પરંતુ એનો અર્થ સુધારો માંડી જ વાળવો કે નાહક મંદ પાડવો, એમ હરગિજ ન હોવું જોઈએ. હિંદમાં પણ

પ્રાંતવાદ, ભાષાવાદ, જાતિવાદ, જ્ઞાતિવાદ, ક્રોમવાદ ઇતી વિવિધ નામોએ વર્ણવાતી છતાં મૂળમાં અમુક ફિક્કડતા છે, કે જેનાં મૂળ આપણા ઈતિહાસમાં અથવા પ્રજાનાં પૂર્વકર્મમાં રહેલાં છે. તેથી કરીને સુધારણાનાં પગલાં કુશળતાપૂર્વક ભરવાં જોઈએ. નહિ તો સુધારકની નવી નાત યાદી દઈને જૂનો પ્રજાકીય સંસારપ્રવાહ ચાલ્યા કરે એવું પણ બને. હિંદમાં સમાજવાદી ઢબ રચવા માગનાર સંઘવપત્તની કંસોટી અહીંયાં જ રહેલી છે.

૨૬-૧૨-૬૦

૧૦

પાર્લમેન્ટમાં માધ્યમ-ચર્ચા

ગુનિંગ શિશુલુના માધ્યમની ચર્ચા પાર્લમેન્ટ સુધી પહોંચી, એ આનંદની વાત ગણાય. તે બતાવે છે કે, આપણી શરૂઆત લોકહિતના આ પ્રશ્નમાં જગ્રત છે.

એક સભ્યે પૂછ્યું, “ગુનિંગ ગ્રાન્ટ્સ કમિશને એક મંડળી નીમી છે અને તેને સ્વભાષાઓનું માધ્યમ ચાલુ કરવા અંગે વિચાર કરવાનું કામ સોંપ્યું છે, તેણે તેનું કામ પૂરું કર્યું? તેના રિપોર્ટનો સાર સભા આગળ રજૂ થયે? એની ભલામણોનું સરકારે પછે શું કર્યું?”

જવાબ મળ્યો કે, ‘સદરજૂ મંડળીનો રિપોર્ટ યુઓ કમિશન ૩૦-૩૧ ડિસેમ્બરે મળે ત્યારે વિચારશે અને તેની ભલામણો વિષે શું કરવું તે જોશે. ત્યાર બાદ રિપોર્ટ શરૂઆતના વાચનાવયમાં મૂકવામાં આવશે.’ આશા રાખીએ કે, લોકોને પણ તેની જાણ કરાયે.

એ મંડળીનો સભ્ય હું છું. પણ મને ખબર નથી કે, રિપોર્ટ તૈયાર થયો કે કેમ અને થયો હોય તો તે શો છે! હા, મંડળીના અધ્યક્ષે એક ખરોડે તેની બેઠકમાં મૂકેલો. તેની બે દિવસ સારી પેઠે સી સભ્યોએ ચર્ચા કરી. પછી તે ચર્ચાના અનુસંધાનમાં અને તેને આધારે નવો બીજો સુધારેલો ખરોડ ચલાવો હતો. તેનું આગળ શું થયું તે ખબર નથી; કે નથી કોઈ હેવાલ વિષે મારી સહી લેવામાં આવી.

એટલે યુઓ કમિશન શાનો વિચાર કરશે એ ખબર નથી. એટલું અંતમાં કહ્યું કે, આ મંડળીનું વલણ અંગ્રેજીને બદલવાની બાબતમાં ગરબડિયું હતું; તેથી તે કેટલીક અથકયવત્ શરતો સ્વભાષાના ઉપયોગ અંગે લાદવા તાકતી હતી, એવી મારી છાપ છે.

૨૭-૧૨-૬૦

૧૧

ઉચ્ચ શિશુલુની કઠોરતમ ટીકા

બિહારના ગવર્નર અને દેશના જાણીતા કેળવણીકાર ડૉ. ઝકીર હુસેને શાંતિનિકેતન વિશ્વભારતીના પદવીદાન પ્રસંગે વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું, (“ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”, તા. ૨૪-૧૨-૬૦):—

“ઉચ્ચ કેળવણીનો, તેની મિથ્યા તથા બિન-ભરોસાપાત્ર પરીક્ષાઓ અને તે માટેની ‘નોટ્સ’ તથા તૈયાર સવાલ-જવાબો અને ગોખણપટ્ટીઓ સાથે સામુદાયિક પ્રમાણમાં એવો તો જંગલી ઉગાવો થઈ ગયો છે કે, મનની બિલવણીને કે કેળવણીની દૃષ્ટિએ સર્જક પ્રવૃત્તિને આ કહેવાતી કેળવણીમાં કશું સ્થાન જ રહ્યું નથી.”

ચાલુ ઉચ્ચ અંગ્રેજી શિશુલુનું આબેહૂબ વર્ણન કે યથાર્થ-ચિત્ર તેમ જ તેની કઠોરતમ ટીકા આટલા થોડા શબ્દમાં ભાગ્યે મળશે.

ગીતાકાર કહે છે એમ, કોઈ વસ્તુનું સાચું દોષાનુ-દર્શન પણ જ્ઞાનનો ભાગ છે. કેમ કે, તે નિંદા મટીને, ઉન્નતિકારી સમજ બને છે; તેવા જ્ઞાનમાં આત્મશુદ્ધિની પ્રેરકતા હોય છે.

ચાલુ શિશુલુપ્રથાની ઉપરના જેવી નિષ્કર નિંદા આથી જ અથવા આવી રીતે ઘટાવતાં જ રૂપવટો પામે છે; તે ઊર્ધ્વગતિને પ્રેરનાર અંતર્મુખતા બને છે.

એટલે ‘આમ છે’ કહીને અટકવું ન જોઈએ; તે દોષને દૂર કરવાને માટે ઉપાય વિચારવા અને યોજવા માંડવા જોઈએ. નહિ તો નથી આત્મનિંદા તો જીવને ક્લેશમય કરીને નિર્વીર્ય કરી દે. આવો પ્રયત્ન દેશમાં શિશુલુસેત્રે નથી જેવા મળતો, એ દોષ ઉપરના દોષ કરતાં વધુ ગંભીર ચિંતાનું કારણ છે. ડૉ. ઝકીર હુસેન જેવા પીક શિશુલુકારોએ આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ.

૨૫-૧૨-૬૦

૧૨

વિદ્યાદેવીની સાંત્વિક આરાધના

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે નાગપુરમાં (તા. ૧૮-૧૨-૬૦) એક વિદ્યાલયના ઉત્સવે પ્રસંગે કહ્યું,

“વિદ્યાલયે પોતાની આસપાસની પરિસ્થિતિ વધારે સુધરે એવો તેની પર પોતાનો પ્રભાવ પાડવો જોઈએ. જો આદર્શ અને ઉત્તમ છે તે સર્વની પ્રતીકમૂર્તિ એ હોવું જોઈએ.

“જે વિદ્યાલય માત્ર ભણેલા માણસો તૈયાર કરવાથી સંતોષ પામે છે” અને તેની પરિસ્થિતિ પર શુભ પ્રભાવ નથી પાડી શકતું, તેને કોઈ હિસાબે સફળ કહી ન શકાય.”

આજના વૈશ્ય અને શુદ્ધ-વૃત્તિ-પ્રજોપ-યુગમાં ઉપરનું વિધાન કેવું વિચિત્ર લાગે છે! તેમાંય હિદમાં તો આપણે વિદ્યાભેત્રે કેવળ દાસવૃત્તિમાં દોઢકે સેકાથી ઊછર્યા છીએ; સરકારી ‘ગ્રાન્ટે’ અને તેની નોકરીએ એ જાદુ કર્યો છે. હવે જ્યારે આપણો સમાજ—આપણો રાષ્ટ્ર પાછો મુક્ત બને છે, ત્યારે વિમુક્તિદાયિની દેવી (સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે) જે વિદ્યા છે તેની સાત્ત્વિક ભક્તિનો પુનરુદય થવો જોઈએ. દેવાલય અને વિદ્યાલયની સાત્ત્વિક શક્તિ જ રાષ્ટ્રો અને પ્રજાઓને સતેજ અને સત્ત્વશુદ્ધ રાખી શકે; અને તેવા બન્યા વિના સ્વંતંત્રતા કે મુક્તિનો શો અર્થ?

૨૧-૧૨-૧૯૦

૧૩

અદાલત અને લોકશાહી

ભારતની સર્વોપરી અદાલતના ન્યાયાધીશ શ્રી. ગજેન્દ્રગડકર અમદાવાદ આવી ગયા. તે વખતે ગુજરાતની મુખ્ય કે સદર અદાલતના વકીલમાંએ તેમના માનમાં મેળાવણી કર્યો હતો. તેમાં બોલતાં ન્યાય શ્રી. ગજેન્દ્રગડકરે કહ્યું તેનો ટૂંકો હેવાલ છાપામાં જોવા મળે છે.

એક વાત એમણે ભારતનાં પ્રદેશરાજ્યોની સદર અદાલતોની ભાષા વિષે કરી. તેમણે કહ્યું કે, પ્રદેશભાષાને બદલે આંતરભાષા હિદી રહે તો વકીલ-ન્યાયાધીશોને સારી સરજતા થાય.

સદર અને સર્વોપરી અદાલતોની ભાષાનો સવાલ તો બંધારણે જ ઉઠેલી આપ્યો છે. એટલે એમાં બહુ વાદ-વિવાદમાં પડવાને બદલે તેનો અમલ કરવા લાગવું એ જ રીતે માટે મુનાસબ છે.

પણ તેમણે બીજી એક વાત કરી તે આથી ઘણી ગંભીર ગણાય. અર્વાચીન અંગ્રેજી-અદાલત અને ન્યાય-પદ્ધતિના મૂળમાં લઈ જનારી એ વસ્તુ છે. તેમણે કહ્યું, “આજની રાજકીય પરિસ્થિતિ જેતાં લોકશાહી સામે અનેક ભયસ્થાનો છે. એ સામે ન્યાયાધીશો અને ધારાશાસ્ત્રીઓએ સજાગ રહેવાનું છે અને લોકશાહીની

જળવણી માટે અથાગ ને અવિરત પ્રયત્નો કરવાના છે. તમારું કાર્ય યંત્રવત્ રીતે કાયદાનો અર્થ ઘટાવવાનું નથી, પરંતુ તેની પાછળનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજી ન્યાયની ઉચ્ચ પ્રભાવિકાઓ સ્થાપીને તેનો તમારે અમલ કરવાનો છે.” (‘જનસત્તા’, અમદાવાદ. તા. ૧૭-૧૨-૧૯૦).

અહીં સવાલ એ ઊઠેલો કે, લોકશાહીની વ્યાખ્યા શી? અને અમુકતમુક પ્રસંગે કે પ્રક્રિયામાં લોકશાહી શું ગણાય? તે કોણ ઠરાવે? અદાલતમાં કામ કરતા વકીલો અને ન્યાયાધીશો શું એ વિચારીને ફેસલો આપે? ટૂંકમાં, બિંદે જઈને જોઈએ તો, અર્વાચીન જગતમાં અદાલતોનું કર્તવ્ય શું છે?—એ મૂળ પ્રશ્ન જ અહીં સંજોગોવે મળ્યો. તેઓ લોકશાહીને સાચવવા માટે છે કે રાજ્યના કાનૂનસર અદલ ઇન્સાફ તોળવાને માટે છે?

લોકશાહી કોને કહેવી, એ વિષે મતમતાંતર ખૂબ સંભવે. એનો કોઈ કલમબંધ ‘કોડ’ ભાગ્યે મળી શકે. તો પણ તેની રક્ષા કરવા જવાનું અદાલતોને કેમ ફાવે?

એક દાખલો ટાંકું, કે જે મારી જાત-ભાણનો છે. પુનિઑ સેનેટના મારા રૂબિંગ અંગેના ‘રિટ’ કેસના ફેસલામાં ન્યાયાધીશોએ એક એવો મત નાંખ્યો કે, ‘ચોપડીઓ વિના ગુજરાતીમાં શી રીતે શીખવાય? એમ કહેવાનું તે અમે સમજી શકતા નથી.’ પણ એ વિષે એમણે એટલેથી એ વાત છોડી દીધી.

હવે રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનનો આ વિષે મત જુઓ. ૨૫-૧-૧૯૦ની સભામાં તેમણે આમ કહ્યું હતું,

“જે પૂરતાં અને સારાં પાઠ્યપુસ્તકો . . . ન હોય તો અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકો રાખીને પણ અધ્યાપકો ગુજરાતી કે હિંદીમાં શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી શકે, જેથી તેઓ પણ પોતાની ભાષામાં શિક્ષણ આપતાં ટેવાઈ જાય અને પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવામાં રોકાઈ જાય.”

હવે જે લોકશાહીની રક્ષામાં વિચાર કરીને વર્તવાનું આવે તો શું થાય? ઉપરના બે મતમાંથી કયો મત લોકશાહીમાં ખર્ચે? અને અદાલતો જે આવા મત પર અવલંબીને ચાલે તો ન્યાયના પરમકંડાનું શું થાય?

આ સવાલ એથી પણ આગળ જાય છે. તે અર્વાચીન અંગ્રેજી અદાલતપદ્ધતિ વિષે જ છે. અમેરિકામાં પણ તે જાગ્યો છે. આ ગંભીર મુદ્દાની ચર્ચા આવક્રી અંકમાં કરવા પર ચામું છું.

૨૦-૧૨-૧૯૦

મગનભાઈ દેસાઈ

હિંદ માટે એક લિપિ એક ભાષા

[આકાશવાણી, અમદાવાદ, તરફની તા. ૯-૧૨-૬૦ની એક ચર્ચા માટે કરેલી નોંધ આ છે.]

(૧)

ભારતીય ભાષાઓની લિપિ એક જ હોય, તો કેવું? એ સવાલ ઊઠ્યા કરે છે. આખા દેશ માટે એક આંતર-ભાષા હિંદી હોવી જોઈએ, એથી જુદી વાત આ છે. જુદી જુદી પ્રદેશભાષાઓને બદલે એક જ આંતરભાષા હિંદી રહે, એવું આપણે નથી ઇચ્છતા. પરંતુ લિપિ ભાષામાં એવું કહેવાય છે કે, નિરનિરાળી લિપિઓને બદલે એક જ લિપિમાં બધી ભારતીય ભાષાઓ લખાય તો સારું નહિ?

ભાષા અંગે પણ કેટલાક લોકો એવું માનનારા છે કે, દેશની વિવિધ ભાષાઓને બદલે એક જ હિંદી ભાષા થઈ જાય તો કેવું સરસ! પણ એ વસ્તુ બની ન શકે એમ લાગવાથી, તે મત હવે મોળો પડતો જાય છે.

પરંતુ અનેકને બદલે એક જ લિપિની વાત જુદી છે, કેમ કે ભાષા પેકે લિપિ લોકમાનસને એટલી બધી નિકટ ન કહેવાય; ભાષાને સાકાર કરવા માટે અશર એક સાધન જ છે, તેથી તેમાં ફેરવદલો કેમ ન કરી શકાય?—એમ કહેવાય છે.

(૨)

કોઈ ભાષાને લિપિ જ ન હોય અને નવેસર તેને માટે અશર-સાધન વિચારવાનું હોય, તો એક વાત; ભાષા માટે લિપિ સેંકડો વર્ષોથી ચાલુ હોય અને તેને બદલો કરેવું, એ બીજી વાત છે. સેંકડો વર્ષની ચાલુ ચીજ લોક-પ્રકૃતિ-અને-સંસ્કૃતિમાં પેસી જાય છે; ભાષાનો લગભગ દેહ કે આકાર તે બની જાય છે.

આથી કરીને ભારતના રાજ્યબંધારણે તેની ૨૯મી ક્લોઝમાં એક નાગરિક મૂળ હક બજાવે છે કે, કોઈ પણ નાગરિક સમુદાયને પોતાની અલગ ભાષા, લિપિ કે સંસ્કૃતિ હોય, તો તે સાચવવાનો કે સંભાળવાનો તેનો હક છે.

(૩)

બંધારણે મુખ્ય ભારતીય ભાષાઓ ૧૪ ગણાવી છે. તેમાં સિંધી નથી. અભારતીય ભાષાઓમાં અંગ્રેજી ભાષા વધુમાં વધુ આપણે ત્યાં ચાલે છે. આ બધીની લિપિઓ ગણીએ તો લગભગ ડઝનેક થાય છે. ચાલીસ કરોડના

દેશમાં આ સંખ્યા અતિ ઘણી ખરી? છતાં આ બધી ભાષાઓ બોલનારા એક જ દેશના નાગરિકો છે, તેમની પાસે એક આંતરલિપિનું જ્ઞાન હોય તો સારું, એ ઉઘાડું છે. તો જે લોકસમૂહ ઇચ્છે તે તેનો ઉપયોગ પોતાની પ્રદેશભાષા માટે કરી શકે.

હિંદનું બંધારણ આવી જોગવાઈ કરે છે. તે કહે છે કે, આંતરભાષા હિંદી માટે નાગરી લિપિ રહેશે. એટલે દેશમાં દરેક જણ સ્વભાષા અને સ્વલિપિ ઉપરાંત આંતર-ભાષા હિંદી અને આંતરલિપિ નાગરી જાણતો થશે. આમ બધી ભાષાઓ માટે એક લિપિ વાપરવી હોય, તો સવડ આપોઆપ પેદા થશે. એક જ લિપિ અને બીજી નહિ, એવો વાદ શક્ય નથી; અને નાગરી જ દેશમાં સૌને આવડે, તો તે જરૂરી પણ નહીં રહે.

(૪)

હિંદી કમિશન આ પ્રશ્નનો વિચાર કરીને આવી જ ભલામણ કરી છે. તે રિપોર્ટ કહે છે,

“We would advocate the adoption of the Devanagari script, *optionally*, for use for the writing of the other Indian languages besides the Union Language.”

(હિંદી કમિશન રિપોર્ટ, પ્ર. ૧૩, પેરા ૧૨, પાનું ૨૨૮) અને આગળ જણાવે છે કે,

“We would . . . abjure any forms of action savouring of compulsion—in this behalf and advocate merely the use of the Devanagari script for the writing of the regional languages at the option of the writer . . . .”

(સદર, પા. ૨૨૯)

(૫)

એક લિપિનો વિચાર આપણા દેશમાં ૧૦-૬૦ વર્ષ પૂર્વે શરૂ કરનાર નેતાઓએ પણ એમ જ ઇચ્છ્યું હતું. ૧૯૧૦માં બ્રિટિશ કૃષ્ણસ્વામીએ “એકલિપિ વિસ્તાર પરિપદ” નામે રાંસ્યાના સંમેલનના પ્રમુખસ્થાનેથી કહેવું કે,

“I venture to believe that it is no crusade against the multiplicity of

languages and scripts to recommend that all these people . . . may well afford to have, . . . in addition to the several scripts which they have to learn, . . . one common script which shall be capable of being understood all over the land."

(૬)

આ જ વસ્તુ હિંદના રાજ્યબંધારણ સૂચવી છે. તે કહે છે કે, હિંદમાં એક આંતરભાષા હિંદી અને તેની લિપિ તરીકે નાગરી દરેકે શીખવી જોઈએ. તો આપણને સહેજે એક આંતરલિપિ નાગરીનું સાધન મળી રહેશે.

ભારતીય ભાષાઓ અને તેમની લિપિઓની વિવિધતાનો પ્રશ્ન આ ઢબે જ ઉઠેલી શકાય એમ છે. આમ થતાં હિંદમાં દરેક ભાષાપ્રદેશ દ્વિભાષિક અને દ્વિલિપિક બનશે. એક જ ભાષાની ફરજ ન પાડી શકાય, તેમ જ એક જ લિપિની ફરજ પણ ન પાડવી જોઈએ. પણ આંતરલિપિ નાગરી દ્વારા સૌને સમાન વિકલ્પ-લિપિનું સાધન મળે છે; એ રીતે બધા એક લિપિ અને એક ભાષાવાળા થઈ શકીશું. ખરી જરૂર અત્યારે આ પ્રયત્ન કરવાની છે, કે જે બંધારણ ફરજ રૂપે અંકિત કર્યો છે.

તા. ૭-૧૨-૬૦

મગનભાઈ દેસાઈ

પ્રશ્ન પેટી

ફરજિયાત 'એન. સી. સી.'

પ્રશ્ન — ગઈ સેનેટની સભામાં એક ઠરાવ હતો કે, 'એન. સી. સી.'માં જોડાવું દરેક વિદ્યાર્થીને માટે ફરજિયાત કરવું. આ ઠરાવ સામે કાનૂની વાંધો ઉઠાવી તમે તેને ઉગ્રી દીધો. શું આજના વિદ્યાર્થીને માટે આ તાલીમ ઉપયોગી નથી?

ઉત્તર — એવો ઠરાવ આવ્યો હતો. તે સામે યુનિઠનાં ધારાધોરણ મુજબ કાનૂની વાંધો એ હતો કે, સેનેટ આવું ફરમાન ન કરી શકે; તે કામ તેના સેન્ટ બહારનું ગણાય, એમ યુનિઠ કાયદો કહે છે. તેથી વાર્ધસ ચાન્સેલરે સેનેટના પ્રમુખ તરીકે તેને કાનૂન બહાર ઠરાવ્યો હતો.

એટલે, મેં એ ઉગ્રી દીધો એ વસ્તુ અર્ધસત્ય કે હકીકતથી વેગળી વાત છે.

'એન. સી. સી.' આજે ઐથિયક ઢબે ચાલે છે. તેની તાલીમ સરકારી સેનાખાતું જ આપી શકે એવો કાયદો છે. એટલે યુનિઠ પોતે ફરજિયાત કરી ન શકે; સરકાર જ તેમ કરી શકે. તેથી સેનેટે એવું ફરમાન કાઢવું, એ અનધિકાર વેષ્ટા નહિ? એમાં બેજવાબદારીની બૂ પણ રહેલી છે.

આ ઉપરાંત પણ આ બાબતમાં વાંધા રહેવા છે. 'એન. સી. સી.' વિષે વધારેપડતી આચાર રખાય છે. તે સારી શિસ્ત લાવે છે એમ કહેવાય છે, એ વિધાન ઊંડે જિતરીને તપાસવાની જરૂર છે. પવટસૂચાલી શિસ્ત એક

બાબત છે. જીવનના વિવેકમાંથી જન્મતી નાગરિક શિસ્ત બીજી વાત છે. વિદ્યાર્થીમાં બીજે પ્રકાર પેદા કરવા માગીએ છીએ. તે કામ કોલેજનું છે, તેને 'એન. સી. સી.'ના સેનાતંત્ર ઉપર સેરવી દેવાથી એનો અવેજ નહિ મળી શકે. પવટસૂચાલી શિસ્તમાં ફૂલનો અને મોટા સમૂહમાં એક-નિયમથી વર્તવાની આવડતનો ગુણ રહેલો છે. કવાયત અને શિબિર-જીવન દ્વારા કડક નિયમથી એ ગુણ કેળવાય છે. આ વસ્તુ વિદ્યાર્થીની તાલીમમાં હોવી ઘટે. તે સૌને મળે એ ઈષ્ટ છે. તેથી 'પી. ટી.' કે શારીરિક તાલીમ, — કે જે દરેક માટે ફરજિયાત કરવામાં આવી છે, — તેની અંદર આ બે વસ્તુ સમાવી લેવી, એ સારી વાત છે. તે યુનિઠના હાથમાં છે, — જો એ માટે કોલેજે તૈયાર થાય તો. સરકારે આને નાણાંની મદદ કરવી ઘટે, અને તેની ફોજના માણસોની ઘટની મદદ આપવી જોઈએ, જેથી તેના તાલીમબદ્ધ ચિત્તો સહેજે મળી જાય.

પ્રશ્ન — ગુજરાતના જુવાનો લશ્કરમાં જતા નથી. તેમને જતા કરવા માટે 'એન. સી. સી.' ફરજિયાત કરવી ઠીક નહિ?

ઉત્તર — ફરજિયાત કરવાથી જતા થશે એમ ન માની શકાય. બડકે, ભીતિ તો એ છે કે, ફરજિયાત જ ન કરી શકાય એવો વિરોધ જાણે. પછી જેમ 'પી. ટી.'ની દશા આજે છે, તેવી જ ફરજિયાત 'એન. સી. સી.'ની થઈ જાય.

સારી વસ્તુ ફરજિયાત કર્યા વગર હિંદી લોકમાનસ માન્યો નહિ, એવી જે છૂપી માન્યતા છે, તે આપણી લોકદશા અને નાગરિક ધર્મભાવનાને લાંછનરૂપ ગણાય. તેને તો સતત પ્રયત્નથી પેદા થવું યોગ્ય વિચારબળ જ દૂર કરી શકે.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનના અભ્યાસ દ્વારા અને નિયમિત જીવનની દેવો દ્વારા આ બળ પ્રેરવું એ શિક્ષણનું ખાસ કામ છે. ‘એન. સી. સી.’ તેમાં એક ઐચ્છિક સાધન તરીકે બહુ તો આવે એટલું જ. તે કાંઈ આનો સમગ્રાણ ઉપાય નથી. આ લાખું છું ત્યાં જ અચાનક નેપોલિયનનું એક વાક્ય વાંચવામાં આવે છે—

“There are only two powers in the world... the Spirit and the sword. In the long run the sword will always be conquered by the Spirit.”

—“જગતમાં માત્ર બે જ બળો છે.....આત્મબળ અને તરવારનું પશુબળ. છેવટે જતાં તરવારબળ હંમેશાં આત્મબળથી પરાભવ પામવાનું છે.”

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની પહેલી ચાળીસી

[૧૯૬૦માં આ સંસ્થા ૪૦ વર્ષ પૂરાં કરે છે. આ વરસે પદવીદાન સમારંભ (તા. ૧૬-૧૨-૬૦) વેળા શ્રી. કુલનાયક તથા મહામાને કરેલાં નિવેદનો નીચે આપ્યાં છે. અને શ્રી. કુલપતિનું આદેશ-વ્યાખ્યાન પણ હિંદીમાં આ અંકમાં આપ્યું છે.]

૧

શ્રી. કુલનાયકનું નિવેદન

શ્રી. કુલપતિજ,

વિદ્યાપીઠ પરિવાર તરફથી હું આપનું સ્વાગત કરું છું. નવા સ્નાતકો આપની વાટ મેળા હતા કે, કુલપતિજ ક્યારે પધારે અને પોતાને શુભ હસ્તે અમને પદવીદાન કરે ચાપ્તનાં અનેક કામોમાં સતત ગૂંથાપેલા રહેવા છતાં, વિદ્યાપીઠના પદવીદાનનું કામ આપ બરાબર યાદ રાખો છો અને વખત કાઢીને પધારો છો, એ અમારે સૌને માટે અતિ આનંદ અને ઉત્સાહની વાત છે.

આજનો પદવીદાન સમારંભ ૧૫મો છે. તે અર્થે આપ પૂર્વ ત્રણ વરસ બાદ પધાર્યા. આ ત્રણ વર્ષોમાં દેશ અને દુનિયામાં કંઈ કંઈ ઘટનાઓ બની ગઈ છે,

શિક્ષણ માનવ મન અને આત્માને કેળવવાનું બળ છે; સેના તેના શરીરને તલવાર, બંદૂક વાપરવા તૈયાર કરનારું સ્થૂલ બળ છે. બેઉનો ખપ છે; પણ પહેલું દરેકને માટે છે, બીજું જેને જોઈએ તેને મળી શકે એમ હોવું જોઈએ.

પ્રશ્ન— ચાપ્તના સંસ્ત્રાણ અર્થે વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરવા લશ્કરી તાલીમ ફરજિયાત કરવી ન જોઈએ? એ દૃષ્ટિએ ‘એન. સી. સી.’ ફરજિયાત થાય તો કેમ?

ઉત્તર— આનો જવાબ ઉપરના ઉત્તરમાંથી મળે છે. સંસ્ત્રાણ માટે ફરજિયાત લશ્કરી ભરતી કરવી એ એક વાત છે; ભણતા વિદ્યાર્થી પૂરતી ફરજ ઊભી કરવી એ બીજી વાત છે. પહેલી વાત દેશના સૌ અમુક ઉંમરવાળા નવજુવાનો માટે હોય; ચાહે તે ભણતા કે ના-ભણતા યા ભણેલા કે ના-ભણેલા હોય. મુનિઓ જે ફરજ ઊભી કરે તે આથી જુદી વસ્તુ છે. ચાપ્તના સંસ્ત્રાણનો સવાલ ઊભો થાય, ત્યારે શિક્ષણસંસ્થાઓ અને બીજા કેમ વર્તે એ એક નોખો જ વિચાર છે.

૨૫-૧૨-૬૦.

મ૦

એક નવી વાત એ થઈ કે, ગુજરાતી-ભાષી હિંદીઓનો વસ્તીપ્રદેશ ભારતનું એક ઘટક રાજ્ય બન્યો. આપ તે પ્રસંગ પછી પહેલી વાર અહીં પધારો છો, એ એક વિશેષતા ધ્યાન પર આવે છે.

વિદ્યાપીઠની વાત ઉપર આવું તો, આ વરસે આપણે ૪૦ વર્ષ પૂરાં કરીને ૪૧મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. ૧૯૨૦ના ઓક્ટોબરમાં બાપુએ આ સંસ્થા સ્થાપી. આ ૪૦ વર્ષનો ભવ્ય ઇતિહાસ અને તેની લીલીમુક્તિ પસાર કરી વિદ્યાપીઠ પોતાનું કાર્ય ચલાવ્યું રાખે છે, એ આપણે બધાને માટે મોટી આનંદની વાત છે. તેને માટે કલ્યાણરૂપ પ્રભુનો પાઠ માનીએ. તેની સાથે તેમાં જવાબદારી પણ મોટી રહેલી છે. બાપુએ આ સંસ્થા પાસેથી બહુ મોટી આશાઓ રાખી હતી. ૧૯૨૦માં તે સ્થાપતી વખતનું તેમનું એક વાક્ય હમેશા અમર રહેશે. તેમણે

કહ્યું, “એક વણિકપુત્ર જે કરી શકતો હોય તો મેં ઋષિનું કામ કરું છે.”

શિક્ષણમાં અસહકારનો જુવાળ બેએક વર્ષમાં જ શમતો જતાં, તે બાબત રાષ્ટ્રના કાર્યક્રમમાંથી કમી કરવામાં આવી. વિદ્યાપીઠને માટે મોટો સવાલ આવ્યો કે, કઈ નીતિથી હવે આગળ ચાલવું? જેવમાંથી બહાર આવેને બાપુએ ૧૯૨૪માં કહ્યું કે, “હિંદુસ્તાનના સ્વરાજનું ભાવી એ જ વિદ્યાપીઠનું ભાવી છે.”

બીજે વરસે તેમણે કહ્યું, “વિદ્યાપીઠના ભાવી વિષે મને લેશમાત્ર ચિંતા નથી. જે તમે તમારા કાર્યમાં સાવધાન રહેશો, તો ભવિષ્ય ઉજ્જવળ જ છે. વિદ્યાપીઠ તો એક વિદ્યાર્થી હશે છતાં પોતાનું કામ કરશે જ, અને એ એક વિદ્યાર્થી સારું, હું કાશ્મીરમાં હઈય તો ત્યાંથી પણ, પદવી આપવા અહીં આવીશ.” ૧૯૨૮ના પદવીદાન સમારંભ વેળાએ કહ્યું: “એક દિવસ એવો આવે કે, અહીં કોઈ ન રહે; કુલપતિ જ બેઠો હોય, — શિક્ષક પણ એ જ હોય અને શિષ્ય પણ એ જ હોય. એની સામે એનો રોટિયો પડ્યો હોય. તો ફોક તો જોવા આવશે. કોઈ ન આવે તો વાંદરા તો આવશે. અને એનામાં શ્રદ્ધા હશે તો તેની સાથે તે વેંદર્ભીની જેમ વાતો કરશે અને આસ્વાસન મેળવશે.”

આવી શ્રદ્ધામાંથી આ સંસ્થાનો જન્મ થયો છે. અને તેને સાકાર કરવા માટે વિદ્યાપીઠની પુનર્દિના વિચારીને, આજે જે બંધારણ મુજબ તે ચાલે છે તે તેમણે આપ્યું.

આ બંધારણનો આત્મા એ વસ્તુમાં રહેલો છે કે — તેનો હેતુ સ્પષ્ટ અંકવામાં આવ્યો છે કે, “વિદ્યાપીઠનું કામ કેળવણી દ્વારા ચારિત્રવાન, શક્તિસંપન્ન, સંસ્કારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાનું છે.” અને આ કામ તે સરકારી આશ્રય લીધા વિના સ્વનંતર રીતે કરશે.

આ હેતુની સાથે જે ધ્યેયો તેમણે અંકી આપ્યાં, તેમાં નીચેનાં મુખ્ય છે, જે આજે પણ આપણે માટે પ્રેરણાદાયી છે: (૧) શિક્ષણમાં સ્વભાષાનું માધ્યમ, (૨) આંતરભાષા હિંદી-હિંદુસ્તાનીનું આવશ્યક સ્થાન, (૩) ઔદ્યોગિક શિક્ષણને બીલ્લિક ગણતા વિષયો જેટલું

જ મહત્ત્વ આપવું અને જે ઉદ્યોગો રાષ્ટ્રને પોષક હોય તે લેવામાં આવે, (૪) પ્રચલિત બધા ધર્મો વિષે સંપૂર્ણ આદરપૂર્વક, વિદ્યાર્થીના આત્મવિકાસને અર્થે, ધર્મનું જ્ઞાન અહિંસા અને સત્યને દૃષ્ટિમાં રાખીને આપવું, (૫) તથા કેળવણીની મુખ્ય નજર શહેરો કરતાં ગામડાં ભણી રહેલી જોઈએ, કેમ કે દેશનો ઉદ્ધાર શહેરો ઉપર નહીં પણ ગામડાં ઉપર અવલંબે છે.

આ ધ્યેયો દેશમાં સૌને ગમે એવાં છે. પરંતુ તેમને અમલમાં આણવામાં કેટલી બધી મુશ્કેલીઓ નડે છે, તે હિંદનાં ગયાં ૧૦-૧૨ વર્ષનું ચાલુ શિક્ષણસત્રનું કામ બતાવે છે. આ મુશ્કેલીઓનો અનુભવ વિદ્યાપીઠના નાનકડા પ્રયોગ પરથી પણ કલ્પી શકાય એવો હતો. ૧૯૨૫ બાદ દસે વરસે દેશમાં ફરી નવો સંગ્રેગ એવો ઊભો થયો કે, વિદ્યાપીઠ માટે ફરી પાછી ભારે વિમાસણ જાતી. બાપુએ આ કાળે ફરી પાછું દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું કે, “વિદ્યાપીઠ ભૂતકાળમાં થઈ, વર્તમાનમાં ચાલે છે, અને ભવિષ્યમાં ચાલવાની છે. વિદ્યાપીઠનાં રૂપાંતર થયાં છે અને થયાં કરશે.”

અને ત્યાર બાદ દશ વરસ પછી સ્વનંતરજ આવી. એની સાથે વિદ્યાપીઠના અત્યારે ચાલતા નવગુનની શરૂઆત થઈ. આ વરસોમાં આંખે કુલપતિપદ સ્વીકારી અમને સારી પેઠે ધીર્મ અને પ્રેરણા આપ્યાં છે. આ વરસોમાં આપ અચૂક વખત કાઢીને પદવીદાન નિમિત્તે પધારતા રહો છો, તેથી સંસ્થાનો સામાન્ય પરિવચ પણ આપને મળતો રહે છે. જ્યાં ત્રણ વર્ષના કામકાજ-રિતે વિશેષ બાબતો મહામાત્ર હમણાં મારા પછી આપને આપશે.

અસહકારના યુગમાં પેદા થયેલી વિદ્યાપીઠોમાંની એક આ છે. તેને અમુક ધ્યેયો સામે રાખીને ચાલવાપણું રહેતું છે, એ તેની વિશેષતા છે. તેને સંખ્યાબીને નવા યુગમાં પોતાનું કામ પૂરી શકિતથી કરવું જોઈએ, એ જ્ઞાનપ્રદારી નાનીસૂની ન કહેવાય. જ્ઞાનપ્રદારી એ છે કે, આ સંસ્થાએ સુરાજ્ય માટે સાચા સેવકો તૈયાર કરવાના છે. અને આ સેવકોને ગામડાં ભણી નવરચના કરવાના છે.

• એક રીતે જોતાં, આ વસ્તુ તો દેશની સમગ્ર શિક્ષણપ્રણાલીને પણ ઉદ્દેશ છે કે હોવો જોઈએ. વિદ્ય-

પીઠના ધ્યેયમાં તેથી જ તેને બાપુએ અગ્રસ્થાને મૂકી છે. રાષ્ટ્રાકૃષ્ણન કમિશન રિપોર્ટમાંથી આ અંગે એક વાક્ય ટાંકીને મેં ૧૩મા પદવીદાન સમારંભમાં કહ્યું હતું, તે ફરી વાદ આવે છે—

“The chief issue is not where young people come from to get an education, but where they go with their education.”

આજે આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ અંગે પણ આ પ્રશ્ન મોટો છે. રાષ્ટ્રના શિક્ષણ દ્વારા ઊગતી પ્રજામાં શ્રમ અને સેવાભાવ તથા ચારિત્ર્ય-ઉપરૂપ રાષ્ટ્રપ્રેમ અને ઉદાર માનવભાવ જો નહીં પ્રેરી શકીએ, તો દેશને ભાણે આપણે બાપુ ઇચ્છતા હતા એવા સ્વરાજને પંથે પાળી શકીશું.

આથી જ બાપુએ પાયાની કેળવણી પર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો અને તેમાં ઉપરના ગુણો કેળવાય એ ઢબે ચોક્કસ કાર્યક્રમ પણ રચી આપ્યો હતો. વિદ્યાપીઠ, તેનાં જ કંઈ બની શકે તે કામકાજ દ્વારા, આ વસ્તુને જાગ્રત રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. આશા છે કે, હવે ગુજરાત રાજ્ય થવાથી તે કામકાજને વ્યાપક કરવામાં વેગ મળશે. આમ થશે તો તેની અસર દેશના શિક્ષણ સુધી પણ પહોંચવા વક્રી રાખી શકાય.

આ કામને માટે સેવકો તૈયાર કરવાનું કામ સ્થિરપણે ચલાવવાની જવાબદારી અદા કરવા અમે અહીં મથીએ છીએ. ગયાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન કુલ ૯૦ સ્નાતકો પદવીને પાત્ર તૈયાર થયા છે, તેમને આજે આપ પદવી આપણે.

ઉપરાંત, આપ હમણાં અહીં પધારતા અગાઉ હિંદી ભવનનું ઉદ્ઘાટન કરી આવ્યા. હિંદી પ્રચાર અર્થે આ ઇલાચદા મકાનની સવડ થવાથી, તે કામને અમે વેગ આપી શકીશું. હિંદી પ્રચાર માટે એમ. એ. કક્ષાના સેવકો તૈયાર કરવાનું નિર્ધાર્યું છે, તે હવે શરૂ થશે. તે અર્થે પ્રકાશન કામ પણ અમે વધારતા જઈએ છીએ. આ વર્ષે ગુજરાતી-હિંદી તથા સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોષ તૈયાર થયા છે, એ વિશેષ કામ જણાવતાં મને આનંદ થાય

છે. તેમાં હિંદી સરકારે પણ અગત્ય મદદ કરી છે, તે એક આનંદની વાત છે.

આદિજાતિઓ, હરિજનો તથા પછાત કોમોની સેવાનું કામ આપણા રાષ્ટ્રમાં એક મોટી અગત્યની બીના છે.

તે ઉપરાંત મજૂરસેવાનું ક્ષેત્ર પણ વધતું જાય છે. તે માટે પણ તાલીમબદ્ધ સેવકોની જરૂર વધતી જાય.

આ કામો માટે પણ અનુસ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસ યોજવાને માટે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

ત્રીજું એક મોટું ક્ષેત્ર ખાદી-ગ્રામોદ્યોગનું છે. આ ઉદ્યોગો ગામડાંના વિકાસની અને બેકારીનિવારણની બાબતને મુખ્ય લક્ષમાં લેનારા છે. હુન્નરકળાના શિક્ષણમાં એક વિજ્ઞાનવિદ્યા તરીકે આ ઉદ્યોગોને રાષ્ટ્રના શિક્ષણમાં સ્થાન મળે નહીં, ત્યાં સુધી તે ઉપર ન આવી શકે. તેમાં વિજ્ઞાનની શક્તિ રેડવી હોય તોપણ આ જરૂરી છે. એક વિદ્યા તરીકે તેમનું અધ્યાપન, અધ્યાપન અને સંશોધન આદિ ચાલુ કરવા જોઈએ. આ ક્ષેત્રમાં કંઈક કરવું એ વિદ્યાપીઠની એક જવાબદારી ગણાય.

આટલું કહી હું હવે ભાઈ મગનભાઈને તેમનું નિવેદન રજૂ કરવા જણાવું છું.

૧૫-૧૨-૬૦

મોરારજી દેસાઈ

૨

શ્રી. મહામાત્રનું નિવેદન

શ્રી. કુલપતિજી,

ઈ. સ. ૧૯૫૭ના નવેમ્બરમાં આપ પધાર્યા, ત્યારથી આજ સુધીનાં ત્રણ વર્ષના કામકાજનો ખ્યાલ ટૂંકમાં આપની સમક્ષ રજૂ કરું છું.

ત્રણ વર્ષ પર મેં નિવેદન કરેલું કે, હિંદી પ્રચારના વધતા જતા કામને માટે અલાચકું મકાન ‘હિંદી ભવન’ બાંધવાનું વિચાર્યું છે. તે તૈયાર થઈ ગયું છે અને આપે હમણાં જ તેનું ઉદ્ઘાટન કર્યું છે. આ નિમિત્તે, હિંદી પ્રચાર કાર્ય વિશે ટૂંકમાં પરિચય આપતી પત્રિકા સોને વહેંચી હોવાથી તે વિશે સમય લેવાની જરૂર નથી.

‘હિંદી ભવન’ ગુજરાતમાં હિંદી શિક્ષણ, પ્રકાશન તથા સંશોધન આદિ માટે કેન્દ્રીય સંસ્થા કે ‘હિંદી અકા-

દમી' તરીકે હવે સુખે કામ દઈ શકશે. 'હિદી ભવન'ના મકાનનું બધું કામ પત્ને લગભગ બે લાખ જેટલું ખર્ચ થશે, એમ લાગે છે. આ મકાનનું બાંધકામ 'ગાંધી ભવન' બાંધનાર વેસ્ટર્ન ઇંડિયા એન્જિનિયરિંગ કંપની અને સ્થપતિ આસરપોટાએ સારી રીતે કરી આપ્યું છે.

વિદ્યાપીઠની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે, તેનાં બધાં કામોને સારુ થઈને, કુલ ૧૩૦ સેવકો આજે કામ કરે છે. તેમાંથી અમદાવાદમાં કુલ ૧૦૫ છે, જેમાંથી ૭૯ વિદ્યાપીઠ-ભૂમિ પર વસે છે. બધાને માટે નિવાસની સવડ કરવાની જરૂર ઊભી છે. નાણાંની સવડ થશે તેમ થોડાક વધુ નિવાસ બાંધવા જોઈશે.

અમદાવાદ બહાર બે ગ્રામકેન્દ્રોમાં પાયાની કેળવણીનો પ્રયોગ ચાલે છે—એક બોચાસણ, જે આજે એક વાર સમય કાઢીને જોયું છે. બીજું કેન્દ્ર દક્ષિણ ગુજરાતના આદિજાતિ-વિસ્તાર ધરમપુર તાલુકામાં સુખાલા ગામે છે. બોચાસણ કેન્દ્રને ૨૯ વર્ષ થયાં. સુખાલા નું, જ કેન્દ્ર છે. આ તેનું પાંચમું વર્ષ ચાલે છે. તેમની ખિલવણીનું કામ ધીમે ધીમે આગળ વધે છે, તે જણાવતાં મને આનંદ થાય છે. આ કેન્દ્રની વિશેષતા એ છે કે, તે આદિજાતિ વિસ્તારમાં આવેલું છે. આ કેન્દ્ર પણ આપ એક વાર જોવા પધારો એવી આશા અમે સેવીએ છીએ.

આ બે ગ્રામશિક્ષણકેન્દ્રોમાં કુલ ૨૪ સેવકો કામ કરે છે. વિદ્યાપીઠના ગ્રામશિક્ષણ કેન્દ્રની ઢબે હવે સરકારે નાસ કરીને પછાત કોમો માટે 'આકામધાળા' નામે ગૃહ-ખાનાનો નમૂનો ચાલુ કર્યો છે. આમ વિદ્યાપીઠનો આ પ્રયોગ અજાણ્યે કૃતાર્થ થયો છે, એમ કહી શકાય.

વિદ્યાપીઠની શિક્ષણ પ્રવૃત્તિમાં શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સ્મારક રૂપે સમાજસેવક મહાવિદ્યાલય મુખ્ય છે. એમાં વિદ્યાર્થીસંખ્યા ૧૨૦ની આસપાસ રહી છે. હવે ગુજરાત ગુનિવર્સિટીએ 'સમાજવિદ્યા વિદ્યાર્થ'ની આપણી પદવી તેની બી. એ. બરાબર માન્ય કરી છે, તેથી કેટલાક આગળ અભ્યાસ કરનાર માટે એક સારી સવડ થઈ છે. આમ, વિદ્યાપીઠમાં ચાલતું શિક્ષણકામ, પોતાની વિશેષતા સંભાળતાં છતાં, ચાલુ શિક્ષણપ્રણા સાથે ઘટનું જોણુ.

પામ્યું છે, એ આપની આગળ નિવેદન કરવા જેવી વિશેષ વાત માનું છું.

ગયે વરસે કેટલાક સ્નાતકોએ મળીને, મારી પરિપૂર્તિ નિમિત્તે, લાખેક રૂપિયાની થેલી, વિદ્યાપીઠમાં ભણત ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ માટે, મને આપી છે. આથી, વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓને એક બીજી સવડ પણ મળશે.

ગયાં ત્રણ વર્ષ મળીને કુલ ૯૦ સ્નાતકો પદવીને માટે આવ્યા છે, જેમને આપ હવે પદવી આપશો, એમની સાથે, આ મહાવિદ્યાલયમાંથી, ગયાં ૧૦ વર્ષમાં ૧૭૪ સ્નાતકો બહાર પડ્યા છે. તેઓ ગુજરાતનાં વિવિધ સેવા-ક્ષેત્રોમાં કામ કરે છે.

પાયાની કે પ્રાથમિક તથા તે બાદ વિનયમંદિરની માધ્યમિક કક્ષાની કેળવણીના પ્રયોગ તરીકે આપણે કુમાર-વિનય-મંદિર ચલાવીએ છીએ. તેમાં થઈથી માંડીને ધોરણ ૧૧ સુધીની તાલીમ અપાય છે. તેમાં લગભગ ૩૦૦ની આસપાસ સંખ્યા રહે છે. ઉદ્યોગનો વિષય સર્જન બધાં જ વર્ષોમાં રાખવામાં આવે છે. સામાન્ય લાઈ સ્કૂલોમાં આ વિષય હોતો નથી; પાયાની કેળવણીનાં ધોરણ ૭ પછી આ અટકી જાય છે. આની માફી અસર પડે છે, કે જે વિનયમંદિરની વિદ્યાર્થીસંખ્યા પર પણ દાખવે છે.

માફી અસર પાડનારું બીજું કારણ ધોરણ ૧૧ કે ૧૨થી અંગ્રેજી શરૂ કરવાનો પ્રશ્ન પણ છે. ૧૯૩૯માં પાયાની કેળવણી શરૂ કરી ત્યારથી ગાંધીજીએ આ વસ્તુ દેશ આગળ રજૂ કરી છે. મુંબઈ રાજ્યે તેનો અમલ ૧૯૪૮થી શરૂ કર્યો, પણ ગયા વરસથી તે સ્થગિત કર્યો. ગુજરાતનું રાજ્ય થવાથી એવું પગલું અહીં લેવાનું રહ્યું ગયું, એ એક સારી ખબર આપતાં આનંદ થાય છે. ગયે વરસે આપને રૂબરૂ મળવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો ત્યારે આ અખિલ ભારતીય સુધારાની જરૂર વિષે વાત કરીને માટું ઊંડું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું હતું. ગુજરાત રાજ્યે આ સુધારો અપનાવ્યો છે, તેને માટે તેને ખરેખર મુબારકબાદી ઘટે છે.

હિદી પ્રચારના કામ અંગે અને દેશમાં એક આંતર-ભાષાને શિક્ષણમાં સ્થાન આપવા અંગે દેશમાં આજે કોઈક મંદીનું મોજું આવી ગયું છે, એ દુઃખની વાત છે. સદલાગળે ગુજરાત એથી કોઈકે મુક્ત છે એમ કહી

શકામ. અહીંયાં શાળાઓમાં ધો.૦ પથી ફરજિયાત હિંદી શીખવાય છે, તે કોલેજના બીજા વર્ષ સુધી ચાલુ રહે છે. અંગ્રેજીને બદલે સ્વભાષાનું માધ્યમ અપનાવવામાં પણ ગુજરાત આગેવાનીભર્યું કામ કરે છે.

આ ઉપરાંત સામાન્ય પ્રજામાં હિંદી પ્રચાર કરવાને માટે પાંચ ક્રમિક પરીક્ષાઓ લેવાનું કામ વ્યવસ્થિત ચાલે છે. તેમાં દર વરસે લગભગ લાખની આસપાસ પરીક્ષાર્થીઓ બેસે છે. છઠ્ઠી પરીક્ષા આવતા વર્ષથી યોજવા માગીએ છીએ. એની વિશેષતા એ હશે કે, તેમાં બેસવા માગનારે વ્યવસ્થિત સત્રો ભરવાનાં રહેશે. આ પરીક્ષાનું ધોરણ ભાષાના ‘પારંગત’ કે એમ. એ. જેટલું કરવું હોય, તો આમ કરવું અનિવાર્ય માન્યું છે.

હવે પછી દેશમાં હિંદીનું કામ ખૂબ વધશે, એમાં શંકા નથી. ગુજરાતની આ વધતી જતી જરૂરને માટે ‘હિંદી ભવન’નું ઉદ્ઘાટન આજે આપે કર્યું છે. આપના આધીર્વાદથી અમે આ કામને પહોંચી વળવા આશા રાખીએ છીએ.

વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય તથા પુસ્તક પ્રકાશનની બીજી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ પણ આ વરસોમાં સંતોષકારક રીતે ચાલી છે. ૧૯૫૯-૬૦ સુધીના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં એનું વિગતવાર વર્ણન પ્રસિદ્ધ કર્યું હોવાથી અહીં તેની વિગતોમાં મારે ઊતરવું ન પડે.

ગ્રંથાલયમાં દર વરસે સરેરાશ લગભગ સાઠ ત્રણ હજાર પુસ્તકો નવાં ઉમેરાય છે. વાર્ષિક સરેરાશ ૨૦ થી ૨૫ હજાર પુસ્તકો દેશ વિભાગમાંથી વાંચવા અપાય છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતી કૌપીરાઈટ તથા અલભ્ય એવા સંદર્ભગ્રંથો વગેરે અદેશ વિભાગમાં રહે છે, તેનો ઉપયોગ ગ્રંથાલયમાં બેસીને વાચકો કરી શકે છે. આ અદેશ વિભાગ આખા ગ્રંથાલયનું એક આકર્ષક અને ઉપયોગી અંગ છે. દર વરસે ગ્રંથાલય પેટે ૬૦-૬૫ હજારનો ખર્ચ થાય છે; સરકાર ૧૩ હજાર જેટલી તેમાં મદદ આપે છે.

પુસ્તક પ્રકાશન કામ બીજી એક મોટી પ્રવૃત્તિ અંગે અત્યાર સુધીમાં કુલ ૨૭૫ પ્રસિદ્ધ થયાં છે, જેને માટે લગભગ ૫૫ લાખ જેટલી મૂડીનું રોકાણ થયું છે. દર વરસે પુસ્તકો વધે, તેમ આ કામ માટે ચાલુ મૂડીની

ગરજ પણ વધતી જાય છે. ગયાં ત્રણ વરસોમાં બે નવા કોશનું કામ ઉપાડ્યું છે, તે શ્રી. કુલનાયકે હમણાં જ આપને જણાવ્યું. હવે મોટા જોડણીકોશની મુદ્રણ-વધારા સાથે નવી આવૃત્તિ છપાવવાનું કામ આવતે વરસે શરૂ કરવા ધાર્યું છે. અત્યારે ત્રણ વરસથી આ તેની નવી આવૃત્તિના સંપાદનનું કામ ચાલે છે. તે માટે સરકારે ઈ. સ. ૧૯૫૭-૫૮ થી ૩ વર્ષ માટે વાર્ષિક રૂ. ૫,૦૦૦ મદદ રૂપે આપ્યા છે, તે જણાવતાં આનંદ થાય છે. આ પ્રકાશનને છપાવીને તૈયાર કરવા માટે લગભગ દોઢેક લાખ જેટલી મૂડી આવતા વર્ષે રોકવાની થશે, એવો અંદાજ છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ અંગે વિજ્ઞાન ઈ.૦ની ગુજરાતી પરિભાષાનું કામ પણ ગયાં ૩ વરસોમાં લગાતાર ચાલુ રહ્યું છે. તેમાં રાજવહીવટની પરિભાષાનું કામ આ વર્ષે નવું ઉપાડ્યું છે. ગુજરાત રાજ્યે આ કામ માટે એક સમિતિ રચીને વિદ્યાપીઠના કામની કદર કરી છે, તે માટે તેના આભારી છીએ. ગુજરાત રાજ્યની વહીવટી ભાષા ગુજરાતી બનવાથી આ કામનું તાત્કાલિક મહત્ત્વ ધણું વધ્યું છે.

આ ઉપરાંત બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં કોચરબ સત્યાગ્રહ-કામ સ્મારક સંસ્થાનું કામ છે. ત્યાં આજે સાંજે આપ ઉપાસના વખતે પધારશો, તેથી અમને આનંદ થયો છે. એ કામ મુંબઈ સરકારે વિદ્યાપીઠને ઈ. સ. ૧૯૫૬થી સોંપ્યું છે. ગયાં ત્રણ વર્ષમાં ત્યાં નવો ઉમેરો એક કર્યો છે તે ખાદી ગ્રામોદ્યોગની વસ્તુઓ તથા ગાંધી સાહિત્યનું સંગ્રહાલય સ્થાપ્યું તે છે. આ વસ્તુઓ ત્યાંથી વેચાતી મળી શકે એવી ચોકવણ પણ રાખી છે. ઉપરાંત ગાંધીજીને પ્રિય એવાં રચનાકર્ષોનો આ સ્મારક દ્વારા બને તેટલો પ્રચાર થાય, એવાં કામો ત્યાં ચલાવીએ છીએ.

ચાલુ કામો વિષે આટલું નિવેદન કરીને હવે આપની આગળ સ્નાતકોને પદવીદાન માટે રજૂ કરવા આજ્ઞાં માગું છું. આ પ્રસંગે આપ તથા અન્ય સૌ મહેમાનો અત્રે પધાર્યા તેને માટે સૌનો અંતઃકર્ણથી આભાર માનું છું.

“સંભવામિ યુગે યુગે”

શસ્ત્રોના ઇતિહાસની કે માનવસમાજની ગતિ જોતાં એક એવો સિદ્ધાંત જોવા મળે છે, કે જેને આપણી પ્રાચીન પરિભાષામાં ‘અવતાર-વાદ’ કહી શકાય. આનું મથદૂર વાક્ય ગીતાનું પેલું “યદા યદા હિ ધર્મસ્ય . . .” છે. એને સાદી સામાન્ય ઇતિહાસ-ભાષામાં મૂકીએ તો તે એમ કહે છે કે,—

માનવ સમાજ કે માનવલોકનું ધારણ તેના ધર્મબળે કરીને જ સંભવે છે. સમાજ સ્થિર નથી; તે એક સંસાર છે. તેથી તેમાં એવું જોવા મળે છે કે, ધર્મના ધારણ-બળની માત્રામાં ચડતી-પડતી થવા કરે છે. જ્યારે તેની પડતી કે “ગ્વાનિ” એટલી બધી થાય કે અધર્મની ચડતી કે ઉદ્બળો જોવા મળે, ત્યારે તે સમાજમાં એક કામ અવશ્ય આવી પડે છે કે—

જે સાધુ કે સારું છે, તેનું રક્ષણ થવું જોઈએ. અને ચડી વાગવા મંડેલું જે નકારું કે દુષ્કૃતનું અધર્મબળ હોય તેનો નાશ થવો જોઈએ.

આ સામાજિક કામ એક અતિ અઘરું “ઓપરેશન” છે: સામાજિક ક્રાંતિ વડે તે કરવાનું આવી પડે છે. ભક્તિની આસ્તિક પરિભાષામાં કહીએ તો, —એમ કહો કે, પરમેશ્વર જ તે કરી શકે એવું અતિ કઠણ અને અશક્યવત્ હોય છે.

તેથી જ, જે માનવને હાથે તે થાય તેને પરમેશ્વરનો પેગંબર કે અવતાર આપણે માનીએ છીએ. તેથી જ ધર્મભાષામાં કહ્યું છે કે, “એ કઠણ ક્રાંતિકાર્ય કરવા હું યુગે યુગે જન્મ લઉં છું.” એટલે કે, એવા યુગકાલે, આ ક્રાંતિ દુષ્કર છતાં સરજાય છે—તે થાય છે અને ધર્મનો મંદ પડેલો કાંટો પાછો તેની જરૂરી ગતિથી ચાલવા લાગે છે. આવા કાર્યને જ ગીતાકારે ભગવાનનાં દિવ્ય જન્મ અને કર્મ કહ્યાં છે. (અ. ૪-૯) અને એનું તત્ત્વ સમજીને ત્યાગપૂર્વક વર્તનારા પણ સંસાર તરી જઈ શકે એમ જણાવ્યું છે. વાનર અને રીંછ જેવા સામાન્ય માણસો પણ તે સમયે લોકોત્તર કામ કરી શકે છે, તે પણ આથી જ. આવી ધર્મની આંધી આવતાં, સામાન્ય લોક પણ પૂજા અને પાન પેકે, ઉચિ ઉચિ ચગે છે.

ખરું જોતાં, આ વિધાન ઇતિહાસ-શાસ્ત્રનું છે. તેને સંકુચિત ધર્મશાસ્ત્ર માનવામાં ભૂલ છે. અર્વાચીન ભાષામાં એ જ વાત નીચે પ્રમાણે એક અમેરિકન વિચારકે કહેલી વાંચવામાં આવી. તે લખે છે:—

“માનવ ઇતિહાસમાં મહાપરિવર્તનના સમયો આવે છે, ત્યારે તે તે કાળના અતિ સંવેદન-શીલ લોકને ઉડિચી તેના ઉપાય તરીકે પૂર્વની સ્થિરતાને ઘાટ કરીને, તે પાછી લાવવાનું વલણ બળે છે. પણ આવા પૂર્વેદથી કે જલ્દિ-ધ્રાસ્ત્ર પ્રયોગો હમેશ મિથ્યા હોય છે. જીવનમાં જ્યારે સાર્થકતા થી છે તે સ્પષ્ટ ન જણાય, —બીજા ભાષામાં કહું તો, ઈશ્વર રહ્યો નથી એમ લાગે, —ત્યારે નવો જ સ્થિર-સ્તત્તાવાર અર્થ શોધવો જોઈએ; તે એવો હોવો જોઈએ કે જે નવી પરિસ્થિતિના વખાના માર્ગો તે ખોળવો પડતો હોય તે ધ્યાનમાં લઈને, તેને પહોંચી વળે એવો એ હોય. આ શોધ તાત્વિક કે આધ્યાત્મિક હોવી જોઈએ.” (‘ફિલોસોફી ઇન ધી માસ-એન્ડ’ —જ્યોર્જ ગ્રાન્ટ, પાઠ ૧૯)

તેવા કાળે સામે કંઈ બળ દેકવાય છે, તે-વિષે પણ એ લેખક સ્પષ્ટ કહે છે—એ બળ ચાલુ અર્થજયસ્થાનું સ્થિતિયુક્ત અર્થબળ હોય છે, કે જેને સામાન્ય લોક—આમપ્રજ આપોઆપ વશ પર્તે છે. મહાભારતનાં મહાન વયોનુદ્ધ પાત્રો—ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ અને યન્ય, તેમના મુખમાં વ્યાસજીએ (ભીષ્મપર્વ અઠ ૪૩-૪૧) આ જ સત્ય મૂક્યું છે—

अर्षेण पुरुषो दासैः दासः तु जयैः न कल्पयित् ।
इति सत्यं महाराज ॥

—આ જ સામાજિક ઇતિહાસ-સત્ય માર્કસવાદીઓ પણ આજે બતાવે છે. પણ તેમાંથી ધર્મવિરુદ્ધ પુરાણો માર્ગ જ ચીંધે છે—દિશા, મુદ, કૂકપટનો. જગનની આજની પરિસ્થિતિ તેમનો ત્યાગ માગે છે. તેમ કરીને રસ્તો કાઢવો એ અત્યારના ઇતિહાસ-નુગની માગ છે. આનો જવાબ ચંન્દ્રોદયોગ-સંસ્કૃતિ છે કે હોઈ શકે? “ના” જવાબ જ મળે છે. તો બીજે જવાબ ખોળવો જોઈએ, એ આજનો વિશ્વપ્રશ્ન જણાય. તેમાં યુગાવતારનાં બીજ સંતોષેલાં છે.

સન્માન છે. થોડા વખત પહેલાં ચિન્નકના સન્માન. માટે દિલ્લિયાલ ઊપડેલી ત્યારે મેં વાતવાતમાં કહેલું કે ચિન્નકની પ્રતિષ્ઠા શોધવા માટે કયાં જવાની જરૂર નથી. તેની સાચી પ્રતિષ્ઠા તો તેના વિદ્યાર્થીઓના દિલમાં છે. સરકાર તેને ગમે તેટલો ગ્રેડ કે ઈલ્કાબ આપે તેનાથી પ્રતિષ્ઠા ખાસ વધી જતી નથી, તેમ ન મળે તો તેથી ઘટી જતી પણ નથી. આથી આજના દિવસે હું ધન્યતા અનુભવું છું કે તમારા સૌના દિલમાં મારા માટે ભાવ છે; એ જ મારી મોટી કમાણી છે. એ જ કમાણીના જોરે હું આજ સુધી કામ કરી રહ્યો છું. આ સન્માનમાં મને થેલી આપવાનો વિચાર વસ્તુતઃ મને ગમતો નહોતો એ વાત સાચી છે. પણ એ વિચારનો મેં પ્રત્યાજ વિરોધ કર્યો હોત તો મારા મનથી હું તેને *Pride of virtue* સદ્ગુણનું અભિમાન માનત. સદ્ગુણનું પણ એક અભિમાન હોય છે. હું પોતે શ્રી. મોરારજીભાઈ, શ્રી. દેબરભાઈ, શ્રી. જ્યાભહેન વગેરે મારાં નિકટનાં મિત્રો કરતાં મારી જાનને વધારે સિદ્ધોતવાદી માનું છું એમ સમજશો નહીં. એટલે શ્રી. દેબરભાઈ વગેરેએ ભેગા મળીને મને પ્રિય એવી શિક્ષણપ્રવૃત્તિના મૂર્તરૂપ સમી મારી બે સંસ્થાઓને 'વેગ આપવાના હેતુથી સદ્બુદ્ધિપૂર્વક જે કાંઈ કર્યું, તેને મેં વિના સંકોચે સ્વીકાર્યું છે.

આ સન્માન-થેલીમાં મારાં વિદ્યાર્થીઓની સાથોસાથ મારા શુભેચ્છક મિત્રોમાં રાજકીય પક્ષના કાર્યકરોએ પણ રસ લીધો છે, એ જાણીને ઘણાંને નવાઈ લાગેલી. પણ ઘણાંને એ જાણીને પણ નવાઈ થશે કે, 'લોકભારતી' સંસ્થાની સ્થાપનામાં જેટલો મારો હિસ્સો હતો તેટલો જ શ્રી. દેબરભાઈનો, શ્રી. મોરારજીભાઈનો અને તે વખતના સૌરાષ્ટ્રના અગ્રેસરોનો હતો. જેમ ભાવનગર રાજ્યના સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનો સક્રિય ટેકો દક્ષિણામૂર્તિને ઉપયોગી અને મૂલ્યવાન નીવડ્યો, તેથીજે વધારે કહી શકાય કે, આ બધા મિત્રોના સક્રિય ટેકા વિના 'લોકભારતી' પણ ઊભી થઈ શકત નહીં એમ હું ચોક્કસ માનું છું. એટલે આ ભાઈઓએ 'લોકભારતી'ની સ્થાપનામાં કોઈ નાનો-સૂનો ભાગ નથી લીધો, એ મારે સૌને સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ.

બીજા એ વાતનો પણ મારે જાહેર ઉલ્લેખ આ સ્થળે કરવો જોઈએ કે રાજકારણમાં ગળાબૂડ પડેલા આ બધા સ્નેહીઓએ પોતાના રાજકીય વિચારો કે માન્યતાઓનું વાહન આ સંસ્થા બને તેવું આડકતરું સૂચન પણ કહી શક્યું નથી. આજના રાજકારણીય મુગમાં આવી ઊંડી સમજ અને સંયમ હોવાં તે કેવી દુર્લભ વસ્તુ છે તે તો તેના જાણકારો જ સમજી શકે.

બીજા જે જે મિત્રોએ આજ સુધીમાં દક્ષિણામૂર્તિ તેમ જ 'લોકભારતી'ની મારી પ્રવૃત્તિઓમાં મને સક્રિય સાથ આપ્યો છે, ને જેમણે જેમણે હાથમાં હાથ પરોવીને મારી સાથે કામ કર્યું છે, તેમનો હું આ પ્રસંગે આભાર માનું છું. બીજી રીતે પણ જે જે ભાઈબહેનો મને મદદરૂપ થયાં છે, તેમનો પણ હું જાહેર આભાર માનું છું.

આ સ્થળે મારે વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ પણ કરવો જોઈએ અને તે સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિનો. 'લોકભારતી'નો આરંભ કરવામાં એ સમિતિએ અને ખાસ કરીને શ્રી. નારણદાસભાઈએ જે રસ લીધો અને મને જે સાથ આપ્યો હતો, તે કેમ ભૂલી શકું?

આ પ્રસંગે એક બે વધારે વાતો કહેવાનું મન થઈ આવે છે. આ થેલી તમે મને આપતાં નથી, પણ 'લોકભારતી' અને દક્ષિણામૂર્તિએ કરવાનાં નહીં તાલીમનાં કામ માટે આપ્યો છો. આપણા દેશમાં આજે અંધપરંપરાથી જે કેળવણી ચાલી રહી છે, તેને સ્થાને નહીં તાલીમને સ્થાપવી જોઈએ, તેમાં મને ખિચકુલ શંકા નથી. આ હું માત્ર નહીં તાલીમના જડ ભંડાર તરીકે નથી બોલતો પણ વિચારપૂર્વક બોલું છું. જીવનનાં 'સાચાં મૂલ્યાંકનો' જે આપણે વિદ્યાર્થીઓને ન આપીએ, તો તેમને કેળવણી આપી ન કહેવાય, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. આપણી ચાલુ કેળવણીમાં જીવનનાં ખોટાં મૂલ્યોને જ આપણે સ્થાપીએ છીએ અને વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં તે ખતાં હસાવવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણી જૂની કેળવણી, ખરી રીતે બોહીએ તો, આજે બપરશી ગમે તેવી ભપકાદાર લાગે, તો પણ તેનો પાથો સંકોચે છે, તેમ સમજુ લોકો જાણે છે. જેઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરનારા છે

એવા પુરોષ અમેરિકાના વિચારકો પણ આ જ વાત જોરજોરથી જણાવે છે. પણ આપણા ભ્રેષ્ઠ જ્ઞાન ઉપર તે પડતી નથી, તે જ આપણું દુર્બોધ છે!

ખરી રીતે કહું તો જે કેજવણીમાં આત્માની યોષને ખિચકુષ સ્થાન નથી, તે કેજવણી ગમે તેટલી બપકાદાર લાગે તો પણ ખોટી છે. બપકાદાર મકાનો અને મોટા પચાસવાળા શિખકો ખોટી કેજવણીને સાચી કહી શકતા નથી. પણ આજે તો આપણે કેજવણીને બજરુ કહી મૂકી છે; તે એક જનનો જલ્દી કે ધંધો થાય છે. આ વાત જે સમજાવે, તો ઘણી બપાનક વાતની જોડો. આ વહીવટ આપણા સમાજના સમજુ વર્ગને તેમ જ સરકારના સમજુ વર્ગને જોડતી વેગેલી સમજાય, તેટલાં આપણાં સદ્બોધાય.

પૂ. જાપુજીએ આપણને જે અનેક બેટો આપી છે તેમાં તેમણે પોને નઈ તાલીમને સૌથી કોષ ભેટ ગણાવી છે. પણ એ મૂંઝાંડન આપણને માન્ય નથી એમ દેખાય છે. નઈ તાલીમની આ ભેટનું સાચું મૂંઝાંડન આપણો દેશ વણેવામાં વણેયો કરે અને નઈ તાલીમ તેના સાચા સ્વરૂપમાં દેશચાપી બને, એમ હું ઈચ્છું છું. એ વાત સાફ કહેવો જોઈએ કે, માત્ર નઈ તાલીમનું પાટિયું લગાડવાથી જૂની તાલીમ નઈ તાલીમ બની શકતી નથી. જે શિખકોના માનસમાં તેમ જ લોકો અને સરકારના માનસમાં પરિવર્તન થાય, તો જ જૂની તાલીમને સ્થાને નઈ તાલીમ આવે તે પાંચદે. આજે નઈ તાલીમ માટેનાં આપણાં ફંદો નકામાં જતાં લાગે છે; કારણ કે આપણી કાલજા જ આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ.

જાનના જનનની સૌથી મોટી કડમ્બા મને એ જ લાગે છે કે, માનવી પોતાના આ-માને ગુમાવી બેઠો છે. આપણા ભારતવર્ષમાં આ જનની આ-માનુવશી કેજવણી આપણે વર્ષો સુધી જાળવી રાખી; પણ આજે આપણે તેને વેગળી મૂકી લાગે છે અને તે પુણ્યી ગણાવા લાગી છે. હું ઈચ્છું છું કે, પુણને અનુકૂળરૂપે પણ એ જ આ-માનુવશી કેજવણીની પુનઃસ્થાપના થાય.

કોઈના પણ અંજન ઉપયોગ માટે નહીં પણ આપે આપેલી ધેવી 'લોકભારતી' અને ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિનાં ઉદ્દેશ

અને કાળને સિદ્ધ કરવા માટે અને વેગ આપવા માટે લખવામાં છે, તે કહેવાની જરૂર ન હોય. હું ઈચ્છું છું કે આ ધેવી મુઠવા પટ્ટી અમે લખારે સંજમી બનીએ અને અમારમાં લખારે કરકસર આવે. આમ થાય તો જ ધેવી યોબશે. પણ આ ધેવીને જોઈ અમે ઉચ્ચ વર્ગ જોઈશું, તો અમે નઈ તાલીમને એજ લગાડશું. ઉપર પાટો આ ધેવીનો સદુપયોગ કરવાનું બંને સંસ્થા માટે બજ માનું છું.

લખણ બાઈ બનેતો, આ પ્રસંગે આટલું કહેવાની તમે મને રજા આપી તે માટે નમારો સ્ત્રીનો આભાર માનું છું. ઘરે પટ્ટી માથ મનમાં નથી 'લોકભારતી' કે નથી ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા. પણ એક દક્ષિણામૂર્તિદેવને જોવા હું તરસી રહ્યો છું. આ પ્રસંગે નીચેનો મ્લોક તમને સંજગાનું છું:

જનાતપસા દત્ત માતૃં તપાઃ

ગ્લન્યં મયા વલ્લભાઃ કુમારોઃ ।

ત્રિપ ત્રિવેવ સ્મૃતિર્ન વિરમ્ભા

મનોઽરવિન્દાસ તિરુમતે ત્વામ્ ॥

[પાંખ વિનાનાં પત્રીનાં બચ્ચાંઓ જેમ પોતાની માની વાટ જુએ છે, જેમ ભૂખ્યાં વાજરુ માતાનાં દૂધ માટે આનુર બને છે અને જેમ ભગવ ગણેશ પતિની પત્ની ઉન્કડાબેર રાત જોઈ રહે છે તેમ તે કમવનવન, માટું મન આપના દર્શન માટે અતિ ઉત્સુક બનું છે.]

દક્ષિણામૂર્તિદેવને સાક્ષાત્ અનુભવવા માટે હું તરસી રહ્યો છું. આજે પપાટીમાં પડ્યાં પડ્યાં પણ એ જ વાત માથ મનમાં આગા કરે છે. તમારા સ્ત્રીના આસીર્વાદથી દક્ષિણામૂર્તિદેવને હું સાક્ષાત્ અનુભવી શકું એટલું જ માનું છું. સીનું કલ્યાણ ઈચ્છું છું.

લોકભારતી, સપ્તોત્તર.

નાનાબાઈ

તા. ૬-૧-૬૧

સુધારો

કિરોગરતા અઠમાં ૪૬જો પાને બીબ કોલમમાં બીબ મયાજામાં વિદ્યાર્થીનીઓનું પાંચવા વિનંતી છે.

“ખુદાઈ ખુરશી ખાલી”

કવિશ્રી ‘કુસુમાકર’ (શ્રી. શંભુપ્રસાદ જોષીપુરા) ને ગુજરાતી સાહિત્ય દગત નાલે છે. એક રીતે એ ૨૫૦ નાનાલાલ યુગના એક વિદ્યમાન કવિ ગણાય, જોકે અત્યારે વર્તમાનપત્રોમાં વહેલી કાવ્ય-નદીમાં એમની કોઈ નાવડી ફરતી નાલવામાં નથી. પણ હું કોઈ એ નદીને કે તેના કિનારાને પ્રવાસી કે પ્રેક્ષક નથી; એટલે એ વિષે અજુ કે ચોક્કસ કહી ન શકું.

કવિ કુસુમાકર હાઈસ્કૂલમાં મારા શિક્ષક હતા. નિવૃત્ત થઈને હાલ અમદાવાદમાં તે રહે છે. અમે અરસપરસ લાવપૂર્વક એકબીજાને યાદ કરીએ છીએ, અને મજવાને પ્રસંગ પણ મળે તો ચૂકતા નથી.

કવિએ મહાત્માજી ઉપર એક વિપુલ કાવ્ય-‘મહાત્માયન’ લખ્યું છે. પોતાની કવિ-રીતે તે મહાત્માજીના ગુણવત્તા, ગુણાનુ-રાગી અને પ્રશંસક છે. મને થયું કે, જાન્યુઆરી ૩૦ ને

નિમિત્તે એમણે જરૂર લખ્યું હશે જ. ને કાંઈ મળે તો ‘નવલ્લવન’માં છાપવાની ઇચ્છાએ મેં તેમની પાસે એની માગણી કરી. તેમણે આ નિમિત્તે લખેલાં કેટલાંક કાવ્ય-પુષ્પ મને મોકલો આપી તેમાંથી મમે તે એકાઠ વીખી લેવા કહ્યું. તે પરથી નીચેનું હું ‘નવલ્લવન’ના વાચકો માટે લઈ આવ્યો છું.

જાન્યુઆરી ૩૦-પ્રસંગ અતિભાવપૂર્ણ છે. તે વિષે કવિ-કલ્પના કેવી યગી છે-હિંદમાં ગુજરાતમાં એ ખબર નથી. પણ એમ મને મનમાં છે ખડું કે, ઈશુનો વધસ્તંભ નેઈને ગાનાર કવિ પેડે, ગોળા ખાઈ રાજપાટ વિતામાં ચૂનેલા ગાંધી વિષે કોઈ ઇતિહાસાભિદ્ધ કવિહૃદયને કેમ ગાન ન સ્ફુરે? કવિ ‘કુસુમાકર’ આ તારીખે લગભગ વરસોવરસ કલમ વડે કાંઈ ને કાંઈ ગાઈ ‘દે’ છે. તેવાં ગાનોમાંથી એક નીચે ઉતાર્યું છે:

ઈશુ-દિન ૨૫-૧૨-૧૦

મ૦

(રાજાના ઓળા)

દૂળે છે એ લાણુ નલે અંતર ઘડીએ,
વિશ્વ-કલ્યાણ-સત્ર મચે અંતર ઘડીએ.
ગીતાનો, ગાનાર જમુનાએ નીરખ્યો’તો,
ગીતાનો છાવનાર જમુનાજળ નીરખે છે.
પંચજન્ય કૂંકનાર, જમુનાએ પરખ્યો’તો,
પંચ-જન્ય કૂંકનાર જમુનાજળ પરખે છે.
કર્મયોગ ગાનાર જમુનાએ નીરખ્યો’તો,
કર્મયોગ છાવનાર જમુનાજળ પરખે છે.
જગનો તારણહાર, આજ ગાંધી દળે છે,
પૃથ્વી તણાં શું પુણ્ય, સ્વર્ગે આજ પળે છે.
હિંસક ધર્મચુદ્ધ યમુનાએ નીરખ્યાં’તાં,
અહિંસક એ ચુદ્ધ જમુનાજળ નીરખે છે.
શાંતિ તણી અશાંતિ જમુનાએ પરખી’તી,
અશાંતિનીય શાંતિ જમુનાજળ પરખે છે.
ઈસુને વધસ્તંભ અશુ વિશ્વે ઢાળ્યાં’તાં,
ગાંધી અગ્નિસ્નાન અશુ જગ ઢાળે છે.
ઈસુનો-ઈસુ ભંયું જગ આળે છે ખાલી.
ગયો બુદ્ધનો-બુદ્ધ, ખુદાઈ ખુરશી ખાલી.

૩૦-૧-૪૮

“કુસુમાકર”

‘મહાત્માયન’ ભા. ૧ ગાંધી]

શિક્ષણ પદ્ધતિમાં કયાં દોષ છે?

હાલની ચાલુ મુનિઓની પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિ સંબંધમાં જુદી જુદી રીતે વિચાર કરવામાં આવે છે અને તેને સુધારવા માટે વિવિધ જાતનાં સૂચનો કરવામાં આવે છે. તે સંબંધમાં ડૉ. એચ. જે. ટેલર કરીને એક અધ્યાપકે પોતાના એક લેખમાં સમીક્ષા કરી છે તે જોવા જેવી છે. તેનો ટૂંકમાં સાર નીચે પ્રમાણે છે :

તેમના કહેવા મુજબ, હાલમાં પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ કોર્સ પૂરો કરવાની વાતો બહુ ચાલે છે. અમુક અધ્યાપકે કોર્સ પૂરો કર્યો અને અમુકે નથી કર્યો, એવી વાતો વિદ્યાર્થીઓ કરતા હોય છે. એટલે જેમણે કોર્સ પૂરો ન કર્યો હોય તે કોર્સ મુજબ ગજાણી જવાનો પ્રપ્ત કરે છે, પણ તે વિદ્યાર્થીઓને વધુ સમય રોકીને કોર્સ પૂરો કરે છે.

આમાં મુખ્ય દૃષ્ટિ પરીક્ષાની હોય છે. વિદ્યાર્થીની સ્વતંત્ર રીતે સમજવાની અગર વિચારવાની શક્તિ કેટલી કેળવાય છે તે જોવાનું નથી.

આ રીતે કોર્સ પૂરો કરવાના કાર્યમાં વિદ્યાર્થી કંઈ સૂઝ-સમજ બતાવે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી, જે માહિતી તેની આગળ પીરસવામાં આવે, તે વિષે કંઈ શંકા કરવાની હોતી નથી; માહિતી ફક્ત ગોખી મારવાની હોય છે. વિદ્યાર્થીને વિચારવાની જરૂર ન પડે, એવી બધી મુક્તિઓનો પૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એવી મુક્તિઓમાં નોટો ઉતારી લેવી અને ગોખી મારવી, સવાલ જવાબોની ગાઈશે, સંબંધિત સવાલોનાં સૂચનો અને તેના જવાબો, વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રશ્નપત્ર ઉપર એમ લખવામાં આવે છે કે, “ઉદેશ્યોએ બને ત્યાં સુધી પોતાની ભાષામાં જવાબો આપવા.” પણ જે વિદ્યાર્થી એવી રીતે પુસ્તકના શબ્દોમાં લખવાને બદલે સ્વતંત્ર રીતે પોતાની ભાષામાં લખે છે અને સ્વતંત્ર વિચારો રજૂ કરે છે, તે નાપાસ થવાનું જોખમ ખેડે છે.

ચાલુ પદ્ધતિમાં બુદ્ધિમત્તા કરતાં યાદદાસ્તને વધુ મદત્ત આપવામાં આવે છે. તેથી જ વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા-ખંડમાં છેવટ સુધી પુસ્તકમાંથી ગોખણપટ્ટી કરતા હોય છે, —એવી આશાએ કે, છેવટનું ગોખેલું કંઈ આવી જાય, તો લખી પાડીએ અને પાસ થઈ જાય. આને પરિણામે

મૌલિકતા અને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ કેળવાવાને બદલે યંત્રવત્ ગોખણિયા મુવાનો તૈયાર થાય છે.

ચાલુ પદ્ધતિમાં ધોડાની આગળ ગાડી મૂકવામાં આવી છે. શિક્ષણમાં ત્રણ બાબતો જોવાની હોય છે : (૧) હેતુ, (૨) શિક્ષણનું સ્વરૂપ, અને (૩) પરીક્ષા. આમાંથી પરીક્ષાનો જ ખ્યાલ રાખીને બધો વિચાર થાય છે અને હેતુ અને શિક્ષણનો પ્રકાર તો જોવાતો જ નથી. આ રીતે પરીક્ષાને સર્વસ્વ બનાવી દેવાના વલણમાં ફેરફાર ન થાય, ત્યાં સુધી શિક્ષણમાં કંઈ સુધારો થવાની આશા નથી.

પરીક્ષાઓને જ પ્રભુત્વ આપવું એવું કંઈ મુનિવ-સિદ્ધાંતના નિયમોમાં હોતું નથી, પણ આપણા વિચારોમાં એની જગ્યા જામેલી છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં લઈને હાલની પદ્ધતિમાં સુધારા કરવા માટે લેખકે નીચેની મતલબનાં સૂચનો કર્યાં છે :

(૧) શિક્ષણની યોજના કરતી વખતે તેનો હેતુ પણ નક્કી કરવો જોઈએ અને શીખવતી વખતે અધ્યાપકે તેને ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

(૨) વિદ્યાર્થીને વિચાર કરતો કરવો અને તેનામાં વિશાળ રીતે વિષયને સમજવાની, જોવાની દૃષ્ટિ પ્રેરવી, એ અધ્યાપકનું મુખ્ય કામ છે. અધ્યાપકે વિદ્યાર્થીની યાદદાસ્ત પર ભાર મૂકવાને બદલે તેના માનસિક વિકાસ પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

(૩) શિક્ષણ સાંભળવાથી નથી મળતું પરંતુ પ્રત્યક્ષ કાર્ય દ્વારા મળે છે. માટે વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવાની ટેવ પાડવી, ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરતાં શીખવવો; પોતાની મેળે માહિતી એકઠી કરવાનું, ચર્ચા કરવાનું, નિર્બંધ લખવાનું અને પુસ્તકમાં ન હોય તેવા નવા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનું શીખવવું.

(૪) કોલેજોમાં શાળાની માફક વિદ્યાર્થીઓને કામ સોંપીને નક્કી અભ્યાસક્રમ મુજબ વર્ગવાર કામ લેવાનું નહીં રાખવું; પણ અમુક વ્યાખ્યાનોમાં આગળ પાછળના બધા વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થઈ શકે એમ રાખવું. પ્રાથમિક અગર ઊંચી કોટિનાં વ્યાખ્યાનો જુદાં જુદાં હોઈ શકે, જેને જે અનુકૂળ હોય તેમાં તે જઈ શકે.

(૫) વિજ્ઞાનના વિષયોમાં નક્કી કરેલા પ્રયોગોની મર્યાદામાંથી બહાર આવવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્ર રીતે વિચારવાની અને પ્રયોગ કરવાની સગવડ હોવી જોઈએ. વિજ્ઞાનની મૂળ વસ્તુ એ છે કે, અજાણી વસ્તુને શોધી કાઢવા પ્રયોગો કરવા. એટલે તેમાં ગતાનુગતિક રીતે

ચાલવાને બદલે નવું વિચારવાને, શોધવાને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ.*

૧૦

* ડૉ. એચ. જી. ટેલરના "The Tyranny of Examinations" એ લેખ ઉપરથી.

અગરેલી હવા

સુધરેલી દુનિયા પોતાના વાતાવરણને, શરીર-સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ, હાથે કરીને બગાડી દેતી પણ બનાવતી ગય છે! કોઈ તમારા ઘરમાં આખો વંખત દેતી ધૂમસ ધડેલાં કરે, અને ઉપરાંતમાં તમારા રોજના ખોરાકને પણ દેતી કર્યા કરે, તો તમને કેવું લાગે? અને વળી પાછો તે જ માણસ તમારી હવા અને તમારા ખોરાકને દેતી બનાવવાના ખર્ચ બદલ તમારા ઉપર બિલ મોકલે, તો?

પણ ખરેખર, આજની 'સુધરેલી' બનતી કહેવાતી દુનિયામાં આપણ સૌની એ જ વલે છે; આપણી હવા અને ખોરાકને સતત દેતી બનાવ્યા કરવામાં આવે જ છે, અને ઉપરાંતમાં તેમ કરવાનું ખર્ચ પણ આપણે જ ચૂકવીએ છીએ!

ભીજ વિશ્વવૃદ્ધ દરમ્યાન બે જ અણુઓમ્બ ફોડીને આપણે પૃથ્વી ઉપરના દરેક માણસની હવા, અન્ન અને પાણીને દેતી બનાવી મૂક્યાં છે. તેનાથી કેટલાંય માણસો મરી ગયાં અને ભીજ લાખો મરવાની અણી ઉપર જીવી રહ્યાં છે. અને આટલું જાણી ઓછું હોય તેમ, ત્યાર બાદ આણુશક્તિના શાંતિમય પ્રયોગોને મિથે પેસિફિક મહા-સાગરમાંના કેટલાંય ટાપુઓના લોકોને કેટલીય યાતનાઓ અને ભીમાલીઓ (જીવી કે ચાંદાં, વાળ ખરી જવા અને અસહ્ય પીડા)ના મોંમાં ધડેલી દેવામાં આવ્યા છે.

વળી આ યુગમાં માણસો ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાં મોટી સંખ્યામાં એકઠા થઈ, હવામાં જોખમકારક ધુમાડા જ ફેંકવા માંડે છે. ઍન્જિનનોનું બળતણ પૂરેપૂરું બળનું ન હોવાથી, લોસ્ટ એન્જિલસ શહેરમાં એકલામાં જ ૩૦ લાખ મોટરો પોતાની પાછલી ભૂગળીઓમાંથી રોજ ૨,૦૦૦ ટન હાઈડ્રોકાર્બન હવામાં ફેંકે છે.

દુનિયામાં આવાં ૧૦,૦૦૦ મોટાં શહેરોને હવાના બગાડનો પ્રજન મૂંઝવી રહ્યો છે. ૧૯૫૨ના ડિસેમ્બરમાં લાંડન શહેર ઉપર ભીનાશવાળા ધૂમસનું

એક પડ આવીને બેઠું. પરિણામે હવામાંની ડેરી ધૂણી જમીન સુધી નીચે આવી ગઈ. થોડા દિવસમાં ૪,૦૦૦ માણસ તો શબ્દશઃ દેરથી અને શ્વાસની ગૂંગળામણનાં માર્યા મરી ગયાં. ૧૯૪૮માં પેન્સિલ્વેનિયાના ડોનોરા શહેર ઉપર પણ એવો જ બનતાં બનતાં ૨૦ માણસો માર્યા ગયાં હતાં. સર્જન જનરલ બર્ને જણાવે છે કે, હવામાંના બગાડને કારણે તેની હેકળ જીવનાર લોકોને શ્વાસનળીનું કેન્સર મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. પરિણામે શહેરમાં રહેનાર લોકોનું આવાં કેન્સરોથી થતાં મરણનું પ્રમાણ ગામડાં કરતાં બમણું હોય છે.

આણુપ્રયોગોથી હવામાં ફેંકતા રેડિયો-એક્ટિવ અવશેષોને કારણે હવાને, દેરી બનાવવા માટેના ખર્ચનું બિલ લોકો જ ભરે છે! અમેરિકાના 'એટલાસ' અસ્ત્રને ફોડવા તૈયાર રાખવા માટે જ દર વર્ષે ૨૮ લાખ ડોલર જેટલું ખર્ચ કર્યા કરવું પડે છે! અમેરિકા ૧૯૬૩ સુધીમાં આવાં ૧૦ 'એટલાસ' અસ્ત્રોવાળી ૧૩ ટુકડીઓ ઊભી કરવા માગે છે. અર્થાત્ તે બધીને ફોડવા તૈયાર રાખવાનું ખર્ચ દર વર્ષે ૩૬ કરોડ ૪૦ લાખ ડોલર થશે! અને તેનું કારણ એ છે કે, તેમાં ભયનું પ્રવાહી બળતણ અત્યંત લાલ્ચળગુર છે, એટલે તેને વારંવાર ભર્યા કરવું પડે છે!

આણુશક્તિથી સંચાલિત વિમાનની કિંમત,— તા. ૨-૭-૫૮ના 'ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ'માં મોટે મથાળે જણાવ્યા પ્રમાણે,— ૧૦ અબજ ડોલર ગણાય છે.

આણુશક્તિનો શાંતિમય ઉપયોગ કરવા જતાં જે દેરી અવશેષો ઊભા થાય છે, તેમને વગે કરવાનું જે ભારે ખર્ચ આવે છે, તે પણ સમજવા જેવું છે. સામાન્ય રીતે હજવા દેરી અવશેષો તો સમુદ્રમાં કે નદીઓમાં વહાવી દેવામાં છે અથવા જમીનમાં દાટી દેવાય છે. પણ હજ

અમેરિકામાં જ ૬ કરોડ ૫૦ લાખ ગેલન રેડિયો-એક્ટિવ અવશેષો એવા છે કે જે એટલા બધા ગરમ છે કે તેમને ક્યાંય વગે કરી શકાય તેમ નથી. તેથી તેમને જમીનમાં કરેલાં મોટાં 'ટેન્કો'માં મોટે ખર્ચે સંઘરી રાખવામાં આવ્યા છે. વોશિંગ્ટનના હેન્ડર્સમાં જ તેવાં ૪૫ 'ટેન્ક' છે. તેમાં ૯ કરોડ ગેલન પ્રવાહી સંઘરી શકાય તેમ છે અને તેનું ખર્ચ ૩ કરોડ ૭૫ લાખ ડોલર આવ્યું છે—અર્થાત્ એક ગેલને ૪૧ સેન્ટ (લગભગ ૨ રૂપિયા). આ અવશેષો ત્રણ વર્ષ સુધી એવા જ ગરમ રહેશે; પરંતુ ટેન્કો થોડાક દશકા જ ટકી

રહે તેવાં હોવાથી, આ અવશેષોને નવાં નવાં ટેન્કોમાં બદલવા કરવા પડશે.

હવામાં ફેંકાયેલા બગાડ બીજી રીતે પણ ખર્ચાળ છે. કપડાં, મકાન, આંખ, નાક, વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓને તેથી થતા નુકસાનનો આંકડો કાઢવો અશક્ય છે; છતાં અંદાજ એવો છે કે, અમેરિકામાં હવાના બગાડને લીધે માણસ દીઠ દુધ ડોલર ખર્ચ આવે છે (અર્થાત્ વાર્ષિક ૪ અબજ ડોલર!)

—'અવેક', ૨૨-૯-'૬૦]

—ગો૦

સુરતનો જરી ઉદ્યોગ

[ગૂંજાત વિદ્યાપીઠની સ્નાતક પરીક્ષા માટે રજૂ થયેલા નિબંધ ઉપરથી ટૂંકાવીને.]

ઐતિહાસિક ભૂમિકા

સુરતના જરી ઉદ્યોગનો રામાયણ અને મહાભારતમાં ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. મીર્ય સમયમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦) આવેલા મેગેસ્થિનિસ જેવા મુસાફરના વર્ણનમાં પણ સુરતના કિનખાબના કાપડનું વર્ણન મળી આવે છે.

મોગલકાળ (ઈ. સ. ૧૫૦૦-૧૭૦૦) દરમિયાન આ ઉદ્યોગને સાતું એવું પ્રોત્સાહન તેમ જ આશ્રય મળ્યો હોવાને કારણે તે ધમધોકાર ચાલતો અને સુરત પણ બંદરી વેપારવ્યવહારને કારણે જાહોજલાલી ભોગવતું હતું. પણ ત્યાર પછીના સમયમાં, કવિ નરહિ જણાવ્યું છે તે મુજબ 'સુરત જે સોનામૂરત' હતી તેના પર ઝાંખ લાગી.

ઈ. સ. ૧૬૦૦ પછી, આપણા દેશમાં ફ્રેંચ, અંગ્રેજ, પોર્ટુગીઝ જેવી જુદી જુદી પરદેશી પ્રજાઓ આવી. તેમને આ ઉદ્યોગમાં ઘણો રસ પડવા લાગ્યો અને ફ્રેંચ પ્રજાએ તો આપણી આ કળાનું અનુકરણ કરી પોતાના દેશમાં આ ધંધો વિકસાવ્યો. તેમનું ઉત્પાદન મશીન મારફતે થતું હોવાથી સૌંદર્ય અને સફાઈદાર ઢગલાબંધ માલ તેમની તરફથી બહાર આપવા લાગ્યો. આની સામે આપણી હાથકારીગરી ટકી ન શકી અને આપણું પરદેશનું બજાર નૂટ્યું. જ્યાં સુરતનો માલ જતો હતો, ત્યાં ફ્રાંસનો માલ જવા લાગ્યો અને દિવસે દિવસે નિકાસને બદલે આયાત થતો માલ વધતો ગયો.

આની સામે ત્યારની અંગ્રેજ સરકારે બહારથી આવતા માલ પર જકાત નાખી, તેથી ઘણો ફેર પડ્યો. જકાતને કારણે પરદેશી માલ મોંઘો પડતાં ભારતમાં કેન્દ્રે ભારતનો માલ વાપરતાં થયાં. વળી વિશ્વયુદ્ધો વખતે કેટલાક જળમાર્ગો બંધ થઈ ગયા એટલે ફ્રાંસ પૂર્વના એશિયાઈ દેશોને પોતાનો માલ પહોંચાડી શક્યું નહિ અને એ દેશોનાં બજારો આપણા હાથમાં આવ્યાં. ત્યારથી પાછા આપણે પરદેશ સાથે વેપાર કરતા થયા છીએ.

ઉદ્યોગની પ્રક્રિયા

આ ઉદ્યોગ સળંગ ઉદ્યોગ નથી, પણ તેમાં પાવકા, તાલિયા, કસબ બનાવનાર, ગિલિટ કરનાર, તેનું જુદી જુદી જાતનું વણાટકામ કરનાર, કિનખાબ, કરનાર, જરી-બોર્ડર, સાડી વગેરે વણનારા વિભાગો છે. વળી જરદોશી કામનો કાચો માલ બનાવનાર અને જરદોશીકામ કરનાર એમ જુદા જુદા વિભાગો છે. તેમાંથી આપણે કળા કારીગરીના કાચા માલની કિંયા ટૂંકમાં જોઈએ.

પાવકા : પાવકામાં ચાંદી યા તાંબાની ધાતુમાંથી ૩૦ એસ. ડબલ્યુ. જી. નંબરનો તાર બને છે. પહેલાં ચાંદીને ઓગાળી તેના ચોરસ સળિયા બનાવવામાં આવે છે. પછી તેને ટીપીને સરખા કરી ગોળ બનાવવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ તેનો એક છેડો તીક્ષ્ણ કરી તેને વેતમાં પરીવી ખેંચવામાં આવે છે; અને અનુક્રમે નાના વેહની 'ઝાઈ'

તાર પાતળો કરવા વાપરતા જાય છે. આખરે ૩૦ એસ. ડબલ્યુ. જી. નંબરના તારનું સ્વરૂપ આપે છે. સુરતમાં આને માટે લાથના અને મશીનના બન્ને પાવકા હોય છે. પાવકામાં તૈયાર થયેલો માલ તાલિયામાં જાય છે.

તાલિયા:- પાવકામાંથી તૈયાર થયેલા તારને તોલામાંથી ૬૦૦ થી ૨,૦૦૦ વાર સુધી પાતળો કરવામાં આવે છે. પાવકામાંથી આવેલા તારને સલ્ફ્યુરિક એસિડ તથા લીંબુના પાણીમાં ધોઈને ઝીણા ઝીણા વેંદની અનુક્રમે 'ઝાઈ' વાપરી ફરી ખેંચવાની ક્રિયા કરે છે અને ૨,૦૦૦ વાર સુધીમાં કોઈ પણ નંબરના તાર કાઢે છે. આ તૈયાર થયેલો તાર વણાટ-તેમ જ જરદોશી-કામ માટે જાય છે. વણાટમાં આ કસબ વપરાય છે.

કસબ:- તાલિયાના તૈયાર થયેલા ગોળ તારને પહેલાં ચપટો કરવામાં આવે છે અને પછી ચૂતર યા રેશમના તાર પર વીંટાળવામાં આવે છે. આ રીતે કસબ તૈયાર થાય છે. આ તૈયાર થયેલો કસબ ફરેરી હોય છે. બાદ તેને ગિલ્ટિ કરી, સોનેરી બનાવવામાં આવે છે.

જરદોશીકામનો કાચો માલ:- આ માલમાં ચલક, સલમો, કાંગરી, સાદી, બાદલુ વગેરેનો, સમાવેશ થાય છે. આ બધા માટે જુદાજુદા નંબરનો અનુકૂળતા પ્રમાણે તાર લેવામાં આવે છે. ચલક, બાદલુ અને સાદી માટે તારને ચપટો કરવામાં આવે છે. ચપટા કરેલા તારને ચોરસ સોય ઉપર વીંટાળી રિપ્રીંગ જેવો ચોરસ બનાવે છે, તેને ચલક કહે છે. સાદીને ગોળ સોય ઉપર વીંટાળી ગોળ રિપ્રીંગ બનાવવામાં આવે છે; અને બાદલુ એ ચપટો કરેલો તાર જ હોય છે. કાંગરી, સલમો માટે ગોળ તાર જુદા જુદા નંબરના લેવામાં આવે છે. તેમને ગોળ તાર વીંટાળવામાં આવે છે. આ માલ મોટે ભાગે ગિલ્ટિ પહેલાં થાય છે.

જરદોશીકામમાં બીજી એક જાણીતી વસ્તુ તે કટોરી અને ફેન્સી સિતારા છે. હાલમાં તે મશીન પર જ બને છે. આજે સાડીઓ, બ્લાઉઝ, ચલિયા પર એનું ભરતકામ સારું થાય છે.

ગિલ્ટિ:- હાલમાં સોનું ઘણું મોઘું હોવાથી સોનેરી ગિલ્ટિ બે ત્રણ રીતે થાય છે: (૧) સોનાનું શુદ્ધ ગિલ્ટિ; (૨) સોના-પાવડર ગિલ્ટિ; (૩) સોના-

રિપરિટ ગિલ્ટિ. આ ત્રણેનું દ્રાવણ બનાવી વિદ્યુત-શક્તિથી ગિલ્ટિની ક્રિયા થાય છે.

કિનખાખ, જરીબોડર અને જરદોશીકામ

સુરતમાં ચલકી આવતી જરી કળાકારીગરીમાં કિનખાખ, જરીબોડર અને જરદોશીકામ મુખ્ય છે. કિનખાખ અને જરીબોડરના વણાટમાં ડિઝાઈન-માટે તૈયાર કરેલું જર્જી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તેનાથી કાપડ તેમ જ બોડરની ડિઝાઈન તૈયાર કરી શકાય છે. કિનખાખનું કાપડ મશીન પર વણી શકાતું નથી. ફક્ત હાથસાળ પર ચાલે છે. જ્યારે આજે જરી-બોડર મશીન પર પણ વણાતી થઈ છે.

જરદોશીકામમાં ચલક, ટીકી, સલમો, સાદી, કાંગરી, કટોરી વગેરેનું ભરતકામ બે લાકડાનાં ખોખાં ગોઠવી તેના પર ફ્રેમ ગોઠવી થાય છે. આના ભરતકામના નમૂનામાં ડગલા, સાડી, બ્લાઉઝ, ગલેક્, પરડે, ગાલીચા, પગદા વગેરે હોય છે. આજે કિનખાખ અને જરદોશીકામ બન્ને માટે ખાસ બજાર રહ્યું નથી. હાલ કટોરી અને ફેન્સી સિતારાના ભરતનું બજાર છે; પણ ઉપર જણાવેલી બીજી ચીજોના ભરતનું બજાર ઓછું થયું છે. એનું કારણ પાકિસ્તાન છૂટું પડ્યું એ છે. વળી દેશી રાજ્યોનું વિલોનીકરણ થવાથી ઉપરોક્ત માલ ખરીદનાર રાજ-મહારાજાઓની શક્તિ ઘટી ગઈ અને આ માલની માગ ઓછી થઈ ગઈ છે.

ઉદ્યોગનું માળખું

આ આખા ઉદ્યોગનું સંચાલન મૂંઝીદારોના હાથમાં છે. પૈસા આપીને તેઓ બધો માલ તૈયાર કરાવે છે.

વળી-આ ઉદ્યોગમાં પરદેશની અસર આવતાં બનાવટી માલ પણ બનતો થયો છે. આ માલ મશીન પર જ ચાલે છે. સાચા અને બનાવટી બન્નેનાં કેટલાંક મશીનો પણ જુદાં છે. જરીઉદ્યોગમાં આજે દિવસે દિવસે સાચા માલની જગ્યા ખોટો માલ લેતો જાય છે. સાચા માલના પાવકા અને તાલિયા ઓછા થતા જાય છે અને એ સાથે બનાવટી માલ વધતો જાય છે. આજે ફક્ત ઉત્પાદનનો ૨૦ % માલ સાચો બને છે અને ૮૦ % જેટલો માલ બનાવટી બને છે.

પાવણમાં સાચા માલમાં એક સંગઠન છે, જેણે કારીગરોની રોજી અને કામના ક્ષણ નક્કી કર્યા છે. તેના નિયમોનું પાલન ન કરનારની સામે સંગઠનની સમિતિ પગલાં પણ લે છે.

આ સાથે ખરા તાલિયાનું પણ એક મંડળ છે. તે 'ખરા તાર મંડળ'ના નામે જાણીતું છે. એણે પણ રોજી અને કામના ક્ષણો નિયમિત કર્યા છે. તદુપરાંત આ મંડળ સભ્યોના ધંધા અંગેના રસને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે.

વળી અખાડેદારનું સંગઠન છે જે 'સુરત જીવ અખાડેદાર હિતવર્ધક મંડળ'ના નામે ઓળખાય છે. આ મંડળમાં મોટા ભાગના કસબ વીંટનારનો સમાવેશ થાય છે. આ મંડળે કારીગર, અખાડેદાર તથા વેપારીઓ વચ્ચે ચાલતા રોજી, ક્ષણ તથા બીજા પ્રશ્નો અંગેના ઘણા સમિતિ નીમીને પતાવ્યા છે. આમ આ મંડળે સારું એવું કામ કર્યું છે.

સાચા માલની માફક બનાવટી માલનું પણ સંગઠન છે, જે 'ઈમિટેશન તાર અને કસબ ઉત્પાદક મંડળ' નામે ઓળખાય છે. આ મંડળ હેતુ અને કાર્યની દૃષ્ટિએ સાચા માલના સંગઠનના જેવું જ છે.

વળી ઉદ્યોગના વેપારીઓનું પણ સંગઠન છે, જે 'જીવ મરચન્ટ એસોસિએશન'ના નામે ઓળખાય છે.

આ ઉદ્યોગની નવીનતા એ છે કે, આ ઉદ્યોગના સંચાઓ કેન્દ્રિત ન હોતાં અખાડેદાર તથા કારીગરને ઘરે જોવા મળે. માલિક તો પૈસા વડે ધાતુ ખરીદી, મજૂરી આપીને માલ તૈયાર કરાવે છે.

બજાર અને અર્થરચના

આગળ જોઈએ કે મોગલાઈના કાળથી આ ઉદ્યોગનો પરદેશ સાથે વેપાર-વ્યવહાર ચાલે છે. વચ્ચે ફ્રાંસના માલને કારણે એ મંદ પડ્યો હતો. પછીથી પરિસ્થિતિ સુધરી ખરી, પણ તે જોઈએ તેવી નહીં. આજે ભારતના જીવ-વણાટમાં સુરતનો કસબ વપરાય છે, પણ પરદેશ આપણો માલ જોઈએ તેવો જતો નથી. કારણ, કેટલાક દેશોમાં આ મોજબોખની વસ્તુ માનીને એના પર જકાત નાંખી છે. વળી પાકિસ્તાન સાથેનું મોટું બજાર તૂટી પડ્યું છે.

બીજું, આ ઉદ્યોગ માટે વ્યવસ્થિત મોજના થઈ નથી તેને કારણે ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. આથી આ ઉદ્યોગને સહકારના પાયા પર ગોઠવવાની જરૂર છે.

આ ઉદ્યોગની અર્થરચના બરાબર નથી. થોડા મોટા વેપારીને બાદ કરતાં સામાન્ય નાના જીવ-ઉત્પાદકો પાસે નથી હોતું પૂરતું ભંડોળ કે નથી હોતી કામકાજ માટે જોઈતી મૂડી. અપૂરતી આવક અને કોટરબિક સંજોગોમાં એ એવો ગૂંચવાયેલો હોય છે કે ધંધાના વિકાસ માટે તે કંઈ બચાવી શકતો નથી. મોટે ભાગે ઉધાર વેપાર ચાલે છે. વેપારી કાચો માલ ઉધાર ખરીદી પાકો માલ બનાવડાવે છે અને ઉધાર વેચવા માટે મોટા એજન્ટોને આપે છે. તેની પાસેથી માલ ફરતો ફરતો વેચનાર વેપારી પાસે આવે છે અને તે વેચીને પૈસા ધીમે ધીમે આગળ પહોંચાડે છે. આમાં ઘણી વખત પૈસા હૂંપે પણ છે. આવી ઉધારી વહેવાર આ ઉદ્યોગ માટે સામાન્ય છે.

ઉદ્યોગમાં રોકાયેલા લોકોનું જીવન

આ ઉદ્યોગમાં રોકાયેલાના મુખ્ય ત્રણ વર્ગ છે: કારીગર, અખાડેદાર અને વેપારી. વેપારી અખાડેદાર (કારખાનદાર) પાસે માલ તૈયાર કરાવે છે અને અખાડેદાર પોતાના કારખાનામાં મજૂરી પાસે તૈયાર કરાવે છે. અખાડેદાર પોતાની જવાબદારી પર માલ તૈયાર કરતો નથી પણ વેપારીની વરદી પ્રમાણે માલ તૈયાર કરાવી આપે છે. આ ત્રણમાંથી સૌથી ખરાબ હાલત હોય તો કારીગરની છે. નથી એની પાસે આર્થિક મૂડી કે નથી રહી સામાજિક મૂડી. બધી રીતે એ પાછળ પડેલો છે. આ કારીગર એટલે સુરતના નવાપુરાની ગોલવાડની રાણા કોમ.

અખાડેદારની સ્થિતિ સાધારણ મધ્યમ, એટલે ખાસ પોષી સુખી છે, પણ એટલી બધી સારી તો ન જ ગણી શકાય.

આ ઉદ્યોગમાં કમાણી કરીને પૈસા મેળવી ગયો હોય તો તે વેપારી વર્ગ. આજે એની પાસે મોટાં મકાનો છે, પૈસો છે. એમનાં બાળકો પાસે શિક્ષણ છે અને ઉચ્ચ લોકોના સમાગમમાં આવવાથી સભ્યતા અને સ્વચ્છતા પણ છે.

ઉદ્યોગ અને સરકારી નીતિ

આ ઉદ્યોગને ગુલઉદ્યોગ અને નાના પાયાનો ઉદ્યોગ ગણીને આજે સરકારે જુદી જુદી સંસ્થા દ્વારા મદદ કરી છે. તે સંસ્થાઓ નીચે મુજબની છે-

(૧) જટી ઉત્પાદક સેલકારી મંડળી સુરત. મંડળીના સભ્યોને તે કાચો માલ પૂરો પાડે છે અને ઉલે તો ઉપના ઉદ્યોગનગરમાં તાંબાના નાના સળિયા બનાવવાની શેલિંગ મિલનું ભાંપકામ ચાર કરી દીધું છે.

(૨) બીજી સંસ્થા તે પાવલોટ બ્રોકેડ ચેન્દર. ત્યાં કિનખાખ, તંછોઈ તેમ જ હિમ્મનું વસુદે શીખવવામાં આવે છે.

(૩) ત્રીજી સંસ્થા તે ખાદી ગ્રામોદ્યોગ જટી રેશમ કેન્દ્ર. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ કારીગરોને હાથકારીગરીનો સાચો માલ પૂરો પાડવાનો તથા આ ઉદ્યોગને નવું સ્વરૂપ આપવાનો છે. આમ આ રીતે સરકાર મદદ કરે છે. સાચોસાચ આ ઉદ્યોગ એ મોજશોખનો ઉદ્યોગ છે. એટલે સરકારી આર્થિક પાતું સમતોલ કરવા આ ઉદ્યોગ પર જકાત તથા સેલ્સટેક્સ પણ નાંખવામાં આવ્યાં છે.

ઉદ્યોગની પ્રગતિ માટે

ઉદ્યોગની પ્રગતિ માટે નીચેની બાબતો પર લક્ષ આપવાની જરૂર છે -

૧. કાચો માલ હૂટથી મળવો જોઈએ. તેના પર જરૂર છે તે દૂર થવી જોઈએ.

૨. આજે બહુ ઓછો માલ પરદેશ જાય છે. તેમાં વધારો કરવા માટે પરદેશની ફેશન જાણી તે પ્રમાણે ડિઝાઈનનો અને સ્ટાન્ડર્ડ માલ બનાવવો જોઈએ.

૩. આપણા દેશમાં રેલવેની સારી સગવડ ન હોવાને કારણે માલ મોઘે પહોંચે છે અને કોઈ વાર તો ગુમ પણ થઈ જાય છે. આમાં સરખતા અને સગવડ થવી જોઈએ.

૪. આજે તૈયાર માલ પર જકાત-સેલ્સટેક્સ સાચ પ્રમાણમાં ચડે છે, તેમાં ઘટાડો થવો જોઈએ.

૫. વળી કારીગરોની સ્થિતિ ભુલાવી ન જોઈએ. તેમના સામાજિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક જીવનના વિકાસ માટે પણ પગલાં લેવામાં જોઈએ

ચાટુલતા મનુભાઈ મહેતા

વિજ્ઞાનની રજોટી

૧

ફેક્સાના કેન્સરનું વધુ કારણ

‘અમેરિકન સોસાયટી ઓફ ક્લિનિકલ પેથો-લોજિસ્ટ્સ’ તથા ‘કોલેજ ઓફ અમેરિકન પેથો-લોજિસ્ટ્સ’ની એકઠી સભામાં એવો અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો કે, સિગરેટોની તંબાકુ તૈયાર કરવામાં નિકલનો ઉપયોગ થાય છે અને તેના અવશેષો તેમાં સારી પેઠે રહી જાય છે; પછી સિગરેટ ફૂંકવામાં આવતાં નિકલના અવશેષોની ધૂણી ફેક્સામાં કેન્સર કરે છે.

કેટલાય ઉદરગ્રાહીને દસ લાખે ચાર લાખ એવા નિકલ-કાર્બોનિકલના ધુમાડામાં ૩૦ મિનિટ સુધી અઠવારિયામાં ત્રણ વખત રાખવામાં આવ્યા. આ પ્રયોગ ૧ વર્ષ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો. આ પ્રથમ પ્રયોગ પછી બે કે વધુ વર્ષ બાદ તે ઉદરોને કેન્સરના ફોલ્લા જણાવા લાગ્યા.

વધુ સિગરેટો પીનારા જેટલું નિકલ ધૂણી ભેળું શ્વાસમાં લે, તેટલી ગણતરીથી જ ઉદરો ઉપરનો એ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

નિકલ-કાર્બોનિકલ અથવા નિકલની રજકણ શ્વાસમાં લેનારા ઔદ્યોગિક કારીગરોને પણ વધુ પ્રમાણમાં આ રોગ થાય છે, એવું પહેલાંની એક તપાસમાં જણાવ્યું હતું.

— ‘ઇન્ડિયન રીવ્યૂ’, ડિસે, ‘૬૦]

— વનસ્પતિ-થી બનાવવામાં પણ { તેલને ઠરે તેવું બનાવવા) નિકલ ધાતુનો ઉપયોગ થાય છે. એ પ્રક્રિયા પછી એ તેલમાં રહેતા નિકલના અવશેષોને જ હાનિકારક માનવામાં આવતા હોઈ, એવા કારણે તેલ કરતાં સાફ તેલ ખાતું વધુ સાતું, એમ કહેવાય છે.

હવે, નિકલના અવશેષો જો ફેક્સાનું કેન્સર ઊભું કરવામાં સીધા કારણભૂત પુરવાર થતા હોય, તો પછી વનસ્પતિ-થીમાં પણ નિકલના અવશેષો કયા રૂપમાં, કેટલા અંશે રહે છે તે, તથા એ અવશેષો જો રીતે ખાવામાં જાય તેનાથી કેટલા પ્રમાણમાં શું શું નુકસાન થતું હશે, એ બધી માહિતી આપણા દેશના કલ્યાણસૂચક પાસેથી કે તેના આરોગ્યખાતા તરફથી મળે એવી આશા રાખવી ફોજ છે. કારણ કે, કોંગ્રેસ પક્ષના વારંવાર આગ્રહ

છતાં નેહરુ-સરકાર વનસ્પતિ-ઉદ્યોગ બાબત કંઈ જ કરવા નથી માગતી એ ઉઘાડું છે. અને દેશનું આરોગ્યખાનું તો હવે સંતતિનિયોજન સિવાય બીજી બાબતો તરફ ધમણ લગાવી શકે તેમ નથી. એટલે લોકોએ જ સ્વ-કલ્યાણ વિચારી, આ બધા વનસ્પતિ-ધી સંબંધી ઔદ્યોગિક અકલ્યાણથી વેગળા રહેવું એ જ હાલપણ ન કહેવાય? ખોરાકની પદ્ધતિમાં સહેજ ફેરફાર કરી લેવાથી એ વસ્તુનો સહેજે અમલ થઈ શકે તેમ છે.

૨

પંચવર્ષીય યોજના અને દારૂંબંધીની વર્ષા!

ખિલ્લાર સરકારે પ્લેનિંગ કમિશન તથા કેન્દ્ર સરકારને જણાવી દીધું છે કે, ત્રીજી પંચવર્ષી દરમ્યાન પણ તે ખિલ્લાર ચળવળમાં સંપૂર્ણ દારૂંનિષેધ દાખલ કરવા માગતી નથી. યોજનાઓ માટે જે મોટી નાણાકીય જવાબદારીઓ ચળવળને ઉપાડવાની છે તે જોતાં, વર્ષ ચાર કરોડની દારૂંની આવક ચળવળને જાતી કરવી પાલવે તેમ નથી.

હવેનાં પાંચ વર્ષ દરમ્યાન કોઈ જિલ્લા કે વિભાગમાં ઓછી કે વતી દારૂંબંધી દાખલ કરવાનો પણ ખિલ્લાર સરકારનો વિચાર નથી.

— ‘ઈન્ડિયન રીવ્યુ’, ડિસેં, ૧૯૬૦]

કેટલી દૂરંદેશીથી ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે દારૂંની આવક પર એટી નજર ન રાખના. એ આવક આબાદી નથી, બરબાદી છે.

૩

. દારૂંબંધી શા માટે?

અમેરિકાનાં ૧,૧૦૦ થહેરોનું ગુનાપત્રક

ગુના	ટકા
૧. દારૂંના કાયદાનો ભંગ	૨.૧
૨. દારૂંના ઘેનમાં મોટર ડાકતો	૫.૧
૩. ભટકણવેણ	૩.૬
૪. હુમલાખોરી	૩.૮
૫. છાકટાપણ	૪૦.૬
૬. ગેરવર્તણૂક	૧૧.૬
	૬૬.૮
૭. ચોરી-ખાતર	૨.૨
૮. જુગાર	૨.૨
૯. બીજા બધા ગુના	૨૪.૬
૧૦. શંકા	૪.૧
	૩૩.૧

— અર્થાત્, દારૂંના વ્યસન સાથે જોડી થકાય તેવા ગુના ૬૬.૮ ટકા છે; ત્યારે બીજા બધા ગુના માત્ર ૩૩.૧ ટકા છે! દારૂંથી પ્રજાની કેટલી પાપમાલી થઈ શકે, તેનું કેવું જીવનું જાગવું પ્રમાણ!

‘વિસન’, નવેં - ડિસેં, ૧૯૬૦]

જેવામાં આખું લશ્કર!

અમેરિકાના ક્રાંતિયુદ્ધમાં જનરલ જ્યોર્જ વોશિંગ્ટને અંગ્રેજોના હાથમાંથી અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને જેટલા લશ્કરી મુખ કયાં, તે લશ્કર કરતાં વધુ માણસો લોસ એન્જેલસ એકલામાં દર વર્ષે છાકટાપણ માટે કેટ પકડવામાં આવે છે! ૧૯૫૮માં ૮૫,૩૮૫ છાકટા પકડવામાં આવ્યા હતા. તેમને કેટ પકડવાનું ખર્ચ જાણ દીઠ સરેરાશ ૪૩ ડોલર આવ્યું. અર્થાત્ કુલ ૪૧,૦૧,૮૮૫ ડોલર.

એ પકડાયેલા દરેક છાકટાને ‘સીધો’ કરવાનું ખર્ચ રોજના ૩.૫૦ ડોલર આવ્યું. અર્થાત્ લોસ એન્જેલસની ૨૪,૭૫,૦૦૦ની વસ્તીમાંથી ૨ ટકા જેટલા છાકટા લોકોને ઠેકાણે લાવવા કરવેરો ભરનારાઓને કુલ ૭૦ લાખ ડોલર ખર્ચ વેકવાનું આવ્યું!

અમેરિકામાં કુલ ૬ કરોડ માણસો વેપારધંધામાં કામે રોકાયેલા છે; તેમાંથી ૩ ટકા જેટલાં લોકો તો દારૂંનાં વ્યસની-રોગી છે. દરેક વ્યસની-રોગી વર્ષના સરેરાશ ૨૨ કામકાજના દિવસો ગેરલાભર રહે છે; અર્થાત્ વ્યસની-રોગીઓથી દેશને દર વર્ષે ૧ અબજ ડોલર નુકસાન થાય છે.

— ‘વિસન’, નવેં-ડિસેં, ૧૯૬૦]

૪

ભારતમાં નીતિ-સદાચાર

તાજેતરનાં વર્ષો દરમ્યાન ભારતમાં નીતિ-સદાચાર નૂતી પડવા લાગ્યાં છે. મુખર્દના એક પોલીસ-કર્મચારીના જણાવ્યા મુજબ, “દર અઠવાડિયે પુરુષો જેમનું અપહરણ કરી જતા હોય છે તેવી છોકરીઓની મદદ માટેની ૫૦ ચીસો અમને સાંભળવા મળે છે.”

ઉત્તરપ્રદેશના મુખ્ય પ્રધાન સંપૂર્ણનંદે આજના જુવાનોનાં ચિત્તને ‘પાગલખાનું’ કહીને વર્ણવ્યાં છે.

ન્યૂ દિલ્હીની એક છોકરીએ દર્શાવ્યું કે, આજકાલ જુવાન છોકરીને તેની ગુલુવત્તા કે તેના સાસા દેખાવને કારણે નોકરી નથી મળતી, પરંતુ “તે પોતાના ચહેરો

કેટલી હદ સુધી અનુકૂળ થવા તૈયાર છે,” એ વડે મળે છે.

— ‘અવેક’, ૮-૧૧-૬૦]

૫

માથા દીઠ આવકમાં ઘટાડો

લોકસભામાં તા. ૩૦ નવેમ્બરના રોજ જવાબ આપતાં શ્રી. સાદતઅલીખાને જણાવ્યું કે, ૧૯૫૮-૫૯ કરતાં ૧૯૫૯-૬૦માં માથા દીઠ આવકમાં ઘટાડો થયો છે. ૧૯૫૮-૫૯માં માથા દીઠ વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૯૩.૬ હતી; ત્યારે ૧૯૫૯-૬૦માં તે રૂ. ૨૯૧.૩ થઈ.

ખેતીવાડી-ઉત્પાદનમાં પ્રતિકૂળ હવામાનને કારણે આ વર્ષે ૩.૯ ટકા ઘટાડો થવાથી રાષ્ટ્રીય આવકમાં આ ઘટાડો થયો કહેવાય. અર્થાત્ આપણા યોજનાકારે ૭૦ ટકા લોકોના આધારરૂપ ખેતીવાડીના ઉત્પાદનને સ્થિર કરી આપી શકતા ન હોય, તો પછી તેમની યોજનાઓ દેશની ભારે બહુમતીને શા કામની છે?

તેમાંય જે માથા દીઠ આવકનું જુદા જુદા ધંધાદારી વર્ગોની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરવામાં આવે, તો જણાયે કે, ખરેખરો માર ખેત-મજૂરો અને બીજા ગરીબમાં ગરીબ લોકોએ જ પાધો છે. સામાન્ય વર્ષોમાં પણ ખેત-મજૂરોની આવક રાષ્ટ્રીય આવકના દરના પ્રમાણમાં ઓછી રહે છે. અર્થાત્, આપણી યોજનાઓ અસમાનતા દૂર કરવા તરફ જવાને બદલે ચાલુ અસમાનતાને વધારવા તરફ જ આપણને લઈ જતી લાગે છે.

— ‘વિજિલ’, ૧૦-૧૨-૬૦]

૬

એક કમૂવાત !

આચાર્ય કૃપાલાનીએ એવી ફરિયાદ કરી કે, સરકારી નોકરો ગ્રામ-જનતા સાથે ભળી જતાં અવકાશ છે. તેનો તા. ૨૬-૧૧-૬૦ના રોજ મહારાષ્ટ્રના એક અમલદારે જવાબ આપતાં ગ્રામજનતા સાથે ભળી શકવામાં સરકારી નોકરોને અનુભવથી પડતી કેટલી ‘વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ’નો ઉલ્લેખ કર્યો. મોટે ભાગે તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં તે મુશ્કેલીઓ આ પ્રમાણે છે—

(૧) શહેરી ભૂમિકાવાળો સરકારી નોકર રોજિંદા જીવનમાં શહેરી જીવનની સફલિયનોથી દેવાયેલો

હોઈ, દેશના કોઈ પણ ગામડામાં જોવા મળતી ગંદકી અને દુર્ગંધથી, તથા સામાન્ય ગામડિયાના અમાનુષી જીવનધોરણથી ત્રાસી બિઠે છે. શહેરી માણસ એ બધું થોડા દિવસ માટે પણ સહન ન કરી શકે તેવું હોય છે.

(૨) ગામડાના લોકોનો ખોરાક પણ શહેરી માણસની સ્વાદવૃત્તિને અનુકૂળ આવે તેવો હોતો નથી . . . ત્યારે બાજુની ગરીબાઈ અને દુઃખ . . . ગંદા કપડાંની દુર્ગંધ . . . ટૂંકમાં સમગ્ર ચિતાર એવો હતાય કરી મૂકે તેવો હોય છે કે, એ પરિસ્થિતિમાં સરકારી નોકર ભાવનાથી પ્રેરાઈને રહે અને કામ કરે, એવું પ્રમાણિકપણે બનવું અશક્ય છે.

(૩) ગામડાના લોકો સરળ-ચિત્ત, પ્રમાણિક, પરોપક-ગતની ભાવનાવાળા ઈંદ છે એવું માનવું ખોટું છે. . . આપણને ગામડામાં તો એક એવું લુચ્ચું પ્રાણી સામું જોવા મળે છે કે જે બરાબર સમજવું હોય છે કે શહેરના બાંધા માણસને સહેલાઈથી ભરમમાં નાખી શકાય છે! તે પોતાના સ્વાર્થી આર્થિક લાભ સિવાય બીજા કંઈની પરવા જ કરવું હોતું નથી. ગામડામાં કદીક પણ કંઈ માનવમૂલ્યો અસ્તિત્વ પરાવતાં હશે, તો તે કપારનાં લુપ્ત થવા લાગ્યાં છે.

(૪) આ ભૂમિકામાં કોમ્યુનિટી-પ્રોગ્રેસકેટના બધા કાર્યક્રમોની નિષ્ફળતા માટે માત્ર સરકારી નોકરને જ દોષિત ઠરાવવો, એ સમજ ન શકાય તેવી ભાનત છે.

બ્રિટિશ સરકારે પોતાની કેળવણી દ્વારા, ધૂળમાં ઘાય થાલી મેચો થતાં ડરનારો તથા દેખ-પુરથીએ બેસીને જ કામ કરવાનું જાણનારો વર્ગ સર્જ્યો છે. તે વર્ગના નોકરો દ્વારા સરકાર ગામડાના ૯૦ ટકા માણસોનું જીવન-ધોરણ સુધારવા ઈચ્છા રાખે, તે કેવી અશક્ય વાત છે, તે આ અમલદારના ખુલ્લા દિલના પત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પરિણામે આપણે બપોલો યોજનાઓ યોગ્ય મોટી અને દેખાડની વસ્તુઓ પૂરતી જ મર્યાદિત રહે છે અને અફસોસની વસ્તુઓ માટે ઝમીને તેમના સુધી કિતરવામાં તથા તેમની પોતાની તથા દેશની સમૃદ્ધિ માટે તેમનામાં તમન્ના ઊભી કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. માણસ ગમે તેવો હંચકી સ્થિતિનો હોય, પરંતુ સરકારી નોકરી મળે અને દેખ-પુરથી ઉપર બેસવાનું આનું.

કે આંખના એક પલ્કારામાં જ તે ‘શહેરી’ ‘સા’બલોક’ બની જાય છે. પછી તેનો એકમાત્ર ધંધો ફાઈવોને આશમપૂર્વક આગળ ધકેલ્યા કરવાનો બની રહે છે. — ‘વિજિવ’, ૧૦-૧૨-૬૦]

૭

રોજની ૧,૮૦૦ કૅલરી

મહેનતુ માણસને રોજની ૩,૦૦૦ થી ૩,૫૦૦ કૅલરી ભોજનમાંથી મળી રહેવી જોઈએ; સામાન્ય માણસને ૨,૫૦૦ થી ૩,૦૦૦. પરંતુ ભારતમાં સરેરાશ માથા દીઠ ૧,૮૦૦ કૅલરી ભોજનમાંથી મળે છે. આમાં તો જેઓ શારીરિક શ્રમ નથી કરતા અને છતાં જેમને જોઈએ તે કરતાં વધુ કૅલરીઓવાળું ભોજન મળે છે તેઓ પણ આવી ગયા. એટલે ખરેખર મહેનતુ તથા ગરીબ માણસોને તો કેટલી ઓછી કૅલરી મળતી હશે! છતાં ‘અનાજના ઉત્પાદનને આપણી યોજનાઓમાં ઘટતું સ્થાન મળે છે ખરું?’

‘બિપગભારતી’, ડિસે, ૧૯૬૦]

૮

ચાંદીનો રોગ

બ્રિટિશ આરોગ્યખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અહેવાલમાં જણાવ્યું છે કે, બ્રિટનમાં ચાંદીનો રોગ ઝડપથી વધતો જાય છે. ખાસ કરીને ૧૮ થી ૧૯ વર્ષની ઉંમરનાં જુવાનિયામાં એ વધારો વધુ થયો છે. સ્ત્રીઓમાં ૨૭.૯ ટકા અને પુરુષોમાં ૩૬.૩ ટકા.

‘વિક’, ૨૭-૧૧-૬૦]

૯

આધુનિક શસ્ત્રો

“ગ્રીક લોકો પોતાના ભાલાઓ અને તરવારોથી બહુમાં બહુ તો એટલું જ કરી શક્યા કે, તેઓએ પોતાની સંસ્કૃતિ છિન્નભિન્ન કરી નાંખી અને પોતાનાં સ્થાનિક શસ્ત્રો હાથમાંથી જતા દીધાં. પરંતુ આપણાં અભ્યુશસ્ત્રો વડે આપણે તેથી પણ વધુ કરી શકીએ તેમ છીએ: આપણે માનવજાતનો અંત લાવી શકીએ છીએ.”

આર્નેસ્ટ ટોપ્ફમી

— ‘અવેક’, ૮-૧૧-૬૦]

૧૦

એશિયાઈ દેશોમાં શાળાઓ

“હવે લાખો અને અબજોની સંખ્યાથી ટેવાયેલા આજના જમાનાના આપણુ લોકોને મોટી સંખ્યા કલેરાથી કશો ચમકારો લાગતો નથી. પણ અહીં જ અજ્ઞાન રહેત બાળકોની મોટી સંખ્યાની વાત કરીએ છીએ, તે તો દરેક એવા મનુષ્ય-જીવનની વાત છે, કે જેનું ભવિષ્ય કેવું ઉજ્જવળ કે આખા વિશ્વની દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન નીવડે, તે કતી જ ન થકાય!”

“છતાં અફઘાનિસ્તાન, બ્રહ્મદેશ, કંબોડિયા, સિલોન, ભારત, ઈંડોનેશિયા, ઈરાન, કોરિયા, લાઓસ, મલાયા, નેપાલ, પાકિસ્તાન, ફિલિપાઈન્સ, થાઈલેન્ડ અને વિયેટનામ — એ ૧૫ એશિયાઈ દેશોમાંનાં ૧૩ કરોડ બાળકોમાંથી લગભગ અધારે કેળવણીની તક જ મળતી નથી.”

કોરિયામાં ૬ થી ૧૨ વર્ષની ઉંમરનાં બધાં બાળકો શાળાએ જાય છે. થાઈલેન્ડમાં ૭ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમરનાં લગભગ બધાં બાળકો શાળાએ જાય છે. પરંતુ વિયેટનામ, ભારત, પાકિસ્તાન, ઈંડોનેશિયા અને ઈરાનમાં ૧૦માંથી માત્ર પાંચ બાળકો શાળાશિક્ષણ મેળવવા ભાગ્ય-શાળી બને છે. બાકીનાં અર્ધાં (ગણતંત્રનાં હોય તો) કંતો ખેતરમાં કે ઘેર ધૂળ-ધમા જડ મજૂરી કરે છે, અથવા (શહેરનાં હોય તો) શેરીમાં રખડે છે.

અફઘાનિસ્તાન, લાઓસ અથવા નેપાલમાં દર ૧૦માંથી ૭ અથવા ૮ બાળકો શાળાકીય શિક્ષણથી વંચિત રહે છે. એશિયાનાં કેટલાંક રાજ્યો તો ૧૫ વર્ષથી સ્વતંત્ર થયાં છે, છતાં ત્યાં કેળવણીની બાબતમાં ‘ઝુક જાઓ’ કે ‘ધીરે થવો’ની પરિસ્થિતિ જ પ્રવર્તે છે.

નાના બાળકને ઘેરથી શાળાએ જતાં એકાદ માઈલ ચાલવું પડે, તો તેમાં બહુ વાંધા જેવું ન ગણાય. અર્થાત્ ૩ થી ૫ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં એક શાળા જોઈએ. પરંતુ કોરિયા, પાકિસ્તાન, થાઈલેન્ડ અને મલાયામાં ૭, ૮, અથવા ૧૦ ચોરસ માઈલ એક શાળા છે. બ્રહ્મદેશ અને નેપાળમાં ૨૩ ચોરસ માઈલ કે તેથી પણ વધુ વિસ્તારમાં એક શાળા આવે છે; અને ઈરાનમાં તો ૭૫ ચોરસ માઈલ એક.

એવી ગણતરી છે કે, ભારતમાં બાળકના ઘેરથી ૧૫ માઈલના વિસ્તારમાં શાળા હોય તે રીતે શાળાઓ

પૂરી પાડવા માટે ૧૯૬૨ પહેલાં ૧,૮૦,૦૦૦ નવી શાળાઓ બાંધવી જોઈએ. (-કે જે બની શકે એવું ત્રીજી પંચવર્ષીવાળા પણ માની શકતા નથી.)

ભારત, પાકિસ્તાન અને ઈરાનમાં છોકરીઓની સંખ્યા શાળામાં ૫૦ ટકાથી ઓછી હોય છે; બીજા દેશોમાં ત્યાં ૧૦ કે ૧૨ ટકા છોકરાં જ શાળાએ જાય છે, ત્યાં દર દસ છોકરાઓએ એક છોકરી જ શાળાએ જાય છે.

—‘કોરિયર’, નવે૦, ૧૯૬૦]

૧૧

સંધરવાનું નુકસાન

એવી ગણતરી છે કે, આખી દુનિયામાં થઈને, સંધરેલા અનાજને ઉંદર, જીવજંતુ અને ફૂગથી દર વર્ષે ૩ કરોડ ૩૦ લાખ ટન જેટલું નુકસાન થાય છે.

—‘અવેક’, ૮-૧૧-૬૦]

૧૨

ત્રીજી યોજનાનું વલણ

ત્રીજી યોજનામાં ૨/૩ જેટલી મૂડી જાહેર વિભાગમાં રોકવાની છે. હવે, જાહેર વિભાગમાં ૩/૪ જેટલું રોકાણ ખેતીમાં નહિ—એવાં ક્ષેત્રોમાં થવાનું છે. અર્થાત્ એક બાજુ આપણા ૭૦ ટકા લોકો જમીન ઉપર મજૂરી કરીને જીવી રહ્યા છે; પરંતુ ત્રીજી યોજનાનું ૨/૩ જેટલું રોકાણ ખેતી માટે નથી થવાનું!

—ક્રી. એમ. આર. મસાલુ

—લોકસભા ૨૪-૮-૧૯૬૦]

૧૩

વીજળીનાં વજ

પૃથ્વી ઉપર દરેક સેકન્ડે ૧૦૦ જેટલાં વીજળી-વજો પડે છે. દરેકમાં વીજળીના લાખો-કરોડો વોલ્ટ હોય છે અને ૧,૦૦૦ થી ૩,૪૦,૦૦૦ એમ્પિયર વિદ્યુત્પ્રવાહ હોય છે.

—‘સાયન્સ ડઈજેસ્ટ’, નવે૦, '૬૦]

૧૪

બ્રિટન-અમેરિકા-પાકિસ્તાન

રાષ્ટ્રસંઘની સામાન્ય બેઠકે પોર્ટુગલનાં ગોવા વજેરે સંસ્થાનોને, તેના મહારાજાના પ્રાંતો તરીકે ગણવાનું

નામંજૂર રાખી, અસ્વાયત્ત પ્રદેશો તરીકે જાહેર કર્યાં છે. અર્થાત્ એ પ્રદેશોના રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક વિકાસમાં રાષ્ટ્રસંઘને પોતાને રસ છે તથા તે પ્રદેશો અંગેનો અહેવાલ તેને મળતો રહેવો જોઈએ, એમ પોર્ટુગલને સીધીસીધું કહેવામાં આવ્યું. અલબત્ત પોર્ટુગલ એ વસ્તુ નાકબૂલ રાખવાનું, એ તો જાણીતી વાત છે. પરંતુ દુનિયાના દેશોનો અભિપ્રાય એ અંગે શો છે, તે તો જાહેર થયું; અને ત્યાંની પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય માટેની પોતાની લડત માટે દુનિયાની બીજી પ્રજાઓનો નૈતિક ટેકો પણ મળ્યો કહેવાય.

પરંતુ રાષ્ટ્રસંઘના આ ઠરાવ ઉપર બ્રિટન, અમેરિકા અને પાકિસ્તાને મત આપ્યો નહિ. બ્રિટન જે રીતે ભારત તથા આફ્રિકાના બીજા દેશો સાથે વર્ત્યું છે, તે જોતાં તેનું પોર્ટુગલની બાબતમાં આમ તટસ્થ રહેવું એ તેના મિત્રોને મૂંઝવનારું થઈ પડશે. એવું જ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમી અમેરિકાનું પણ ગણાય. અલબત્ત, હવેસે તો આ બધાં સંસ્થાનોને પોર્ટુગલના પ્રાંતો તરીકે મંજૂર જ રાખ્યાં હતાં, તે કરતાં અત્યારે અમેરિકાએ કંઈક પોતાના અભિપ્રાયમાં સુધારો બતાવ્યો કહેવાય. છતાં વિશ્વશાંતિને જાખમાવે તેવી આં બાબતમાં અમેરિકાએ આવું વલણ રાખવું એ યોગ્ય તો ન જ કહેવાય.

પણ પાકિસ્તાન? વિશ્વની વર્તમાન પરિસ્થિતિ સાથેનો સંબંધ ખોઈ બેઠેલાં પોર્ટુગલ જેવાં રાજ્યો માટે પાકિસ્તાન સહાનુભૂતિ બતાવે, એમાં આપણને નવાઈ જેવું ભાગ્યે જ લાગે.

—‘લિક’, ૧૮-૧૨-૬૦]

૧૫

નવું અને જૂનું!

ગુજરાતના ગવર્નર જ્યારે સોમનાથના મંદિરના પ્રવાસે ગયા, ત્યારે તેમને જણાયું કે, પાંચ વર્ષ ઉપર જ નવા બાંધેલા આ મંદિરના પથ્થરનાં કોતરકામ ઉપર આઝોલવાની અસર થવા લાગી હતી અને તેઓ ખરી પડવા લાગ્યાં હતાં. જ્યારે મહમુદ ગીજનીએ તોડી પાડેલા જૂના મંદિરનાં તૂટેલાં કોતરકામ સેકા પહેલાં જેવાં હતાં તેવાં જ હતાં!

—‘લિક’, ૧૮-૧૨-૬૦]

ઓ૦,

ગુજરાત વિષે જાણવાં જેવું

[ગુજરાત વિષેના જાણવા જોગ કેટલાક આંકડા અહીં જુદા તારવ્યા છે. વાચકને તે ઉપયોગી તથા રસિક લાગશે.]

મુંબઈ નગરમાં વસતા ગુજરાતીઓની સંખ્યા ૫,૬૫,૯૭૯ છે. ત્યારે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં ૫,૬૨,૯૨૪ ગુજરાતી વસે છે!

ગુજરાતની ૧,૬૨,૬૨,૧૩૫ જેટલી વસ્તીમાં ૮૫ ટકા લોકો વેપારી અને ઉદ્યોગપતિઓના આશ્રિત નથી.

૩૬ લાખ લોકો આદિવાસી છે, અને વન-પર્વતમાં રહે છે. ગુજરાતના ૧૭ જિલ્લાઓમાંથી છ જિલ્લા વન-પર્વતથી ભરેલા છે.

ગુજરાતની વસ્તીના ૫૭ ટકા લોકો ખેતી કરે છે. છતાં અહીં કેવળ પાંચ ટકા જમીન સર્વિયાઈની સગવડવાળી છે.

૨૫ લાખ ગુજરાતી ભારતનાં અન્ય રાજ્યો, પાકિસ્તાન, મધ્યપૂર્વ આફ્રિકા, દૂરપૂર્વ અને યુરોપમાં ફેલાયા છે.

પૂર્વ અને મધ્ય આફ્રિકાના હિંદીઓમાં ૮૦ ટકા ગુજરાતી છે.

ગુજરાતમાં પરદેશીથી કમાઈને દર વર્ષે દોઢ અબજ રૂપિયા આવે છે.

ગુજરાતમાં નહેરો અને પાકી સડકો નહીંવત્ છે.

ગુજરાતમાં સાઘાત્રણ ઉપર ધોનિક કારખાનાં છે; તેમાં સવા ત્રણ લાખ લોકોને રોજ મળે છે.

મોટી મોટી નદીઓ છતાં અહીં ઔદ્યોગિક શક્તિના ઉત્પાદન માટે બિલકુલ વ્યવસ્થા થઈ નથી. ગુજરાતનો ઉજરો કારખાનાં માટે બહારથી રેલવે દ્વારા મેંધો કોલસો જ આવે છે. દૂરથી આવતો હોવાને કારણે તે કોલસો ત્રણ ગણો મેંધો પડે છે.

ગુજરાતનાં કારખાનામાં મજૂરી કરવા ગુજરાતના જ મજૂરો પૂરતા નહીં મળતા હોવાથી તેમાં ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રના મજૂરો લેવાય છે. તે બહારના લોકોમાં મુખ્યત્વે ગુજરાતના સામ્યવાદીઓ પોતાનો પ્રચાર વધારી રહ્યા છે. અમદાવાદમાં કુલ બે લાખ મજૂરો છે,

ગુજરાતમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ (૧૯૫૧ની ગણતરી અનુસાર) ૨૫.૮ ટકા છે. —કેવલ છોકરીને આખા ભારતમાં ગુજરાતનો બીજો નંબર છે. બંગાળમાં ૨૪.૬ ટકા અને મહારાષ્ટ્રમાં ૨૧ ટકા છે. ગુજરાતમાં ૧૫ ટકા સ્ત્રીઓ ભણેલી છે.

ગુજરાતમાં અનાજ ઓછું વવાય છે. આખા ભારતની કપાસની ખેતીના ૧૦ ટકા દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ વવાય છે.

ગુજરાતમાં ૧૧૨ મિલો છે (ભારતમાં કુલ ૫૧૧ છે). તેઓ દેશના વસ્ત્ર-ઉત્પાદનના ત્રીજા ભાગ જેટલું કાપડ પેદા કરે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ભારતની મગફળીના કુલ પાકનો બે-તૃતીયાંશ ભાગ પેદા થાય છે. બીજાં તેલીબિયાં તો ગુજરાતના લગભગ બધા હિસ્સાઓમાં વવાય છે. તેલ કાઢવાની ૩૧૦ મિલો ગુજરાતમાં છે, અને વનસ્પતિ-થી બનાવવાનાં ચાર કારખાનાં છે.

મધ્ય ગુજરાતમાં વરસે ૨૫ ઇંચર ટન તમાકુ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગુજરાતનાં નાનાં મોટાં બાવન બંદરો છે.

એક લાખથી વધુ વસ્તીવાળાં છ શહેર છે: અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, ભાવનગર, રાજકોટ, જામનગર.

• ગુજરાતનું ક્ષેત્રફળ ૭૨,૧૩૮ ચોરસ માઈલ છે.

(તેમાં સૌરાષ્ટ્ર — ૨૩,૪૪૫ ચોરસ માઈલ છે અને કચ્છ ૧૬,૭૨૯ ચોરસ માઈલ છે.) ગુજરાત રાજ્ય ક્ષેત્ર-ફળને હિસાબે બિહાર, ઓરિસા, મદ્રાસ, પંજાબ અને બંગાળથી મોટું છે. વસ્તીને હિસાબે તે પંજાબ, રાજસ્થાન, ઓરિસા, આસામ અને કેરલથી મોટું છે.

ગુજરાતમાં ૧૮,૭૨૯ ગામડાં છે, તથા ૨૪૩ કસબા તથા શહેર છે. ૧૭ જિલ્લા છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં વરસાદ ૬૦ થી ૮૦ ઇંચ, મધ્ય ગુજરાતમાં ૩૫ થી ૪૦ ઇંચ, ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ૨૦ થી ૩૦ ઇંચ, તથા કચ્છમાં ૧૦ થી ૨૦ ઇંચ થાય છે.

ઉષ્ણતામાન ૫૦ અંશ શિયાળામાં અને ઉનાળામાં ૧૦૫ અંશ ફેરનહો થાય છે.

ભારતના કુલ ૩૫૩૫ માઈલ દરિયાકિનારાનો ચોથો ભાગ (૯૨૫ માઈલ) ગુજરાતમાં છે.

ગુજરાતમાં રેલવે લાઈન ૩૩૦૭ માઈલ છે. (૫૪૩ માઈલ મોટી, ૨૦૩૯ માઈલ મધ્યમ અને પાકીની નાની.)

ગુજરાતમાં ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ અને ૭૦ કોલેજો છે. — 'વિશાલ ભારત', સપ્ટેમ્બર ૧૯૦]

નવું વાચન

કન્યારત્ન બા. ૧-૨ [અલગ] : લે. ૦ 'સોપાન'; પ્રકા. ૦ આર. આર. રોકની કંપની, મુંબઈ ૨; પૃ. ૦ ૩૮૨, ૩૭૮; કિં. ૧.૦૦ + ૧.૦૦.

અમદાવાદ નજીક ગોમા નદી ઉપર રાજગઢ નામે ગામ છે. ત્યાં જાત ધોરણની રાણામાં મુખ્ય શિક્ષક તરીકે કામ કરતા [હવે નિવૃત્ત] પ્રબુદાસ ભારતર અને તેમનાં ધર્મપત્ની જમનાબા.

તેમને બે દીકરા, જયંતભાઈ અને કશિંતભાઈ, તથા ત્રણ દીકરીઓ, જ્યાબહેન, પ્રજાબહેન અને છેલ્લી કશિંતદા. એ કશિંતદા આ પુસ્તકનું 'કન્યારત્ન' છે. (બા. ૨, પૃ. ૧૪૮) જમીને મોટી થયે નહોતે એ પોતાના કુટુંબની આ બધી કયા બચપણથી માંડીને છેવટ સુધીની કહેતી હોય, તેમ પહેલે પાનથી એ વાત મંડાઈ છે.

બધાં છોકરાં અમદાવાદ રહી બહુતાં હોય છે; અને પ્રજા થોડુંક અને કશિંતદા વધારે, પોતાનું બહુતર મુંબઈમાં પણ વધારી આવે છે.

આઝાદીનો સંગ્રામ પૂરો થઈ ગયા પછીની આ વાત છે; છતાં આખી વાર્તામાં કોઈ પાત્રના મનમાં પણ એ આખી ક્રાંતિના પડયા સંભળાતા નથી. આઝાદી બાદ દેશમાં જે નવસર્જન ચાલી રહ્યું છે, તેનો પવન પણ ધરના ઔરસાની શાંત જ્યોતને હલેલેખ પૂરતોય કંપાવતો નથી. બધું નહોતું આ કુટુંબોની કક્ષાની બહારનું—અન્ય લોકનું છે.

એ જાતના એક મધ્યવર્ગી કુટુંબની કન્યાઓ આઝાદ દેશમાં પોતાના જીવન વિષે કે જીવનકાર્ય વિષે કોની રીતે વિચાર કરે, તેનું આ નિરૂપણ છે. એ આપું નિરૂપણ વાર્તારૂપે રત્ન કરવામાં લેખકની કલમની કુશળતા છે. તેમાં સામાન્ય અર્થમાં લગ્ન-પ્રણયનાં કરાં ખાસ 'ધમસણ' નથી. આર્થિક ધમસણ તો કયાંય છે જ નહિ. આ પાત્રોને એવી કશી ચિંતા કે પંચાત જ નથી. છોકરીને મુંબઈમાં રહીને નૃત્ય-ચિત્ર-સંગીત શીખવું હોય, તો કુટુંબનું નહિ તો મુકુંદભાઈ અને વત્સલાબહેન જેવાં બધાં—નિઃસંતાન દંપતી-ઓનું ધર ઉઘાડું જ છે.

એટલે આર્થિક ચિંતા જેમને કરવાની નથી, તથા આઝાદીના સંગ્રામ અંગે કે આઝાદી બાદના રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો અંગે જેમને ખાસ કશું લાગતું વળગતું નથી, માત્ર સાર્વકારિક એટલે નૃત્ય, સંગીત, નાટક, બહુતર એવી પ્રવૃત્તિઓ તથા સામાજિક એટલે લગ્નવિષયક પ્રશ્નો જેમને કંઈકે સમસ્યા જેવું ઊભું કરે છે, એવાં જીવનનિયાં કે પ્રોડ સી-પુરુષોની આ વાત છે.

એવાં પાત્રોની એવી મથામણની વાર્તા ન સંભવી શકે એવું નથી. એના પુરાવા રૂપ આ લગભગ આઠસો પાન છે, એમ માનો.

શ્રી. સોપાનનાં આ 'રત્નો'ની મૂંઝવણ અને મથામણ ખીજી રીતે યથોચિત રત્ન થઈ છે. કર્મચોગી-સંચારી કે શાંતિનિકેતન આમાં ન આવે એ બને જ નહિ; પણ મુખ્યત્વે નૃત્ય-નાટકનો તખ્તો એ જ આની મુખ્ય ભૂમિકા છે. પાંડિત્યરી આમાં નથી આવતું. બીજી લેખિકાની ચિંતા આ 'લિખરલ' વાર્તા અંગે અરથાને છે.

જયંતી, જગન્નાથ વગેરે જીવાને લગભગ ન પરણવાના ઉમેદવાર છે; છતાં જયંતીને 'સુભગા'ને ખાતર તેની સાથે પરણવું પડે છે. જગન્નાથ પરણતો નથી. છતાં સુભગા, પ્રજા વગેરે માટે તેની વૃત્તિ અણછતી નથી. ખીજી બાજુ રમાકાંત, મુરૈયા, દિનેશ એ જુદી જાતનાં પાત્રો છે, તેમની લગ્નસમસ્યાઓ પણ એ રીતની જુદી છે.

પણ ખાસ તો જયા-પ્રજા-કશિંતદા એ ત્રણની 'પરણું'—'ન-પરણું' એ જાતની સમસ્યાઓને અંગે જ આ નવલકથા વિસ્તરે છે. અને એ વિસ્તાર સાધવામાં જ લેખકનો ખરો કસબ તથા ખરી સફળતા રહેલાં છે.

સામાન્ય પ્રેમપ્રસંગ અને લગ્નની આ વાત હોત, તો તેમાં કશી નવીનતા ન હોત. પરંતુ આઝાદ ભારતમાં હવે સંસ્કારી, વિચારવંત કન્યાઓ દેશના તખ્તા ઉપર આવવાની, અને લેખક એવાં પાત્રોનું અસ્તિત્વ વાર્તા પૂરતુંય કદખી શક્યા એ આનંદની વાત છે. એવાં પાત્રો અને એમની સમસ્યાઓ કેમ ન હોય? લગ્નને કે પ્રેમને માત્ર મુશ્કેલીની આવશ્યકતાથી બહાર વિચારવા-જેવાની દૃષ્ટિ આઝાદ હિંદમાં થોડાંક પાત્રો પણ ન ધરાવે, તો ખરેખર નિરાશ થઈ જવાય.

લેખકે વાચકને એ નિરાશામાંથી ઉગારી લીધા છે. માત્ર વાર્તાના ક્ષ્વક ઉપર ચીતારાયેલાં આ પાત્રો 'વિગ્નુલ ચ વૃક્ષી' ને આપે આપણા ગુજરાતી સમાજમાં છેક જ નહિ હોય એમ ન કહી શકાય. ખરેખર હરો તોણજ તેમને આ નહેર વાર્તાઉક ઉપર લાવવા બહલ લેખકને અભિનંદન.

પુનર્મુદ્રણ પામતી આ વાર્તા માટે અત્યારની ધંડીએ વિશેષ કંઈ કહેવાનું હોય નહીં. વાર્તાનું પ્રકાશન પણ ખાસ ચીવંતથી થયું છે. પરંતુ અશુદ્ધ-ગ્રહ એવાં ભેડકાંના કમે નીચે કેટલીક ભૂલો એટલા માટે બતાવી છે કે, આવા ગંભીર પુસ્તકનુંય શુદ્ધ પ્રકાશન આપણા પ્રકાશન-તખ્તા ઉપર હજી કેટલી દૂરની વાત છે! કેટલીયે પ્રકાશન-સંસ્થાઓ તથા લેખકો નહોતે કે અશુદ્ધ પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની બાબતમાં હોટમાં હોતાં છે!

ગયું-યયું, ધણ-ધૂણ, મરી-મારી, વિચાંતી-વિચારતી, પણીનો-પણીનો, વતોમાંથી-વાતોમાંથી, પ્રસન્ન-પ્રસાદબદ્ધ,

મર્ગ-માર્ગ, દંડોળતતી-દંડોળતી, સમાચાર-સમાચાર, દિષ્ટિએ-દિષ્ટિએ, એપણું-આપણું, સાંભળવા-સાંભળવા, કલાકારનાં, નેતું-નેતું, સંબંધ-સંબંધ, મુદ્દ-મુદ્દ, દિવસની દિવસની, દિષ્ટિએ-દિષ્ટિએ, નંદિની-નંદિની, જવાબ-જવાબ, તમને-તમને, દિવસોમાં-દિવસોમાં શુભગા-શુભગા. આ બધી બૂકો તો છાપબૂકો કહેવાય તેવી છે. પરંતુ બહુવચનના રાખેદમાં અનુસ્વારોની તથા સંસ્કૃત શબ્દોના હસ્ત-દીથેની બૂકો છે એવી ગણી શકાય તેવી નથી. તે પણ અનેક છે. તે ગણાવી જગા શકવી ઠીક નથી.

આ વાર્તા ગુજરાતનાં સૌ વિચારવંત યુવાન-યુવતી વાંચવાનું નહિ ચૂકે, એવી આશા રાખીએ.

‘વાચક’

અગત્યેષ્ઠ : લે. ૦ સારંગ ખારોડ; પ્રકા. ૦ આર. આર. રોહની કંપની, મુંબઈ-૨; પૃ. ૦ ૨૫૨; કિં. ૪.૦૦.

સિનેમાની નટનટ્રીઓ તરફના ‘આંધળા આકર્ષણથી ઘેરાયેલા’ ‘આપણા’ યુવાન વર્ગને ફિલ્મની ‘અંદરની દુનિયામાં’ હોકિયું કરાવવાને બદલા ધરાઈ, ફિલ્મ લાઈનના ‘નતઅનુભવ’ વાળા લેખકે આ નવલકથા લખી છે. અલબત્ત, એ સિવાયના વર્ગ માટે પણ ‘હોઆ’ બને એવી ચીવટ તેમણે રાખી છે; અને ‘ગુજરાતને’ આ નવલકથા ગમે, તો ‘આ જ વાતાવરણની બીજી નવલકથા’ રચવાની હોંશ લેખકને થશે એમ જણાવ્યું છે.

ફિલ્મની દુનિયામાં ‘અંદર’ આપણને સૌને પહોંચાડવા લેખકે એક આવું યુક્તિ અજમાવી છે : વાતલિખનની સંક્ષિપ્ત વાણી બનાવસને એક જુવાન કુંદન, જેને બાપ કાશીનો ધર્મનિષ્ઠ પંડિત હતો, તથા જેને શુભશન નામની વેચણપુત્રી સાથે પ્રેમમાં પડવા બદલ બાપે ધરમાંથી હાંધી કાઢ્યો હોય છે - તે પોતાના મિત્રના પિતાની યોગબાણ્ણી મુંબઈના એક રોક હીનદયાળના મહેમાનખાનામાં આશરો મેળવે છે. તે રોકનો પુત્ર શ્રીકાંત લેખક તરીકે બહાર આવવા ઇચ્છતો હોય છે, તે આ સાહિત્યકારને અપનાવે છે. પછી આ સાહિત્યકારને ફિલ્મી દુનિયાનો મુકરછ, શ્રીકાંત ઉપર વર્ચસ્વ મેળવવાને લોકે અપનાવે છે. પછી મુકરછ અને કુંદન તથા શ્રીકાંત મળી એક ફિલ્મ કંપની કાઢે છે.

આપણને આ રીતે ફિલ્મી દુનિયામાં પ્રવેશ કરાવી લેખક શું બતાવે છે? મુકરછ જેવા ફિલ્મરોકો બૂકી માટે બૂકીદારોને કેવી રીતે નટીએ દારા ફટાવે છે; તે ફિલ્મરોકો પણ નવી આવતી કુલીન - ખાનદાન યુવતીઓને દારૂ પાઈ કેવી રીતે ફટાવે છે; પોતાના બદેખરિયા થવા આવતા બીન હરીદને કેવી રીતે નટીઓ દારા ફટાવી બદનામ કરી દૂર કરે છે, ઇ. ૦...

આ બધું ‘નતઅનુભવ’ થી કહેવામાં આવતું હોય, તો છેવટે પ્રશ્ન તો એ બેઠે છે કે, પોતાના મનોરંજન માટે સેંકડો યુવાન-યુવતીઓને આવું બધું જીવન સરજી આપવું, એ સંસ્કારી પ્રજા માટે કેટલે દરજ્જે ચોક્કસ કહેવાય? ઉપરાંત એ નટ-નટીઓની કામ-લીલા છેવટે એ લોકોના મંડળ પૂરતી જ મર્યાદિત રહે ખરી? કે પછી તેના છાંટા કે ચેપ ધરધરાઈ જીવાનિયાને લાગવાના? અને અત્યારે ધરનાં નાનાં બાળકો પણ મોટરોમાં સાથે સિનેમા-નટોના જીવન વિષેની વિગતવાર માહિતી અંગેની પોતાની જાણકારી ‘મિલાવતા’ હોય છે, ત્યારે એ જોઈને તો નટ-નટીઓ અને કુટુંબો વચ્ચે કરો જ અંતરગત રહ્યો છે એમ જ લાગતું નથી. બધું કચારનુંચ એકાધરચઈ ગયું છે!

અને મુંદરીઓ પાછળ જ પાગલ બનેલા લોકો, અત્યારે અમદાવાદમાં ચાલતાં ‘ફાવે તેમ’ લડવાની - શરતવાળાં કુસ્તી-મુંદરોની ટિકિટો પણ મળતી બંધ થઈ જાય એ હદે તરી પડે છે, ત્યારે લોહીની રમતો (‘લોહીનો વેપાર’ - એ અર્થમાં પણ!) રમવા પાછળ પડેલા રોમનોને ઇતિહાસ યાદ આવે છે; અને ધડીબર એમ થઈ જાય છે કે, આપણું આઝાદી-તખ્ત હજી હમણાં તો બેઠું થયું તેટલામાં જ ‘Decline and Fall’ [અધઘાત અને વિનાશ] નો ઇતિહાસ લખાવાના પ્રકરણમાં તો નથી પ્રવેશી ચૂક્યું?

‘વાચક’

શું હતા અને શું થઈ ગયા! લે. ૦ હાસુ સાંગાણી; પ્રકા. ૦ નવયુગ પુસ્તક બંડાર, રાજકોટ; પૃ. ૦ ૧૮૮; કિં. ૩.૫૦.

નાટકિયા - ચટપટી ભાષાનાં અને માત્ર હસાવવા ખાતર ગોડાવેલા વસ્તુનાં આ ત્રાટ ‘મનકિયા’ નાટકો છે. સમાજમાં જે જુદી જુદી તરેહની નફાર્થ ચાલી રહી હોય છે, તેને છેક જ પરાકાષ્ઠાએ લઈ જઈ, ફેલેટ કરી, લેખક હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. અને હાસ્ય એવું બેઠું કરે છે કે, કદાચ એ પ્રમાણે ખરેખર નફાર્થ કરનારે માણસ પણ એ નાટક ભજવતાં જુએ તો કેવળ આનંદ જ માણે; જરાય હાન અનુભવે. કારણ કે એની ફેલેટી તે એવી સામાન્ય તરફીબધી ગોડાવેલી જુએ છે, કે જેવી તે પોતે કદી ગોડાવે જ નહિ! બહુ તો ફેલેટી યાય એવી એ તરફીબ ન અજાબવવી એટલું જ એ શીખીને જાય! આ જોઈને એક પ્રશ્ન વિચેચકા પાસે મૂકવા જેવા લાગે છે કે, આવાં ફારસ જેવાં પ્રહસનોના વિનોદ સંસ્કાર-પોષક અને સુરુચિબળક ખરો?

જેમ કે પહેલા નાટકમાં વિદ્યા નામની એક જુવાન છોકરી, પોતાના રૂપથી આકર્ષણિયા અનેક યુવાનો પાસેથી લક્ષ્મી બાબતમાં માત્ર એટલા જ કારણે તરછોડાય છે કે, તેનો બાપ ગરીબ અને ‘કરજદાર’ છે. અર્થાત્ એ જીવાનિયાઓને સીતું રૂપ પણ જોઈએ છે, તેમ જ તેના બાપના પૈસા પણ

નેઈએ છે। એટલે વિશ્વા પડોશના એક બીજા મનમોહન નામના ગૃહસ્થ, જે પોતાની પત્ની અને પુત્રીના કૂલફલકિયા-વેડા અને ખરચાળપણથી ખૂબ ત્રાસેલા છે, તેમની પાસેથી (એ પત્ની-પુત્રીની ગેરહાજરીમાં, અલબત્ત) સાક્ષીઓ તેમ જ કેટલોક ટોંઠિલેટ-સામાન ભાડે લાવે છે, અને પછી વાત કરાડે છે કે, પોતાના પિતાને 'વારસામાં અણધાર્યો' ગણ્યો હોય આગ્યો છે. બસ, પછી તો વિલાને પહેલાં ગરીબ માની તરછાડનાર જીવાનિયાઓ તેની આગળ 'ગમે તે કરવા' તૈયાર થઈ નહ્ય છે અને તેની પાછળ માથોની પેટે બણબણવા લાગે છે. અરે, મનમોહનની તાલેવંત દીકરી રિમતોનો જ પ્રેમી લલિત પણ, હવે વિશ્વા પાસે રૂપ અને પૈસા બંને હેપાતાં, રિમતોને છોડીને આવે છે!

'બંને સરખા' નાટકમાં પણ પોતાને ખોટી રીતે બીજાના કાઠથી પૈસાદાર બતાવી, પોતાની પ્રેમિકા 'સુનિતા'ને છેતરવા માગતો પ્રેમલ, તથા 'મંજુ'ને પૈસાદારની દીકરી બતાવી પ્રેમલને છેતરવા માગનાર શોશારામ-એ બંને પોત-પોતાની યુક્તિઓમાં છેતરાય છે, એ બીનાથી હાસ્ય ઉપજાવ્યું છે.

'સ્વામિને પ્રેમ' એ નાટકમાં સ્વામિ તેમ જ સ્વેતા એ બે યુવતીઓને પોતાના બનાવટી પ્રેમથી-છેતરવા શોહિતોને ફોતો બતાવ્યા છે.

'નયુભાર્ણની લાગવગ' - એ નાટકમાં નોકરી અપાવવાની પોતાની લાગવગની ખોટી ડુંગસિયા પડોશના સુધીરને છેતરી તેને ત્યાં મિત્રબાનીઓ પહાવવા નયુભાર્ણનાં કારનામાંથી હાસ્યરસ ઉપજાવ્યો છે.

'માનગી માનપત્ર'માં કેટલાક ગામડિયા એક દુરસ્વત્ત્વપ્રેર અમલદારને માનપત્ર આપી હાથમાં લેવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ સાહેબ પહેલાં અવેલા પ્રેસ-રિપોર્ટરને જ સાહેબ માની માનપત્ર આપી દેવાનો છબરડો વાળે છે.

'પદ્મવી જતી રહી'માં ધનુભાર્ણની માથાભારે પત્ની સુનંદા પોતાની દીકરી પદ્મવીને લલ્લ નામના બારડિયા પણ ધનિક જીવાનિયાને પરણાવી દેવા છત્તે છે, ત્યારે ધનુભાર્ણ પદ્મવીને નાસી જઈ, પોતાને મનફાવતા જીવાનને પરણવામાં મદદ કરે છે. પણ છેવટે એ ઉપાડું પડી જતાં ચોડુંક હાસ્ય નીપજે છે.

'સ્વપ્નું સાચું પડ્યું'માં એક ભેશી પોતાનાં સ્વપ્નાંની વાવથી કેવી રીતે જાગ્રમાનેને બમાવે છે, અને એ વાતોથી બમાવેલા જાગ્રમાનો હાથે કરી એવું પરિણામ કેવી રીતે લાવી મૂકે છે, તેની વાત છે.

લેખક લાપામાં નાટકિયાવેશ કેવા લાભા કરે છે તેના નમૂના આ રહ્યા:—

તારા બાપુ 'અમુક બાબતમાં હંમેશાં બાદામીન પીતા હોય એવડું' બચ્ચું કહેવાય.' આના ધરની રિયતિ 'તલિયા

વગરની બારકેટ જેવી થઈ ગઈ છે।' ચોરડીની 'ભોં ભેયા પછી તો મારા જેવા દેશભક્તને 'વધુ અનાજ ઉગાડો'ની ઝુંબેશ ઉપાવડાવું મન થઈ નહ્ય। કેમ કે વરસાદના ટાઈમમાં મારે પાણી બહારથી નથી લાવવું પડતું, પણ અંદરથી પાણી બહાર કાઢવું પડે છે."

બીજી રીતે આ નાટકોની ભાષા 'ચર્ચે કલાત' છે। અનુસ્વારોનાં ઠંકાણાં નથી; સૌએ માટે પુરુષ જેમ અનુ-સ્વારોને અજાણ અને પુરુષો માટે સૌએ જેવાં અનુસ્વારો। બધું મુંબઈના 'ભેળ-સેળ' જેવું છે। નપુંસક લિંગના સમ્બોને તો અનુસ્વારો ઉતારી લઈને પરાણે નરભૂતિના બનાવી દેવામાં આવ્યા છે। નર, નારી, નાન્યતર બધાં એક અજે મૂડી નાખવાની આ ટેવ એકદમ 'પિટ-કલાસ' જેવી છે.

'વાચક'

શામળ ભટ્ટ કૃત સિદ્ધાંતન બત્રીશીઃ સંખાં હરિવલ્લભ સુનીલાલ બાયાણી; પ્રકાં ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ-૭; પૃ. ૪૧૨; કિ. ૮-૦૦.

માર સો ને બાર પાનના કેમી સાહજના આ પુસ્તકમાં સંપાદકે કવિ શામળ ભટ્ટની સિદ્ધાંતન બત્રીશીમાંની ૧૮ થી ૨૨ સુધીની પાંચ વાર્તાઓને સમાવી છે. કૃતિના આરંભ પૂર્વેની પ્રાકૃત્યનરૂપે અપાયેલી ૪૭ પાનાંની ભૂમિકામાં, સંપાદકે બત્રીશીની વાર્તાઓને સારાંશ આપીને આ વાર્તાઓની પ્રણાલી વિષે પણ વિચાર કર્યાં છે. આની પહેલાં સફળત અંગ્રાજીક બની દોરા બત્રીશીની પહેલી સ્તર વાર્તાઓ પ્રકાશિત થયેલી છે તે વાતને ધ્યાનમાં લેતાં, ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ કૃતિના પ્રકાશનથી સિદ્ધાંતન બત્રીશીની પરિશોધિત રૂપે એકથી બાતીસ વાર્તાઓ હવે અવધારીઓને સળંગ રૂપે ઉપલબ્ધ બને છે.

આ પાંચ વાર્તાના વિષયને સ્પર્શીએ, તો તેમાં આવી અન્ય વાર્તાઓ કરતાં ઈંઈ નાતીન્ય નથી. વિક્રમના સિદ્ધાંતન પર રાત્ર ભોજ પગ મુકવા નહ્યત્યારે કોઈ એક પૂનાની તેને રોડીને રાત્ર વિક્રમનો સમોવડિયો જ તે સિદ્ધાંતને બેસી શકે તેમ કહે અને પછીથી વિક્રમના આદર્શ તથા પરઃખ-બંબનત્વને નિદર્શની વાર્તાઓ કહી નહ્ય. બસ, આ પ્રમાણે જ એક પછી એક વાર્તાઓ કહેવાની નહ્ય છે.

આમાંની પહેલી 'વહાણની વારતા'માં મંદનાવતી નમરીના નમરોક નિર્મલસાને પુત્ર અભયવર્ધ, દમયપુરના રાત્ર દેવીસંગના રાત્ર્યમાં વસતા બાતુડોની પુત્રી દુરિતાને વરવા અર્થે નહ્ય છે, તે વસ્તુ છે. પછીથી તો શામળની અન્ય વાર્તાઓમાં બને છે તેમ જ અદૂર પગ અલિકા આ વલિકાનુરને દેસાવે છે. તેનાં વડાણ પગ અલિકા હાથ કરી લે છે. અને પરિણામે તે કારણે કરવત મુદાવવા નહ્ય છે. માર્ગમાં વિક્રમને

મળતાં તેનું દુઃખ દૂર કરવાનું વિક્રમ જણાવે છે. ને પછીથી તેા પેલી ગણિકાને સુક્રિતથી હરાવી, વહાણ પાછાં લાવી વર્ણિકપુત્રને સોંપે છે અને પેલી કન્યા પણ પરણાવે છે.

અન્ય ચાર વાર્તાઓમાં પણ આ જ રીતનું કોઈ ને કોઈ પરાક્રમ વર્ણવાયું છે. 'ભાશારામ'ની વારતામાં વિક્રમ, કણ્ણી ભાશારામને મોક્ષ આપાવે છે તે વર્ણવાયું છે; તેા 'વેતાલ ભાટની વારતા'માં ગરીબ વેતાળને પરણાવીને વિક્રમે કેટલા બધા છુવેને મુખી કર્યાં તે વાતને વર્ણવે વિષય બનાવાયો છે. કર્પુરગૌરી નામક પૂતળીએ કથેલી 'પાંનની વારતા'માં લગભગ અસાકચ હતી રાકાય તેવી 'પાંન' લાવવાની ધટના વિક્રમ દ્વારા રાકચ બનતી બતાવાઈ છે. ને છેલ્લી 'કામધેનુની વારતા'માં તેા રાત્રને ચક્રાસવા મથતા ઇન્દ્ર પણ આશ્ચર્યથી પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ જાય તેનું ગાયત્રી રક્ષાનું કાર્ય વર્ણવાય છે. આ પરદુઃખમર્જન રાજની કારીએ કરવત મુકાવવા જતા નાગર બ્રાહ્મણને બચાવી તેને પરણાવે છે ને વેતાના આખા કુટુંબના ભાગે મળેલી ગાય તે દંપતીને સોંપી દે છે, એ સંકાર્યથી વાર્તાનું પરિશ્રમન થયું છે.

આમ આ પાંચે વાર્તાઓમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું વિક્રમનું સ્વકાર્ય વર્ણવાયું છે. આના પરછે સામળની જે રીતે છે તે મુજબ બીજા અનેક આકાશકથાઓ, વ્યવહારુ હાલપણ, ભુક્તિને કસે તેવા કોયડાઓ અને તેના જનરોમાંથી મળી રહેતું વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન ઇત્યાદિ વર્ણવાયું છે. જુદી જુદી રીતે મુકાતી આ કથાઓમાં પુરાણોની વાતો પણ જનસામાન્યને જરૂરી નય તેવી રીતે ગૂંથી લેવામાં આવી છે અને આ પ્રમાણે શ્રોતાવર્ગને આનાથી હાલપણ અને યોધ બને કાન્તાવરદેવની જેમ અપાર્થ જતાં જણાય છે.

પાંચે વાર્તાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક તેા કવિતા પણ કેવી કાવચી બનીને ભેસી ગઈ છે ! જુદા જુદા વાતની રાત્રની મુકાકાત, રાત્રીએ ઈર્ષક વર માંગવાનું હથેતાં ભાશારામ કણ્ણીએ આપેલા કવચ, રાત્રીએ માટેલી કામધેનુની સેવા ઇત્યાદિ આનાં ઉદાહરણો છે.

અહીં મુખી તેા કૃતિનો સામાન્ય પરિચય તથા સામળની વર્ણવે રીતિની વાત થઈ. પરંતુ આવી કૃતિઓનું આ પ્રકારનું વર્ણનાત્મક વિવેચન પર્યાપ્ત નથી; ખરેખર તેા બહુ જરૂરી પણ નથી. આ પ્રકારના લોકસાહિત્યને આપણે તુલનાત્મક રીતિએ ચક્રાસીને આપણા તત્કાલીન સમાજથી અન્ય સમાજ કઈ રીતે જુદા પડતા તે અંગેનાં પ્રમાણિત મતગેા - Valid hypotheses બનાવે કરવાં નેઈએ. આવા સાહિત્યમાંથી મળી આવતાં પ્રતીકો આપણને તુલનાત્મક અભ્યાસમાં ખૂબ મદદરૂપ થઈ પડશે. અન્ય સાહિત્યમાં મળી આવતાં આવાં સરખાં પ્રતીકોનો અભ્યાસ એ સ્વયં એક રસિક

વિષય તેા થવાનો જ; પણ તે ઉપરાંત આવા તુલનાત્મક અભ્યાસમાંથી સમાજની એક પ્રકારની ચોક્કસ વ્યવસ્થા પણ બેઠી થઈ શકશે. લોકસાહિત્યની કૃતિઓના આ પ્રકારે અભ્યાસ થવો આપણા સાહિત્યમાં ખૂબ જ જરૂરી છે. આમ થશે તેા જ મૂળધોયા સંરોધકના પરિશ્રમનું ઈર્ષકે વળતર થયું ગણાશે.

શ્રી. ભાયાણીએ જુદી જુદી નવેક પ્રતોના આધારે આ કૃતિ તૈયાર કરીને ઉપયુક્ત અભ્યાસ અંગેનાં સિદ્ધાંત ખુલ્લાં કર્યાં છે. પાછળ આપેલી પાઠાંતરોની માહિતી તેમ જ કૃતિમાંથી નીકળતા લગભગ ચારસો જેટલા સ્પષ્ટોની સૂચિ સંપાદકના પ્રસ્તુત પ્રયત્નના કળારૂપ ગણાવી નેઈએ. સંપાદકની આ તેમ જ અન્ય જની ગુજરાતી તેમ જ અપભ્રંશની સંપાદિત કૃતિઓમાં ઉપરની દિષ્ટિબિન્દુથી અભ્યાસ થવાનું સૂચન અહીં આડકથા તેા નહીં જ ગણાય.

છવટે, આવા પ્રમાણિત સંરોધન માટે સંપાદકને ધન્યવાદ.

શાન્તિ આચાર્ય

કૂલભાળ : લે. ૦ વલ્લભદાસ અક્કડ; પ્રકા. ૦ મેસર્સે કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, સુરત; પૃ. ૩૬; કિં. ૫૦ નં. ૫૦.

સરલ શૈલીમાં લખાયેલ આ પુસ્તિકા બાળકો તેમ જ કિશોરોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે. બાળકોને કેળવણી કર્યાંથી કર્યાંથી મળે છે એનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીને, લેખકે બાળકો તથા માળાપો અને વાલીઓ માટે સારી સામગ્રી પૂરી પાડી છે.

કેક કેક જગ્યાએ નેણણીની ભૂલો રહી ગઈ છે. પા. ૨૩ પરનો છેલ્લો ફકરો, અટપટી વાકચર્યના હોવાને કારણે, ઠીક રીતે સંકલિત થયો નથી. પા. ૨૫ ઉપર છેલ્લા ફકરામાં આપવામાં આવેલ રૂપક યોગ્ય રીતે નિરૂપાયું નથી.

ચં. ઉપાધ્યાય

બાળગીતો ભાગ ૧-૨-૩ : સંપા. ૦ સોમાલાઈ ભાવસાર; પ્રકા. ૦ સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, ભાવનગર; પૃ. ૭૨, ૬૪, ૬૪; કિં. ૧ રૂપિયા દરેકનો.

આ ત્રણે ગીતસંમ્રો આવકારને પાત્ર છે. નાનાં બાળકોને ધ્યાનમાં લઈને ગીતોના સંમ્ર સંપાદકે કર્યાં છે. વિષયોની વિવિધતા એમાં છે. ભાવગીતો, પ્રસંગગીતો, કુદરતી દરજો અંગેનાં ગીતો, વગેરેને ક્રમને ગીતોના ત્રણે સંચયો સારા બન્યા છે. સારા રાગ અને ઢાળોવાળાં ગીતો બાળકોને ગમશે એમાં કહેવાપણું નથી.

આ સંમ્રો પુનર્મુદ્રિત યાચ ત્યારે નેણણીની ભૂલો મુધારી લેવા તરફ સંપાદકનું ધ્યાન ખેંચવા જેવું માનીએ છીએ. બાળકોને રાગવાતથી જ શુદ્ધ નેણણી ઇતરવાચનમાં પણ મળે, તેા નેણણીનો પાયો સુદૃઢ થાય.

ચં. ઉપાધ્યાય

બાળક સાથે વાતો કેમ કરશે? લે. ૦ શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી; પ્રકાં પરિચય દ્વર, બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ ચેંમ્બર્સ, ચોથો માળ, ૧૯/૧૧ હામ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧; પૃ. ૩૨; કિં. ૪૦ નં. પૈ. ૦.

મનોવિજ્ઞાનના એક અધ્યાપક તરીકે શ્રી. હરભાઈનું નામ ગુજરાતમાં જાણીતું છે. પરંતુ તેમજ સમાજમાં બાળકોનું વિશિષ્ટ રશન છે, એ વાત હવે ધીરે ધીરે બધાંએ સ્વીકારી છે. પરંતુ બાળકો સાથેના વર્તન વિષે, બાળકના વિકાસાર્થે એને કેવા હાવથી બોલાવવું-વ્યવહારું ઇત્યાદિ વિષે, નમ્રત હાને વિચારમાર્ગ ધણીં ઓછાં માળાપો છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તિકા એવાં માળાપોને સરસ માઠેદર્શન આપે છે. સાચાસાચ આ પુસ્તિકા શિક્ષકો માટેજ ખૂબ મહત્વની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. “બાળક હવેનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતું સંવેદનશીલ મનુષ્યપુષ્પ” છે એ હાવને મધ્યમાં રાખીને શ્રી. હરભાઈએ લખેલ આ પુસ્તિકા આવકારદાયક છે. માળાપો અને શિક્ષકો સૌને આ ચોપડી ઉપયોગી નીવડે એવી છે.

અં. ઉપાધ્યાય

ડૉ. આલબર્ટ ર્બીટ્ઝર : લે. ૦ ચંદ્રલાલ ખરીબ; પ્રકાં વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિકશર્સ (પ્રાઇવેટ) લિ. ૦ મુંબઈ; પૃ. ૩૨; કિં. ૬૦ નં. પૈ. ૦.

એક સાધુચરિત પુરુષનું જીવનકાર્ય આ પુસ્તિકામાં લેખકે આલેખ્યું છે. સેવા શી વસ્તુ છે, એની લગની શી મીજ છે, અને સાધુ પુરુષોનું ચરિત કેવું ગહન અને મહાન હોય છે, એની રસપ્રદ વાતો આમાં મળે છે.

૮૪-૮૫ વર્ષની જીમરના આ વજ્જ-યુવાન બીજી રીતની અનેક સાક્ષરી વગેરે શક્તિઓ ધરાવતા હોવા છતાં, આંત્રિક આશ્કિયાનાં જંગલોમાં માનવસેવાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. એવા સાધુચરિત પુરુષોનાં પુલકથી સંસારની સાધુતા ટકી રહી છે.

આ પુસ્તિકા, બાળકો તથા મોટાં બધાંને ઉપયોગી છે.

અં. ઉપાધ્યાય

કાયાની કરામત : લે. ૦ ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી; પ્રકાં ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ; પૃ. ૨૩૪; કિં. ૩. ૪૦૦.

કાકડે કાકડે લખાઈને પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોનું સંકલન કરીને આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે. પુસ્તક સુંદર અને સુવાચ્ય છે. તેમાં કોઈક ઠેકાણે ‘ગયા હવામાં આવી ગયું’, કે ‘૧૯૯ મા અંકની માપુકરીમાં આ વિશેની નોંધ આપી હતી’ એવા ઉલ્લેખો રહી ગયા છે; તે સર્જન પુસ્તકમાં આવવા ભોળતા ન હતા.

ખા. ૨૫ : ‘તેને આંખોની વસ્તુ શ્રમ વગર જોવા માટે બહિર્ગોળ ... એવું’ છે. ત્યાં ‘આંખોની’ ને બદલે ‘પાસેની’ હોવું જોઈએ.

ખા. ૨૬ : લાંબી દૃષ્ટિવાળાને દૂરની વસ્તુ જોવા માટે દૃષ્ટિમેળ સાધવો પડે છે’ એવું છે તેમાં ‘દૂરની વસ્તુ’ ને બદલે ‘પાસેની વસ્તુ’ જોઈએ.

સંસ્કૃત તેમજ અંગ્રેજી અવતરણોમાં ધણી બૂલો દેખાય છે. બીજાં આદર્શિમાં આવી ક્ષતિઓ ન રહે એ ઇચ્છતા જોજો.

આ પુસ્તકમાં જ્ઞાનવર્તન, યચિર્તન, પ્રજ્ઞાવર્તન, શુદ્ધિ, નિદ્રા, રણસાધેનું રક્ષણ તથા મૃત્યુ સંબંધી ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. આ ચર્ચા અલગત વૈજ્ઞાનિક દબે થયેલી છે. સરજી ભાષામાં લખાયેલું આ પુસ્તક હરકોઈ માટે વાંચવા જેવું અણવ્ય.

‘દક્ષારી વિજ્ઞાન’ નાં પુસ્તકો પરિલાખા નથી’ માટે ન લખી શકાય એવું માનનારાઓએ આ પુસ્તક ખાસ વાંચી જવું જોઈએ. લેખકને ન્યાં ન્યાં અંગ્રેજી શબ્દોની જરૂર લાગી, ત્યાં ત્યાં તેમણે એ વિના સંકેતે વાપરેલ છે. ન્યાં બધાંજેલતા શબ્દ મળ્યા આવ્યા, ત્યાં તેમનો ઉપયોગ પણ કરી લીધેલો છે. લખાણની ઢબ પણ એટલી સરસ છે કે, વાચનમાં તેમજ સમજનામાં જરાય અડચણ પડે નહિ. આવા પ્રયત્નો ખૂબ થતા રહે તે જરૂરી છે.

અંસીધર ગાંધી

ગૃહસંચાલન : લે. ૦ ડૉ. લીલા શાહ; પ્રકાં ગૃહરંજન સંસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ. ૨૬૬; કિં. ૩. ૫૨૫.

ડૉ. લીલા શાહનું ગૃહવિજ્ઞાનનું આ પુસ્તક સુંદર રીતે લખાયેલું છે. તેમાં ગૃહવિજ્ઞાનનાં તમામ ખાસાંની વૈજ્ઞાનિક છણાવટ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ કરવામાં આવેલી છે, આજનાં જીવનનાં બદલાતાં જતાં ગૃહચોને અદરૂપ થતા શું શું કરવું પડે અને શા માટે ? તેના કારણઃ ગેરકારણઃ-કારણઃ સર્વ વિગતો રસમય રીતે ચર્ચાવામાં આવેલી છે.

લોકશાહીમાં કૌટુંબિક જીવન, આવક અને નવક, સમય અને શક્તિ-નાં પ્રકરણો ખૂબજ સારી રીતે લખાયેલાં છે. રસોડામાં કઈ કઈ સવરકો જરૂરી ગણાય, જ્યાં તેમજ સુખર અને શકિતનો કચરસરથી ઉપયોગ શી રીતે કરી શકાય, તેનો ખ્યાલ પણ સારી રીતે આપવામાં આવ્યો છે.

પુસ્તક ગૃહવિજ્ઞાનના વિષયના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે લખાયું છે. છતાં ગૃહિણીઓને વ્યવહારુ રીતે પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થાય તેવું છે. વિરોધમાંથી સુખર અગવડ વેડીને પણ તેમાં સૂચવેલી દબે કામ કરવાની ટેવ પાડવામાં આવે, તે ખોટું નથી. તેમ કરવાથી સમય અને શક્તિનો સારો જોવા અવાપ થશે.

અંસીધર ગાંધી

कुलपति डॉ. राजेन्द्र प्रसाद का भाषण

[गुजरात विद्यापीठके १५ वें पदवीदानके अवसर पर, ता. १६-१२-६०]

गुजरात विद्यापीठ मेरी अपनी ही संस्था है इसलिये इसमें आनेका मेरे लिये यह पहला ही अवसर नहीं है। मैं बार बार यहां आ चुका हूँ और आपके इस दीक्षान्त उत्सव में भी भाग ले चुका हूँ। पर जब जब आता हूँ, मुझे बड़ी खुशी होती है और कई पुरानी स्मृतियाँ मेरी आँखोंके सामने आ जाती हैं। यहां आनेके अवसरका स्वागत करनेके कई कारण हैं, किन्तु सबसे बड़ी खुशोका कारण मेरे लिये यह है कि इस विद्यापीठको मैं एक वृक्ष के रूप में देखता हूँ। यह वही वृक्ष है जिसका पौधा स्वयं वापूने अपने हाथसे लगाया था। उस समय उन्होंने जो आशाएं, इच्छाएं और अपने दिलकी आकांक्षाएं व्यक्त की थीं, इस अवसर पर उनका सुखद स्मरण हो आता है। सुखके साथ साथ थोड़ी सी वेदना भी होती है। कम से कम शिक्षाकी स्थिति पर नये राष्ट्रीय दृष्टिकोणसे विचार करनेकी प्रेरणा तो मिलती ही है। इस दृष्टिकोणको मैं नया कहूँ या पुराना यह निर्णय करना भी मेरे लिये आसान नहीं है। कितने ही वर्ष हुए वापू ने शिक्षा के जिन सिद्धान्तोंका प्रतिपादन किया था और जिनका उल्लेख आपने अपने विवरण में किया है, आज भी वे सिद्धान्त हमें ललकारते दिखाई देते हैं। मेरी वेदनाका यही कारण है कि उन सभी सिद्धान्तोंको अभी तक हम अपनी शिक्षा पद्धतिमें यथोचित स्थान नहीं दे पाये हैं।

विद्यार्थियोंके बौद्धिक विकास, शिक्षाक्रम में हिन्दी के लिये आवश्यक स्थान और सभी धर्मोंके ज्ञानकी प्राप्ति पर उन्होंने जोर दिया था। किन्तु सबसे महत्वपूर्ण बात जो

एक भविष्यवक्ताकी भाँति वापूने कही थी वह यह थी कि शिक्षाकी व्यवस्था करने-वालोंको शहरोंकी अपेक्षा गाँवोंकी तरफ अधिक देखना चाहिये, क्योंकि वास्तवमें देशका आधार शहरों पर नहीं बल्कि गाँवों पर है। इस निर्देशका कुछ प्रभाव हम लोगों पर पड़ा है और इधर देहातों में अथवा छोटे शहरोंमें शिक्षण-संस्थाएं स्थापित करनेकी प्रवृत्ति देखने में आ रही है। कुछ राज्योंमें ग्रामीण विश्वविद्यालय स्थापित भी हुए हैं अथवा उनकी स्थापनाकी बातचीत चल रही है। यह बात बहुत संतोषजनक है। पर यह सब कुछ होते हुए इस बातकी अवहेलना भी नहीं की जा सकती कि बड़े शहरोंमें स्थित स्कूलों और कोलेजोंकी ओर देहातोंके विद्यार्थी जितनी बड़ी संख्यामें आज आकृष्ट हो रहे हैं, इससे पहले इतने कभी नहीं हुए थे। यदि इन शिक्षण संस्थाओंका वातावरण और शिक्षण-पद्धति ऐसी होती कि ग्रामीण विद्यार्थियोंको शिक्षित बना कर फिरसे देहातों में रहनेकी प्रेरणा देती, तो इसमें किसीको आपत्ति न होती। दुर्भाग्यसे स्थिति कुछ और ही है। अधिकांश ग्रामीण विद्यार्थी शहरी वातावरणमें आकर देहातोंकी ओरसे विमुख हो जाते हैं और भावि जीवनके कार्यक्रममें गाँवोंको कोई स्थान देनेको तैयार नहीं होते। आधुनिक शिक्षा-प्रणालिका यह एक प्रमुख दोष है। सारा दोष ही शिक्षा-प्रणाली पर मढ़ना भी उचित नहीं होगा। जीवनकी सुविधाओंकी दृष्टिसे देहाती और शहरी जीवनमें जो गहरी खाई पहले थी वंसी ही अब भी है। शहरी जीवनके सुधारके लिये जो अनेक

आयोजन किये गये हैं अथवा किये जा रहे हैं उन्हें कोई भी देख सकता है, किन्तु हमारी विकास-योजनाओंका ग्रामीण जीवन पर अभी तक प्रत्यक्ष प्रभाव नहीं पड़ा है। इसलिये इस ओर विशेष ध्यान देनेकी आपकी योजना तथा व्यावहारिक कार्यक्रमका मैं हृदयसे स्वागत करता हूँ।

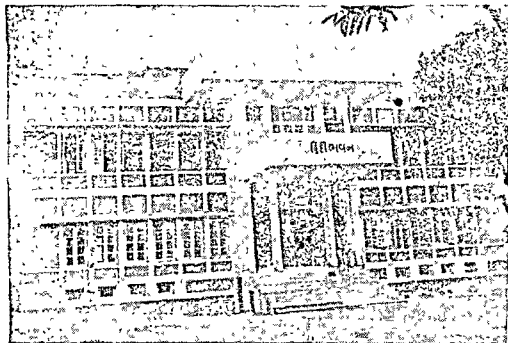
गुजरात विद्यापीठने हिन्दीको आरंभसे ही अपने पाठ्यक्रमका एक आवश्यक अंग माना है। इसलिये यदि इस ओर आप और अधिक उत्साहसे आगे बढ़ रहे हैं तो मेरे लिये यह आश्चर्यकी बात नहीं। इस संबंधमें मैं दो शब्द कहना चाहूंगा जो आपके स्नातकों तथा हिन्दी भाषा-भाषियों दोनोंके लिये हैं। हिन्दीके स्वरूप अथवा कलेवरके संबंध में कितना ही वादविवाद हो, और कंसा ही मतभेद हो, उसकी हमें चिंता नहीं करनी चाहिये। महत्त्व केवल इस बातका है कि हिन्दीका ज्ञान प्राप्त किया जाय और ऐसा करनेमें यदि कोई अहिन्दी क्षेत्र अपनी प्रादेशिक शैली अथवा शब्दोंका उपयोग करता है तो उसमें घबराने या चिंता करनेकी कोई बात नहीं है अपितु उसका स्वागत होना चाहिये। मेरी यह दृढ़ धारणा है कि यदि हिन्दीको अखिल भारतीय भाषा होना है तो उसके आधारकों भी हमें सांवदेशिक रूप देना होगा। यह बात हमें अंग्रेजीके उदाहरणसे सीखनी चाहिये। अंग्रेजी कई देशोंकी भाषा है। यदि उसका आधार इतना विस्तृत और व्यापक न होता कि वह सभी प्रादेशिक तथा राष्ट्रीय प्रवृत्तियोंको खपा सके तो संभवतः इंग्लैंडको छोड़कर अंग्रेजी किसी और दूसरे देशकी भाषा आज न होती। सभी शैलियों, शब्दावलीयों तथा विशेष प्रवृत्तियोंको अपने

भाषा-परिवारमें स्थान देकर अंग्रेजी स्वयं समृद्ध हुई और फली फूली। अंग्रेजीसे जहां हम और बहुत सी बातें सीखनेका दावा करते हैं, उनसे हमें यह बात भी सीखनी चाहिये और हिन्दीको एक व्यापक और वास्तविक रूपसे अखिल भारतीय भाषा मानना चाहिये। यही दृष्टिकोण इस संबंधमें गांधीजीका भी था। इसलिये गुजरात विद्यापीठके हिन्दी भवनका उद्घाटन करके मुझे आज विशेष खुशी हुई और जो विचार मैंने हिंदी भाषाके संबंधमें व्यक्त किये हैं, इस भवनके निर्माणसे उन्हें और बल मिलेगा। मेरा विश्वास है कि हिन्दी-भाषी क्षेत्र भी इस दृष्टिकोणको अपनायेंगे और अन्य प्रादेशिक भाषाके सहयोगसे हिन्दीको समृद्ध बनायेंगे।

गुजरात विद्यापीठके स्नातकोंको भी मैं वचाई देता हूँ। उनसे हमें यह आशा है कि इन सब सिद्धान्तों और प्रणालियोंको वे अपने जीवनमें उतारेंगे और व्यवहारिक रूपसे उनपर चल कर निजी उन्नतिके साथ साथ देशकी उन्नतिमें भी हाथ बटावेंगे। मैं उन्हें यह परामर्श दूंगा कि वे निजी विवेकसे काम लें। कोई भी भाग्य हो, प्रारंभमें उसमें कठिनाइयाँ हो सकती हैं। किन्तु मेरा विश्वास है कि उन्हें अपने शिक्षण और विद्यापीठसे उपाजित संस्कारोंसे जीवनमें प्रेरणा मिलती रहेगी और जीवनके कार्यक्षेत्रमें वे सफल होंगे। मेरी यह कामना है कि गांधीजीकी विचारधारा, जो गुजरातमें पूर्ण रूपसे विकसित हुई, आपको उससे सत्प्रेरणा और मार्गदर्शन मिलेगा। विद्यापीठके सभी विद्यार्थियों तथा शिक्षकोंका भी मैं हृदयसे अभिनन्दन करता हूँ और इस अवसर पर सबको वचाई देता हूँ।

गुजरातमें हिंदी प्रचार कार्य

[हिंदी भवनके उद्घाटन निमित्त एक निवेदन । ता. १६-१२-१९६०]

महात्मा गांधीने देशकी समस्याओं पर बड़ी गहराईसे विचार किया और अपने विचारोंको उन्होंने 'हिंद स्वराज'में प्रकट किया। देशके लिए राष्ट्रभाषाका प्रश्न उनमेंसे एक था।

इस विचारके अनुसार सन् १९१८के हिंदी साहित्य सम्मेलनके अधिवेशनके बाद उन्होंने दक्षिण भारतमें हिंदीका प्रचार शुरू किया।

सन् १९१९में महात्माजीने भारत सरकारके खिलाफ असहयोग आंदोलन शुरू किया। सरकारी स्कूलों और कॉलेजोंके बहिष्कारसे उस आंदोलनका श्रीगणेश हुआ, और देशमें राष्ट्रीय विद्यापीठोंकी स्थापना हुई।

गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद, सबसे पहला विद्यापीठ था कि जिसकी स्थापना महात्माजीने १९२०में की। राष्ट्रभाषा हिंदीकी शिक्षा विद्यापीठके ध्येयोंमें ही रखी गई। इस तरहसे राष्ट्रभाषा हिंदीका कार्य विद्यापीठका

अनिवार्य अंग बन गया। अपनी स्थापनासे आज तक विद्यापीठ हिंदीका कार्य करता आया है। इसका संक्षिप्त हाल आज जबकि हिंदी भवनका उद्घाटन हो रहा है, इस अवसर पर बताना उचित होगा।

१९१८के बाद हिंदी साहित्य सम्मेलनका अधिवेशन १९३५में इन्दौरमें हुआ। इस सम्मेलनके सभापति महात्मा गांधी दूसरी दफा हुए। इस सम्मेलनमें महात्माजीने राष्ट्रभाषाकी व्यवस्थामें एक और कदम आगे उठाया, वह यह कि महात्माजीने दक्षिण भारतके अलावा देशके बाकीके अ-हिंदी प्रांतोंमें हिंदीका प्रचार करना तय किया। इसके फलस्वरूप उन्होंने १९३७में राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, वर्धा, की स्थापना की। इस समितिके शुरूके अध्यक्ष श्री. काका कालेलकर बने। गुजरातके लिए काकासाहबने एक कामचलाऊ खास समिति कायम की। गुजरात

विद्यापीठने इस कार्यमें इस समितिका हाथ बंटाया। खासकर इस विचारसे १९३९में गुजरात विद्यापीठने 'हिंदी-गुजराती कोश' प्रसिद्ध किया, जिसकी तीन आवृत्तियाँ आज तक छप चुकी हैं।

१९४१ दिसम्बरमें हिंदी प्रचार कार्यमें एक बड़ा भारी पलटा खाया। हिंदी साहित्य सम्मेलनका अधिवेशन १९४१ दिसम्बरमें अवोहरमें हुआ। इस अधिवेशनमें हिंदी साहित्य सम्मेलनने राष्ट्रभाषा हिंदीकी व्याख्यामेंसे उर्दू लिपि और उसके साहित्यको हटा दिया, और राष्ट्रभाषाकी व्याख्या संकुचित कर दी। महात्माजी और दूसरे देशभक्तोंको राष्ट्रभाषाकी नई व्याख्या उचित नहीं लगी।

इस समय देशकी राजनीतिक परिस्थिति बड़ी गंभीर थी। मगर यह सब कुछ होते हुए भी मई १९४२में महात्माजीने राष्ट्रभाषा प्रचारके लिए डॉ० राजेन्द्रप्रसादकी अध्यक्षतामें एक नई संस्था 'हिन्दुस्तानी प्रचार सभा, वर्धा' की स्थापना की; और हिंदीकी संकुचित व्याख्या हो जानेके कारण महात्माजीने राष्ट्रभाषाका नाम 'हिन्दुस्तानी' रखा। इस नई संस्थाका उद्देश्य मुख्यतः यह था कि, यह हिंदी और उर्दूकी मिली-जुली भाषाका प्रचार करे और इसके लिए 'हिन्दुस्तानी' की परीक्षार्थी नागरी और उर्दू दोनों लिपियोंमें ले। राजनीतिक आंदोलनके कारण सरकारने ९ अगस्त १९४२को देशके जिम्मेदार कार्यकर्ताओंको गिरफ्तार कर लिया और यह संस्था अपना काम तब शुरू न कर सकी।

इस सभाके प्रणयन होने पर, गांधीजी काकागाह्य यंत्रण राष्ट्रभक्तोंने साहित्य सम्मेलन और वर्धा समितिना त्याग किया और हिन्दुस्तानी

प्रचार सभाके जेरिये राष्ट्रका यह काम चारू किया।

इसका प्रारंभ बड़ी कठिन हालतमें हुआ। गुजरातकी समितिने जनवरी १९४४में दोनों लिपियोंमें 'हिन्दुस्तानी' पहली की परीक्षा ली। इस परीक्षामें गुजरातके ९४१ भाई-बहनोंने भाग लिया। सितम्बर १९४४में 'हिन्दुस्तानी दूसरी' परीक्षा शुरू कर दी गई, सितम्बर १९४५में 'हिन्दुस्तानी तीसरी' और सितम्बर १९४६में 'हिन्दुस्तानी चौथी' — विनीत। सितम्बर १९४६की परीक्षामें परीक्षार्थी-संख्या ३,७४८ थी। इस तरह हिन्दी-हिन्दुस्तानीका काम धीरे-धीरे बढ़ने लगा।

सितम्बर १९४९में देशकी संघिधान सभा राजभाषा संबंधी प्रस्ताव पास किया। राजभाषाका नाम हिंदी रखा, मगर उसका स्वरूप हिन्दुस्तानीका रहा, और लिपि देवनागरी रखी। इस प्रस्तावसे विद्यापीठके हिंदी प्रचारके कार्यमें कुछ फ़र्क हुआ और यह यह कि, हिन्दुस्तानीकी परीक्षामें दोनों लिपियोंके बजाम नागरी लिपिमें लेनी शुरू की।

जून १९५०में विद्यापीठने हिंदी शिक्षकोंको तैयार करनेके लिए हिंदी शिक्षक मन्द कर्ष शुरू किया और १९५१में हिंदीकी परीक्षा 'हिंदी नेवक' शुरू की। १९५७में जब सरकारने सिनियर हिंदी शिक्षक मन्द परीक्षाकी योजना की तो विद्यापीठने इस परीक्षाके परीक्षार्थियोंके लिए यंत्रण शुरू किया। जैम जैम हिंदीका काम बढ़ना गया, तो बढ़ते हुए कामके लिए जगदीश तंगी महम्मद होने लगे। उपर विद्यापीठने १९४७में महादेव सुमाज मेधक महाविद्यालय शुरू किया, और जैम महाविद्यालयका काम बढ़ा

तो जगहकी कमी बहुत ही मालूम होने लगी । 'गांधी भवन' के तैयार हो जानेसे पुस्तकालय उस इमारतमें चला गया, जिससे कार्यालयके काममें कुछ संहलियत होते हुए भी मुश्किल अनुभव होती रही । आज वह दिन आया है कि हिंदी प्रचारके लिए 'हिंदी भवन' तैयार हो गया है । जगहकी संहलियत हो जानेसे आशा है कि हिंदीका काम और बढ़ेगा । आज अध्यापन, परीक्षण और प्रकाशनका कार्य चल रहा है । जुलाई १९६१से हिंदी सेवकके आगेकी परीक्षा शुरू की जायगी इसका आयोजन हो रहा है । इस तरह गुजरातमें हिंदी प्रचार-कार्यके लिए अब विद्यापीठ 'हिंदी अकादमी' सा काम करेगा ।

अब तक जो काम हुआ है, उसके विषयमें कुछ जानकारी नीचे दी जाती है :

(१) परीक्षायें :

विद्यापीठ आजकल हिंदीकी पाँच परीक्षाएँ ले रहा है । १९४४से आज तक परीक्षावार परीक्षार्थी-संख्या इस तरह है :

हिंदी पहली	२,६२,३६९
हिंदी दूसरी	३,०४,७००
हिंदी तीसरी	१,६५,४२९
हिंदी विनीत	८०,८६७
हिंदी सेवक	१,३८२

इन परीक्षाओंकी तैयारी करानेके लिए भिन्न भिन्न केन्द्र अपनी अनुकूलताके अनुसार वर्ग चलाते हैं ।

(२) प्रचारक वर्ग :

प्रचारकोंका हिंदीका अभ्यास बढ़ानेके लिए गरमीकी छुट्टियोंमें तीन सप्ताहका प्रचारक वर्ग चलाया जाता है । जो संस्थाके प्रमाणित प्रचारक हैं उनसे भोजनखर्च नहीं

लिया जाता । १९४५ से १९६० तक ५४५ प्रचारक भाई-बहनोंने इस वर्गसे लाभ उठाया है ।

(३) प्रकाशन कार्य :

हिंदी-गुजराती कोशकी तीन आवृत्तियाँ निकल चुकी हैं और गुजराती-हिंदी कोश आजकल छप रहा है । आशा है मार्च १९६१के अंत तक छप जायेगा ।

हिंदीकी पाँचों परीक्षाओंके लिए अठारह पुस्तकें तैयार की हैं ।

माध्यमिक शालाओंके लिए हिंदी पाठ्य-पुस्तकोंके रूपमें 'आंतरभाषा पाठावली' की पुस्तकें छपी हैं । और सामान्य वाचकोंके लिए, कि जिससे उनका हिंदीका ज्ञान बढा रहे, और बढ़े, ऐसी पुस्तकें भी छपी हैं ।

इस तरह कुल मिलाकर ३३ पुस्तकें छप चुकी हैं । दो पुस्तकें प्रेसमें हैं, दो हमारे पास तैयार हैं, और तीनकी तैयारी चल रही है ।

(४) हिंदी शिक्षक सनद वर्ग :

जुनियर शिक्षक सनद वर्गका अभी तक २८५ और सिनियर शिक्षक सनद वर्गका ४३ विद्यार्थियोंने लाभ उठाया है ।

(५) सम्मेलन :

लोगोंको हिंदी प्रचारका महत्त्व समझानेके लिए समय समय पर खिलेवार और गुजरातके सारे प्रचारकोंके सम्मेलन होते हैं ।

(६) हिंदी विभाग 'नवजीवन' : (गुजराती)

गुजराती वाचक हिंदी पढ़ें इस लिए 'नवजीवन' में एक भाग हिंदीका रखा गया है ।

(७) केन्द्र संख्या ५२८ :

प्रचारक संख्या ४८५
महामात्र, गुजरात विद्यापीठ मंगनभाई देसाई
अहमदाबाद-१४

ધ્યાન-ચિંતનનો આધ્યાત્મિક કસબ

છેવટે હું એક સુદો છણવા ઇચ્છું છું, અને મારે મન ખીજ સૌ સુદા કરતાં એ વધુ અગત્યનો છે. ગાંધીજીને રોજરોજનું પાર વિનાનું કામકાજ કરવાનું રહેતું. આજના સંજોગોમાં દરેક મહાન હિલચાલના નેતાને ભાગ એ વસ્તુ આવે જ છે. પરંતુ ગાંધીજીને ગમે તેટલું કામ હોય છતાં તે વ્યાવહારિક બાબતોમાંથી અમુક સમય માટે ખસી જઈને ધ્યાન-ચિંતનનો નિયત સમય સાચવતા. ધ્યાન-ચિંતન માટે એ સમય જુદો કાઢીને ગાંધીજી પોતાને જ નહિ પણ આખા ભારતવર્ષને સાચા નીવડતા હતા.

આજે ભારતના લોકોને ઘણાં તાત્કાલિક અગત્યનાં તથા અનિવાર્ય વ્યાવહારિક કામો પાર પાડવાનાં છે. દાખલા તરીકે કહું તો સામુદાયિક વિકાસ-યોજના માટેનાં બધાં અમલી કામોના પહાડ ! ભારતના ખેડૂતોનું ભૌતિક ધોરણ જાણું લાવવાનું ધ્યેય કોઈ અર્થમાં ભૌતિક ધ્યેય નથી. એ તો એક પહેલા નંબરનું આધ્યાત્મિક અગત્યનું કામ છે; કારણ કે કોઈ પણ આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ માટે એ તો આવશ્યક સહાયક પરિસ્થિતિ છે. પરંતુ ગાંધીજીનો દાખલો પુરવાર કરે છે કે, ગમે તેવું સખત વ્યવહારુ કાર્ય પણ જગતની ચિંતાઓથી પોતાના આધ્યાત્મિક જીવનને રૂંધાવા કે ગૂંચળાવા દીધા વિના આચરવું શક્ય છે. અરે, એથી પણ વધુ તો, ગાંધીજીએ એ દર્શાવી આપ્યું છે કે, આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ એ તો વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ માટેનું મૂળ જરૂરું છે, તથા એ પ્રેરણા જ વ્યવહારુ પ્રવૃત્તિને સફળ બનાવે છે તથા આસુરી ઘમસાળને માર્ગે વળતી રોકે છે.

ભારતવર્ષે આજના જગતને આ જ સૌથી મોટો પાઠ શીખવવાનો છે. પાશ્ચાત્ય ખ્રિસ્તી સાધનામાં કંઈક પ્રમાણમાં મધ્યયુગ સુધી ધ્યાન-ચિંતનનો આચાર સ્વીકારાયો હતો તથા સેવાતો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી આપણે (પાશ્ચાત્યો) આ આધ્યાત્મિક કસબ સહંતર ખોઈ બેઠા છીએ. અને આપણી આ ખોટ વધુ ગંભીર છે, કારણ કે ધ્યાન-ચિંતનનો કસબ એ જીવન જીવવાના કસવનું જ ખીનું નામ છે. તેથી હવે આપણે ભારત તરફ વળ્યા છીએ. આ આધ્યાત્મિક બક્ષિસ, કે જેના વડે માણસ ‘માનવ’ બને છે, તે હજી ભારતીય આત્માઓમાં જીવંત છે. . . માનવજાતને આત્મ-નિકંઠનમાંથી બચાવવામાં ખીનું કાંઈ જ એટલું બધું મદદગાર નીવડી શકે તેમ નથી.

— ‘આઝાદ મેમોરિયલ લેક્ચર્સ’ - ૧૯૬૦]

— આનેન્ડ દાસબા